

В.И.ЛЕНИН

СЪБРАНИ СЪЧИНЕНИЯ

ВТОРО ИЗДАНИЕ

В ПЕТДЕСЕТ И ПЕТ
ТОМА

ПАРТИЗДАТ
ИЗДАТЕЛСТВО
НА БЪЛГАРСКАТА
КОМУНИСТИЧЕСКА
ПАРТИЯ
СОФИЯ

В.И.ЛЕНИН

ТОМ

1

1893—1894

ПАРТИЗДАТ
ИЗДАТЕЛСТВО
НА БЪЛГАРСКАТА
КОМУНИСТИЧЕСКА
ПАРТИЯ
СОФИЯ 1979

ИНСТИТУТ МАРКСИЗМА-ЛЕНИНИЗМА ПРИ ЦК КПСС

В. И. ЛЕНИН

ПОЛНОЕ СОБРАНИЕ СОЧИНЕНИИ
ИЗДАНИЕ ПЯТОЕ

ИЗДАТЕЛЬСТВО
ПОЛИТИЧЕСКОЙ ЛИТЕРАТУРЫ
МОСКВА

ПРЕДГОВОР
КЪМ ВТОРОТО БЪЛГАРСКО ИЗДАНИЕ
НА СЪЧИНЕНИЯТА НА В. И. ЛЕНИН

Безсмъртните творби на великия стратег на Октомврийската революция и на строителството на социализма в СССР са станали отдавна достояние на трудещите се в нашата страна. Неговите изпълнени с полемична страст и научна дълбочина речи, статии и книги са незаменимо ръководство за действие. С тях се възпитаваха и продължават да се възпитават в революционни добродетели цели поколения български комунисти.

Трудовете му «Какво да се прави?», «Крачка напред, две крачки назад», «Две тактики на социалдемократията в демократическата революция», ««Левичарството» — детска болест на комунизма», «Материализъм и емпириокритицизъм», «Империализмът като най-висок стадий на капитализма», «Държавата и революцията», претърпели десетки издания, продължават да са най-търсените книги.

С първото издание на «Съчинения» на В. И. Ленин, започнало да излиза в България през 1950 г., бе сложено началото на цялостно представяне на огромното теоретично богатство на великия Ленин. Реализирано по четвъртото руско издание, българското 45-томно издание на «Съчинения» на В. И. Ленин вече е остаряло тъй като от появяването на първите томове ни делят повече от 25 години. Освен това в него не са включени редица документи и материали, непубликувани дотогава или станали известни по-късно. Всичко това наложи да се пристъпи към ново — второ издание на целокупното идейно-теоретическо наследство на основателя на КПСС и съветската държава, на вожда и учителя на трудещите се от целия свят.

Предлаганото ново 55-томно издание — «Събрани съчинения» на В. И. Ленин, ще бъде осъществено по петото руско «Полное собрание сочинений», издание на Политиздат от 1967 година. В него са включени над 1000 нови

статии, писма и други материали, излезли изпод перото на Ленин. Новите материали разкриват непознати страни и детайли от многостранния живот и творческото дело на В. И. Ленин. То има и значително по-богат научно-справочен апарат, което го прави още по-ценно и необходимо както за научни работници и висококвалифицирани специалисти, така и за всеки любознателен читател.

Второто академично по своя характер издание на «Събрани съчинения» разкрива в цялата му пълнота изключителния принос в марксистката теория и практика на гениалния продължител на учението и делото на Маркс и Енгелс. То е истинска съкровищница на богатство от идеи и неocenim по своето значение опит за революционното комунистическо и работническо движение. Новото издание е могъщо оръжие в борбата за идейната чистота на марксизма-ленинизма, за утвърждаване на комунистическия принцип на интернационализма в световното комунистическо движение. Издаването на «Събрани съчинения» на В. И. Ленин е крупно събитие в идеологическия живот на нашата партия. «Революционните борби на българския народ за победата на социализма са неразделни от безсмъртните идеи и величавото дело на В. И. Ленин. Ленин е гениален учител и на българските работници и селяни, на българския народ, на нашата Комунистическа партия» — се казва в Постановлението на ЦК на БКП за чествуване 100-годишнината от рождението на Владимир Илич Ленин. Непреходните идеи на Ленин са били, са и ще продължават да бъдат непресъхващ извор на знания и мъдрост за комунисти и безпартийни.

Новото издание ще се осъществи в относително кратък срок от пет години (1979—1983). В него са направени известни подобрения в превода и редакцията, както и някои отделни допълнения към апарата с оглед интересите на българския читател.

Второто българско издание на Съчиненията на В. И. Ленин излиза по решение на Политбюро на ЦК на БКП по случай 110-годишнината от рождението на учителя и вожда на световния пролетариат.

Партиздат

ПРЕДГОВОР
КЪМ СЪБРАНИТЕ СЪЧИНЕНИЯ

По решение на Централния комитет на Комунистическата партия на Съветския съюз Институтът по марксизъм-ленинизъм при ЦК на КПСС издава Събрани съчинения на В. И. Ленин в 55 тома.

Първото издание на Съчиненията на В. И. Ленин в 20 тома излиза по решение на IX конгрес на партията през периода от 1920 до 1926 година. Излизат всичко 26 книги (6 тома се състоят от 2 части), в които са отпечатани над 1500 произведения на В. И. Ленин. Първото издание на Съчиненията на В. И. Ленин е доста непълно; в него не са включени много статии на Ленин, публикувани без подпис или с псевдоним във вестниците «Искра», «Пролетарий», «Правда», тъй като тогава още не е било установено, че те принадлежат на Ленин, не са влезли и други трудове и писма на Ленин.

През периода от 1925 до 1932 г. по решение на II конгрес на Съветите на СССР и XIII конгрес на партията Съчиненията излизат във второ и трето издание, еднакви по съдържание. Всяко от тях се състои от 30 тома. Те обхващат над 2700 произведения на В. И. Ленин. Но и тези издания не са пълни.

Четвъртото издание на Съчиненията на В. И. Ленин излиза по решение на ЦК на партията през 1941, 1946—1950 година. То се състои от 35 тома (включително два тома писма). Обхваща 2927 произведения. В него са включени много нови документи (от тях 62 се публикуват тук за пръв път). При подготовката на четвъртото издание текстът на всички произведения на В. И. Ленин отново се сверява с първоизточниците, благодарение на което са отстранени отделни грешки и неточности при разчитането на ръкописите на В. И. Ленин и печатните греш-

ки от предишните издания. В четвъртото издание много произведения са напечатани по нови, по-точни и пълни източници, например по ръкописа вместо по печатания текст и по стенограми вместо по резюметата във вестниците. Към цялото издание има справочен том в две части, който съдържа предметен, азбучен и редица други показалци.

В четвъртото издание обаче не са влезли редица документи и много подготвителни материали, както публикувани на времето, така и непубликувани. Изпълнявайки желанието на абонатите на четвъртото издание, Институтът по марксизъм-ленинизъм издава към него 10 допълнителни тома.

В Събраните съчинения на В. И. Ленин, пето издание на Лениновите трудове, влизат всички материали, отпечатани в третото и четвъртото издание, което представлява над 3000 документа. В Събраните съчинения в хронологична последователност са включени гениалните Ленинови трудове: «Какво представляват «приятелите на народа» и как те воюват против социалдемократите?», «Развитието на капитализма в Русия», «Какво да се прави?», «Крачка напред, две крачки назад», «Две тактики на социалдемократията в демократическата революция», «Материализъм и емпириокритицизъм», «Империализмът като най-висок стадий на капитализма», «Държавата и революцията», «Предстоящите задачи на съветската власт», «Пролетарската революция и ренегатът Кауцки», ««Левичарството» — детска болест на комунизма», «За продоволствения данък», «За кооперацията» и други. В това издание са включени статиите на В. И. Ленин, отпечатани във вестниците «Искра», «Вперед», «Пролетарий», «Социал-Демократ», «Правда», в болшевишките списания и сборници, както и статии и интервюта, публикувани в различни органи на руския и чуждестранния печат; влизат също докладите и речите на В. И. Ленин пред партийните конгреси и конференции, пред конгресите на Съветите и конгресите на Коминтерна, речите пред заседания на ръководните партийни центрове, на масови събрания и митинги; позиви, декларации, обръщения, програмни документи, проекторезолюции, декрети, приветствия, автор на които е В. И. Ленин, писма, телеграми, записки,

записи на разговори по прекия телеграф, анкети и други материали.

Наред със завършените произведения в Събраните съчинения са включени и подготвителни материали: планове, конспекти, чернови, бележки и поправки към документи, написани от други автори, както и бележки на В. И. Ленин върху книги, брошури и статии от други автори, извадки от книги, списания и вестници.

В Събраните съчинения влизат «Философски тетрадки», «Тетрадки по империализма» с подготвителни материали към книгата «Империализмът като най-висок стадий на капитализма» и тетрадката «Марксизмът за държавата», която съдържа подготвителни материали към книгата «Държавата и революцията».

Под формата на допълнителни книги към настоящото издание са отпечатани подготвителните материали към книгата на В. И. Ленин «Развитието на капитализма в Русия», «Материали по аграрния въпрос», конспектът, който В. И. Ленин е съставил, когато е изучавал четирите тома с кореспонденцията на К. Маркс и Ф. Енгелс, издадена през 1913 г. на немски език.

За разлика от предишните издания томове на петото издание са допълнени с нови материали, които обхващат периода на «Искра» — писмата на В. И. Ленин до Г. В. Плеханов, Г. М. Кржижановски, С. И. и И. И. Радченко, В. Д. Бонч-Бруевич, със значителен брой нови документи на Ленин от навечерието и периода на първата руска революция, включително и с някои материали от III конгрес на партията.

Редица документи, включени за пръв път в Съчиненията, характеризират дейността на В. И. Ленин през годините на реакцията и периода на новия революционен подем на работническото движение. Това са главно писма до Г. В. Плеханов, В. А. Карпински, Ф. А. Ротщайн, Л. Тишка и други. В тях е отразена борбата срещу идеите колебания и отстъпленията от марксизма.

В Събраните съчинения на В. И. Ленин влизат многобройни нови материали по аграрния и националния въпрос: писма, книги, бележки върху прочетени книги, извадки от книги с бележки към тях, статистически сводки и т. н.; много от тях се публикуват за пръв път.

В настоящото издание са включени редица нови документи, които се отнасят до Първата световна война: планът на ненаписаната брошура «Европейската война и европейският социализъм», материалите от Цимервалдската конференция и значителен брой писма. Тези документи отразяват борбата на В. И. Ленин против империалистическата война, против социалшовинизма и центризма, за интернационално сплотяване на работниците.

В Събраните съчинения за пръв път са включени много документи за Февруарската буржоазнодемократична революция и за Октомврийската революция: материали към речта пред събранието на болшевиките в двореца на Кшешинска през нощта на 3 срещу 4 април 1917 г., незавършена автобиография, конспект на резолюцията за икономически мерки за борба с разрухата, писма и други.

Огромно значение имат включените в Съчиненията за пръв път нови документи, отнасящи се за съветския период. Значителна част от тези документи отразява дейността на В. И. Ленин, свързана с ръководството на народното стопанство на страната, с разработваните от него основни насоки за управлението на стопанското строителство. В Събраните съчинения са включени например плановите на известното произведение «Предстоящите задачи на съветската власт», в което В. И. Ленин разработва програмата на социалистическото строителство, разяснява значението на производителността на труда, на социалистическото съревнование. В тези и други произведения В. И. Ленин разработва всеобхватно принципа на демократическия централизъм в ръководството на стопанското строителство. В редица документи В. И. Ленин дава указания за необходимостта да се изучава местният опит, да се популяризира и разпространява, показва нагледно как да се подобрява работата.

Много нови документи са посветени на работата на съветския държавен апарат. Те отразяват борбата на В. И. Ленин против бюрократизма, за поевтиняване и опростяване на апарата, за засилване на връзката му с народа и за привличане на най-широките трудещи се слоеве в управлението на държавата, за строго спазване на съветските закони. В Съчиненията влиза «Проект

на трета точка от общополитическата част на програмата (за програмната комисия на VIII конгрес на партията), в който В. И. Ленин ярко разкрива същността на пролетарската, истински народна съветска демокрация, нейната коренна разлика от буржоазната демокрация.

Новите документи от периода на чуждестранната военна интервенция и гражданската война характеризират гигантската дейност на В. И. Ленин като председател на Съвета на работническата и селската отбрана, неговите неуморни грижи за укрепване на Червената армия, за мобилизиране на силите за разгромяване на интервентите и вътрешната контрареволуция, неговата ръководна роля при разработване на военностратегическите планове и директиви.

В редица от документите, включени за пръв път в Съчиненията, В. И. Ленин обосновава принципите на мирното съвместно съществуване между държавите с различен обществено-политически строй; те отразяват неговите ръководни насоки за външната политика на съветската държава, последователната му борба за мир и укрепване на деловите връзки с всички страни.

В Събраните съчинения голямо място заемат материалите за международното работническо движение. В настоящото издание за пръв път са включени планът на статията «За задачите на III Интернационал», планът на доклада за II конгрес на Коминтерна относно международното положение и основните задачи на Комунистическия интернационал, документи, свързани с работата на III конгрес на Коминтерна, «Бележки към тезисите за единния фронт» и други.

В Събраните съчинения на В. И. Ленин влизат изключително важни документи, диктувани от Ленин през декември 1922—януари 1923 г.: «Писмо до конгреса», известно под името «Завещание», писмата «За придаване законодателни функции на Госплан» и «Към въпроса за националностите, или за «автономизацията»». Тези документи са свързани с последните Ленинови трудове, които имат програмно значение: «Странички от дневника», «За кооперацията», «За нашата революция», «Как да организираме Рабкрин», «По-добре по-малко, но по-добре».

Обемът на включените за пръв път в Събраните съчинения на В. И. Ленин документи е около 20 тома. Печатани в Ленинските сборници, в списания и вестници, те са били сравнително малко известни на читателите. Включването на тези документи в Съчиненията ги прави по-достъпни за изучаване от широките народни маси.

В новото издание всички Ленинови документи са подредени в хронологичен ред.

Изключения се допускат само в случаите, когато се налага да се запазят целостта и органичната връзка между произведения, писани по различно време. В томовете всички материали са подредени по датата на написването (речите и докладите — по датата на изнасянето им); документите, за които не е установена датата на написването — по датата на публикуването. Плановите и конспектите на Лениновите трудове, например плановете на статията «За правото на нациите на самоопределение», плановете на произведението «Империализмът и разцеплението в социализма», се дават в томовете, където са поместени тези трудове, в специален раздел на тома под общо заглавие «Подготвителни материали».

Кореспонденцията (писма, телеграми, препоръки, разпореждания, записки и т. н.) е събрана в специални томове и се публикува в края на цялото издание. В отделен том са събрани писмата на В. И. Ленин до близките му.

В някои томове на Събраните съчинения на В. И. Ленин се дават приложения, в които са включени изявления, молби и други материали от биографичен характер.

При подготовката на Събраните съчинения текстът на произведенията на В. И. Ленин отново беше сверен с първоизточниците: с ръкописите на Ленин, с изданията, подготвени лично от него за печат, със статиите във вестниците и списанията, публикувани още докато е бил жив, с редактираните от него стенограми и т. н. Произведенията, написани от В. И. Ленин на чужди езици, се печатат на езика на оригинала и в превод на руски език.

Събраните съчинения са снабдени с научно-справочен апарат, чието предназначение е да помогне на читателите при изучаването на трудовете на В. И. Ленин: общ предговор към цялото издание; предговор към всеки том с кратка характеристика на историческата обстановка, в

която са били написани включените в тома произведения и изложение на съдържашите се в произведенията основни идеи на В. И. Ленин в тяхното развитие. В справочния материал влизат освен това датите от живота и дейността на В. И. Ленин, които се отнасят до отразения в тома период; бележки за исторически събития, за отделни факти, за печатни органи и т. н.; именен показалец с кратки биографични справки за споменаваните лица и указател на цитираната и споменаваната от В. И. Ленин литература.

В бележките под линия се дава превод на чуждоезичните текстове, библиографски препратки към произведенията на В. И. Ленин, които се споменават или се цитират в текста, и варианти на най-важните текстове, разчетени различно.

Редакционните заглавия на произведенията на В. И. Ленин са отбелязани със звездичка в съдържанието на томовете.

*

Произведенията на В. И. Ленин са неограничено идейно богатство и наистина неизчерпаем източник на знания за законите на общественото развитие, за пътищата на изграждане на комунизма. В трудовете на В. И. Ленин — организатора и вождя на Комунистическата партия на Съветския съюз, основателя на съветската социалистическа държава — е развито великото учение на марксизма при новите исторически условия — в епохата на империализма и пролетарските революции, в епохата на прехода от капитализъм към комунизъм. В трудовете си В. И. Ленин развива и трите съставни части на марксизма — философията, политическата икономия и теорията на научния комунизъм. В. И. Ленин обогатява марксизма с нови изводи и тези, развива го творчески съобразно с новата историческа епоха, в съответствие с новите задачи, възникнали пред работническата класа и нейната партия през този период. В безсмъртните си трудове В. И. Ленин дава отговор на всички основни въпроси, поставени от новата историческа епоха пред международния пролетариат.

В. И. Ленин създава цялостно учение за партията и нейната ръководна роля, за нейните организационни, полити-

чески и идеологически основи, стратегия и тактика, за нейната политика; обосновава интернационалния принцип в изграждането на пролетарска партия. Той постоянно подчертава, че без ръководството от страна на марксистката партия от нов тип, въоръжена с прогресивна революционна теория, работническата класа не може да изпълни историческата си мисия като строител на новото, комунистическо общество.

Произведенията на В. И. Ленин разкриват неуморната му борба за единство, монолитност и чистота на партийните редове, за неразривна връзка на партията с масите, за най-строга партийна дисциплина и последователно осъществяване на нормите на партиен живот и принципите на партийно ръководство, главният от които е колективността.

В. И. Ленин пръв дава задълбочен марксистки анализ на империализма като последен стадий на капитализма и разкрива неговите неразрешими противоречия. Той доказва, че развитието на капитализма на този стадий придобива във висша степен неравномерен, скокообразен характер, и стига до извода със световноисторическо значение, че в епохата на империализма социализмът първоначално може да победи в няколко или дори само в една отделна страна. Този гениален извод бе нагледно потвърден от Великата октомврийска социалистическа революция и от изграждането на социализма в СССР, от изграждането на социализма в страните с народна демокрация.

Като обобщава опита на Великата октомврийска социалистическа революция и разкрива нейното международно значение, В. И. Ленин посочва, че нейните коренни закономерности и черти са общи за социалистическата революция във всички страни. Болшеvizмът, пише Ленин, даде теорията, програмата и тактиката за световното комунистическо движение. «Болшеvizмът може да служи като образец на тактика на всички» (Съч. Т. 28, с. 300).

В. И. Ленин развива марксистката теория за държавата, теорията за диктатурата на пролетариата. Той изтъква, че въпросът за диктатурата на пролетариата е главен в учението на Маркс. Марксист е само онзи — разяснява Ленин, — който признава не само борбата между

класите, но и диктатурата на пролетариата. В. И. Ленин подчертава, че диктатурата на пролетариата е висш тип демокрация, истинска народна демокрация. В. И. Ленин откри в Съветите, родени от революционното творчество на работническата класа в Русия, държавна форма на диктатура на пролетариата; при това той предвиди неизбежното разнообразие в политическите форми на пролетарската диктатура в зависимост от конкретните исторически условия в различните страни, което беше блестящо потвърдено от режима на народната демокрация.

В. И. Ленин разработва програма на социалистическото строителство в СССР, дава основни указания за пътищата за построяване на комунистическото общество. Лениновата програма предвижда социалистическа индустриализация на страната, максимално развитие на тежката промишленост, електрификация на цялото народно стопанство, преустройство на селското стопанство върху социалистически начала, извършване на културна революция. Благодарение на осъществяването на Лениновата програма в страната беше построен социализмът, СССР се превърна в могъща социалистическа индустриална и колхозна държава.

В своите трудове В. И. Ленин разработва въпроса за ръководната роля на пролетариата, за съюза на пролетариата със селяните като решаваща сила в общественото развитие. Той нарича съюза между работническата класа и селяните най-чудесната сила в света, която под ръководството на комунистическата партия може да преустрои обществото върху нови, социалистически начала.

Голям принос има В. И. Ленин в разработването на националния въпрос. В трудовете си той отстоява правото на нациите на самоопределение, включително до отделяне и самостоятелно държавно съществуване. Той постоянно подчертава необходимостта да се прокарат последователно принципите на пролетарския интернационализъм, на най-тесен съюз между работниците и селяните от всички националности в борбата за освобождение от социалното и националното потисничество, необходимостта да се води непримирима борба против буржоазния национализъм и шовинизъм.

В. И. Ленин сам водеше непримирима борба и ни учи и ние да се борим така против буржоазната идеология, против ревизионистите и опортюнистите — агенти на буржоазията в работническото движение. В. И. Ленин смяташе опортюнизма за главен враг в самото работническо движение. Произведенията на В. И. Ленин отразяват неговата борба против «легалните марксисти», «икономистите», меншевиките, троцкистите, буржоазните националисти и анархистите. Тази борба има огромно международно значение. Освен това всички трудове на В. И. Ленин отразяват непрекъснатата му борба против догматизма, против превръщането на марксизма в сбор от застинали тези и формули, откъснати от живота, от практиката.

*

Издаването на Събраните съчинения на В. И. Ленин е голямо събитие в идейния живот на Комунистическата партия на Съветския съюз. Това издание ще помогне на милионите съветски хора още по-задълбочено да овладеят безсмъртните творения на Лениновия гений и да се борят по-успешно за осъществяването им.

В цялата си дейност за изграждане на комунистическото общество КПСС и нейният Централен комитет се ръководят от великите идеи на ленинизма, неуморно се борят за претворяването им в живота и творчески развиват марксистко-ленинското учение. Всички свои успехи партията дължи на верността си към ленинизма.

Комунистическите и работническите партии във всички страни развиват творчески марксизма-ленинизма. Той се обогатява от опита в изграждането на комунизма в СССР и изграждането на социализма в страните от социалистическата общност, от опита в борбата на трудещите се в страните, където все още господствува капитализмът, от опита на националноосвободителното движение.

Марксизмът-ленинизмът е интернационално учение. Неговите благородни идеи, които сочат пътя на цялото човечество към светлото бъдеще, се разпространяват все по-широко сред трудещите се маси в целия свят и оказват все по-голямо влияние върху хода на световната история.

Никаква сила не може да спре победоносното шествие на марксизма-ленинизма. Пълното възтържествуване на великите марксистко-ленински идеи е неизбежно.

*Институт по марксизъм-ленинизъм
при ЦК на КПСС*

ПРЕДГОВОР КЪМ ПЪРВИЯ ТОМ

В първия том са включени произведенията, написани от В. И. Ленин през 1893—1894 г. — началния период на неговата революционна дейност.

В Русия 90-те години се характеризират с бързо развитие на промишлеността и нарастване на работническата класа, с общ подем в работническото движение. Високата концентрация на едрата промишленост спомага за сплотяването и организирането на работниците. Значително се засилва стачната борба. Сред работниците започват да проникват идеите на марксизма.

С името на Ленин е свързано началото на нов етап в работническото движение в Русия. В произведенията си от 1893—1894 г. В. И. Ленин дава задълбочен марксистки анализ на общественно-икономическия строй в страната в края на XIX в., определя основните задачи на революционната борба на работническата класа и социалдемократията в Русия. Пред руските социалдемократи Ленин поставя задачата да се създаде марксистка партия. Като подхожда творчески към революционната теория на марксизма, Ленин пръв от марксистите разработва въпроса за особеностите на предстоящата в Русия буржоазнодемократична революция, за нейните движещи сили и преграждането ѝ в социалистическа революция.

В произведенията, влезли в тома, В. И. Ленин насочва основния удар срещу философските и икономическите възгледи на народниците, срещу тяхната политическа платформа и тактика, които през онзи период са главната идейна пречка за разпространяването на марксизма и социалдемократическото движение в Русия. В тези трудове Ленин се обявява и против изопачаването на маркс-

сизма в буржоазен дух от представителите на «легалния марксизъм».

Първият том съдържа четири произведения на В. И. Ленин: «Новите стопански движения в селския живот (По повод книгата на В. Е. Постников — «Южноруското селско стопанство»)», «По повод на така наречения въпрос за пазарите», «Какво представляват «приятелите на народа» и как те воюват против социалдемократите? (Отговор на статиите в «Русское Богатство» против марксистите)», «Икономическото съдържание на народничеството и критиката срещу него в книгата на г-н Струве (Отражение на марксизма в буржоазната литература)».

Статията «Новите стопански движения в селския живот», с която започва първият том, е първият от запазените литературни трудове на В. И. Ленин, написани още през самарския период от неговата дейност, през пролетта на 1893 година. Тази статия показва с какво умение, самостоятелност, дълбочина и последователност младият Ленин прилага марксистката теория при изследването на селския живот. Като използва земските статистически данни, съдържащи се в книгата на Постников «Южноруското селско стопанство», и като критикува автора на книгата за неговата непоследователност и методологически грешки, Ленин дава марксистка характеристика на положението в селото, разкрива процесите и формите на развитие на капитализма в селското стопанство, развенчава народническия мит за «незасегнатата» от капитализма селска община. Той доказва, че противоположно на народническите теории капитализмът в Русия се развива с неудържима сила, че селското население в действителност се е разделило на непримирими класи: селска буржоазия и селски пролетариат, които се попълват от разслояващите се при капитализма средни селяни. Въз основа на богат материал Ленин разкрива дребнобуржоазния характер на селската община, абсурдността и вредността на народническите представи за селската община като основа на социализма. Той доказва, че сред селското население дълбоки корени са пуснали буржоазните икономически отишшения.

Статията «Новите стопански движения в селския живот» е написана за легалния печат. В едно писмо от онзи период

В. И. Ленин подчертава, че изложените в нея мисли за него са основа за много по-важни и сериозни изводи от направените в самата статия.

Със статията «Новите стопански движения в селския живот» по съдържание са свързани бележките, изчисленията и подчертаните от В. И. Ленин места в книгата на В. Е. Постников, поместени в настоящия том в раздела «Подготвителни материали». Някои от тези изчисления на Ленин се печатат за пръв път.

В произведението «По повод на така наречения въпрос за пазарите», написано през есента на 1893 г., В. И. Ленин дава образец на творческо прилагане на икономическата теория на К. Маркс при изследване на стопанските отношения в Русия. Познавайки из основи «Капиталът» на Маркс и прилагайки диалектичния метод, Ленин доказва, че в резултат на развитието на общественото разделение на труда натуралното стопанство на дребните производители постепенно се превръща в стоково, а стоковото от своя страна в капиталистическо, че това разделение на труда неизбежно води до класово разслояване на производителите и до разрастване на вътрешния пазар. Така Ленин опровергава изтърканите народнически теории, че в Русия няма почва за развитие на капитализма, и доказва, че капитализмът вече е станал «основен фон на стопанския живот в Русия» (вж. настоящия том, с. 98). Същевременно той критикува твърденията на Г. Б. Красин, по-късно отстоявани от «легалните марксисти», че капиталистическото производство се нуждае непременно от външни пазари, за да реализира принадлежната стойност, и че производството на средствата за производство не е свързано с производството на предмети за потребление. Ленин доказва, че тези възгледи фактически по нищо не се различават от народническите възгледи по въпроса за пазарите, и подчертава, че марксистите трябва да се грижат не за пазарите на буржоазията, а за развитието на класовата борба на пролетариата против буржоазията.

В произведението «По повод на така наречения въпрос за пазарите» Ленин развива тезата на Маркс за съотношението между двете подразделения на общественото производство и формулира изпреварващото развитие на първото подразделение като икономически закон на разви-

реното възпроизводство. Въз основа на Марксовата схема на възпроизводството той посочва измененията, настъпващи в разширеното възпроизводство в резултат на техническия прогрес.

Централно място в първия том заема бележитият труд на В. И. Ленин «Какво представляват «приятелите на народа» и как те воюват против социалдемократите?», написан през пролетта—лятото на 1894 година.

В края на 1893 г. списание «Русское Богатство», около което се групират либералните народници, и други народнически списания обявяват поход срещу марксизма. Те печатат статии, в които съзнателно се изопачава марксисткото учение за обществото, за революцията, за социализма; народниците грубо преиначават възгледите на руските марксисти. Марксистите нямат собствени печатни органи в Русия и поради това не могат да дадат достоен отговор на народниците в легалния печат. За разгромването на народничеството голяма роля изиграва книгата на Ленин, издадена нелегално. В този истински манифест на революционния марксизъм и негов програмен документ е дадена задълбочена характеристика на научния широглед, диалектическия и историческия материализъм, икономическото учение на Маркс и всестранна критика на философските, икономическите и политическите възгледи на либералните народници, на тяхната програма и тактика. В. И. Ленин доказва, че политическата програма на тези фалшиви «приятели на народа» изразява интересите на кулачеството; той разобличава либералните народници като типични реформатори, които се обявяват против революционната борба с царското самодържавие и го представят като надкласов институт, способен да подобри положението на народа. В. И. Ленин разкрива несъстоятелността и погрешността на народническите теории за специфичния, некапиталистически път на развитие на Русия и показва как либералните народници умишлено замазват фактите на капиталистическа експлоатация в селото.

В произведението си В. И. Ленин разобличава теоретичните на народничеството като представители на антинаучния, субективния метод в социологията, като идеалисти, които отричат обективния характер на законите на об-

ществено развитие и решаващата роля на народните маси в историята. Народниците смятат, че ходът на историята може произволно да се насочва според желанията на отделни «видни» личности. Ленин оборва тези субективистки възгледи и им противопоставя материалистическото разбиране на обществения живот; той разкрива съдържанието на марксисткото учение за обществото и доказва, че ходът на историята се обуславя от обективните закони на развитието, че главна движеща сила на общественото развитие са народът, класите, борбата на които определя развитието на обществото.

В труда си «Какво представляват «приятелите на народа» и как те воюват против социалдемократите?» В. И. Ленин за пръв път поставя пред руските социалдемократи задачата да се създаде марксистка работническа партия и провъзгласява идеята за революционен съюз на работническата класа и селяните като главно средство за събаряне на царизма, помешчиците и буржоазията и за създаване на комунистическо общество.

Подчертавайки великата историческа роля на работническата класа в Русия, В. И. Ленин пише: «Социалдемократите насочват цялото си внимание и цялата си дейност именно към класата на работниците. Когато нейните челни представители усвоят идеите на научния социализъм, идеята за историческата роля на руския работник, когато тези идеи се разпространят широко и сред работниците се създадат здрави организации, за да превърнат сегашната разпокъсана икономическа война на работниците в съзнателна класова борба — тогава руският РАБОТНИК, издигнал се начело на всички демократични елементи, ще сваля абсолютизма и ще поведе РУСКИЯ ПРОЛЕТАРИАТ (редом с пролетариата от ВСИЧКИ СТРАНИ) по правия път на откритата политическа борба към ПОБЕДОНОСНА КОМУНИСТИЧЕСКА РЕВОЛЮЦИЯ» (с.290).

Първият том завършва с произведението «Икономическото съдържание на народничеството и критиката срещу него в книгата на г-н Струве (Отразяването на марксизма в буржоазната литература)», написано от Ленин в края на 1894—началото на 1895 г. Според Ленин то в много отношения е конспект на по-късните му икономически

трудовете, особено на «Развитието на капитализма в Русия». В това произведение Ленин доказва, че народниците изразяват интересите на дребния производител, че източник на народничеството е преобладаването на класата на дребните производители в следреформена капиталистическа Русия. В труда си «Икономическото съдържание на народничеството и критиката срещу него в книгата на г-н Струве» Ленин продължава критиката на народническите възгледи от предишните си произведения и разкрива чисто буржоазния характер на икономическите искания на либералните народници, утопичността и реакционността на тяхната политическа програма, идеалистическата същност на социологическите им възгледи.

Критикувайки рязко народническата система от възгледи, Ленин същевременно насочва вниманието на читателите към положителните, в очите на марксиста, черти и страни на народничеството от 60-те—70-те години като революционно-демократично течение в една страна, намираща се в навечерието на буржоазна революция.

Същевременно в това произведение В. И. Ленин критикува представителя на «легалния марксизъм» П. Струве за изопачаването на марксизма в буржоазен дух. Ленин разобличава опитите на «легалните марксисти» да лишат марксизма от революционно съдържание и доказва, че в основата на възгледите на «легалните марксисти» е залегнал буржоазният обективизъм, който означава оправдаване на капитализма и замазване на класовите противоречия. В струвизма, в «легалния марксизъм» Ленин съзира зародиша на международния ревизионизъм. Във връзка с критиката на буржоазния обективизъм В. И. Ленин обосновава принципа на партийността на обществената наука, на философията. «. . . Материализмът — посочва Ленин — включва, така да се каже, партийност, задължавайки те при всяка оценка на събитие направо и открито да застанеш на позициите на определена обществена група. . .» (с. 391).

В. И. Ленин посочва, че така нареченият обективизъм в науката при условията на буржоазното общество прикрива класовите, корисни интереси на господстващите експлоататорски класи. Марксистката наука, открито и неразривно свързана с работническата класа, служи на

делото на революционното преустройство на обществото и е заинтересована от разкриването на законите на общественото развитие. Ето защо нейната партийност съвпада с научността.

Още през ранния период на революционната си дейност Ленин дава образец на принципна критика срещу различните лъжесоциалистически и ревизионистични теории, образец на беззаветна борба за интересите на работническата класа. Произведенията на В. И. Ленин са проникнати от творческо разбиране и майсторско прилагане на марксизма при анализа на икономическото и политическото положение в Русия, при определяне на задачите, възникнали пред руското работническо движение.

Те учат международния пролетариат, комунистическите и работническите партии от всички страни как да разобличават многобройните съвременни «приятели на народа» и ревизионистите, които се опитват да използват работническото движение в интерес на буржоазията.

В приложенията към първия том за пръв път в Съчиненията на В. И. Ленин са поместени «Молби от В. И. Ульянов (Ленин) 1887—1893 г.» Тези документи са допълнителен материал към биографията на В. И. Ленин. Две молби: до Самарския окръжен съд от 5 януари 1893 г. и до председателя на Самарския окръжен съд от 16 август 1893 г. — се печатат за пръв път.

*Институт по марксизъм-ленинизъм
при ЦК на КПСС*

В. И. ЛЕНИН

1890—1891

НОВИТЕ СТОПАНСКИ ДВИЖЕНИЯ
В СЕЛСКИЯ ЖИВОТ

*По повод книгата на В. Е. Постников —
«Южноруското селско стопанство»¹*

*Написано през пролетта на 1893 г.
Отпечатано за пръв път в сборника
«К двадцатипятилетию первого
създа партии (1898—1923)»*

Печата се по ръкописа

Новият стопански живот
въ врсманската джурма.

По повод книги В. И. Постникова -
"Новият стопански живот":

I

Въведеная въ врсманскъ году книга В. И. Постникова
"Врсманска врсманска стопанска" (Москва, 1891 г. Изд.
№ 111 + 331) представяваща ми сега издванаята подроб.
на "обстоятелствено описание врсманска стопанска
села въ губерниите Маврицкскя, Керсонскя и Екаторинскя
села, врсманска джурма въ материковата (въ-
вудина) градая Маврицкскя губерния. Описание джурма
основано, во 1^о, на мапата обрзана - на джурма-
статистическа джурма джурма джурма джурма
губернии; во 2^о, на мапата мапата джурма джурма,
представяваща ми сега джурма по джурма джурма, отъ

1) Мапата джурма джурма джурма на джурма джурма джурма
въ Маврицкскя губерния

I

Излязлата по-миналата година книга на В. Е. Постников «Южноруското селско стопанство» (Москва, 1891 г. С. ХХХІІ + 391) представлява извънредно подробно и обстойно описание на селското стопанство в Таврическа, Херсонска и Екатеринославска губерния и предимно в континенталните (северните) уезди на Таврическа губерния. Това описание е изградено, първо — и главно — върху земските статистически изследвания в посочените три губернии; второ, върху личните наблюдения на автора, направени от него отчасти при изпълнение на служебния дълг*, отчасти със специалната цел да проучи селското стопанство през 1887—1890 година.

Този опит да се сведат ведно земските статистически изследвания за цял район и резултатите от тях да се изложат систематизирано сам по себе си представлява огромен интерес, тъй като земската статистика² дава обилен и извънредно подробен материал за икономическото положение на селяните, но го дава в такава форма, че тези изследвания остават едва ли не неизвестни на публиката: земските статистически сборници представляват цели томове таблици (обикновено на всеки уезд е посветен отделен том), самото обобщаване на които в достатъчно големи и ясни рубрики изисква специални занимания. Необходимост от обобщаване данните на земската статистика и от тяхната обработка се чувствува отдавна. За тази цел напоследък започна издаването на «Обобщени данни на земската статистика». Планът на това издание е такъв: взема се някакъв частен въпрос, който характеризира селското стопанство, и се прави специално изследване,

* Авторът е бил чиновник по устройството на държавните земи в Таврическа губерния.

при което се обобщават всички данни по този въпрос, съдържащи се в земската статистика; обединяват се ведно данните, отнасящи се и за южната черноземна част на Русия, и за северната нечерноземна, за изключително земеделските губернии и за губерниите с неземеделски поминък. По този план са съставени издадените два тома на «Обобщените данни»; първият е посветен на селската «община» (В. В.), вторият — на «селските извъннаделни* аренди» (Н. Каришев)³. Този метод на обобщение ни се вижда съмнителен: първо, при него се събират заедно данни, отнасящи се за различни стопански райони с различни икономически условия (при това характеристиката на всеки район е свързана с огромни трудности, тъй като земските изследвания не са завършени и много уезди са пропуснати: тези трудности проличаха още във 2-рия том на «Обобщените данни»; опитът на Каришев да разреди съдържащите се в земската статистика данни по райони е несполучлив); второ, да се опише отделно дадена страна на селското стопанство, без да се засягат другите страни, е абсолютно невъзможно; налага се въпросът изкуствено да се откъсва от останалите и цялостната представа се губи. Селската извъннаделна аренда се откъсва от арендуването на наделни земи, от общите данни за икономическото групиране на селяните, за размера на посевната площ; те се разглеждат само като част от стопанството на селянина, а всъщност често пъти са отделен начин на частнособственическо стопанисване. Ето защо обобщаването на данните на земската статистика за определен район с еднородни стопански условия би било, струва ми се, за предпочитане.

Като излагам между другото мислите си за по-правилния метод на обобщаване на земските статистически изследвания, мисли, породени от сравняването на «Обобщените данни» с книгата на Постников, трябва обаче да направя уговорка, че Постников всъщност не си е поставял за цел да прави *обобщение*: той оставя на заден план цифровия материал и цялото си внимание съсредоточава върху изчерпателността и релефността на описанието.

* Извъннаделен, наделен — от надел — малък участък земя, даван от помещиците в стара Русия или по силата на поземлената реформа от 1861 г. за ползване от отделно селско семейство. *Бълг. ред.*

В него авторът с почти еднакво внимание се спира на въпросите от икономически, административно-юридически (формите на земевладение) и от технически характер (въпроса за синорите; системата на стопанство; реколтата), но въпросите от първия вид той е възнамерявал да постави на преден план.

«Трябва да призная — казва г-н Постников в предговора, — че спирам вниманието си върху техниката на селското стопанство по-малко, отколкото би могло, но аз постъпвам така, защото смятам, че условията от икономически характер играят в селското стопанство по-важна роля, отколкото техниката. В нашия печат. . . обикновено се пренебрегва икономическата страна. . . Твърде малко внимание се посвещава на изследването на основните икономически въпроси, каквито за нашето селско стопанство са аграрният и въпросът за синорите. В настоящата книга се отделя повече място за изясняване именно на тези въпроси, особено на аграрния въпрос» (Предговор, с. IX).

Споделям напълно възгледа на автора относно степианването на икономическите и техническите въпроси по значение и в статията си ще направя преглед само на онази част от труда на г-н Постников, която съдържа политико-икономическо изследване на селското стопанство*.

В предговора авторът характеризира главните точки на това изследване по следния начин:

«Забелязващото се напоследък голямо използване на машини в селското земеделие и очевидното увеличаване на стопанствата на заможните селяни откриват в нашия аграрен живот нова фаза, за развитието на която без съмнение ще дадат нов тласък тежките стопански условия през настоящата година. Производителността на селския труд и работоспособността на семейството значително се повишават с разширяването на стопанството и използването на машини, което досега не се вземаше под внимание при определяне площта, която може да бъде обработвана от едно селско семейство. . .

* Струва ми се, че подобно резюме не е излишно, тъй като книгата на г-н Постников, която е едно от най-забележителните явления в нашата икономическа литература от последните години, мина почти незабелязано. Може би това отчасти се обяснява от обстоятелството, че авторът, макар и да принава голямото значение на икономическите въпроси, ги излага прекалено откъслечно и претрупва изложението с подробности по други въпроси.

Използването на машини в селското стопанство предизвиква съществени изменения в живота: като намалява търсенето на работна ръка в земеделието и прави още по-осезателна за селяните съществуващата у нас пренаселеност в земеделието, то допринася за увеличаване броя на семействата, които, ставайки излишни за селото, са принудени да търсят препитание на друго място и фактически се превръщат в безимотни. Въвеждането на големи машини в селското стопанство същевременно, при наличните методи на земеделие и неговата екстензивност, издига благосъстоянието на селяните на такова равнище, за каквото досега не можеше и да се мисли. Това обстоятелство обуславя силата на новите стопански движения в селския живот. Непосредствена задача на настоящата книга е да отбележи и изясни тези движения сред южноруските селяни» (Предговор, с. X).

Преди да посоча в какво се състоят според автора тези нови стопански движения, трябва да направя още две уговорки.

Първо, по-горе бе отбелязано, че Постников привежда данни за Херсонска, Екатеринославска и Таврическа губерния, но достатъчно подробни са само данните, отнасящи се за последната губерния, и то не за цялата: авторът не посочва данни за Крим, където стопанските условия са малко по-различни, и се ограничава изключително с трите главни северни уезда на Таврическа губерния — Бердянски, Мелитополски и Днепровски. Аз ще се спра само на данните за тези три уезда.

Второ, освен руси в Таврическа губерния живеят немци и българи, броят на които впрочем е малък в сравнение с руското население: в Днепровски уезд домакинствата на немските колонисти са 113 от общо 19 586 за уезда, т. е. само 0,6%. В Мелитополски уезд домакинствата на немците и българите (1874 + 285) са 2159 от общо 34 978, т. е. 6,1%. Най-после в Бердянски уезд те са 7224 от 28 794, т. е. 25%. Общо в трите уезда домакинствата на колонистите са 9496 от 83 358, т. е. около $\frac{1}{9}$. Следователно броят на колонистите, общо взето, е твърде незначителен, а в Днепровски уезд направо нищожен. Авторът подробно описва колонисткото стопанство и винаги го отделя от руското. Аз изпускам всички тези описания и се ограни-

чавам изключително със стопанството на руските селяни. Наистина, цифровите данни обхващат и русите, и немците, но присъствието на последните поради тяхната незначителност не променя общото съотношение, така че въз основа на тези данни е напълно възможно да се характеризира руското селско стопанство. Руското население, което се е заселило в Таврическа губерния през последните 30 години, се различава от селяните в другите руски губернии само по това, че е по-заможни. Общинното земевладение в тези места, по думите на автора, е «типично и устойчиво»*; с една дума, като се изключат колонистите, селското стопанство в Таврическа губерния няма никакви коренни отлики от общия тип селско стопанство в Русия.

II

«В днешно време — казва Постников — във всяко по-значително южноруско село (същото вероятно може да се каже за повечето райони на Русия) се наблюдава такова разнообразие в икономическото положение на отделните групи население, че много трудно би могло да се говори за благосъстоянието на отделните селища като цели единици и това благосъстояние да се изразява със средни цифри. Такива средни цифри сочат някои общи определящи условия на икономическия живот на селяните, но те не дават никаква представа за цялото разнообразие на икономическите явления в действителността» (с. 106).

Малко по-нататък Постников изразява мисълта си още по-определено:

«Разликите в икономическото благосъстояние — казва той — създават големи затруднения при определяне общата заможност на населението. Когато минаваш през големите селища на Таврическа губерния, обикновено оставаш с впечатление, че местните селяни са много заможни; но може ли да се нарече заможни едно село, в което половината селяни са богати, а другите влачат мизерия? И по какви признаци ще определим относително

* Само в 5 селища земевладението е по домакинства.

по-голямата или по-малката заможност на дадено селище? Очевидно в, че средните цифри, които характеризират положението на цялото население в едно село или район, са недостатъчни, за да се направи заключение за заможността на селяните. За нея можем да съдим само по съвкупността от много данни, *разчленявайки населението на групи*» (с. 154).

На пръв поглед в така посочената диференциация сред селяните няма нищо ново: за нея се споменава в почти всяко съчинение, посветено изобщо на селското стопанство. Но обикновено авторите не придават значение на този факт, смятат го за несъществен или дори за случаен, намират, че може да се говори за тип селско стопанство, и характеризират този тип със средни цифри, обсъждат значението на разни практически мерки, отнасящи се за цялото селско население. А в книгата си Постников явно се противопоставя на тези възгледи. Той посочва (и то неведнъж) «огромното разнообразие в икономическото положение на отделните домакинства в самата община» (с. 323) и се въоръжава против «стремежа селото да се разглежда като нещо цялостно и еднородно, както до ден днешен си го представя нашата градска интелигенция» (с. 351). «Земските статистически изследвания от последното десетилетие — казва той — показаха, че нашата селска община съвсем не е такава еднородна единица, както си я представяха нашите публицисти през 70-те години, и че през последните десетилетия в нея се е извършвала диференциация на населението на групи, твърде различни по икономическа заможност» (с. 323).

Постников подкрепя становището си с многобройни данни, пръснати из цялата книга, ето защо се налага да систематизираме всички тези данни, за да проверим дали това мнение е правилно, да решим въпроса, кой е прав — «градската интелигенция», която гледа на селяните като на нещо еднородно, или Постников, който твърди, че разнородността е огромна. По-нататък — колко дълбока е тази разнородност; пречи ли тя да се даде обща политико-икономическа характеристика на селското стопанство само въз основа на средните данни; способна ли е тя да измени действието и влиянието на практическите мерки, засягащи различните категории селяни?

Преди да посочим цифри, даващи материал за разрешаване на тези въпроси, трябва да отбележим, че всички данни от този род Постников е взел от земските статистически сборници за Таврическа губерния. Първоначално земската статистика се е ограничавала при преброяванията с общите данни за общините, без да събира данни за всяко селско домакинство. Скоро обаче били забелязани различията в имущественото положение на тези домакинства и били предприети преброявания по домакинства — това е била първата стъпка по пътя към по-дълбоко проучване на икономическото положение на селяните. Следващата стъпка е било въвеждането на комбинационни таблици; ръководейки се от убеждението, че имуществените разлики между селяните в общината⁴ са по-дълбоки от разликите между юридическите категории селяни, статистиците започват да групират всички показатели за икономическото положение на селяните според известните имуществени различия, например като разпределят селяните на групи по броя на десетините посевна площ, по броя на работния добитък, по наделната орна земя, падаща се на едно домакинство, и т. н.

Таврическата земска статистика групира селяните по броя на десетините посевна площ. Постников казва, че това групиране «изглежда сполучливо» (с. XII), тъй като «при стопанските условия в таврическите уезди размерът на посевната площ е най-същественият признак за селското благосъстояние» (с. XII). «В южноруския степен край — казва Постников — развитието на неземеделските поминъци сред селяните засега е относително нищожно и главното занятие на огромното мнозинство от селското население сега е земеделието, основано върху сеитбата на зърнени храни.» «Както показва земската статистика, в северните уезди на Таврическа губерния 7,6% от коренното селско население са заети извън земеделието, а 16,3% от населението освен собствено стопанство имат и допълнителни занятия» (с. 108). Действително, групирането по размерите на посевната площ дори и за останалите райони в Русия ни се струва много по-правилно от другите, възприети от земските статистици принципи на групиране, например по броя на десетините наделна земя или наделна орна земя на домакинство: от една страна,

наделната земя не е пряк показател за състоятелността на домакинството, защото размерът на надела се определя от броя на ревизките⁶ или наличните членове на семейството от мъжки пол и само косвено зависи от състоятелността на стопанина, защото, най-сетне, селянинът може да не използва наделната земя, да я дава под наем, а при липса на инвентар не може и да я използва. От друга страна, ако главното занятие на населението е земеделието, определянето на посевната площ е необходимо за изчисляване на производството, за определяне количеството зърнени храни, потребявани от селянина, купувани от него и отиващи за продажба, тъй като, без да бъдат изяснени тези въпроси, една твърде важна страна на селското стопанство ще остане неосветлена, ще бъде неясен характерът на неговото земеделско стопанство, значението му в сравнение с доходите от други поминъци и т. н. Най-сетне, необходимо е в основата на групирането да се постави именно посевната площ, за да имаме възможност да сравняваме стопанството на едно семейство с така наречените норми на селското земевладение и земеделие, с продоволствената норма (Nahrungsfäche) и работната норма (Arbeitsfläche). С една дума, групирането по посевната площ не само е сполучливо, а най-добро и безусловно необходимо.

По размерите на посевната площ таврическите статистики разделят селяните на 6 групи: 1) несеещи; 2) засяващи до 5 дес.; 3) — от 5 до 10 дес.; 4) — от 10 до 25 дес.; 5) — от 25 до 50 дес. и 6) — повече от 50 дес. на домакинство. За трите уезда съотношението на тези групи по брой на домакинствата е следното:

Уезди

Процент на домакинствата	Бердянски	Мелитополски	Днепровски	Средна посевна площ на 1 домакинство в 3-те уезда, в десетини
	%	%	%	
Несеещи	6	7,5	9	—
Засяващи до 5 д.	12	11,5	11	3,5
» 5—10 »	22	21	20	8
» 10—25 »	38	39	41,8	16,4
» 25—50 »	19	16,6	15,1	34,5
» над от 50 »	3	4,4	3,1	75

Общото съотношение (тези 0/0 важат за цялото население заедно с немците) малко се изменя, когато се изключат немците: така например авторът изчислява в таврическите уезди всичко 40% с малка посевна площ (до 10 дес.), 40% със средна (от 10 до 25 дес.) и 20% с голяма. А без немците последната цифра се намалява с $\frac{1}{8}$ (16,7%, т. е. всичко с 3,3% по-малко) и съответно се увеличава броят на селяните с малка посевна площ.

За да определим степента на разнородност на тези групи, ще започнем със земевладението и земеползването.

Постников дава следната таблица (авторът не е сумирал трите посочени в нея категории земя (с. 145):

Групи селяни	Среден размер на орната земя на 1 домакинство, в десетини											
	Вердянски уезд				Мелитополски уезд				Днепровски уезд			
	наделна	закупена	арендувана	всичко	наделна	закупена	арендувана	всичко	наделна	закупена	арендувана	всичко
Несеещи	6,8	3,1	0,09	10	8,7	0,7	—	9,4	6,4	0,9	0,1	7,4
Засяващи до 5 д.	6,9	0,7	0,4	8,0	7,1	0,2	0,4	7,7	5,5	0,04	0,6	6,1
> 5—10 >	9	—	1,1	10,1	9	0,2	1,4	10,6	8,7	0,05	1,6	10,3
> 10—25 >	14,1	0,6	4	18,7	12,8	0,3	4,5	17,6	12,5	0,6	5,8	18,9
> 25—50 >	27,6	2,1	9,8	39,5	23,5	1,5	13,4	38,4	16,6	2,3	17,4	36,3
> над 50 >	36,7	31,3	48,4	116,4	36,2	21,3	42,5	100	17,4	30	44	91,4
За уезда	14,8	1,6	5	21,4	14,1	1,4	6,7	22,2	11,2	1,7	7,0	19,9

«Тези цифри показват — казва Постников, — че по-заможната група селяни в таврическите уезди не само се ползва от по-голям надел, което е възможно при голям

състав на семейството, но същевременно тя най-много купува и най-много арендува земя» (с. 146).

По повод на това, струва ми се, трябва само да се отбележи, че увеличаването на надела от низшата към висшата група не може да бъде обяснено *изцяло* с растящия състав на семействата. Постников дава следната таблица за състава на семействата по групи за трите уезда:

	Среден състав на семействата					
	Бердяйски уезд		Мелитополски уезд		Днепровски уезд	
	членове от двата пола	работници	членове	работници	членове	работници
При несеещите	4,5	0,9	4,1	0,9	4,6	1
» засяващите до 5 д.	4,9	1,1	4,6	1	4,9	1,1
» » 5—10 »	5,6	1,2	5,3	1,2	5,4	1,2
» » 10—25 »	7,1	1,6	6,8	1,5	6,3	1,4
» » 25—50 »	8,2	1,8	8,6	1,9	8,2	1,9
» над 50 »	10,6	2,3	10,8	2,3	10,1	2,3
По уезди	6,6	1,5	6,5	1,5	6,2	1,4

От таблицата се вижда, че наделната земя, падаща се на едно домакинство, се увеличава от низшата група към висшата много по-бързо, отколкото броят на членовете от двата пола и на работниците. Да илюстрираме това, като вземем цифрите за най-долната група в Днепровски уезд за 100:

	Наделна земя	Работници	Членове от двата пола
При несеещите	100	100	100
» засяващите до 5 д.	86	110	106
» » 5—10 »	136	120	117
» » 10—25 »	195	140	137
» » 25—50 »	259	190	178
» над 50 »	272	230	219

Ясно е, че размерът на надела освен от състава на семейството се определя и от състоятелността на домакинството.

Като разглеждаме данните за прикупената земя в различните групи, виждаме, че земя се купува почти изключително в горните групи с посевна площ над 25 дес. и — главно — в тези, които засяват най-много, с посевна площ 75 дес. на домакинство. Следователно данните за купе-

ната земя напълно потвърждават мнението на Постников за разнородността на групите селяни. Например сведението, което авторът дава на с. 147, а именно, че «селяните в таврическите уезди са купили 96 146 дес. земя», съвсем не характеризира явлението: почти цялата тази земя се намира в ръцете на незначителното малцинство с най-много наделна земя, на «заможните» селяни, както казва Постников, а те са не повече от $\frac{1}{5}$ от населението.

Същото трябва да се каже и за арендата. Горната таблица съдържа общата цифра на арендуваната, наделната и извъннаделната земя. Оказва се, че размерът на арендата закономерно нараства заедно със степента на осигуреност на селяните, следователно колкото повече собствена земя има селянинът, толкова повече земя арендува, лишавайки по този начин най-бедните групи от необходимата за тях земна площ.

Трябва да отбележим, че това е общо явление в цяла Русия. Проф. Каришев, като обобщава данните за арендуваната от селяните извъннаделна земя във всички области на Русия, където са правени земски статистически обследвания, формулира като общ закон пряката зависимост между размера на арендата и осигуреността на арендатора*.

Впрочем Постников дава следните, още по-подробни цифри за разпределението на арендата (общо извъннаделните и наделните земи):

	Бердянски уезд			Мелитополски уезд			Днепровски уезд		
	% на арендуващите домакинства	Орна з-мя на арендуващо домакинство	Цена на 1 дес.	% на арендуващите домакинства	Орна з-мя на арендуващо домакинство	Цена на 1 дес.	% на арендуващите домакинства	Орна з-мя на арендуващо домакинство	Цена на 1 дес.
При засяващите до 5 д.	18,7	2,1	11	14,4	3	5,50	25	2,4	15,25
» » 5—10 »	33,6	3,2	9,20	34,8	4,1	5,52	42	3,9	12
» » 10—25 »	57	7	7,65	59,3	7,5	5,74	69	8,5	4,75
» » 25—50 »	60,6	16,1	6,80	80,5	16,9	6,30	88	20	3,75
» над 50 »	78,5	62	4,20	88,8	47,6	3,93	91	48,6	3,55
По уезди	44,8	11,1	5,80	50	12,4	4,86	56,2	12,4	4,23

* «Итоги экономического исследования России по данным земской статистики». Т. II, Н. Каришев. Крестьянские внеадельные аренды. Дерпт. 1892, с. 122, 133 и др.

И тук виждаме, че средните цифри изобщо не характеризират явления: като казваме например, че в Днепровски уезд 56% от селяните вземат земя под аренда, ние даваме съвсем бегла представа за тази аренда, тъй като в групите, които нямат достатъчно своя земя (както ще покажем по-долу), процентът на арендаторите е много по-малък — само 25% в 1-вата група, докато горната група, напълно осигурена със собствена земя, почти изцяло прибегва към арендуване (91%). Разликата в броя на арендуваните десетини на 1 домакинство е още по-значителна: горната категория арендува 30—15—24 пъти повече от долната. Това очевидно променя и самия характер на арендата, тъй като в горната категория това вече е комерческа операция, а в долната може да е предизвикано от крещяща нужда. Последното предположение се потвърждава от данните за арендното заплащане: оказва се, че низшите групи плащат за земята по-скъпо, понякога дори четири пъти по-скъпо от висшата категория (в Днепровски уезд). Трябва да припомним по този повод, че и увеличаването на арендното заплащане с намаляването на размерите на арендуваната земя не е особеност само за нашите южни райони: трудът на Каришев доказва общовалидността на този закон.

«В таврическите уезди — казва Постников във връзка с тези данни — арендатори са предимно заможните селяни, които имат достатъчно наделна и собствена орна земя; това важи особено за арендуването на извъннаделни земи, т. е. принадлежащи на земевладелците и държавата и намиращи се по-далеч от селищата. Всъщност това е и съвсем естествено: за да арендуваш по-далечни земи, трябва да имаш достатъчно работен добитък, а по-несъстоятелните селяни тук нямат достатъчно добитък дори за обработване на своите наделни земи» (с. 148).

Не бива да се смята, че това разпределение на арендата зависи от индивидуалното наемане. Положението ни най-малко не се променя, когато земята се наема от общината, а не се променя по простата причина, че земята се разпределя по същия принцип, т. е. «според парите».

«Според данъчните книги на Управлението на държавните имоти — казва Постников — през 1890 г. в трите уезда от 133 852 дес. държавни земи, които са се давали

под аренда по договор, селските общини са ползвали 84 756 дес. годна за земеделие земя, т. е. около 63% от цялата площ. Но земята, арендувана от селските общини, се е ползвала от сравнително неголям брой стопани, и то предимно заможни. Земското преброяване по домакинства сочи този факт доста релефно» (с. 150)*: [вж. с. 16. *Ред.*]

«Така че — заключава Постников — в Днепровски уезд групата на заможните селяни е ползвала повече от $\frac{1}{2}$ от цялата арендувана орна земя, в Бердянски — повече от $\frac{2}{3}$, а в Мелитополски уезд, където най-много се арендува държавна земя, дори повече от $\frac{4}{5}$ от арендуваната площ. А на групата на най-бедните селяни (засяващи до 10 дес. орна земя) във всички уезди са се падали само 1938 дес., или около 4 % от арендуваните земи» (с. 150). По-нататък авторът дава редица примери за неравномерното разпределение на наеманата от общините земя, но би било излишно да ги привеждаме.

Във връзка с изводите на Постников за зависимостта на арендата от имотността на арендаторите извънредно интересно е да отбележим противоположното мнение на земските статистици.

В началото на книгата Постников е поместил своята статия «Относно земските статистически работи в Таврическа, Херсонска и Екатеринославска губерния» (с. XI—XXXII). Тук той разглежда между другото издадения от Таврическото земство през 1889 г. «Справочник за Таврическа губерния», в който накратко се обобщават резултатите от цялото обследване. Разглеждайки онзи раздел на книгата, който е посветен на арендата, Постников казва:

«В нашите южни и източни губернии, изобилствуващи с обработваема земя, земската статистика е открила доста значителен процент заможни селяни, които имат голям собствен надел, а освен това допълнително арендуват върде много земя. Стопаните тук се стремят не само да удовлетворят нуждите на семейството си, но и да получат известен излишък, доход, благодарение на който селяните подобряват своите постройките, снабдяват се с машини, ку-

* Последната колонка (общо за 3-те уезда) не е дадена в таблицата на Постников. Към таблицата* той отбелязва, че «според условията на арендуването селяните имат право да разорават само $\frac{1}{3}$ част от арендуваната земя».

Групи селяни	Бердянски Уезд			Мелитополски Уезд			Днепровски Уезд			За трите уезда			
	на аренд. Домакинства	на аренд. дес.	на арендуващо Домакинство	на аренд. Домакинства	на аренд. дес.	на арендуващо Домакинство	на аренд. Домакинства	на аренд. дес.	в %	на арендуващо Домакинство			
Засяв. до 5 д.	39	66	1,7	24	383	16	20	62	3,1	83	511	1	6,1
» 5—10 »	227	400	1,8	159	776	4,8	58	251	4,3	444	1 427	3	3,2
» 10—25 »	687	2 642	3,8	707	4 569	6,4	338	1 500	4,4	1 732	8 711	20	5,0
» 25—50 »	387	3 755	9,7	672	8 564	12,7	186	1 056	5,7	1 245	13 375	30	10,7
» над 50 »	113	3 194	28,3	440	15 365	34,9	79	1 724	21,8	632	20 283	46	32,1
Сбор	1 453	10 057	7	2 002	29 657	14,8	681	4 593	6,7	4 136	44 307	100	10,7

пуват още земя. Желание, което е съвсем естествено и в което няма никакъв грях, тъй като то още не съдържа каквито и да било кулашки елементи.» [Кулашки елементи тук действително няма, но елементи на експлоатация, без съмнение, има: като арендуват земя в размер, който далеч надминава потребностите им, заможните селяни лишават бедните от земята, необходима за изхранването им; а като разширяват стопанствата си, те се нуждаят от допълнителна работна сила и прибягват до наемане на работници.] «Но някои от земските статистици, очевидно смятайки тези прояви в селския живот за нещо незаконно, се стараят да ги омаловажат и да докажат, че селяните-арендатори се ръководят главно от нуждите на прехраната и макар заможните селяни да арендуват много земя, $\frac{0}{10}$ на тези арендатори все пак постоянно намалява с увеличаване размерите на надела» (с. XVII). За да докаже тази мисъл, съставителят на «Справочника» г-н Вернер е групирал по размера на надела селяните в цялата Таврическа губерния с 1—2 работника и 2—3 глави работен добитък. Оказало се, че «заедно с размера на надела закономерно намалява процентът на арендуващите домакинства и не толкова закономерно размерът на арендуваната земя на едно домакинство» (с. XVIII). Постников с пълно основание казва, че този метод нищо не доказва, тъй като *частта* на селяните (само онези, които имат 2—3 глави работен добитък) е взета произволно, при което са отстранени именно заможните селяни, а освен това не може заедно да се разглеждат континенталните уезди на Таврическа губерния и Крим, тъй като условията за арендуване в тях не са еднакви: в Крим $\frac{1}{2}$ — $\frac{3}{4}$ от населението са безимотни (така нар. десетиншчици), а в северните уезди те са само 3—4 %. В Крим почти винаги може лесно да се намери земя за арендуване; в северните уезди това понякога е невъзможно. Интересно е да отбележим, че и земските статистици от другите губернии също правят опити (разбира се, еднакво несполучливи) да прикриват такива «незаконни» прояви в селския живот като арендуването с цел получаване на доход (вж. Каринев, спом. съч.).

И така, щом разпределението на извъннаделната аренда при селяните показва, че между отделните селски сто-

панства съществуват не само количествени (арендуване на много или малко земя), но и качествени разлики (арендуване с оглед на прехраната; арендуване с комерческа цел), това още повече важи за арендуването на *наделна земя*.

«Преброяването по домакинства от 1884—1886 г. — казва Постников — е регистрирало в 3-те таврически уезда всичко 256 716 дес. наделна орна земя, давана под аренда от едни селяни на други, което е $\frac{1}{4}$ от цялата наделна орна земя на селяните, но тук не са включени площите, които селяните дават под наем на разnochинци, живеещи в селата, както и на писари, учители, духовни и други лица, които не влизат в състава на селското съсловие и не се вземат предвид при преброяването по домакинства. Цялата тази маса земя се дава под аренда почти изцяло от селяни от заможните групи, което се вижда от следните цифри. Преброяването е регистрирало броя на десетините наделна земя, която стопаните наемат от съседни:

Засяващи до 10 дес. на домакинство.....	16 594 дес., т. е. 6%
» от 10 до 25 » » »	89 526 » » 35
» над 25 » » »	150 596 » » 59
<hr/>	
Всичко.....	256 716 дес. 100%

А най-голямата част от даваната под наем земя, както и от броя на даващите земя под наем, се пада на групата на селяните без посеви, без стопанство и с малко посеви. Така че значителна част от селяните в таврическите уезди (приблизително около $\frac{1}{3}$ от цялото население) отчасти поради нежелание, но в повечето случаи поради липса на нужния за стопанството добитък и инвентар не експлоатират цялата си наделна земя, дават я под наем и по този начин увеличават земеползването на другата, по-заможната половина от селяните. Мнозинството от селяните, които дават земя под наем, безспорно спадат към разорените, западащи стопани» (с. 136—137).

Потвърждение на казаното е следната таблица «за 2-ата уезда на Тавр. губ. (за Мелитополски уезд земската статистика не дава сведения), показваща относителния брой на стопаните, които дават под наем надели, и про-

цента на даваната от тях под наем наделна орна земя» (с. 135):

	Бердянски уезд		Днепровски уезд	
	на стопаните, които дават под наем наделна земя %	на даваната под наем наделна земя %	на стопаните, които дават под наем наделна земя %	на даваната под наем наделна земя %
Несеещи	73	97	80	97,1
Засяващи до 5 д.	65	54	30	38,4
» 5—10 »	46	23,6	23	17,2
» 10—25 »	21,5	8,3	16	8,1
» 25—50 »	9	2,7	7	2,9
» над 50 »	12,7	6,3	7	13,8
<i>По уезди</i>	32,7	11,2	25,7	14,9

От земевладението и земеползването при селяните да минем към разпределението на инвентара. За броя на работния добитък в групите Постников дава следните данни — за трите уезда заедно:

	Средно на 1 домакинство				% на домакинствата, безработен добитък	
	Всичко коне	волове	работ. добитък	друг* всичко*		
При несеещите	—	—	0,3	0,8	1,1	80,5
» засяващите						
» до 5 д.	6 467	3 082	1,0	1,4	2,4	48,3
» » 5—10 »	25 152	8 924	1,9	2,3	4,2	12,5
» » 10—25 »	80 517	24 943	3,2	4,1	7,3	1,4
» » 25—50 »	62 823	19 030	5,8	8,1	13,9	0,1
» над 50 »	21 003	11 648	10,5	19,5	30	0,3
<i>Всичко</i>	195 962	67 627	3,1	4,5	7,6	—

Сами по себе си тези цифри не характеризират категориите — това ще направим по-долу, при описанието на техниката на земеделието и при групирането на селяните по икономически категории. Тук ще отбележим само, че разликата между групите селяни по броя на притежавания от тях работен добитък е толкова дълбока, че при висшите групи виждаме много повече добитък, отколкото изискват нуждите на семейството, а при низшите — толкова малко

* Изчислено в едър.

(особено работен добитък), че самостоятелната стопанска дейност става невъзможна.

Същите са и данните за разпределението на мъртвия инвентар. «Преброяването по домакинства, което е регистрирало селския инвентар в плугове и букери, дава следните цифри за цялото население в уездите» (с. 214):

		% на домакинствата		
		без оръдия за оран	само с буюер	с плугове и др.
Бердянский	уезд	33	10	57
Мелитопольский	»	37,8	28,2	34
Днепропетровский	»	39,3	7	53,7

Тази таблица показва каква огромна група селяни е лишена от възможността да води *самостоятелно* стопанство. Как стои въпросът във висшите групи, се вижда от следните данни за количеството инвентар, който се пада на едно домакинство в различните групи по посевна площ:

		Инвентар, падащ се на 1 домакинство					
		Бердянский уезд		Мелитопольский уезд		Днепропетровский уезд	
		За превоз (каруци и др.)	Орен (плугове и буюери)	За превоз	Орен	За превоз	Орен
При засяващите	5—10 д.	0,8	0,5	0,8	0,4	0,8	0,5
»	» 10—25 »	1,2	1,3	1,2	1	1	1
»	» 25—50 »	2,1	2	2	1,6	1,7	1,5
»	» над 50 »	3,4	3,3	3,2	2,8	2,7	2,4

По инвентар висшата група превъзхожда низшата (авторът изобщо е изхвърлил групата с посевна площ до 5 дес.) 4—6 пъти; а по брой на работниците* тя превъзхожда същата група $\frac{23}{12}$ пъти, т. е. по-малко от два пъти. Оттук следва, че висшата група трябва да наема работници, докато в низшата група половината домакинства са лишени от орен инвентар (NB** Тази «низша» група е третата отдолу нагоре) и следователно от възможност за самостоятелно стопанисване.

* Вж. по-горе таблицата за състава на семействата по групи.

** Nota bene — забележете. *Ред.*

Естествено горепосочените разлики в количеството земя и инвентар обуславят и разликата в размера на посевната площ. Броят на десетините посевна площ, падащ се на всяко домакинство от 6-те групи, бе посочен по-горе. Общата посевна площ на селяните в Таврическа губерния се разпределя между групите по следния начин:

	Десетини посевна площ	в %	
При засяващите до 5 д.	34 070	2,4	12% от посевната площ
» » 5—10 »	140 426	9,7	на 40% от населението
» » 10—25 »	540 093	37,6	38% от посевната площ
			на 40% от населението
» » 25—50 »	494 095	34,3	50% от посевната площ
» над 50 »	230 583	16	на 20% от населението
Всичко	1 439 267	100%	

Тези цифри говорят сами за себе си. Трябва само да добавим, че за средна посевна площ, при която семейството може да живее само от земеделието, Постников приема (с. 272) — 16—18 дес. посевна площ на домакинство.

III

В предишната глава бяха посочени данни, характеризиращи степента на имуществената осигуреност на селяните и размерите на тяхното стопанство в различните групи. Сега трябва да приведем данни, определящи характера на стопанството на селяните от различните групи, начина и системата на стопанство.

Да се спрем най-напред на твърдението на Постников, че «производителността на селския труд и трудоспособността на семейството значително се увеличават с нарастването на стопанството и използването на машини» (с. X). Авторът доказва това, като изчислява колко работници и работен добитък се падат на *дадена* посевна площ в различните икономически групи. Тук е невъзможно да се използват данните за състава на семействата, тъй като «низшите икономически групи дават част от своите ра-

ботници навън като ратаи, а висшите групи наемат ратаи» (с. 114). Тавричeskата земска статистика не посочва броя на наеманите и на работещите навън, така че Постников ги пресмята приблизително, като изхожда от данните на земската статистика за броя на домакинствата, наемащи работници, и от изчислението за необходимите работници на дадена орна площ. Постников признава, че неговите изчисления не могат да претендират за пълна точност, но смята, че те могат значително да променят състава на семействата само в 2-те висши групи, тъй като в останалите наемните работници са малко. Сравнявайки горе-приведените данни за състава на семействата с долната таблица, читателят може да провери правилността на този възглед:

За трите уезда на Тавричeskа губерния

	Работници			На 1 домакинство се падат	
	наемани	работещи навън	разлика	членове на семейството (с наемните)	работници
При несеещите	239	1 077	— 838	4,3	0,9
При засяващите до 5 д.	247	1 484	—1 237	4,8	1,0
» » 5—10 »	465	4 292	—3 827	5,2	1,0
» » 10—25 »	2 846	3 389	— 543	6,8	1,6
» » 25—50 »	6 041	—	+6 041	8,9	2,4
» над 50 »	8 241	—	+8 241	13,3	5
<i>Всичко</i>	18 079	10 242	+7 837	—	—

Като сравняваме последната колонка с данните за състава на семействата, виждаме, че Постников донякъде е намалил броя на работниците в низшите групи и го е увеличил във висшите. Тъй като неговата цел е да докаже, че с увеличаване на стопанството намалява броят на работниците на дадена посевна площ, приблизителните изчисления на автора следователно са могли по-скоро да отслабят, отколкото да засилят това намаляване.

След тези предварителни пресмятания Постников дава следната таблица за съотношението между посевната площ, от една страна, и броя на работниците и работния доби-

тък — от друга, а след това и на населението изобщо в различните групи селяни (с. 117):

	На 100 дес. посевна площ се падат				
	посевна площ на чифт рабо- тен добитък	дома- кинства	души (заедно с наемните)	работ- ници	глави работен добитък
При засяв. до 5 д.	7,1 дес.	28,7	136	28,5	28,2
» » 5—10 »	8,2 »	12,9	67	12,6	25
» » 10—25 »	10,2 »	6,1	41,2	9,3	20
» » 25—50 »	12,5 »	2,9	25,5	7	16,6
» » над 50 »	14,5 »	1,3	18	6,8	14
<i>Всичко</i>	10,9 дес.	5,4	36,6	9	18,3

«Следователно с увеличаване на стопанството и на орната земя разходът на селяните за издръжка на работната сила, на хората и добитъка, този главен разход в селското стопанство, прогресивно намалява и в групите с голяма посевна площ става почти 2 пъти по-малък на десетина посевна площ, отколкото в групите с малка посевна площ» (с. 117).

По-нататък авторът подкрепя становището си, че разходът за работниците и работния добитък е преобладаващ в селското стопанство, като разглежда подробно бюджета на едно менонитско⁷ стопанство: от всички разходи 24,3% отиват за стопанството; 23,6% — за работния добитък и 52,1% — за работниците (с. 284).

На заключението си за растящата производителност на труда при увеличаване на стопанството Постников придава голямо значение (което се вижда и от горния цитат, взет от предговора) и не може да не се признае, че то наистина е важно — първо, за изучаване на икономическия живот на нашите селяни и характера на стопанството в различните групи; второ, за общия въпрос за съотношението между дребното и едрото земеделие. По вина на много автори този въпрос е невероятно заплетен, а главна причина за бъркотията е това, че се сравняваха нееднородни стопанства, поставени в различни обществени условия, различаващи се по самия тип стопанска дейност; сравняваха се напр. стопанства, в които доходът се изплича чрез произвеждане на селскостопански продукти,

със стопанства, в които доходът се извлича чрез експлоатиране нуждата на други стопанства от земя (напр. селското и помешчическото стопанство през епохата непосредствено след реформата от 1861 г.⁸). Постников изобщо не допуска тази грешка и не забравя основното правило при сравняването: сравняваните явления да бъдат еднородни.

Доказвайки по-подробно своето становище относно таврическите уезди, авторът привежда данни, първо, за всеки уезд поотделно; второ, отделно за руското население, именно за най-многобройната група сред него — бившите държавни селяни (с. 273—274):

		Десетини посевна площ, падащи се на чифт работен добитък						
		за уездите изобщо			в групата на бившите държ. селяни			
		Берд.	Мелит.	Днепр.	Берд.	Мелит.	Днепр.	
При засяващите								
	до 5 д.	8,9	8,7	4,3	—	—	—	
»	» 5—10 »	8,9	8,7	6,8	8,9	9,1	6,8	
»	» 10—25 »	10,2	10,6	9,7	10,3	10,9	9,6	
»	» 25—50 »	11,6	12,4	12,3	12,3	12,8	11,9	
»	» над 50 »	13,5	13,8	15,7	13,7	14,3	15	
Средно		10,7	11,3	10,1	—	—	—	

Изводът е същият: «в малкото стопанство относителният брой на работния добитък на дадена посевна площ надхвърля $1\frac{1}{2}$ —2 пъти същия брой в «пълното» селско стопанство. Преброяването по домакинства открива същия закон и във всички други, по-малки групи: на бившите помешчически селяни, на арендаторите и др., както и във всички, дори и най-малките райони, обхващащи само една волост и дори едно селище» (с. 274).

Съотношението между размерите на посевната площ и разходите на стопанството не е в полза на дребните стопанства и при друг вид разходи: за поддържане на мъртвия инвентар и продуктивния добитък.

По-горе видяхме колко бързо се увеличава броят и на единия, и на другия на 1 домакинство, като се върви от низшата група към висшата. Ако пресметнем този инвентар за дадена посевна площ, ще видим, че той намалява от низшата група към висшата (с. 318):

На 100 десетини посевна площ се падат

	продукт. добитък	плугове и букери	брички
При засяващите до 5 д.	42 глави	4,7	10
» » 5—10 »	28,8 »	5,9	9
» » 10—25 »	24,9 »	6,5	7
» » 25—50 »	23,7 »	4,8	5,7
» » над 50 »	25,8 »	3,8	4,3
<i>За трите уезда:</i>	25,5 глави	5,4	6,5

«Тази таблица показва, че с увеличаването на посевната площ на едно домакинство най-едрият инвентар (оръдията за обработване и за превоз) прогресивно намалява по брой на дадена посевна площ и поради това в стопанството от висшите групи разходът за поддържане на оръдията за обработване на почвата и за превоз трябва да бъде относително по-малък на една десетина. Групата с посевна площ до 10 дес. на домакинство прави донякъде изключение: тя има сравнително по-малко оръдия за обработка, отколкото следващата група с посевна площ 16 дес. на домакинство, но само защото в нея мнозина работят не със собствен, а с наемен инвентар, което съвсем не намалява разходите за него» (с. 318).

«Земската статистика — казва Постников — показва с безспорна очевидност, че колкото по-голямо е стопанството на селянина, толкова по-малко са инвентарът, работниците и работният добитък на дадена площ орна земя» (с. 162).

«В предишните глави вече бе показано — отбелязва Постников по-нататък, — че в таврическите уезди това явление се среща във всички групи селяни и във всички райони. Според данните на земската статистика това явление се забелязва в стопанствата на селяните и в другите губернии, където земеделието също е главен отрасъл на селското стопанство. Така че това явление е широко разпространено и придобива характер на закон с голямо икономическо значение, тъй като според този закон дребното селско стопанство в значителна степен губи икономическия си смисъл» (с. 313).

Последната бележка на Постников е малко преждевременна: за да се докаже неизбежното изтласкване на дребните стопанства от едрите, не е достатъчно да се констатира

по-голямата изгода от последните (по-евтин продукт); необходимо е освен това да се установи преобладаването на паричното (по-точно: на стоковото) стопанство над натуралното, тъй като при натуралното стопанство, когато продуктът отива за собствено потребление на производителя, а не за пазара, евтиният продукт не се среща със скъпия на пазара и поради това не може да го изтласка. Впрочем за това по-подробно ще говорим по-долу.

За да докаже, че гореустановеният закон е валиден за цяла Русия, Постников взема онези уезди, в които земската статистика е направила подробно икономическо групиране на населението, и изчислява размера на орната площ, която се пада на чифт работен добитък и на отделен работник в различните групи. Той стига пак до предишния извод: «че при малко стопанство орната площ на селяните трябва да осигурява издръжка на $1\frac{1}{2}$ —2 пъти по-голяма работна сила, отколкото при по-обширно стопанство (с. 316). Това е вярно както за Пермска губерния (с. 314), така и за Воронежка, както за Саратовска, така и за Черниговска (с. 315), така че Постников безспорно е доказал общовалидността на този закон за цяла Русия.

Да преминем сега към въпроса за «доходите и разходите» (гл. IX) на различните групи селски стопанства и за отношението им към пазара:

«Във всяко стопанство — казва Постников, — представляващо самостоятелна единица, поземлената площ се състои от следните 4 части: една част произвежда храна за препитание на трудещото се семейство и на работниците, които живеят в стопанството; това е — в тесния смисъл — *хранителната* площ на стопанството; другата част доставя храна за добитъка, който работи в стопанството, и може да бъде наречена *кръмна* площ. Третата част се състои от дворното място, пътищата, водните площи и др. и от онази част посевна площ, която дава семена за посев; тя може да бъде наречена *стопанска* площ, тъй като служи без разлика на цялото стопанство. Най-сетне, четвъртата част произвежда зърнени храни и растения, които в суров или преработен вид се изпращат от стопанството на пазара. Това е *търговската* или *пазарната* площ на стопанството. Разделянето на земята на четирите посочени части във всяко частно стопанство се определя не от вида на отглеж -

даните растения, а от непосредствената цел, с която се отглеждат.

Паричният доход на стопанството се определя от търговската част на неговата територия и колкото по-голяма е тази площ и по-висока — относителната ценност на получаваните от нея продукти, толкова по-голямо е търсенето, предявявано на пазара от селските стопани, и количеството труд, което страната може да държи извън земеделието в района на своя пазар, толкова по-голямо е държавното (данъчното) и културното значение на селското стопанство за страната, а също така по-голям е и чистият доход на самия стопанин, както и неговите ресурси за селскостопански разходи и подобрения» (с. 257).

Това разсъждение на Постников ще бъде напълно вярно, ако направим в него една доста съществена поправка: авторът говори за значението на търговската площ на стопанството изобщо за страната, докато това очевидно може да се отнася само за страна, в която паричното стопанство е преобладаващо, в която голяма част от продуктите придобива форма на *стоки*. Да забравим това условие, да смятаме, че то се подразбира от само себе си, да изпуснем точното изследване във връзка с приложимостта му за дадена страна, значи да изпаднем в грешките на вулгарната политическа икономия.

Отделянето на пазарната площ от цялото стопанство е много важно. За вътрешния *пазар* има значение не изобщо доходът на производителя (от който, т. е. от дохода, се определя благосъстоянието на този производител), а единствено неговият *паричен* доход. Притежаването на парични средства съвсем не се определя от благосъстоянието на производителя: ако един селянин получава от своя участък напълно достатъчно продукти за собствено потребление, но се занимава с натурално стопанство, той живее в благосъстояние, но не притежава парични средства; а един полуразорен селянин, който получава от участъка си само малка част от нужните му зърнени храни и изкарва останалото (макар и в по-малко количество и от по-лошо качество) чрез случайно «припечелване», не живее в благосъстояние, но притежава парични средства. Оттук е ясно, че ако не се основават върху паричната част на дохода, разсъжденията за значението на стопанствата на

селяните и тяхната доходност за пазара не могат да имат никаква цена.

За да определи големината на четирите посочени части на посевната площ в стопанството на селяните от различните групи, Постников изчислява предварително годишното потребление на зърнени храни, като приема кръгло 2 четвъртини* зърнени храни на човек (с. 259), което прави $\frac{2}{3}$ десетини на човек, пресметнато в посевна площ. След това определя крѣмната площ — $1\frac{1}{2}$ дес. на всеки кон, и посевната площ — 6% от орната земя, и получава следните данни** (с. 319):

	На 100 дес. посевна площ се падат				Паричен доход	
	сто- пан- ска	хра- нител- на	крѣм- на	тър- гов- ска	на 1 дес. пос. площ	на 1 дома- кинство (рубли)
При засяващите до 5 д.	6	90,7	42,3	-39	—	—
» » 5—10 »	6	44,7	37,5	+11,8	3,77	30
» » 10—25 »	6	27,5	30	36,5	11,68	191
» » 25—50 »	6	17	25	52	16,64	574
» » над 50 »	6	12	21	61	19,52	1 500

«Показаната разлика в паричните доходи на стопанството при отделните групи — казва Постников — достатъчно илюстрира значението на размерите на стопанството, но в действителност тази разлика между доходността на посевните площи в групите трябва да е още по-голяма, тъй като в горните групи трябва да се очакват по-големи добиви от десетина и по-висока стойност на продаваните зърнени храни.

Пресмятайки доходността, ние не включваме в изчислението цялата площ на стопанството, а само орната, защото не разполагаме с точни данни, как отделните видове добитък се ползват от другата земя в стопанствата на таврическите уезди; но тъй като паричният доход на южно-руския селянин, който се занимава изключително със земеделие, се определя почти напълно от посевната площ, приведените цифри очертават доста точно разликата в

* Четвъртина — стара мярка за зърн. храни и др. *Бълг. ред.*

** За да определи паричния доход, Постников постъпва по следния начин: приема, че цялата търговска площ е засята с най-скъпата зърнена култура — пшеницата, и като знае средния добив и цените, изчислява получаваното от тази площ количество ценности.

паричния доход, който различните групи селяни получават от стопанството. Тези цифри показват колко много се изменя този доход в зависимост от размерите на посевната площ. Семейство, което има 75 дес. посевна площ, получава годишно до 1500 рубли, семейство с посевна площ 34 $\frac{1}{2}$ дес. получава годишно 574 рубли, а с посевна площ 16 $\frac{1}{3}$ дес. — само 191 рубли. Семейство, което засява 8 дес., получава само 30 рубли, т. е. сума, която е недостатъчна за покриване на паричните разходи по стопанството без странични занятия. Разбира се, приведените цифри още не показват рентата от стопанството, а за да я изчислим, трябва да приспаднем от тях всички парични разходи на стопанството за данъци, инвентар, постройки, за купуване на облекло, обувки и т. н. Но тези разходи не се увеличават пропорционално на размерите на стопанството. Разходите за издръжка на семейството растат пропорционално на числеността на семейството, а неговият състав, както се вижда от таблицата, се увеличава много по-бавно от посевната площ в групите. Що се отнася до всички стопански разходи (за поземлен данък и арендно заплащане, за ремонт на постройките и инвентара, в стопанството те се увеличават във всеки случай не повече от пропорционално на неговите размери, докато общият паричен доход от стопанството, както показва последната таблица, расте повече от пропорционално на размерите на посевната площ. А при това всички тези стопански разходи са твърде малки в сравнение с главния разход на стопанството за издръжка на работната сила. Следователно ние можем да формулираме явлението, че рентата от земеделието в стопанството на селянина прогресивно намалява на 1 десетина с намаляването на неговите размери» (с. 320).

От данните на Постников виждаме, че по отношение на земеделското стопанство към пазара селяните от отделните групи съществено се различават: висшите групи (с посевна площ над 25 дес. на домакинство) имат вече търговско стопанство; целта на производството на зърнени храни е да се получава доход. Обратно, в низшите групи земеделието не покрива нуждите на семейството (това се отнася до земеделците, обработващи до 10 дес. на домакинство); ако пресметнем точно всички разходи за сто-

панството, навярно ще се окаже, че стопанството в тези групи е на загуба.

Извънредно интересно е също така да се възползваме от данните, които привежда Постников, за да разрешим въпроса — в какво отношение се намира разслоението на селяните на разнородни групи спрямо размера на предявяваното на пазара търсене? Ние знаем, че това търсене зависи от размера на търговската площ, а тя расте с увеличаването на стопанството; но успоредно с нарастването на стопанството във висшите групи неговите размери в низшите групи намаляват. По брой на домакинствата низшите групи са два пъти по-многобройни от висшите: първите са 40% в таврическите уезди, вторите — само 20%. Не излиза ли, общо взето, че поради споменатото стопанско разслоение предявяваното на пазара търсене намалява? Всъщност на този въпрос ние имаме право да отговорим отрицателно дори въз основа на априорни съображения: работата е там, че в низшите групи размерите на стопанството са толкова малки, че земеделието не може да покрие всички нужди на семейството; за да не умрат от глад, представителите на тези низши групи са принудени да изнасят на пазара своята работна сила, продажбата на която ще им даде известни парични средства и едновременно ще уравни (до известна степен) спадането на търсенето в резултат от намаляването на размерите на стопанството. Но данните на Постников позволяват да се отговори по-точно на поставения въпрос.

Да вземем някаква посевна площ, например 1600 дес., и да си представим, че тя е разпределена по два начина: първо, между икономически еднородни селяни и, второ, между селяни, разделени на разнородни групи, каквито сега са налице в таврическите уезди. В първия случай, ако приемем, че на едно средно селско стопанство се падат 16 дес. посевна площ (както е в действителност в таврическите уезди), ще получим 100 стопанства, които напълно покриват нуждите от земеделието. Търсенето на пазара ще се равнява на $191 \times 100 = 19\,100$ рубли. Вторият случай: 1600 дес. посевна площ са разпределени между предишните 100 домакинства по друг начин, а именно както в действителност е разпределена посевната площ между селяните в таврическите уезди: 8 домакинства изобщо

нямат посевна площ, 12 засяват по 4 дес.; 20 по 8; 40 по 16; 17 по 34 и 3 по 75 (общо посевна площ излиза 1583 дес., т. е. дори по-малко от 1600 дес.). При такова разпределение доста значителна част от селяните (40%) няма да могат да получат от своята земя достатъчно доход, за да покрият всичките си нужди. Размерът на търсенето на пазара, като се смятат само стопанствата с посевна площ над 5 дес. на домакинство, ще бъде следният: $20 \cdot 30 + 40 \cdot 191 + 17 \cdot 574 + 3 \cdot 1500 = 21\,350$ рубли. И така, виждаме, че въпреки изпускането на цели 20 домакинства [които несъмнено също получават паричен доход, само че не от продажба на свои продукти], въпреки намаляването на посевната площ на 1535 дес., общият размер на паричното търсене на пазара се увеличил.⁹

Вече беше казано, че селяните от низшите икономически групи са принудени да продават своята работна сила; обратно, представителите на висшите групи трябва да я купуват, тъй като собствените работници вече не им стигат за обработване на голямата посевна площ. Сега трябва да се спрем по-подробно на това важно явление. Постников сякаш не го причислява към «новите стопански движения в селския живот» (поне не споменава за него в предговора, където резюмира резултатите от своя труд), но то заслужава много по-голямо внимание, отколкото въвеждането на машини или разширяването на орната земя при заможните селяни.

«По-заможните селяни в таврическите уезди — казва авторът — изобщо използват в значителна степен наемни работници и стопанисват такава площ, която далеч надхвърля работоспособността на самите семейства. Така например в 3-те уезда на 100 семейства във всички категории се падат следният брой наемни работници:

Без посевна площ.....	3,8%
Засяващи до 5 дес.....	2,5
» 5—10 »	2,6
» 10—25 »	8,7
» 25—50 »	34,7
» над 50 »	64,1
<hr/>	
Всичко.....	12,9%

Тези цифри показват, че наемни работници държат предимно заможните стопани с по-значителна посевна площ» (с. 144).

Като сравним гореприведените данни за състава на семействата по групи без наемните работници (за трите уезда поотделно) и с наемните работници (за трите уезда заедно), виждаме, че стопаните, които засяват от 25 до 50 дес. на домакинство, увеличават чрез наемане броя на работещите в своето стопанство приблизително с $\frac{1}{3}$ (от 1,8—1,9 работници на семейство до 2,4), а стопаните с посевна площ над 50 дес. на домакинство увеличават броя на работниците близо два пъти (от 2,3 до 5); и дори повече от два пъти според изчисленията на автора, който смята, че те трябва да наемат до 8241 работници (с. 115), като имат свои 7129 души. Това, че низшите групи са принудени да пускат твърде значителен брой работници навън, е ясно още от факта, че земеделското стопанство не е в състояние да им даде количеството продукти, необходими за собствената им издръжка. За съжаление, ние нямаме точни данни за броя на работниците навън. Като косвен показател може да служи броят на стопаните, които дават под наем своите надели: по-горе беше цитирано твърдението на Постников, че в таврическите уезди около $\frac{1}{3}$ от населението не експлоатира напълно своята наделна земя.

IV

От гореприведените данни се вижда, че Постников е доказал напълно своето твърдение за «огромното разнообразие» в икономическото положение на отделните домакинства. Това разнообразие обхваща не само степента на имуществена осигуреност на селяните и размерите на тяхната посевна площ, но дори и характера на стопанството в различните групи. Нещо повече. Оказва се, че термините «разнообразие» и «диференциация» са недостатъчни за пълна характеристика на явлениято. Ако един селянин има 1 добиче, а друг — 10, ние наричаме това диференциация, но ако един арендува десетки десетини земя извън надела, осигуряващ нуждите му, с единствената цел

да извлече доход чрез експлоатацията ѝ и по този начин лишава друг селянин от възможност да арендува земя, от която той се нуждае за изхранване на своето семейство — тогава очевидно се сблъскваме с нещо много по-голямо; това трябва да се нарече «противоположност» (с. 323), «борба на икономически интереси» (с. ХХХІІ). Употребявайки тези термини, Постников не си дава сметка за цялото им значение; той не забелязва също, че и тези термини се оказват недостатъчни. Арендуването на наделната земя на обеднялата група от населението, фактът, че селянинът, престанал да бъде самостоятелен стопанин, се наема като ратай — това вече не е само противоположност, а направо експлоатация.

Признавайки дълбокото икономическо неравенство сред съвременните селяни, ние вече не можем да се ограничим само с разделянето на селяните на няколко слоя според степента на имуществената осигуреност. Това разслоение би било достатъчно, ако цялото посочено по-горе разнообразие се свеждаше до количествени различия. Но това не е така. Щом за една част от селяните целта на земеделието е търговската изгода, а резултатът — големият паричен доход, докато при друга земеделието не покрива дори насъщните нужди на семейството, щом висшите групи селяни дължат подобряването на стопанството си на разорението на низшите, щом заможните селяни в значителна степен използват наемен труд, а бедните са принудени да продават работната си сила — това безспорно вече са качествени различия и нашата задача сега е да групираме селяните според разликата в самия характер на тяхното стопанство (като под характер на стопанството разбираме особеностите не на техниката, а на икономиката).

Постников е обърнал твърде малко внимание на тези различия; ето защо, макар и да признава необходимостта от «по-общо разчленяване на населението на групи» (с. 110) и да се опитва да направи такова разчленяване, опитът му, както ще видим след малко, не може да се смята за напълно сполучлив.

«За по-общото разчленяване на населението на икономически групи — казва Постников — ние използваме друг признак, който няма еднородно икономическо значение в отделните райони, но повече съответствува на деленето

на групи сред самите селяни и което е отбелязано и от земските статистики във всички уезди. Това делене се прави според степента на самостоятелност на селяните в стопанската дейност, в зависимост от броя на работния добитък в домакинството» (с. 110).

«Сега селяните в южноруския район според степента на стопанска самостоятелност и същевременно според начините на стопанисване могат да бъдат разделени на следните три главни групи:

1) Стопани с теглителна сила, или впрегатен добитък, т. е. с комплектуван плуг или друго, заменящо го оръдие за оране, и извършващи полските работи със собствен добитък, без да наемат отвън и да работят на зареда¹⁰. При наличие на плуг или букер тези стопани разполагат с 3 до 2 чифта или повече работен добитък и съответно на това в стопанството има 3-ма възрастни работници или поне 2-ма възрастни работници и един полуработник.

2) Стопани с недостатъчна теглителна сила, т. е. такива, които поради недостиг на добитък вършат полските работи на зареда. Такива стопани държат по един или $1\frac{1}{2}$ чифта, а в някои случаи дори по 2 чифта работен добитък и съответно един или двама възрастни работници. Когато почвата е тежка и е необходимо в плуга (или в заменящия го букер) да се впрягат 3 чифта, такива стопани непременно работят на зареда, дори и да имат по 2 чифта работен добитък.

3) Стопани без теглителна сила или «пешаци», които нямат никакъв добитък или имат едно работно добиче (в повечето случаи кон, тъй като воловете обикновено се гледат на чифтове и работят само във впряг). Те наемат чужд добитък или дават земята си под наем срещу част от реколтата и изобщо нямат посеви.

Обикновено самите селяни се групират така според основния в селския живот стопански признак, какъвто в дадения случай е броят на работния добитък и впрягът. Но в това групиране има големи вариации както в рамките на всяка от посочените по-горе групи, така и разчленяването на самите групи» (с. 121).

Численият състав на тези групи в % към общия брой домакинства е следният (с. 125):

	I	II	III	
	Работещи със собствен добитък	Работещи на зарида	Работещи с нает добитък	Без посеви
Бердянски уезд	37	44,6	11,7	6,7
Мелитополски »	32,7	46,8	13	7,5
Днепровски »	43	34,8	13,2	9

Наред с тази таблица авторът групира домакинствата по броя на работния добитък, за да определи състава на теглителната сила в описваните уезди:

Брой на домакинствата в % към общата численост

	С работен добитък			Без раб. добитък
	4 и повече глави	2—3 гл.	1 глава	
Бердянски уезд	36,2	41,6	7,2	15
Мелитополски »	34,4	44,7	13	15,6
Днепровски »	44,3	36,6	5,1	14

Следователно в таврическите уезди пълната теглителна сила изисква не по-малко от 4 глави работен добитък в стопанството.

Това групиране на Постников не може да се признае за напълно сполучливо преди всичко защото в рамките на всяка от тези групи се забелязват големи различия:

«В групата на стопаните с впрегатен добитък — казва авторът — срещаме в Южна Русия голямо разнообразие; наред с голямата теглителна сила при заможните селяни има и малка при по-бедните. Първата от своя страна се дели на пълна (6—8 и повече глави работен добитък) и непълна (4—6 глави). . . В категорията на «пешаците» също се наблюдава голямо разнообразие в степента на имотност» (с. 124).

Възприетото от Постников разчленяване има и друго неудобство, което се състои в това, че в земската статистика населението е групирано, както вече споменахме, не по броя на работния добитък, а по размерите на посевната площ. Ето защо, за да можем да изразим точно

имущественото състояние на различните групи, ще трябва да приемем групирането по размерите на посевната площ.

По този признак Постников дели населението също на три групи: на стопани с малка посевна площ — до 10 дес., и без посевна площ; със средна посевна площ — 10—25 дес., и с голяма посевна площ — над 25 дес. на домакинство. Първата група авторът нарича «бедна», втората — средна, а третата — заможна.

Относно числения състав на тези групи Постников казва:

«Изобщо при таврическите селяни (без колонистите) стопаните с голяма посевна площ представляват около $\frac{1}{6}$ част от всички домакинства, тези със средна посевна площ — около 40%, и малко повече от 40% са домакинствата с малка посевна площ и без посеви. А общо в таврическите уезди (с колонистите) към стопаните с голяма посевна площ спада $\frac{1}{6}$ част от населението, или около 20%, към тези със средна посевна площ — 40% и към тези с малка или без посевна площ — около 40%» (с. 112).

Следователно прибавянето на немците променя състава на групите съвсем незначително, така че използването на общите данни за целия уезд няма да бъде неправилно.

Нашата задача сега е да охарактеризираме възможно по-точно икономическото положение на всяка от тези групи поотделно и да се постараме да изясним по този начин размерите и причините за икономическото неравенство сред селяните.

Постников не си е поставял такава задача; ето защо привежданите от него данни са много разхвърляни, а общите оценки за групите — недостатъчно определени.

Ще започнем с низшата група — бедната, към която в таврическите уезди спадат $\frac{2}{5}$ от населението.

Колко бедна е тази група в действителност, най-добре се вижда от броя на работния добитък (главното оръдие за производство в селското стопанство). В трите уезда на Таврическа губерния от общия брой на работния добитък — 263 589 глави — в низшата група се намират (с. 117) 43 625 глави, т. е. всичко 17%, $2\frac{1}{3}$ пъти по-малко от средното. Данни за % на стопанствата без работен добитък

бяха приведени по-горе (80% — 48% — 12% в 3-те подразделения на низшата група). Въз основа на тези данни Постников е направил извода, че «% на стопаните, които нямат собствен добитък, е значителен само в групите без посевна площ и с посевна площ до 10 дес. на домакинство» (с. 135). Размерът на посевната площ в тази група съответствува на броя на добитъка: от собствената земя се засяват 146 114 дес. от общо 962 933 дес. (за 3-те уезда), т. е. 15%. Ако се прибави арендуваната земя, посевната площ се увеличава на 174 496 дес., но тъй като при това се увеличава и посевната площ в другите групи, и то в по-голям размер, отколкото в низшата група, в резултат посевите в тази група съставляват само 12% от цялата посевна площ, т. е. $\frac{1}{8}$ от посевната площ се пада на повече от $\frac{3}{8}$ от населението. Ако припомним, че за нормална (т. е. покриваща всички нужди на семейството) посевна площ авторът смята именно средната посевна площ на тавричанина, ще ни стане ясно колко онеправдана е тази група, чиято посевна площ е $3\frac{1}{3}$ пъти по-малка от средната.

Много естествено е, че при такива условия земеделското стопанство на тази група се намира в извънредно печално положение: видяхме по-горе, че 33—39% от населението в таврическите уезди — следователно огромното мнозинство от низшата група — нямат никакви оръдия за оране. Липсата на инвентар принуждава селяните да изоставят земята си, да дават наделите си под наем: Постников смята, че тези селяни, даващи земя под наем (със стопанство, несъмнено вече съвсем разорено), са около $\frac{1}{3}$ от населението, т. е. пак значително мнозинство от бедната група. Ще отбележим между другото, че това явление — «продаване» на наделите (ако си послужим с разпространения сред селяните израз), е констатирано от земската статистика навсякъде, и то в твърде значителни размери. Печатът, който отбеляза този факт, успя вече да изобрети и средство против него — неотчуждаемост на наделите. Постников съвсем правилно оспорва ефикасността на подобни мерки, разкриващи чисто чиновническата вяра на авторите им в могъществото на нарежданията на началството. «Безспорно е — казва той, — че само възбраната върху арендуването на земите не ще премахне това явление».

ние, корените на което се крият твърде дълбоко в сегашния икономически строй на селския живот. Селянин, който няма инвентар и средства за собствено стопанство, фактически не може да използва своя надел и е принуден да го дава под наем на други селяни със средства за поддържане на стопанство. Пряката възбрана върху арендуването ще го принуди да прави това тайно, без контрол и сигурно при по-лоши условия, отколкото сега, тъй като онзи, който дава земята си под наем, е *принуден* да я дава. Освен това за вземане на държавните недобори от селяните земята им по-често ще се дава под наем чрез селската разправа¹¹, а за бедните селяни това ще бъде най-неизгодно» (с. 140).

Пълен упадък на стопанството се наблюдава в цялата бедна група:

«Всъщност — казва Постников — стопаните, които нямат посеви, и онези, които засяват малки площи и обработват земята си, наемайки чужд добитък, не се различават много по своето стопанско положение. Първите дават под аренда на съселяните си цялата своя земя, вторите — само част от нея, но и едните, и другите *или служат като ратаи* при своите съселяни, *или се препитават от странични и в по-голямата си част също земеделски доходи*, като продължават да живеят в собственото си стопанство. Ето защо *можем да разглеждаме заедно и двете категории селяни* — без посевна площ и с малка посевна площ; и едните, и другите принадлежат към стопаните, които губят своето стопанство, в повечето случаи са разорени или се разоряват, нямат нужния за стопанството добитък и инвентар» (с. 135).

«Ако домакинствата без земя и без посевна площ в повечето случаи са разорени стопанства — казва Постников малко по-нататък, — стопаните с малка посевна площ, даващи земята си под наем, са кандидати за същото. Всяка неплодородна година или случайно нещастие, като пожар, загуба на коне и т. н., всеки път изтласкват част от стопаните от тази група в категорията на останалите без имот и ратаите. Стопанин, загубил по някаква причина работния си добитък, прави първата стъпка към упадъка. Обработването на земята чрез наемане на чужд добитък е нещо много случайно, несигурно и обикновено

налага да се намалява орната земя. Местните селски кредитно-спестовни каси и съселяните отказват кредит на такъв селянин [забележка: «в таврическите уезди кредитно-спестовните дружества, които действуват с помощта на кредити от държавната банка, са твърде многобройни в големите селища, но от тях получават заеми само богатите и заможните стопани»]; обикновено той получава заем при по-тежки условия, отколкото «заможните» селяни. «Как да му дадеш — казват селяните, — когато няма какво да му вземеш.» Веднъж затънал в дългове, той още при първото нещастие загубва и земята си, особено пък ако има недобори към хазната» (с. 139).

Колко дълбок е упадъкът на земеделското стопанство при селяните от бедната група, най-добре се вижда от това, че авторът отказва дори да отговори на въпроса, как именно поддържат това стопанство. При стопанствата, в които се засяват по-малко от 10 дес. на домакииство, казва той, «условията за земеделието са прекалено случайни, за да може да бъде охарактеризирано с определени методи» (с. 278).

Въпреки своята многобройност приведените характеристики на стопанството на селяните от низшата група са съвсем недостатъчни: те са изключително отрицателни, а трябва всъщност да има и положителна характеристика. Досега видяхме само, че селяните от тази група не бива да бъдат причислявани към самостоятелните стопани-земеделци, тъй като земеделието при тях е в пълен упадък, тъй като посевната площ е съвсем недостатъчна, тъй като, най-сетне, земеделието при тях има случаен характер: «Някакъв ред в посевите — отбелязват статистиците в описанието на Бахмутски уезд — могат да поддържат само богатите и заможните стопани, които не се нуждаят от семена, а бедняците сеят каквото имат, където и както им попадне» (с. 278). Обаче съществуването на цялата тази селска маса, която се включва в низшата група (в 3-те таврически уезда над 30 хиляди домакинства и над 200 хиляди души от двата пола), не може да бъде случайно. Ако те не се прехранват от собственото си стопанство, тогава от какво живеят? Главно от това, че продават своята работна сила. По-горе видяхме, че за селяните от тази група Постников казва, че те съществуват благодарение на

ратайската работа и страничните доходи. Тъй като на юг почти няма неземеделски поминък, в по-голямата си част тези доходи са земеделски и се свеждат следователно до *наемане* на работа в селското стопанство. За да докажем по-подробно, че именно продажбата на труда е главната черта на стопанството на селяните от низшата група, нека разгледаме тази група по категориите, на които я дели земската статистика. За стопаните, които не сеят, няма какво да говорим: това са изцяло ратаи. Във 2-рата категория виждаме вече стопани с посевна площ до 5 дес. на домакинство (средно 3,5 дес.). От приведеното по-горе разпределение на посевната площ на стопанска, кръмна, хранителна и търговска се вижда, че такава посевна площ е съвсем недостатъчна. «Първата група с посевна площ до 5 дес. на домакинство — казва Постников — няма пазарна, търговска площ; тя може да съществува само от странични доходи, получавани чрез аргатуване и по др. начин» (с. 319). Остава последната категория — на стопаните с посевна площ 5—10 дес. на домакинство. Пита се, в какво отношение се намира самостоятелното земеделско стопанство на селяните от тази група към така наречените «странични доходи»? За точен отговор на въпроса ще е необходимо да имаме няколко *типични* селски бюджета на стопани от *тази група*. Постников напълно признава необходимостта и значението на данните за бюджетите, но изтъква, че «събирането на такива данни е твърде трудно, а в много случаи и просто невъзможно за статистиците» (с. 107). С последната бележка не можем да се съгласим: московските статистики са събрали няколко извънредно интересни и подробни бюджета (вж. «Сборник стат. свед. по Моск. губ.». Отдел хозяйственной статистики. Т. VI и VII); а за някои уезди от Воронежска губерния, както посочва самият автор, данни за бюджетите са събрани дори по домакинства.

Много жалко е, че собствените данни на Постников за бюджетите са съвсем недостатъчни: той привежда 7 бюджета на немски колонисти и само един бюджет на руски селянин, при което всички бюджети са на стопани с големи посевни площи (minimum — за русина — 39 $\frac{1}{2}$ дес. посевна площ), т. е. от такава група, стопанството на която можем достатъчно ясно да си представим въз основа

на данните на земската статистика. Изразявайки съжаление, че «не е успял да събере при обиколката си по-голям брой селски бюджети», Постников казва, че «точното определяне на тези бюджети е изобщо трудна работа. Тавричани дават сведения за стопанството си доста открито, но и самите те в повечето случаи не знаят точно доходите и разходите си. Общата цифра на своя разход или най-големите приходи и разходи пак горе-долу си спомнят по-точно, но дребните цифри почти винаги се изпльзват от паметта им» (с. 288). По-добре би било обаче да се съберат няколко бюджета, макар и без най-големи подробности, отколкото да се събират, както е направил авторът, «около 90 описания с оценка» на стопанските условия, които са достатъчно ясни от земските преброявания по домакинства.

Поради липсата на бюджетни разполагаме само с два вида данни за определяне характера на стопанството в разглежданата група: първо, с пресмятанията на Постников за посевната площ на 1 домакинство, необходима за прехранване на средно семейство; второ, с данните за разделяне на посевната площ на 4 части и за средния размер на паричните разходи (годишно на семейство) на местните селяни.

Въз основа на подробните пресмятания за десетините посевна площ, необходима за прехрана на семейството за семе и за изхранване на добитъка, Постников прави следния окончателен извод:

«Селско семейство, средно по състав и заможност, живеещо изключително от земеделието и приключващо своя баланс без дефицит, при средни добиви трябва да има в своята посевна площ 4 дес. за прехранване на $6\frac{1}{2}$ -членно семейство, $4\frac{1}{2}$ дес. за изхранване на 3 работни коня, $1\frac{1}{2}$ дес. за събиране семе за посев и 6—8 дес. за продажба на зърнени храни на пазара — всичко 16—18 десетини посевна площ. . . Един среден тавричанин има около 18 дес. посевна площ на домакинство, но 40% от населението на 3-те таврически уезда имат посевна площ под 10 дес. на домакинство и ако те все пак се занимават със земеделие, то е само защото получават част от своя доход чрез странични занятия и даване на земя под наем. Стопанското положение на тази част от населението е ненор-

мално, нестабилно, тъй като в повечето случаи тя не може да отдели нещо за черни дни» (с. 272).

Тъй като средният размер на посевната площ на домакинство в разглежданата група е 8 дес., т. е. по-малко от половината от необходимото (17 дес.), ние с право можем да направим заключение, че селяните от тази група получават по-голямата част от дохода си от «странични занятия», т. е. от продажбата на своя труд.

Друго изчисление: според гореприведените данни на Постников за разпределението на посевната площ от 8 дес. посевна площ 0,48 дес. ще отиде за семе; 3 дес. — за храна на добитъка (в тази група на домакинство се падат 2, а не 3 глави работен добитък); 3,576 дес. — за изхранване на семейството (неговият състав също е по-малък от средния — около 5½ души, а не 6½), така че за търговска площ ще остане по-малко от 1 дес. (0,944), дохода от която авторът изчислява на 30 рубли. Но сумата на необходимите парични разходи за тавричанина е много по-голяма. Да се съберат данни за размера на паричните разходи е много по-лесно, отколкото за бюджетите, казва авторът, тъй като селяните често сами правят такива сметки. Според тези сметки излиза, че:

«Ако едно семейство със среден състав, т. е. състоящо се от мъж-работник, жена и 4 деца и юноши, обработва около 20 дес. собствена земя, без да прибегва до аренда, според тавричани сумата на необходимите парични разходи за една година възлиза на 200—250 рубли. Сума от 150—180 рубли се смята за минимален паричен разход на едно малко семейство, и то ако се ограничава във всичко. Смята се, че е невъзможно да има годишен доход под тази цифра, тъй като по тези места един работник заедно с жена си изкарва чрез ратайство, при осигурена храна и покрив, 120 рубли годишно, при което не прави никакви разходи за издръжка на добитък, инвентар и т. н., а може освен това да получава «нещо отгоре» от земята, която дава под наем на свои съселяни» (с. 289). Тъй като разглежданата група е под средната, ние ще вземем минималния, а не средния паричен доход и дори долната граница на *minimum*'а — 150 рубли, които трябва да бъдат спечелени чрез «странични занятия». При тази сметка селянинът от разглежданата група получава от собственото

стопанство ($30 + 87,5^* =$) 117,5 рубли, а от продажбата на своя труд — 120 рубли. Следователно, отново виждаме, че от самостоятелното земеделско стопанство селяните в тази група не могат само да покрият дори и половината на своите минимални разходи**.

И така, разглеждайки характера на стопанството във всички подразделения на низшата група, стигаме до безспорния извод, че макар и мнозинството от селяните да имат малка посевна площ, при тях преобладаващ източник на средства за живот все пак е продажбата на работната сила. Всички селяни от тази група са повече наемни работници, отколкото стопани-земеделци.

Постников не поставя въпроса за характера на стопанството на селяните от низшата група и не изяснява отношението на страничните доходи към собственото стопанство на селянина — това е голям недостатък на неговия труд. Поради това у него остава недостатъчно изяснено странното на пръв поглед явление, че селяните от низшата група, които имат твърде малко своя земя, я изоставят, дават я под наем; поради това остава несвързан с общия характер на стопанството важният факт, че при селяните от низшата група средствата за производство (т. е. земя и инвентар) са значително под средното равнище. Понеже средното количество на средствата за производство, както видяхме, дава възможност да се задоволяват само насъщните нужди на семейството, посочената онеправданост на бедните селяни поражда безусловната необходимост те

* $3\frac{1}{2}$ дес. хранителна площ ще дадат по 25 рубли стойност на 1 дес. (26) $\times 3,5 = 87,5$) — изчисление на Постников, с. 272.

** Изчисленията на г-н Южаков в «Русская Мысль»¹² от 1885 г., № 9 («Норми на народното земевладение») напълно потвърждават този извод. За продоволствена, т. е. най-ниска норма на надела на едно домакинство за Таврич. губ. той смята 9 дес. посевна площ. Но г-н Южаков отнася за сметка на надела само продоволственото със зърнени продукти и данъците, смятайки, че останалите разходи се покриват от странични доходи. Бюджетите на земската статистика доказват, че разходите от втората категория представляват повече от половината от всички разходи. Така във Воронежска губерния средният разход на селско семейство е 495,39 рубли, като се смята и натуралният, и паричният разход. От тази сума 109,10 отиват за изхранване на добитъка. [NB. Южаков отнася издръжката на добитъка за сметка на ливадите и спомагателните площи, а не на орната земя], 135,80 — за продоволствие с растителна храна и за данъци и 250,49 — за останалите разходи: облекло, инвентар, аренда, различни стопански нужди и др. [24 бюджета в «Сборник стат. свед. по Острог. уезд.». В Московска губерния средният годишен разход на семейство е 348,83 рубли, от тях 156,03 — за продоволствие със зърнени продукти и за данъци, и 192,80 — за останалите разходи. [Средното от 8 бюджета, събрани от московските статистики — l.c.] (Loco citato — цитираното място. Ред.).

на всяка цена да търсят чужди средства за производство, за да прилагат своя труд, т. е. да го продават.

Преминаваме към втората група — *средната*, която обхваща 40% от населението. Тук спадат стопаните с посевна площ от 10 до 25 дес. на домакинство. Терминът «средна» е напълно приложим към тази група, впрочем с уговорката, че нейните средства за производство са донякъде (малко) под средното равнище: посевната площ на домакинството е 16,4 дес. при средно за всички селяни — 17 дес. Добитък — 7,3 глави на домакинство при средно 7,6 глави (работен добитък — 3,2 при средно 3,1). Цялата орна земя на домакинство е 17—18 дес. (наделна, прикупена и арендувана) при средно 20—21 дес. за уездите. Сравняването на количество десетини посевна площ на 1 домакинство с нормата, която дава Постников, показва, че от собственото стопанство тази група изкарва едва толкова, колкото е необходимо за прехраната.

От всички тези данни наглед би следвало, че стопанството на селяните от тази група ще се окаже най-устойчиво: селянинът покрива от него всички свои разходи; той работи не за да получи доход, а само за да задоволи непосредствените си нужди. Всъщност обаче виждаме тъкмо обратното: за стопанството на селяните от тази група е характерна твърде значителна нестабилност.

От всички засети

	Всичко в групата с посевна площ 10—25 дес.		с собствен добитък	
	домакинства	десет. посев. площ	домакинства	десет. посев. площ
Мелитоп. уезд.....	13 789	226 389,21	4 218	79 726,55
Днепр. уезд.....	8 234	137 343,75	4 029	71 125,2

Така че и в двата уезда домакинствата от средната група, които обработват земята със собствен добитък, са малцинство: в Мелитополски уезд — по-малко от $\frac{1}{3}$ от домакинствата; в Днепровски уезд — по-малко от $\frac{1}{2}$. Следователно броят на работещите на зареда, посочен по-горе и за 3-те уезда ($\frac{1}{2}$), е по-скоро твърде намален, а не преувеличен. Разбира се, невъзможността да се обработва земята със собствен добитък вече достатъчно характеризира нестабилността на стопанството, но за илюстрация ще

Преди всичко в тази група се оказва достатъчен средният размер на посевната площ — 16 дес. Следователно стопаните, които имат от 10 до 16 дес. посевна площ, не покриват от земеделието всички разходи и са принудени също да припечелват нещо настрана. От приведеното по-горе приблизително изчисление на Постников виждаме, че в тази група се наемат 2846 работници, а 3389, т. е. с 543 повече, работят навън. Следователно около половината стопанства от тази група не са осигурени напълно.

По-нататък, в тази група се падат 3,2 глави работен добитък на домакинство, а както видяхме по-горе, необходими са 4 глави. Следователно значителна част от стопаните в тази група не могат да обработват земята си само със своя добитък и трябва по необходимост да работят на зареда. Техният брой в тази група също е не по-малко от $\frac{1}{2}$: предполагаме така, защото общият брой на стопанствата с достатъчно впрегатен добитък е около 40%, от които 20% влизат в заможната висша група, а останалите 20% ще се паднат на средната, така че не по-малко от $\frac{1}{2}$ от средната група ще се окаже без впрегатен добитък. Точния брой на работещите на зареда в тази група Постников не съобщава. В сборниците на земската статистика намираме следните данни (за двата уезда)*.

Посетини се обработват:

на зареда		чрез наемане		по друг начин	
домакинства	десет. пос. площ	домакинства	десет. пос. площ	домакинства	десет. пос. площ
9 201	141 483,26	321	4 405,8	49	773,3
3 835	61 159,05	320	4 352,5	50	707,25

цитираме описанието на заредата, направено от Постников, който за съжаление обръща твърде малко внимание на това интересно и в икономическо, и в битово отношение явление.

«При стопаните, които работят на зареда — казва Постников, — нормата на работната площ е по-малка

* «Сборник стат. свед. по Мелит. уезду» (Прил. к. I т. Сборника по Тавр. губ.). Симф. 1885. С. Б. 195. «Сборн. стат. свед. по Днепр. уезду» (т. II Сборника по Тавр. губ.). Симф. 1886. С. Б. 123.

[отколкото при селяните, които работят със собствен добитък] по силата на известното правило на механиката, според което 3 коня, впрегнати заедно, не теглят 3 пъти повече от един кон. Работещите на зареда могат да живеят в различни краища на селото (обединяват се предимно роднини), така че полските участъци на двама стопани (обединяват се и по 3-ма стопани) са два пъти повече, отколкото на един. Всичко това увеличава разходите за превоз. [Забележка: «При подялбата на земята всяко домакинство получава от определена площ цял участък за своите членове и поради това при по-малочленните домакинства участъците са по-малко на брой. Условията за работа на зареда в Таврическа губерния са твърде различни. Ако единият от стопаните има букер, на него се изорава допълнителна десетина, например на единия 10, а на другия — 11 дес., или пък онзи, който няма букер, поема всички разходи за поправянето на букера през време на работата. Същото е и при нееднакъв брой на добитъка: на единия орат един ден повече и т. н. В село Каменка притежателят на букер за една пролет получава в пари от 3 до 6 рубли. Несъгласията между работещите на зареда изобщо са доста чести.»] За да се постигне съгласие, също се губи известно време, а понякога то се нарушава, преди да е свършила работата. В някои случаи работещите на зареда нямат достатъчно коне за брануване, тогава изпрягат конете от букера: едни отиват на водопой, други брануват. В село Юзкуи ми казаха, че такива стопани често пъти букеруват не повече от 1 дес. на ден, т. е. два пъти по-малко от нормата» (с. 233).

Към недостига на живия инвентар се прибавя и малобройността на мъртвия. От горната таблица за инвентара, падащ се на 1 домакинство в различните групи, се вижда, че от оръдията за оране в средната група за всички уезди се пада не по-малко от 1 брой на домакинство. Но всъщност разпределението на инвентара дори и в рамките на групата не е равномерно. Постников не посочва, за съжаление, данни за това, ето защо се налага да се обърнем към сборниците на земската статистика. В Днепровски уезд 1808 домакинства от 8227 изобщо нямат оръдия за оране; в Мелитополски — 2954 от 13 789; в 1-вия уезд домакинствата без инвентар са 21,9%, а във 2-рия —

21,40%. Безспорно стопаните без оръдия за оране по своето икономическо положение се доближават до низшата група, докато стопаните, които имат повече от 1 брой на домакинство — до висшата. Броят на стопаните, които нямат плугове, е още по-голям: 32,5% в Днепровски уезд и 65,5% в Мелитополски. Най-последно, у стопаните от тази група жътварките (които имат много голямо значение в стопанството на южноруския селянин вследствие недостига на работници за жътва и голямата отдалеченост¹⁸ на нивите, поради което извозването на житото се точи по цели месеци) са съвсем нищожен брой: в Днепровски уезд на цялата група се падат 20 косачки и жътварки (по 1 на 400 домакинства); в Мелитополски — 178½ (по 1 на 700 домакинства).

Общата система на стопанството на селяните от тази група Постников рисува така:

«Стопаните, които притежават по-малко от 4 глави работен добитък, задължително сеят и обработват нивите на зареда. Стопаните от тази категория имат в домакинството си или 2-ма работници, или един. Намалването на относителната работоспособност на такива стопани произтича вече от по-малкия размер на стопанството, съвместната работа и по-оскъдния инвентар. Обедняващите се стопани най-често орат с малък, трилемен букер, който работи по-бавно. Ако такива стопани жънат с наемана от съседите машина, те я получават чак когато съседът вече е ожънал своите ниви. При ръчно прибиране жътвата се проточва по-дълго време, в някои случаи се налага да се наемат надничари и струва по-скъпо. При самотните стопани всяка екстрена домашна работа или изпълнение на обществени задължения прекъсва работата. Ако стопанинът сам отива да работи на далечни ниви, където селяните често пъти прекарват по цяла седмица и наведнъж свършват оранта и сентбата, той трябва по необходимост по-често да се връща в селото, за да наглежда домашните си (с. 278). Такива стопани (с един работоспособен член в семейството) са мнозинство в разглежданата група, както се вижда от следната таблица на Постников, която показва работния състав на семействата в различните групи според размера на посевната площ за 3-те уезда на Таврическа губерния (с. 143).

На 100 домакинства се падат

	без работник от мъжки пол	с 1 работ- ник	с 2-ма ра- ботниця	с 3-ма и повече работници
Несеещи	19	67	11	3
Засяващи до 5 дес.	9	77,6	11,7	1,7
» 5—10 »	4,2	74,8	17,7	3,3
» 10—25 »	1,7	59	29	10,3
» 25—50 »	1,2	40	35,7	23,1
» над 50 »	0,9	25	34,3	39,8
<i>Всичко</i>	4,3	60,6	24,6	10,5

От тази таблица се вижда, че в средната група $\frac{3}{5}$ от семействата имат по 1 работник или изобщо нямат работник.*

За да илюстрираме отношението на средната група към висшата и изобщо устойчивостта на нейното стопанство, ще приведем от Сборника статистически сведения за Днепровски уезд данните за разпределението между групите на цялата намираща се на разположение на селяните поземлена площ и по-специално на засятата площ.**
Получаваме следната таблица:

Групи селяни	Състав на групата % на дома- кинствата	Наделна орна земя		Закупена земя	
		десетини	%	десетини	%
Бедна група	39,9	56 444,95	25,5	2 003,25	6
Средна	41,7	102 793,7	46,5	5 376	16
Заможна	18,4	61 844,25	28	26 530,75	78
<i>Всичко</i>	100	221 082,9	100	33 910	100

* В подкрепа на своята теза за значителните предимства на семейните стопани (с много работоспособни членове в семейството) в сравнение със самотните Постников се позовава на известната книга на Трирогсв «Общини податъ».

** Данните се отнасят за целия Днепровски уезд, включително и за селищата, непричислени към волостите. — Данните от графата: «общо земеползване» съм изчислил сам — събирам наделната, арендуваната и допълнително купената земя и изваждам земята, дадена под наем. — Взема се Днепровски уезд, защото той е почти изцяло руски.

От тази таблица се вижда, че по размер на наделната орна земя на първо място е стояла средната група. В нейни ръце са били 46,5% от земята. Недостатъчната наделна земя е принудила селяните да прибегнат към арендуване, благодарение на което площта на селското земеползване се е увеличила, общо взето, повече от един път и половина. Земята при средната група *абсолютно* също се е увеличила, но *относително* е намаляла: останали са ѝ само 41,2% от цялата поземлена площ и 43% от посевната площ; първо място е заела висшата група. Следователно не само низшата, но и средната група изпитва непосредствен натиск от страна на висшата, която изтръгва земята от тях.

Гореизложеното ни дава право да охарактеризираме икономическото положение на средната група по следния начин. Тук спадат стопаните-земеделци, които живеят изключително с дохода от собствената си посевна площ; нейният размер почти се равнява на средната посевна площ на местното селско население (или е малко под това равнище) и едва покрива насъщните нужди на семейството. Но поради недостига на жив и мъртъв инвентар

Арендувана земя		Дадена под аренда земя	Общо земеползване на групата		Посевна площ	
десегини	%		дес.	%	дес.	%
7 838,75	6	21 551,25	44 735,7	12,4	38 439,25	11
18 397,75	35	8 311	148 256,45	41,2	137 343,75	43
41 645,95	59	3,039 25	166 981,7	46,4	150 614,45	46
137 882,45	100	32 901,5	359 973,85	100	326 397,45	100

и неравномерното му разпределение стопанството на селяните от тази група е неустойчиво, нестабилно, особено поради застрашителната тенденция на висшата група към изтласкване на низшата и средната.

Преминаваме към последната — висшата група, която обхваща заможните селяни. В таврическите уезди към

тази група спада $\frac{1}{3}$ от населението с посевна площ над 25 дес. на домакинство. По-горе бяха приведени достатъчно данни, от които се вижда до каква степен тази група действително е по-богата от другите и по работен добитък, и по инвентар, и по наделна и друга земя. За да покажем именно колко по-състоятелни са селяните от тази група от средните селяни, ще приведем още само данните за посевната площ: в Днепровски уезд на заможната група се падат 41,3 дес. посевна площ на домакинство, а средно за уезда — 17,8 дес., т. е. по-малко от два пъти и нещо. Изобщо тази страна на въпроса — по-голямата заможност на селяните с голяма посевна площ, Постников е изяснил достатъчно изчерпателно, но той почти не е обърнал внимание на друг, много по-важен въпрос: какво значение има стопанството на тази група в общото селскостопанско производство на района и колко струва (на другите групи) успехът на висшата.

Работата е там, че тази група е съвсем малобройна: в най-заможната южна област, в Таврическа губерния, тя обхваща едва 20% от населението. Ето защо би могло да се очаква, че нейното значение в стопанството на целия район не е голямо.* Но на практика виждаме тъкмо обратното: в общото производство на селскостопански продукти това заможно малцинство играе преобладаваща роля. В 3-те таврически уезда от цялата посевна площ — 1 439 267 дес. — в ръцете на заможните селяни се намират 724 678 дес., т. е. повечето от половината. Разбира се, тези цифри съвсем неточно изразяват преобладаването на висшата група, тъй като добивът при заможните селяни е много по-висок, отколкото при бедните и средните, които според цитираната по-горе характеристика на Постников нямат никакъв ред в стопанството.

Следователно зърнени храни се произвеждат главно от селяните от висшата група и поради това (което е особено важно и което особено често се игнорира) всевъзможните характеристики на селското стопанство, преценките за агрикултурните подобрения и т. н. се отнасят предимно и най-вече (понякога дори изключително) до състоятелното

* В такава грешка изпада например г-н Слонимски, който в статия за книгата на Постников казва: «Заможната група селяни се губи в масата на бедните и на някои места като че ли напълно липсва» («Вестник Европы»¹⁴, 1893 г., № 3, с. 307).

малцинство. Да вземем например данните за разпространението на подобрените оръдия.

За инвентара на таврическия селянин Постников казва следното:

«Селският инвентар с малки изключения е същият, както и при немските колонисти, но не толкова разнообразен, отчасти по-лошокачествен и поради това по-евтин. Изключение прави югозападната, рядко и слабо населена част на Днепровски уезд, където все още се е запазил първобитният малоруски инвентар с тежкия дървен плуг и дървеното рало с железни зъби. В останалите части на таврическите уезди селяните навсякъде употребяват подобвени, железни плугове. Наред с плуга първостепенно място в обработката на почвата заема и букерът, който в много случаи е дори единственото оръдие за оран на селяните. Но по-често букерът се употребява наред с плуга. . . За брануване навсякъде служат дървените брани с железни зъбци, които са 2 вида: двуконни брани, които обхващат ивица с ширина 10 фута, и едноконни с обхват около един сажень*. . . Букерът е оръдие с три, четири или пет палешника. . . Към букера твърде често отпред се прикачва малка сеялка, свързана с ходовото му колело. Тя сее, а букерът едновременно заравя семената. От другите оръдия за обработка на почвата у селяните се срещат още, макар и не често, дървените валяци за изравняване на нивите след засяването. Жътварките особено се разпространява сред селяните през последното десетилетие. В заможните села, според думите на селяните, с такива машини разполагат почти $\frac{1}{2}$ от домакинствата. . . Косачките се срещат у селяните много по-рядко, отколкото жътварките. Също така сред селяните малко са разпространени конните грапи и вършачките. Веялки се употребяват навсякъде. . . За превоз служат изключително германските брички и мажарите**», каквито сега се правят и много руски селища. . . За вършитба навсякъде се използват по-дълги или по-къси дикани с кремъчни зъбци» (с. 213—215).

За да разберем как се разпределя този инвентар, трябва да надникнем в земските статистически сборници, макар

* Сажень — стара руска мярка за дължина, равна на 2,134 м. Бълг. ред.
** Мажари — дълга кола с ритли (в Крим и Кавказ). Бълг. ред.

че и в тях данните не са пълни: таврическите статистики са регистрирали само плуговете и букерите, жътварките и косачките и делижаните (т. е. брички или мажари). Като сумираме данните за Мелитополски и Днепровски уезд, виждаме, че от целия брой плугове и букерите (46 522) в ръцете на висшата група се намират 19 987, т. е. 42,9%; брички—23 747 от 59 478, т. е. 39,9%; и най-сетне, жътварки и косачки — 2841 от 306, т. е. 92,8%.

По-горе бяха приведени данни, които показват, че производителността на труда при селяните от висшите групи е значително по-висока, отколкото в низшите и средните. Да видим сега какви особености на техниката обуславят тази особеност на стопанството при засяващите големи площи.

«Размерът на земевладението и земеползването при селяните — казва Постников — определя в значителна степен и системата, и характера на земеделието. За съжаление тази зависимост между едното и другото досега у нас е слабо проучена от изследователите на селското земеделско стопанство, много от които все още си го представят еднородно във всички слоеве на селското население. Като оставям настрана системата на земеделието, ще се постарая да резюмирам накратко тези особености в техниката на стопанството на отделните групи селяни, доколкото те ми станаха ясни при пътуванията ми из таврическите уезди.

Стопани, които работят със собствен добитък и минават без чужда помощ, държат в стопанството си по 4—5—6 и повече глави работен добитък* и при това в тяхното стопанско положение се забелязват много различия. В четирилеменния букер трябва да се впрягат 4 животни, а в петлеменния — вече 5. След като се изоре, трябва да се бранува и ако стопанинът няма още един кон, той е принуден да бранува нивата не едновременно, а след привършването на оранта, т. е. да зарива семената с изпърхнала пръст, което е неблагоприятно условие за покълването. Ако се оре на голямо разстояние от селото и се налага да се докарват вода и храна за добитъка, при липса на допълнителен кон работата също се прекъсва. Във всички

* Селяните от заможната група имат по 6—10 глави работен добитък на домакинство (вж. по-горе).

тези случаи, ако няма пълен комплект работен добитък, се губи време, сеитбата закъснява. При по-голям брой работен добитък и при работа с многолемежен букер селяните засяват по-бързо, използват по-добре благоприятното време, зариват семената с по-влажна пръст. Следователно предимствата на техниката в пролетната сеитба са от полза за «пълния» стопанин, който има 6, а още по-добре — 7 глави работен добитък. При наличие на 7 коня едновременно могат да работят петлемежен букер и 2 брани. За такъв стопанин, както казват селяните, «няма спиране в работата».

Още по-важна е разликата в положението на тези стопани през периода подир жътвата, когато в местното стопанство при добра реколта се изисква най-голямо напрежение на работната сила. Ако стопанинът има 6 глави работен добитък, извозването на снопите и вършитбата се извършват едновременно, снопите не се трупат на камара, с което, разбира се, се икономисват време и работна сила» (с. 277).

За да обрисуваме напълно характера на стопанството на тези стопани, засяващи големи площи, трябва да отбележим още, че посевната площ при тази група земеделци, по думите на Постников, е «търговско» предприятие. Приведените по-горе данни за размера на търговската площ потвърждават напълно характеристиката на автора, тъй като по-голямата част от посевната площ дава продукт за пазара, а именно 52% от цялата площ в стопанствата с посевна площ от 25 до 50 дес. и 61% — в стопанствата с посевна площ над 50 дес. Същото показва и получаваният паричен доход: дори минимумът за заможната група — 574 рубли на домакинство — надминава повече от два пъти сумата на необходимия паричен разход (200—250 р.), така че това е излишък, който се трупа и служи за разширяване и подобряване на стопанството. «При най-заможните селяни, с посевна площ над 50 дес. на домакинство», дори «един от отраслите на скотовъдството — отглеждане на овце с груба вълна — придобива вече пазарен характер», както заявява Постников (с. 188).

Да преминем сега към друг въпрос, също недостатъчно разработен (даже почти незасегнат) от Постников: как стопанските успехи на малцинството селяни се отразяват

върху масата? Без съмнение — съвсем отрицателно: горните данни (особено за арендата) дават достатъчно доказателства за това, така че тук можем да се ограничим само с една равносметка. В 3-те уезда на Таврическа губерния селяните арендуват всичко 476 334 дес. земя (извъннаделна и наделна), от които заможната група взема 298 727 дес., т. е. повече от $\frac{3}{5}$ (63%). На бедната група се падат само 6%, а на средната — 31%. Като се вземе под внимание, че от аренда се нуждаят най-много — ако не изключително — 2-те низши групи (гореприведените данни за разпределението на поземлената площ между групите селяни в Днепровски уезд показват, че при висшата група само наделната орна земя е почти достатъчна за «нормални» размери на посевната площ), става ясно от какъв огромен недостиг на земя страдат те поради разширяването на орните земи от заможните селяни с търговска цел.*

Съвсем същите изводи произтичат и от разпределението на арендата на наделните земи, данни за което са приведени по-горе. За да покажем какво значение има за селяните от различните групи арендуването на надели, ще цитираме описанието на това явление в IV глава на съчинението на Постников.

«Наделната земя — казва той — сега служи като предмет на широки спекулации в южноруския селски бит. Срещу земята се получават заеми с издаване на полици, доста разпространени между таврическите селяни, при което доходът от земята остава в полза на заемодателя до изплащането на дълга, земята се дава под наем или се продава за година, за две и за по-дълъг срок, за 8, 9 и 11 години, и това предаване на наделите от ръка на ръка се оформя във волостните и селските управления. Случвало ми се е в неделни и празнични дни да виждам в големи села пред сградата на селското управление цели тъпни оживени хора. На въпроса, защо са се събрали, ми отговаряха, че се дава угощение и се продават надели, което се заверява в книгите от селските власти. . . Предварително продаване на надели за чуждо ползване се практи-

* «Немецът потиска местния селянин. . . като го лишава от съседната земя, която той би могъл да арендува или да купи» (с. 292) — казва Постников. Очевидно е, че в това отношение руският заможен селянин е по-близо до немския колонист, отколкото до своя беден съотечественик.

кува както в селищата, където земята е разпределена според ревизките души и не се извършва никакво основно преразпределяне, така и в селата, където земята се разпределя според наличния брой на хората и се извършва основно преразпределяне, само че в последните срокът на предварителната продажба обикновено е по-кратък и е съобразен със срока на преразпределянето на земята, който напоследък тук в повечето случаи се определя предварително в общинското решение за преразпределянето. Сега в тази предварителна продажба на наделна земя в южно-руските селища са съсредоточени най-жизнените интереси на местното заможное население, което е толкова многобройно тук, особено в таврическите уезди. Тя между другото е едно от главните условия за обработването на обширни площи от заможните тавричани, което им носи големи икономически облаги. Именно поради това сега заможните селяни са чувствителни към всяка промяна в своя бит, която би могла да ги лиши от тази, в повечето случаи евтина аренда, и то на земи, които се намират «близо» (с. 140). По-нататък се разказва как Мелитополското уездно присъствие по селските въпроси¹⁵ е наредило предаването на надели да става само със съгласието на общоселското събрание, колко притеснени били селяните от това разпореждане и каква е «единствената последица засега — че договорните книги за земите изчезнали от местните селски съдилища, макар че като неофициални книги те вероятно се водят още» (с. 140).

Независимо от арендуването на огромни площи заможните селяни са и почти единствените купувачи на земя: в Днепровски уезд в техни ръце се намират 78% от цялата допълнително купена земя, в Мелитополски — 42 737 дес. от всичко 48 099 дес., т. е. 88%.

Накрая същата тази категория селяни има изключителното право и на кредит: като допълнение към цитираната вече бележка на автора по въпроса за селските каси на юг ще приведем следната характеристика за тях:

«Селските каси и кредитно-спестовни дружества, които сега са разпространени у нас на места — напр. те са доста многобройни в таврическите уезди. — оказват помощ главно на заможните селяни. Тяхната помощ, може да се смята, е съществена. Неведнъж ми се е случвало да чувам

в таврическите села, където действуват такива дружества, следните думи: «слава богу, сега се отървахме от лихварите-евреи», но това го казват имотни селяни. Бедните селяни не намират поръчители и не ползват кредити» (с. 368). Това монополизиране на кредита не е нещо изключително: кредитната сделка е чисто и просто покупко-продажба с отсрочен платеж. Много естествено е, че може да плати само онзи, който има средства, а сред южноруските селяни средства има само заможното малцинство.

За да обрисуваме напълно характера на стопанството на тази група, която по резултатите от производствената си дейност превъзхожда всички други групи, взети заедно, остава само да припомним, че тя «в значителна степен» използва наемен труд, доставчик на който по принуда са представителите на низшата група. Необходимо е да отбележим по този повод, че точното установяване на наемния труд в селскостопанското производство се сблъсква с огромни трудности, които, изглежда, нашата земска статистика още не е преодоляла. Тъй като земеделието изисква не постоянен и равномерен труд през цялата година, а само усилен труд през известен период, регистрирането единствено на постоянните наемни работници далеч не отразява степента на експлоатация на наемен труд, а извънредно трудно е да се преброят временните работници (на които често се плаща на парче). Като пресмята приблизително броя на наемните работници във всяка група, Постников приема за работна норма в заможната група 15 дес. посевна площ на 1 работник*. От VII глава на съчинението, където авторът подробно разглежда действителния размер на работната площ, се вижда, че тази норма се постига само ако се жъне с машини. А при това дори и в заможната група броят на жътварките не е голям: напр. в Днепровски уезд приблизително 1 на 10 домакинства, така че дори и да се вземе под внимание твърдението на автора, че притежателите на машини, след като свършат жътвата, ги дават под наем, пак ще се окаже, че по-голямата част от селяните са принудени да извършват работата без машини и следователно да наемат над-

* На 1,8—2,3 работници това прави 27—34,5 дес., а селяните от заможната група сеят по 34,5—75 дес. Следователно характерно за цялата група е, че размерите на стопанството са много по-големи от работната норма на семейството.

пичари. Ето защо използването на наемен труд във висшата група трябва да е по-голямо, отколкото е изчислил авторът, така че високият паричен доход, получаван от селяните в тази група, в значителна степен (ако не изцяло) е доход от *капитала* в специфичното значение на този термин, което му придава научната политическа икономия.

Резюмирайки казаното за трета група, получаваме следната характеристика за нея: заможните селяни, чиито средства за производство са значително над средното равнище, поради което и трудът им се отличава с по-голяма продуктивност, са главният и преобладаващ над останалите групи производител на селскостопански продукти в целия район; по характер стопанството на тази група е търговско, основано в твърде значителна степен върху експлоатация на наемен труд.

Направеният кратък преглед на политико-икономическите различия в стопанството при 3-те групи на местното население е изграден върху систематизирането на съдържащия се в книгата на Постников материал за южно-руското селско стопанство. Този преглед доказва, струва ми се, че е съвсем невъзможно да се изследва селското стопанство (откъм политико-икономическата страна), без да се разделят селяните на групи. Постников, както вече бе отбелязано, признава това и дори упреква земската статистика, че не го прави, че нейните комбинации при цялото изобилие от цифри са «неясни», че «зад отделните дървета тя не вижда гората» (с. XII). Постников едва ли има право да отправя подобен упрек към земската статистика, тъй като самият той не е разделил системно селяните на «ясни» групи, но несъмнено е, че неговото изискване е правилно. Щом се признава, че между отделните стопанства се забелязват не само количествени, но и качествени различия*, значи е безусловно необходимо селяните да бъдат разделяни на групи, различаващи се не по «имотност», а по общественно-икономическия характер на стопанството. Нека се надяваме, че земската статистика ще закъснее да направи това.

* Характерът на стопанството е самопотребителски, търговски; характерът на експлоатацията на труда — продаване на собствената работна сила като главен източник на средства за живот и купуване на работна сила като необходимо следствие от разширяването на посевните площи извън пределите на работоспособността на семейството.

V

Постников не само констатира икономическото неравенство сред селяните, но и изтъква засилването на това явление:

«У нас навсякъде съществува разнообразие между групите селяни по имотност — казва той — и то съществува от край време, но през последните десетилетия тази диференциация на селското население започна да се проявява твърде рязко и, очевидно, прогресивно нараства» (с. 130). Тежките стопански условия през 1881 г.¹⁶ според автора трябваше да дадат нов тласък на този процес.

Пита се, какви са именно причините за това явление, което има такова огромно влияние върху цялото селско население?

«Таврическа губерния — казва Постников — изпъква като една от най-богатите на земя в Европейска Русия, селяните в нея имат най-големи надели, там навсякъде съществува общинно земевладение с повече или по-малко равномерно разпределение на земята между хората, земеделието е единствен поминък на почти цялото селско население и все пак тук преброяването по домакинства показва, че 15% от селското население нямат никакъв работен добитък, а около $\frac{1}{3}$ от населението няма достатъчно инвентар, за да обработва своята наделна земя» (с. 106). «От какво зависи — пита авторът — това широко разнообразие в групите и по-специално на какво се дължи сега при изключително земеделското стопанство този висок процент стопани без посевна площ и без работен добитък в описвания район?» (с. 130).

Като се впуска да търси причините за това явление, Постников (за щастие, не задълго) съвсем се отклонява от главното и започва да разсъждава за «злосторничеството», «пиянството», дори за пожарите и конекрадството. Все пак изводът е, че тези причини не са «най-същественото». Осиротяването на семействата, т. е. липсата на възрастни работници, също не обяснява нищо: сред всички останали без стопанства (т. е. без посевна площ) в таврическите уезди осиротелите семейства са само 18%.

«Главните причини за загубването на стопанствата — заключава авторът — трябва да се търсят в други фактори

на икономическия живот на селяните» (с. 134). А именно, както смята Постников, «между посочените причини, които допринасят за упадъка на отделни селски стопанства, онази, която може да се смята за основна и която за съжаление досега е слабо изяснена от нашата земска статистика, се състои в *раздробяването на наделите* и в ограничените размери на селското земеползване, в намаляването на средния размер на стопанството на селянина» (с. 141). «Основна причина за икономическата бедност на Русия — казва авторът — е малкият размер на селското земевладение и стопанство, който не дава възможност да се утилитаризира цялата работоспособност на селското семейство» (с. 341).

За да поясним мисълта на Постников — изразена крайно неточно, тъй като авторът сам установява, че средният размер на селското стопанство (17—18 дес. посевна площ) е достатъчен за едно осигурено съществуване на семейството и че е невъзможно да се даде обща, всеобхватна характеристика на цялото селско население по отношение размерите на стопанството, — трябва да припомним, че по-горе той формулира общия закон за повишаване производителността на селския труд успоредно с увеличаване размера на стопанството. Пълна утилитаризация на работната сила на семейството (и на работния добитък) според неговите изчисления се постига само във висшите групи: напр. в таврическите уезди само при заможните селяни; огромното мнозинство от населението «непроизводително човърка земята» (с. 340), разпилявайки безполезно маса сили.

Въпреки че авторът напълно доказва зависимостта на продуктивността на труда от размерите на стопанството и извънредно ниската производителност в низшите групи селяни — все пак в този закон (Постников го нарича пренаселеност на земеделieto в Русия, преситеност на земеделieto с труд) не можем да виждаме причината за разслояването сред селяните: та нали въпросът е именно защо селското население се е разпаднало на толкова различни групи, а пренаселеността на земеделieto вече предполага такова разпадане; авторът съставя самото понятие за нея, сравнявайки дребните и едрите стопанства и тяхната доходност. Ето защо като отговор на въпроса: «от какво

зависи широкото разнообразие в групите?», не може да се изтъква пренаселеността в земеделието. Очевидно и Постников съзнава това, само че той не си е поставил определено задачата да изследва причините на явлението и неговите бележки страдат от известна откъслечност: наред с недоизказаните, неточни положения се срещат и верни мисли. Така например той казва:

«Не може да се очаква, че ожесточената борба, която се води в селския живот върху почвата на земевладението, в бъдеще ще спомогне за развитието на общност и съгласие сред населението. И тази борба не е временна, не е предизвиквана от случайни обстоятелства. . . Това според нас не е борба между традициите на общината и развиващия се в селския живот индивидуализъм, а просто борба на икономическите интереси, която трябва да завърши фатално за една част от населението поради съществуващия недостиг на земя» (с. ХХХІІ).

«Достатъчно ясна е истината — казва Постников на друго място, — че при малко земя и малко стопанство, при липса на достатъчно поминъци селяните не могат да имат задоволителни доходи и всичко слабо в стопански смисъл така или иначе, рано или късно, ще бъде изхвърлено от селското земеделие» (с. 368).

Тези бележки съдържат много по-верен отговор на въпроса, и то отговор, който напълно хармонира с установеното по-горе явление — диференциацията на населението. Отговорът е следният: появата на маса домакинства без собствено стопанство и увеличаването на техния брой се определя от борбата на икономическите интереси сред селяните. Върху каква почва се води тази борба и с какви средства? Що се отнася до средствата, това е не само и дори не толкова неравномерността на земята (както би могло да ни се стори от току-що цитираните бележки на Постников), колкото намаляването на производствените разходи, което произтича от увеличаването на стопанството — а за това достатъчно говорихме по-горе. Що се отнася до почвата, върху която възниква борбата, тя е посочена достатъчно ясно в следната бележка на Постников:

«Има известен *minimum* стопанска площ, под който стопанството на селянина не може да слезе, тъй като тогава

то става неизгодно или дори невъзможно. За изхранване на семейството и добитъка (?) в стопанството е нужна известна хранителна площ; в стопанство, което няма странични поминъци или те са малко, е нужна и известна пазарна площ, продуктите от която да се продават, за да може селското семейство да има парични средства за плащане на данъците, за набавяне на облекло и обувки, за необходимите стопански разходи за оръдия, постройки и т. н. Ако стопанството на селянина слезе под този минимум, то става невъзможно. В такъв случай за селянина е поизгодно да изостави стопанството и да стане ратай — неговите разходи са по-ограничени, а нуждите му могат да бъдат задоволени по-пълно и при по-малък общ доход» (с. 141).

Ако, от една страна, селянинът намира за изгодно да разширява своите посевни площи далеч извън пределите на собствените си нужди от зърнени храни, то това става; защото той може да продава своите продукти. Ако, от друга страна, селянинът намира за изгодно да изостави стопанството си и да се превърне в ратай, това става, защото задоволяването на по-голямата част от неговите нужди изисква парични разходи, т. е. продажби*; но тъй като, продавайки продуктите от своето стопанство, той се сблъсква на пазара със съперник, борбата срещу когото е непосилна за него, единственото, което му остава, е да продава своята работна сила. С една дума, почвата, върху която възникват гореописаните явления, е производството на продукт за продажба. Основната причина за възникващата сред селяните борба на икономическите интереси е съществуването на такива отношения, при които регулатор на общественото производство е пазарът.

След като свършва с описанието на «новите стопански движения в селския живот» и с опита си да ги обясни, Постников преминава към практическите мерки, които трябва да разрешат «аграрния въпрос». Ние не ще последваме автора в тази област, първо, защото това не

* Срв. приведените данни за хранителната и търговската посевна площ (само от тези площи доходът отива за покриване на нуждите на земеделеца, а не на земеделнето, т. е. представлява доход в същинския смисъл, а не производствени разходи), както и данните за средния паричен разход на тавричанина във връзка с количеството зърнени храни, отиващи за продоволствие (2 четв. на човек от двата пола).

влиза в плана на предлаганата статия; второ, защото тази част от съчинението на Постников е най-слаба. Това ще стане напълно ясно, ако припомним, че най-много противоречия и недомълвки се срещат у автора именно когато се опитва да обясни стопанските процеси, а без тяхното пълно и точно обяснение не може да става и дума за посочване на каквито и да било практически мерки.

ПО ПОВОД НА ТАКА НАРЕЧЕНИЯ
ВЪПРОС ЗА ПАЗАРИТЕ¹⁷

*Написано през есента на 1893 г.
Отпечатано за пръв път през 1937 г.
в списание «Большевик», № 21*

Печата се по ръкописа

По поводу так-называемого
вопроса о ривенках.

I.

Могут ли у нас в Россіи развиваться и спо-
лно развитое капитализм, когда масса народа
бедна и беднота все таже? Вопрос для развитого
капитализма неограничен широкій внутренній ры-
нок, а разореніе крестьянства подрывает основ-
рынок, предвидя следовательно захватъ его и сдѣлавъ
невозможной организацию капиталистическаго
производства. Говорят, правда, что превращая массу
рабочаго класса въ капиталистическаго, про-
изводитель въ тѣхъ же, капиталистическаго класса
создаетъ свой рынокъ, не считаясь ни допуститъ,
чтобы на счетъ факта остатковъ натуральнаго
зѣлства у насъ крѣпко, крестьянство могло раз-

I

Може ли у нас, в Русия, да се развива и напълно да се развие капитализмът, когато масата от народа е бедна и все повече обеднява? Нали за развитието на капитализма е необходим широк вътрешен пазар, а разоряването на селското население подкопава този пазар, застрашава да го ликвидира напълно и да направи невъзможно създаването на капиталистически отношения. Казват наистина, че превръщайки натуралното стопанство на нашите непосредствени производители в стоково, капитализмът си създава пазар, но може ли да се допусне, че върху жалките останки от натуралното стопанство на полуопроселите селяни би могло да се развие у нас такова мощно капиталистическо производство, каквото виждаме на Запад? Не е ли ясно, че дори само поради обедняването на масата нашият капитализъм е нещо безсилно и безпочвено, неспособно да обхване цялото производство на страната и да стане основа на нашето обществено стопанство?

С такива въпроси нашата литература непрекъснато атакува руските марксиста; твърдението, че липсва пазар, е един от главните доводи за неприложимостта на Марксовата теория в Русия. Рефератът *«Въпросът за пазарите»*, с анализа на който ни предстои да се занимаем, между другото си поставя за цел да опровергае този довод.

II

Основна предпоставка за референта е предположението за «общо и изключително господство на капиталистическото производство». Като тръгва оттук, референтът излага съдържението на ХХI глава от II том на «Капиталът»

(Отдел 3-ти — «Възпроизводство и обръщение на целия обществен капитал»).

Маркс си поставя тук за задача да изследва по какъв начин общественото производство възстановява онази част от продукта, която служи за задоволяване на личните нужди на работниците и капиталистите, и другата, която служи за образуване на елементите на производителния капитал. Ето защо, докато в I том, при изследването на производството и възпроизводството на *индивидуалния* капитал е било възможно авторът да се ограничи с анализ на съставните части на капитала и на продукта по стойност — [стойността на продукта, както е доказано в I том на «Капиталът», се състои от c (постоянен капитал) + v (променлив капитал) + m (принадена стойност)], — тук вече е необходимо да се вземе под внимание разделянето на продукта по материален състав, защото онази част от продукта, която се състои от елементи на капитала, не може да служи за лично потребление, и обратно. Поради това Маркс дели цялото обществено производство — а следователно и целия обществен продукт — на две подразделения: I) производство на средства за производството, т. е. на елементи на производителния капитал — на стоки, които могат да бъдат само за производствено потребление, и II) производство на средства за потребление, т. е. на стоки, които са за лично потребление на класата на работниците и класата на капиталистите.

В основата на изследването се поставя следната схема [арабските цифри означават единици стойност — милиони рубли например, а римските — посочените подразделения на общественото производство. Нормата на принадлежната стойност се взема за равна на 100%]:

$$\begin{array}{l} \text{I } 4000 \text{ } c + 1000 \text{ } v + 1000 \text{ } m = 6000 \text{ } \left\{ \begin{array}{l} \text{Капитал} = 7500 \\ \text{Продукт} = 9000 \end{array} \right. \\ \text{II } 2000 \text{ } c + 500 \text{ } v + 500 \text{ } m = 3000 \end{array}$$

Да предположим най-напред, че имаме работа с просто възпроизводство, т. е. да допуснем, че производството не се разширява, остава си постоянно в предишните размери; това означава, че цялата свръхстойност¹⁸ се потребява от капиталистите непроизводително, изразходва се за лични нужди, а не за натрупване. При това условие

е очевидно, първо, че II 500 v и II 500 m трябва да бъдат потребени от капиталистите и работниците именно от II подразделение, защото този продукт съществува под формата на средства за потребление, предназначени за задоволяване на лични нужди. По-нататък, I 4000 c в своята натурална форма трябва да бъдат потребени от капиталистите от I подразделение, тъй като условието да не се променят размерите на производството изисква и за следващата година да се запази същият капитал за производство на средства за производство; следователно възстановяването на тази част от капитала също не представлява никаква трудност: съответна част от продукта, съществуваща в натуралната форма на въглища, желязо, машини и т. н., ще бъде обменена между капиталистите, които се занимават с производство на средства за производство, и пак ще им послужи като постоянен капитал. Така че остават I (v + m) и II c. I 1000v + I 1000 m — продукт, който съществува под формата на средства за производство, а II 2000 c — под формата на средства за потребление. Работниците и капиталистите от I подразделение (при просто възпроизводство, т. е. при потребление на цялата свръхстойност) трябва да потребят средства за потребление на стойност 2000 [1000 (v) + 1000 (m)]. Капиталистите на II подразделение, за да имат възможност да продължават производството в предишните размери, трябва да придобият средства за производство на стойност 2000, за да възстановят своя постоянен капитал (2000 II c.). Оттук е ясно, че I v + I m трябва да бъдат обменени срещу II c, иначе производството в предишните размери е невъзможно. Условие за простото възпроизводство е равенството на сумата на променливия капитал и свръхстойността на I подразделение с постоянния капитал на II подразделение: I (v + m) = II c. С други думи, този закон може да бъде формулиран така: сумата на цялата новопроизведена през годината стойност (в двете подразделения) трябва да се равнява на общата стойност на продукта, който съществува под формата на средства за потребление: I (v + m) + II (v + m) = II (c + v + m).

В действителност, разбира се, просто възпроизводство не може да съществува както поради това, че производството на цялото общество не може всяка година да остава

в предишните размери, така и поради това, че натрупването е закон на капиталистическия строй. Затова нека разгледаме как става общественото производство в разширени размери или как става натрупването. При натрупването само част от свръхстойността се потребява от капиталистите за лични нужди, а другата част отива за производително потребление, т. е. превръща се в елементи на производителния капитал за разширяване на производството. Ето защо при натрупването е невъзможно да съществува равенство между I ($v+m$) и II c : необходимо е I ($v+m$) да бъде по-голямо от II c , така че част от свръхстойността в I подразделение (I m) да не бъде обменена срещу средства за потребление, а да послужи за разширяване на производството. И така получаваме:

А. Схема на просто възпроизводство:

$$\begin{aligned} \text{I } 4000 \text{ c} + 1000 \text{ v} + 1000 \text{ m} &= 6000 \\ \text{II } 2000 \text{ c} + 500 \text{ v} + 500 \text{ m} &= 3000 \\ \text{I } (v+m) &= \text{II } c \end{aligned}$$

Б. Изходна схема за натрупване:

$$\begin{aligned} \text{I } 4000 \text{ c} + 1000 \text{ v} + 1000 \text{ m} &= 6000 \\ \text{II } 1500 \text{ c} + 750 \text{ v} + 750 \text{ m} &= 3000 \\ \text{I } (v+m) &> \text{II } c \end{aligned}$$

Да видим сега по какъв начин трябва да се извършва общественото производство при условие на натрупване.

Първа година.

$$\begin{aligned} \text{I } 4000 \text{ c} + 1000 \text{ v} + 1000 \text{ m} &= 6000 \\ \text{II } 1500 \text{ c} + 750 \text{ v} + 750 \text{ m} &= 3000 \end{aligned} \left\{ \begin{array}{l} \text{Капитал} = 7250 \\ \text{Продукт} = 9000 \end{array} \right\}$$

I ($1000 \text{ v} + 500 \text{ m}$) се обменят срещу II 1500 c (както и при простото възпроизводство).

I 500 m се натрупват, т. е. отиват за разширяване на производството, превръщат се в капитал. Ако приемем предишното делене на постоянен и променлив капитал, ще получим:

$$\text{I } 500 \text{ m} = 400 \text{ c} + 100 \text{ v.}$$

Добавъчният постоянен капитал (400 c) е налице в самия продукт I (негова натурална форма са средствата за

производство); а добавъчният променлив капитал (100 v) трябва да бъде получен от капиталистите от II подразделение, които следователно също трябва да натрупват: те разменят част от своята свръхстойност (II 100 m) срещу средства за производство (I 100 v) и ще превърнат тези средства за производство в добавъчен постоянен капитал. Следователно техният постоянен капитал ще се увеличи от 1500 с на 1600 с; за обработването му е необходима допълнителна работна сила — 50 v, които се вземат също от свръхстойността на капиталистите от II подразделение.

Присъединявайки добавъчния капитал в I и във II подразделение към първоначалния, получаваме следното разделяне на продукта:

$$\begin{aligned} \text{I } 4400 \text{ с} + 1100 \text{ v} + (500 \text{ m}) &= 6000. \\ \text{II } 1600 \text{ с} + 800 \text{ v} + (600 \text{ m}) &= 3000. \end{aligned}$$

Поставената в скоби свръхстойност означава потребителния фонд на капиталистите, т. е. онази част от свръхстойността, която отива не за натрупване, а за личните нужди на капиталистите.

Ако производството се извършва както преди, в края на годината ще получим:

$$\begin{aligned} \text{I } 4400 \text{ с} + 1100 \text{ v} + 1100 \text{ m} &= 6600 \quad \left\{ \begin{array}{l} \text{Капитал} = 7900 \\ \text{Продукт} = 9800 \end{array} \right. \\ \text{II } 1600 \text{ с} + 800 \text{ v} + 800 \text{ m} &= 3200 \end{aligned}$$

I (1100 v + 550 m) се обменят срещу II 1650 с, при което допълнителните 50 с се вземат от 800 II m [при което увеличението на с с 50 предизвиква увеличение на v с 25].

По-нататък 550 I m се натрупват както преди:

$$\begin{array}{r} 550 \text{ I m} \quad 440 \text{ с} + 110 \text{ v} \\ \quad \quad \quad \swarrow \quad \quad \searrow \\ 165 \text{ II m} = 110 \text{ с} + 55 \text{ v}. \end{array}$$

Присъединявайки сега към първоначалния капитал добавъчния [към I 4400 с — 440 с; към I 1100 v — 110 v. Към II 1600 с — 50 с и 110 с; а към II 800 v — 25 v — и 55 v], получаваме:

$$\begin{aligned} \text{I } 4840 \text{ с} + 1210 \text{ v} + (550 \text{ m}) &= 6600 \\ \text{II } 1760 \text{ с} + 880 \text{ v} + (560 \text{ m}) &= 3200 \end{aligned}$$

При по-нататъшно движение на производството ще получим:

$$\begin{array}{l} \text{I } 4840 \text{ c} + 1210 \text{ v} + 1210 \text{ m} = 7260 \quad \left\{ \text{Капитал} = 8690 \right\} \\ \text{II } 1760 \text{ c} + 880 \text{ v} + 880 \text{ m} = 3520 \quad \left\{ \text{Продукт} = 10780 \right\} \end{array}$$

и тъй нататък.

Ето — в най-съществени черти — резултатите от изследванията на Маркс по въпроса за възпроизводството на целия обществен капитал. Тези изследвания (необходимо е предварително да направим уговорка) тук са предадени в най-сбит вид; изпуснати са твърде много неща: подробно анализирани от Маркс — например паричното обръщение, възстановяването на основния капитал, който постепенно се износва, и т. н., тъй като всичко това няма пряко отношение към разглеждания въпрос.

III

А какви изводи прави референтът от тези изследвания на Маркс? За съжаление той не формулира изводите си достатъчно точно и определено, така че трябва сами да си правим заключение за тях по някои бележки, които не хармонират напълно помежду си. Така например четем:

«Тук видяхме — казва референтът — по какъв начин се извършва натрупването в I подразделение, в производството на средства за производство за средства за производство: . . . това натрупване се извършва независимо както от движението на производството на предмети за потребление, така и от самото лично потребление, чието и да е то» (лист ¹⁵/₃).

Разбира се, за «независимост» на натрупването от производството на предмети за потребление не може да се говори дори само поради това, че за разширяване на производството е необходим нов променлив капитал, а следователно и предмети за потребление; вероятно авторът е искал просто да подчертае тази особеност на схемата, че възпроизводството на I с — на постоянния капитал в I подразделение — се извършва без размяна с II подразделение, т. е. ежегодно в обществото известна част, да кажем, от възглицата се произвежда пак за добив на възглица.

Разбира се, това производство (на въглища за добив на въглища) чрез редица по-нататъшни размени ще се свърже с производството на предмети за потребление — иначе не биха могли да съществуват нито собствениците на каменновъглени мини, нито техните работници.

На друго място референтът се изразява вече значително по-слабо: «*Главното* движение на капиталистическото натрупване — казва той — се извършва и се е извършвало (с изключение на най-ранните периоди), независимо от каквито и да било непосредствени производители, независимо от личното потребление на какъвто и да било слой от населението» (л. 8). Тук вече се посочва само преобладаването на производството на средства за производство над производството на предмети за потребление в историческото развитие на капитализма. Същото се повтаря още веднъж: «Ако за капиталистическото общество е типично, от една страна, натрупване за натрупването, производителното потребление, а не личното, от друга страна, за него е *типично* именно производството на средства за производство за средства за производство» (л. 21/2). Ако авторът е искал да каже, че капиталистическото общество се различава от другите икономически организации преди него именно по развитието на машините и необходимите за тях предмети (въглища, желязо и т. н.), това е свършено вярно. По равнище на техниката капиталистическото общество стои над всички други, а прогресът на техниката се изразява именно в това, че човешкият труд все повече отстъпва на заден план пред труда на машините.

Ето защо, вместо да критикуваме недостатъчно ясните изказвания на референта, по-добре е да се обърнем направо към Маркс и да видим може ли от неговата теория да се направи извод за «преобладаването» на I подразделение над II и в какъв смисъл трябва да разбираме това преобладаване.

От горната схема на Маркс не може да се направи никакъв извод за преобладаване на I подразделение над II: там и двете се развиват успоредно. Но в тази схема не се изема под внимание именно техническият прогрес. Както доказва Маркс в I том на «Капиталът», техническият прогрес се изразява в това, че отношението на променливия

капитал към постоянния $\left(\frac{v}{c}\right)$ постепенно намалява, докато в схемата това отношение е прието за неизменно.

От само себе си се разбира, че ако се внесе това изменение в схемата, ще се получи по-бързо увеличаване на средствата за производство в сравнение с предметите за потребление. Въпреки това, смятам, не е излишно да направим това изчисление, първо, за нагледност и, второ, за предотвратяване на евентуални неправилни изводи от тази предпоставка.

[В следващата по-долу таблица нормата на натрупването е взета за неизменна: половината от свръхстойността се натрупва, а половината се консумира лично.]

[Поместената по-долу схема може да се изпусне и да се премине направо към изводите от нея на следващата страница. Буква *д.* означава добавъчния капитал, който отива за разширяване на производството, т. е. натрупваната част от свръхстойността.]

1-а	I	4000 c + 1000 v + 1000 m = 6000.....	v : (c + v) = 20,0%
година)	II	1500 c + 750 v + 750 m = 3000.....	„ „ 33,3%
		I (1000 v + 500 m) = II 1500 c	
	д.	I 500 m = 450 c + 50 v.....	„ „ $\frac{1}{10}$
	д.	II 60 m = 50 c + 10 v.....	„ „ $\frac{1}{6}$
	I	4450 c + 1050 v + (500 m) = 6000	
	II	1550 c + 760 v + (690 m) = 3000	

2-а	I	4450 c + 1050 v + 1050 m = 6550.....	„ „ 19,2%
година)	II	1550 c + 760 v + 760 m = 3070.....	„ „ 32,9%
		I (1050 v + 525 m) = II 1575 c	
		II (1550 c + 25 m)	
	д.	II 28 m = 25 c + 3 v.....	„ „ ок. $\frac{1}{9}$
	д.	I 525 m = 500 c + 25 v.....	„ „ ок. $\frac{1}{21}$
	д.	II 28 m = 25 c + 3 v.....	„ „ ок. $\frac{1}{9}$
	I	4950 c + 1075 v + (525 m) = 6550	
	II	1602 c + 766 v + (702 m) = 3070	

3-а година) I 4950 с + 1075 v + 1075 m = 7100..... „ „ 17,8%
 II 1602 с + 766 v + 766 m = 3134..... „ „ 32,3%

$$I (1075 v + 537 \frac{1}{2} m) = II 1612 \frac{1}{2} с$$

$$II (1602 с + 10 \frac{1}{2} m)$$

$$д. II 11 \frac{1}{2} m = 10 \frac{1}{2} с + 1 v..... „ „ ок. \frac{1}{12}$$

$$д. I 537 \frac{1}{2} m = 517 \frac{1}{2} с + 20 v..... „ „ ок. \frac{1}{26}$$

$$д. II 22 m = 20 с + 2 v..... „ „ \frac{1}{11}$$

$$I 5467 \frac{1}{2} с + 1095 v + (537 \frac{1}{2} m) = 7100$$

$$II 1636 \frac{1}{2} с + 769 v + (730 \frac{1}{2} m) = 3134$$

4-а година) I 5467 $\frac{1}{2}$ с + 1095 v + 1095 m = 7657 $\frac{1}{2}$ „ „ 16,7%

II 1636 $\frac{1}{2}$ с + 769 v + 769 m = 3172 $\frac{1}{2}$ „ „ 32,0%

и така нататък¹⁹.

Да съпоставим сега изводите от тази схема относно нарастването на различните части на обществения продукт²⁰:

	Средства за производство за средства		Средства за производство за средства		Средства за потребление		Целият обществен продукт	
	за производство	в %	за потребление	в %		в %		в %
1-а година	4 000	100	2 000	100	3000	100	9 000	100
2-а година	4 450	111,25	2 100	105	3 070	102	9 620	107
3-а година	4 950	123,75	2 150	107,5	3 134	104	10 234	114
4-а година	5 467 $\frac{1}{2}$	136,7	2 190	109,5	3 172	106	10 828 $\frac{1}{2}$	120

И така, виждаме, че най-бързо расте производството на средства за производство за средства за производство, след това производството на средства за производство за сред-

ства за потребление, а най-бавно производството на средства за потребление. До този извод би могло да се стигне и без изследванията на Маркс във II том на «Капиталът» въз основа на закона, че постоянният капитал има тенденция към по-бързо нарастване от променливия: тезата за по-бързото нарастване на средствата за производство просто перифразира този закон, отнасяйки го към цялото обществено производство.

Но може би трябва да направим още една крачка напред? След като приехме, че отношението v към $c + v$ постоянно намалява, защо тогава да не приемем, че v става равно на нула, че същият брой работници са достатъчни и при повече средства за производство? Тогава натрупваната част от свръхстойността направо ще се прибавя към постоянния капитал в I подразделение и увеличаването на общественото производство ще се извършва изключително чрез средствата за производство за средства за производство при пълен застои във II* подразделение.

Разбира се, това вече ще бъде злоупотреба със схемите, защото този извод се основава върху невероятни предположения и поради това е неправилен. Допустимо ли е прогресът на техниката, който намалява отношението v към c , да се изрази само в I подразделение и да остави II в пълен застои? Съобразно ли е със законите на капиталистическото общество, което кара всеки капиталист да разширява предприятието си под страх от гибел, във II подразделение изобщо да няма натрупване?

И така, единственият правилен извод, който може да се направи от гореизложените изследвания на Маркс, е, че в капиталистическото общество производството на средства за производство расте по-бързо, отколкото производството на средства за потребление. Както вече казах-

* Не искам да кажа, че подобно явление е абсолютно невъзможно като отделен случай. Но тук не става дума за казуси, а за общия закон за развитието на капиталистическото общество.

За пояснение ще покажа чрез схема за какво става въпрос:

$$\begin{array}{l}
 \text{I } 4000 \text{ c} + 1000 \text{ v} + 1000 \text{ m} = 6000 \\
 \text{II } 1500 \text{ c} + 750 \text{ v} + 750 \text{ m} = 3000 \\
 \quad \text{I } (1000 \text{ v} + 500 \text{ m}) = \text{II } 1500 \text{ c} \\
 \quad \text{I } 500 \text{ m} \text{ се натрупват, като се присъединяват към I } 4000 \text{ c:} \\
 \text{I } 4500 \text{ c} + 1000 \text{ v} + (500 \text{ m}) = 6000 \\
 \text{II } 1500 \text{ c} + 750 \text{ v} + 750 \text{ m} = 3000 \\
 \text{I } 4500 \text{ c} + 1000 \text{ v} + 1000 \text{ m} = 6500 \\
 \text{II } 1500 \text{ c} + 750 \text{ v} + 750 \text{ m} = 3000 \\
 \quad \text{I } (1000 \text{ v} + 500 \text{ m}) = \text{II } 1500 \text{ c} \\
 \quad \text{I } 500 \text{ m} \text{ се натрупват, както преди, и т. н.}
 \end{array}$$

ме, този извод е пряко следствие от общоизвестното положение, че капиталистическото производство създава неизмеримо по-високоразвита техника в сравнение с предишните времена*. Маркс — специално по този въпрос — се изказва съвсем определено само на едно място и това място напълно потвърждава правилността на дадената формулировка:

«Разликата между капиталистическото общество и диваците се състои не в това, в което я вижда Сениор — че привилегия и особеност именно на дивака било така да изразходва труда си, че да не получава никакви продукти, които биха могли да се превърнат в доход, т. е. в средства за потребление, — а разликата се състои в това, че

а) капиталистическото общество изразходва повечето [Nota Bene**] от намиращото се на негово разположение годишно работно време за производство на средства за производство (ergo*** — на постоянен капитал), които не могат да станат доход нито под формата на работна заплата, нито под формата на свръхстойност, а могат да функционират само в качеството на капитал» («Das Kapital», II Bd., Seite 436****).

IV

Пита се сега, какво отношение има изложената теория към «прословутия въпрос за пазарите»? Защото тя се основава върху предположението за «общото и изключително господство на капиталистическия начин на производство», а «въпросът» е именно: «възможно ли е» в Русия пълно развитие на капитализма. Наистина, тази теория внася поправка в обикновената представа за развитието на капитализма, но очевидно е, че изясняването на това, как се развива капитализмът *изобщо*, ни най-малко още не придвижва напред въпроса за «възможността» (и необходимостта) на капиталистическото развитие в Русия.

* Ето защо изводът може да се формулира и малко по-иначе: в капиталистическото общество увеличаването на производството (а следователно и на «пазира») може да расте или чрез увеличаване на предметите за потребление, или — и то главно — чрез прогреса на техниката, т. е. чрез изместване на ръчния труд от машинния — тъй като изменението на отношението и към с изразява именно намаляваната роля на ръчния труд.

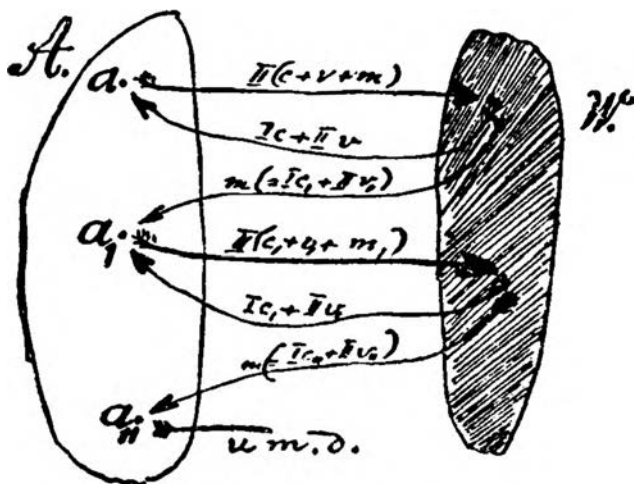
** — забележете. *Ред.*

*** — следователно. *Ред.*

**** — «Капиталът», т. II, с. 436.²¹ *Ред.*

Референтът обаче не се ограничава с изложението на теорията на Маркс за хода на цялото, капиталистически организирано обществено производство. Той посочва необходимостта да се прави разлика между «два съществено различни момента в натрупването на капитала: 1) развитието на капиталистическото производство в ширина, когато то обхваща вече готови сфери на труда, изтласквайки натуралното стопанство, и се разширява за сметка на последното, и 2) развитието на капиталистическото производство, ако може така да се изразим, в дълбочина, когато то се разширява независимо от натуралното стопанство, т. е. при общо и изключително господство на капиталистическия начин на производство». Без да се впускаме засега в критика на това разделение, ще разгледаме какво разбира авторът под развитие на капитализма на ширина: изясняването на този процес, който се състои в заменянето на натуралното стопанство с капиталистическо, трябва да ни покаже по какъв начин руският капитализъм «ще обхване цялата страна».

Референтът илюстрира развитието на капитализма на ширина със следната схема:

- A — капиталисти; W — непосредствени производители
 a, a₁₁, a₁ — капиталистически предприятия.
 Стрелките сочат движението на разменяните стоки.
 c, v, m — съставни части на стойността на стоките.
 I, II — натурална форма на стоките: I — средства за производство; II — средства за потребление.

«Съществената разлика в местата A и W — казва референтът — се състои в това, че в A са производителите-капиталисти, които потребяват своята свръхстойност производително, а във W — непосредствените производители, които потребяват своята свръхстойност (аз разбирам тук излишъка от ценността на продукта над стойността на средствата за производство и необходимите средства за прехранване) непроизводително.

Ако проследим по схемата стрелките, лесно ще видим, че капиталистическото производство в A се развива благодарение на потреблението във W , като постепенно го завладява. «Продуктът на капиталистическото предприятие a се изпраща на «непосредствените производители» под формата на предмети за потребление; в замяна «непосредствените производители» връщат постоянния капитал (c) под формата на средства за производство и променливия капитал (v) под формата на средства за потребление, а свръхстойността (m) под формата на елементи на добавъчния производителен капитал: $c_1 + v_1$. Този капитал служи за основаване на ново капиталистическо предприятие a_1 , което по същия начин изпраща своя продукт под формата на предмети за потребление на «непосредствените производители» и така нататък. «От приведената схема за развитието на капитализма на ширина следва, че цялото производство се намира в най-тясна зависимост от потреблението на «външните» пазари, от потреблението на масите (при което от обща гледна точка е решително все едно къде се намират тези маси — под носа на капиталистите или някъде отвъд океана). Очевидно е, че разширяването на производството в A , т. е. развитието на капитализма в тази посока, ще свърши, щом всички непосредствени производители във W се превърнат в стокопроизводители, понеже, както видяхме по-горе, всяко ново предприятие (или разширяване на старо) предвижда нов кръг потребители W . Разпространената представа — казва в заключение референтът — за капиталистическото натрупване, т. е. за капиталистическото възпроизводство в разширени размери, се изчерпва с подобен възглед за нещата, без да подозира, че капиталистическото производство се развива и в дълбочина, независимо от каквито и

да било страни с непосредствени производители, т. е. независимо от така наречените външни пазари.»

От всичко казано дотук можем да се съгласим само с това, че тази представа за развитието на капитализма на ширина и илюстриращата го схема напълно съответствуват на разпространените, народническите възгледи по този въпрос.

Наистина, трудно би могло по-релефно и по-нагледно, отколкото в дадената схема, да се разкрие цялата нелепост и безсъдържателност на разпространените възгледи.

Според «разпространената представа» нашият капитализъм винаги е изглеждал като нещо откъснато от «народния строй», намиращо се извън него — досущ както е изобразено на схемата: от нея изобщо не се разбира в какво се състои връзката между двете «места» — капиталистическото и народното. Защо стоките, изпращани от *A*, намират пласмент във *W*? какво предизвиква превръщането на натуралното стопанство във *W* в стоково? Разпространеното схващане никога не е давало отговор на тези въпроси, тъй като според него размяната е нещо случайно, а не конкретна *стопанска система*.

По-нататък, разпространеният възглед никога не е *обяснявал* откъде и по какъв начин е възникнал нашият капитализъм — както не го обяснява и схемата: работата се представя така, сякаш капиталистите са дошли някъде отвън, а не от средата на същите тези «непосредствени производители». Остава неясно откъде капиталистите намират «свободни работници», необходими за предприятията *a*, *a*₁ и т. н. Всеки знае, че тези работници в действителност излизат именно от «непосредствените производители», но от схемата изобщо не се вижда как стокото производство, обхващайки «мястото» *W*, създава там контингент от свободни работници.

С една дума, тази схема — също както и разпространеният възглед — не обяснява абсолютно нищо за явленията в нашите капиталистически отношения и поради това е съвсем негодна. Целта, заради която е съставена — да се поясни как капитализмът се развива за сметка на натуралното стопанство, обхващайки цялата страна, — съвсем не се постига чрез нея, защото — както разбира и самият референт — «ако се придържаме последователно към

разглежданото становище, ще трябва да направим заключение, че в никакъв случай не може да се стигне до повсеместно развитие на капиталистическия начин на производство».

След всичко това можем само да се чудим, че авторът, макар и отчасти, сам се присъединява към това гледище, като казва, че «капитализмът действително (?) през ранните периоди се е развивал по този най-лесен (sic! ?*) начин (най-лесен, защото тук се завладяват готови отрасли на труда), а отчасти се развива в тази насока и сега (??), тъй като на земното кълбо още съществуват остатъци от натурално стопанство и тъй като населението се увеличава».

Всъщност това не е «най-лесният» начин за развитие на капитализма, а чисто и просто «най-лесният начин за разбиране» на процеса, толкова «лесен», че по-правилно е да го наречем пълно неразбиране. И до ден днешен руските народници от всички разновидности се задоволяват с «лесното»: без някога да са си дали труд да *обяснят* как се възникнал нашият капитализъм и как функционира, те се задоволяват със сравняване на «болното място» в нашия живот, капитализма, със «здравото» — непосредствените производители, «народа»; първото се поставя отляво, второто — отдясно, и цялото дълбокомислие минаршва със сантиментални фрази за това, кое е «вредно» и кое е «полезно» за «човешкото общество».

V

За да поправим горната схема, трябва най-напред да изясним съдържанието на понятията, за които става дума. Под стоково производство се разбира такава организация на общественото стопанство, когато продуктите се произвеждат от отделни, обособени производители, при което всеки се специализира в изготвянето на някакъв определен продукт, така че за да бъдат задоволени обществените нужди, е необходима покупко-продажба на продукти (които по този начин стават стоки) на пазара. Под

капитализъм се разбира онзи стадий в развитието на стоковото производство, когато стока стават вече не само продуктите на човешкия труд, но и самата работна сила на човека. Следователно в историческото развитие на капитализма има два важни момента: 1) превръщането на натуралното стопанство на непосредствените производители в стоково и 2) превръщането на стоковото стопанство в капиталистическо. Първото превръщане се дължи на появата на общественото разделение на труда — специализация на обособените [NB: това е задължително условие за стоковото стопанство], на отделните производители само в един отрасъл на промишлеността. Второто превръщане произтича от това, че обособените производители, произвеждащи поотделно стоки за пазара, влизат в конкурентни отношения: всеки се стреми да продаде по-скъпо, а да купи по-евтино и неизбежният резултат е засилването на силния и пропадането на слабия, забогатяването на малцинството и разоряването на масата, което води до превръщане на самостоятелните производители в наемни работници и на многобройните дребни заведения в шепа едри. Следователно схемата трябва да бъде съставена така, че да покаже тези два момента в развитието на капитализма и измененията, предизвиквани от това развитие в обема на пазара, т. е. в количеството на продуктите, превръщащи се в стоки.

Следващата схема е съставена именно по този план: абстрахираме се от всички странични обстоятелства, т. е. приемаме ги за неизменни (например числеността на населението, производителността на труда и много други), за да анализираме *единствено* влиянието на посочените моменти в развитието на капитализма върху пазара.

Да анализираме сега тази схема, която показва последователните изменения в стопанската система на общината, състояща се от 6-има производители. В схемата са посочени 6 периода, които изразяват стадията на превръщане на натуралното стопанство в капиталистическо.

1-ви период. Имаме 6-има производители, всеки от които изразходва своя труд и в 3-те промишлени отрасли (в *a*, в *b* и в *c*). Получаваният продукт (9 при всеки производител: $a + b + c = 9$) се изразходва за собствени нужди в собственото стопанство. Ето защо тук имаме натурално

стопанство от чист вид; никакви продукти не отиват на пазара.

2-ри период. I производител променя производителността на своя труд: той изоставя промишлеността *b* и времето, което по-рано се е употребявало в този промишлен отрасъл, изразходва в промишлеността *c*. Поради тази специализация на единия производител останалите намаляват производството *c*, тъй като I стопанин е произвел излишък свръх собственото си потребление, и засилват производството *b*, за да произведат продукт за I производител. Възникналото разделение на труда неизбежно води до стоково производство: I производител продава I *c* и купува I *b*, а останалите производители продават I *b* (всеки от 5-имата по $\frac{1}{5}$ *b*) и купуват I *c* (всеки по $\frac{1}{5}$ *c*); на пазара се изнася количество продукти на стойност *b*. Величината на пазара отговаря точно на степента на специализация на обществения труд: специализирало се е производството на едно *c* ($1\ c = 3$) и на едно *b* ($1\ b = 3$), т. е. на една девета част от цялото обществено производство [$18\ c (=a=b)$], и на пазара е постъпила $\frac{1}{9}$ от целия обществен продукт.

3-ти период. Разделението на труда продължава да се развива и обхваща напълно промишлените отрасли *b* и *c*: трима от производителите се занимават само с промишлеността *b*, другите трима — само с промишлеността *c*. Всеки продава I *c* (или I *b*), т. е. 3 единици стойност, и купува също 3—1*b* (или I *c*). Това засилване на разделението на труда води до разрастване на пазара, на който сега вече се изнасят 18 единици стойност. Величината на пазара пак отговаря точно на степента на специализация (: на разделението) на обществения труд: специализирало се е производството 3 *b* и 3 *c*, т. е. $\frac{1}{3}$ от общественото производство, и на пазара постъпва $\frac{1}{3}$ от обществения продукт.

4-тият период изобразява вече капиталистическото производство: процесът на превръщане на стоковото производство в капиталистическо не е влязъл в схемата и затова трябва да бъде описан отделно.

Още през предишния период всеки производител е бил стокопроизводител (само в промишлените области *b* и *c*, и които става дума): всеки производител отделно, изо-

Пояснения към схемата :

I — II ... — VI — произво-
дители.

a, b, c — промишлени отрас-
ли (например земеделие, добивна
и обработваща промишленост).

$a = b = c = 3$. Величината на
стойността на продуктите $a = b = c$
е равна на 3 (на три единици
стойност), от които *I* се пада на
свръхстойността.*

В графата «пазар» се означа-
ва величината на стойността на
продаваните (и купуваните) про-
дукти; в скоби е поставена ве-
личината на стойността на про-
даваната (и купуваната) работна
сила (= р. с.).

Стрелките от един производи-
тел до друг означават, че *I*-вият
е намен работник при втория.

Предполага се *просто въз-*
производство: цялата свръхстой-
ност се потребява от капитали-
стите непроизводително.

* Приемаме за неизменна онази част
от стойността, която възстановява по-
стоянния капитал, и затова тя отпада.

	Произво- дители	Производство			всичко	Нагурално потребление
		промишлени отрасли				
		<i>a</i>	<i>b</i>	<i>c</i>		
1.	I	a	b	c	9	9
	II	a	b	c	9	9
	III	a	b	c	9	9
	IV	a	b	c	9	9
	V	a	b	c	9	9
	VI	a	b	c	9	9
	Сбор	6a	6b	6c	54	54
3.	I	a	—	2c	9	6
	II	a	2b	—	9	6
	III	a	—	2c	9	6
	IV	a	2b	—	9	6
	V	a	—	2c	9	6
	VI	a	2b	—	9	6
	Сбор	6a	6b	6c	54	36
5.	I	2a	—	6c	24	11
	II	$\frac{1}{2}a$	—	—	$1\frac{1}{2}$	$1\frac{1}{2}$
	III	$\frac{1}{2}a$	—	—	$1\frac{1}{2}$	$1\frac{1}{2}$
	IV	2a	6b	—	24	11
	V	$\frac{1}{2}a$	—	—	$1\frac{1}{2}$	$1\frac{1}{2}$
	VI	$\frac{1}{2}a$	—	—	$1\frac{1}{2}$	$\frac{1}{2}$
	Сбор	6a	6b	6c	54	28

П а з а р		Производители	Производство				Натурално потребление	П а з а р	
продава	купува		промишлени отрасли			всичко		продава	купува
			a	b	c				
—	—	I	a	—	2c	9	6	3	3
—	—	II	a	$\frac{1}{5}b$	$\frac{1}{5}c$	9	$8\frac{2}{5}$	$\frac{2}{5}$	$\frac{2}{5}$
—	—	III	a	$\frac{1}{5}b$	$\frac{1}{5}c$	9	$8\frac{2}{5}$	$\frac{2}{5}$	$\frac{2}{5}$
—	—	IV	a	$\frac{1}{5}b$	$\frac{1}{5}c$	9	$8\frac{2}{5}$	$\frac{2}{5}$	$\frac{2}{5}$
—	—	V	a	$\frac{1}{5}b$	$\frac{1}{5}c$	9	$8\frac{2}{5}$	$\frac{2}{5}$	$\frac{2}{5}$
—	—	VI	a	$\frac{1}{5}b$	$\frac{1}{5}c$	9	$8\frac{2}{5}$	$\frac{2}{5}$	$\frac{2}{5}$
—	—	Сбор	6a	6b	6c	54	48	6	6
3	3	I	a		6c	21	10	11	³ (+8 p. c.)
3	3	II	a	→	↑	3	3	(4 p. c.)	4
3	3	III	a	→	—	3	3	(4 p. c.)	4
3	3	IV	a	↑	6b	21	10	11	³ (+8 p. c.)
3	3	V	a	→	—	3	3	(4 p. c.)	4
3	3	VI	a	→	—	3	3	(4 p. c.)	4
18	18	Сбор	6a	6b	6c	54	32	²² (+16 p. c.)	²² (+16 p. c.)
13	³ (+10 p. c.)	I	6a	↑	—	18	6	12	⁶ (+6 p. c.)
(6 p. c.)	5	II	↑	←	—	—	—	(6 p. c.)	6
(6 p. c.)	5	III	—	6b	↑	18	6	12	⁶ (+6 p. c.)
13	³ (+10 p. c.)	IV	→	—	—	—	—	(6 p. c.)	6
(6 p. c.)	5	V	—	—	6c	18	6	12	⁶ (+6 p. c.)
(6 p. c.)	5	VI	→	←	—	—	—	(6 p. c.)	6
²⁶ (+20 p. c.)	²⁶ (+20 p. c.)	Сбор	6a	6b	6c	64	18	³⁶ (+18 p. c.)	³⁶ (+18 p. c.)

2.

4.

6.

лирано, независимо от другите производители е произвеждал за пазара, чиято величина, разбира се, не е била известна на нито един от тях. Това отношение на обособени производители, които работят за общ пазар, се нарича конкуренция. От само себе си е ясно, че при тези условия равновесие между производството и потреблението (предлагането и търсенето) се постига само чрез редица колебания. По-опитният, предприемчивият, силният производител ще стане още по-силен в резултат на тези колебания, а слабият и неопитният ще бъде смачкан от тях. Обогатяване на малък брой личности и обедняване на масата — такива са неизбежните последици от закона на конкуренцията. Работата се свършва с това, че разорените производители загубват стопанската си самостоятелност и постъпват като наемни работници в разширеното предприятие на преуспелия съперник. Именно това положение е изобразено на схемата. Промислените отрасли **b** и **c**, разпределени преди това между 6-имата производители, сега се концентрират в ръцете на двама производители (I и IV). Останалите производители стават наемни работници при тях и вече не получават целия продукт на своя труд, а без свръхстойността, присвоявана от работодателя [ще припомня, че свръхстойността, както приехме, се равнява на $\frac{1}{3}$ от продукта, така че произвеждащият 2 **b** (= 6) ще получи от работодателя $\frac{2}{3}$ — т. е. 4]. В резултат на това е налице засилване на разделението на труда — и разрастване на пазара, на който постъпват вече 22, въпреки че «масата» е «обедняла»: производителите, които са станали (отчасти) наемни работници, получават от целия продукт вече не по 9, а само по 7, — 3 от самостоятелното стопанство (земеделското — промишленост **a**) и 4 от наемен труд (от производството 2 **b** или 2 **c**). Тези производители, повече наемни работници, отколкото самостоятелни стопани, са загубили възможността да изнасят на пазара какъвто и да било продукт на своя труд, тъй като разоряването им е отнело средствата за производство, необходими за изготвяне на продукта. Те са принудени да търсят «печалба», т. е. да предлагат на пазара работната си сила и с парите от продажбата на тази нова стока да си купуват необходимия продукт.

От схемата се вижда, че всеки от производителите II и III, V и VI продават работна сила за 4 единици стойност и купуват за същата сума предмети за потребление. Що се отнася до производителите-капиталисти I и IV, всеки от тях произвежда продукт за 21; от това сам консумира $10 [3 (= a) + 3 (= c \text{ или } b) + 4 (\text{свръхстойността от } 2 c \text{ или } 2 b)]$ и продава 11; а купува стоки за $3 (c \text{ или } b) + 8$ (работната сила).

Необходимо е да отбележим, че в този случай няма абсолютно съответствие между степента на специализация на обществения труд (специализирало се е производството 5 *b* и 5 *c*, т. е. на сума 30) и величината на пазара (22) — но тази неправилност в схемата се дължи на това, че приемем простото възпроизводство*, т. е. на липсата на натрупване, и именно поради това се оказва, че цялата свръхстойност, отнемана на работниците (по 4 от всеки капиталист), се консумира *in natura*. Тъй като в капиталистическото общество е невъзможно да няма натрупване, по-долу ще направим съответната поправка.

5-и период. Разслояването на стокопроизводителите е обхванало и земеделската промишленост (*a*): наемните работници не могат повече да поддържат своето стопанство, тъй като работят главно в чужди промишлени предприятия, и се разоряват: остават им само жалки останки от земеделското стопанство в размер $\frac{1}{2}$ от предишното (което, според нашето предположение, е било тъкмо достатъчно за покриване нуждите на семейството) — също както сегашните посевни площи на огромната маса от нашите селяни-«земеделци» представляват само жалки грохи от самостоятелното земеделско стопанство. Промишлеността *a* започва също да се концентрира в незначителен брой едри заведения. Тъй като наемните работници сега вече не могат да задоволят нуждите си със собствен хляб, работната заплата, по-малка преди поради поддържането на самостоятелно земеделско стопанство, се увеличава, за да има работникът пари да си купи хляб (макар и в по-малко количество, отколкото е консумирал, когато самият е бил стопанин): сега работникът сам произвежда $1\frac{1}{2} (= \frac{1}{2} a)$ и допълнително купува 1, като по-

* Това се отнася също и за 5-ия и 6-ия период.

лучава $2\frac{1}{2}$ вместо предишните 3 (= а). Работодателите-капиталисти, които са присъединили към своите промишлени предприятия разширеното земеделско стопанство, произвеждат сега по 2 а (= б), от които 2 дават на работниците под формата на работна заплата, а 1 ($\frac{1}{2}$ а) — свръхстойността — се пада на тях. Развитието на капитализма, изобразено на тази схема, се придружава от «обедняване» на «народа» (работниците потребяват вече само по $6\frac{1}{2}$, а не по 7, както през 4-тия период) и от разрастване на пазара, където отиват вече 26. «Упадъкът на земеделското стопанство» при по-голямата част от производителите е предизвикал не стесняване, а разширяване на пазара на земеделските продукти.

6-и период. Завършване на специализацията на занаятията, т. е. разпределението на обществения труд. Всички промишлени отрасли са се отделили и са станали специалност на отделни производители. Наемните работници напълно са загубили самостоятелното си стопанство и съществуват вече изключително чрез наемен труд. Резултатът е пак същият: развитие на капитализма [самостоятелното стопанство за себе си е изместено окончателно], «обедняване на масата» [работната заплата се е увеличила, но потреблението при работниците е спаднало от $6\frac{1}{2}$ на 6: те произвеждат по 9 (3а, 3б, 3с) и дават $\frac{1}{2}$ на господаря като свръхстойност] и по-нататъшно разрастване на пазара, накъдето сега отиват вече $\frac{2}{3}$ от обществения продукт (36).

VI

Нека сега направим изводите, произтичащи от схемата.

Първият извод е, че понятието «пазар» е абсолютно неделимо от понятието обществено разделение на труда — от тази, както казва Маркс, «обща основа на всяко стоково [а следователно — ще добавим ние — и на капиталистическото] производство». «Пазар» се появява там и дотолкова, където и доколкото възникват обществено разделение на труда и стоково производство. Величината на пазара е неразривно свързана със степента на специализация на обществения труд.

«Стоката придобива всеобща, обществено призната еквивалентна форма само в качеството на пари, а парите се намират в чужд джоб. За да ги измъкне оттам, стоката трябва да бъде преди всичко потребителна стойност за притежателя на пари, а следователно трудът, употребен за произвеждането на тази стока, трябва да бъде изразходван в общественополезна форма, с други думи, *трябва да се яви като член на общественото разделение на труда*. Но разделиението на труда представлява естествено израстък производствен организъм, тъканите на който са се сплитали и продължават да се сплитат зад гърба на стокопроизводителите. Възможно е стоката да представлява продукт на нов вид труд, предназначен да задоволява нововъзникнала потребност или със своето появяване да създаде нова потребност. *Някое отделно действие в процеса на труда — което довчера е било една от многото функции на един и същ стокопроизводител — днес може би се откъсва от този процес, става самостоятелно и именно по силата на това изпраща своя частичен продукт в качеството на самостоятелна стока на пазара*» («Das Kapital». I Bd., S. 85*. Курсивът е мой).

По този начин пределите за развитие на пазара при съществуването на капиталистическо общество се определят от границите на специализацията на обществения труд. А специализацията по самата си същност е безкрайна — също както и развитието на техниката. За да се повиши производителността на човешкия труд, насочен например към изготвяне на дадена частица от целия продукт, е необходимо производството на тази частица да се специализира, да се превърне в отделно производство, даващо масов продукт и поради това допускащо (и пораждащо) прилагане на машини и т. н. Това от една страна. А от друга — прогресът на техниката в капиталистическото общество се състои в обобществяване на труда, но това обобществяване по необходимост изисква различните функции на производствения процес да се специализират, да се превърнат от раздробени, единични, повтарящи се отделно във всяко предприятие, заето с това производство, и обобществени, да се съсредоточат в едно ново предприя-

тие и да задоволяват потребностите на цялото общество. Ето един пример.

«Напоследък в Северноамериканските щати дървообработващите заводи все повече се специализират, «възникват заводи за изработване например изключително на дръжки за брадви или дръжки за метли, или разтегателни маси. . . Машинното дело е в безспирен напредък, постоянно се изобретяват нови машини, които опростяват и поевтиняват някоя страна на производството. . . Всеки отрасъл, например на мебелното производство, се е превърнал в отделна специалност, изисква специални машини и специални работници. . . В производството на карети наплатите на колелата се правят в специални заводи (Мисури, Арканзас, Тенеси), спиците — в Индиана и Охайо, главните — в Кънектикът и Илинойс, също в специални заводи. Всички тези отделни части се купуват от заводите, специализиращи се в производството на цели колела. По този начин десетина завода участвуват в изготвянето на една евтина карета» (г-н Тверской: «Десет години в Америка». «Вестник Европы», 1893, 1. — Цитирам по Ник.— он, с. 91, бел. 1).

Оттук се вижда колко неправилно е твърдението, че разрастването на пазара, предизвикано от специализацията на обществения труд в капиталистическото общество, щяло да спре, щом всички натурални производители се превърнат в стокопроизводители. Производството на карети в Русия отдавна се е превърнало в стоково, но наплатите на колелата все още се правят отделно във всяко предприятие за карети (или за колела); техниката е слаба, а производството — пръснато сред маса производители. Прогресът на техниката ще доведе до специализация и обобществяване на различните части на производството и следователно до разширяване на пазара.

Тук трябва да направим една уговорка. Казаното дотук в никакъв случай не оборва тезата, че капиталистическата нация не може да съществува без външни пазари. При капиталистическото производство равновесие между производството и потреблението се постига само чрез редица колебания; колкото по-едро е производството, колкото по-широк е кръгът на производителите, за които е предназначено, толкова по-силни са тези колебания. Оттук е

ясно, че когато достигне висока степен на развитие, буржоазното производство вече не се побира в рамките на националната държава: конкуренцията принуждава капиталистите все повече да разширяват производството и да търсят външни пазари за масов пласмент на продукта. Както кризите почти не нарушават закона за стойността, тъй и необходимостта от външни пазари за капиталистическата нация очевидно почти не нарушава закона, според който пазарът е пряк израз на общественото разделение на труда при стоковото стопанство и следователно може да расте също така безкрайно, както и разделиението на труда. В руската литература угрижено се заговори за пазарите чак когато нашето капиталистическо производство в известни отрасли (например памучната промишленост) се разви напълно, обхвана почти целия вътрешен пазар и се съсредоточи в малко на брой огромни предприятия. Най-добро доказателство, че материална основа на приказките и на «въпросите» за пазарите са именно интересите на нашата едра капиталистическа промишленост, е фактът, че още никой в нашата литература не е предсказал гибелта на кустарната промишленост в резултат от изчезването на «пазарите», макар че кустарната промишленост произвежда ценности за повече от милиард рубли и работи за същия този обеднял «народ». Воплите за гибелта, надвиснала над нашата промишленост поради недостига на пазари, не са нищо друго освен плитка маневра на нашите капиталисти, които по този начин упражняват натиск върху политиката, отъждествяват (в скромното съзнание за своето «безсилие») интересите на собствената си кесия с интересите на «страната» и се оказват способни да тласнат правителството по пътя на завоевателната колоннална политика, да го въвлекат дори във война в името на такива «държавни» интереси. И само народниците със своя бездънен утопизъм и наивност можеха да вземат тези попли за пазари — крокодилските сълзи на напълно укрепналата буржоазия, успяла вече да се самозабрави — като доказателство за «безсилието» на нашия капитализъм!

Вторият извод се състои в това, че «обедняването на масата от народа» (присъстващо неизменно във всички народнически разсъждения за пазара) не само не спъва развитието на капитализма, а, напротив, то именно изра-

звява неговото развитие, представлява условие за капитализма и го засилва. Капитализмът се нуждае от «свободни работници», а обедняването се състои именно в това, че дребните производители се превръщат в наемни работници. Това обедняване на масата се съпровожда с обогатяване на малобройни експлоататори, разоряването и закриването на дребните предприятия се придружава със засилване и развитие на по-едрите; и двата процеса допринасят за разрастване на пазара: «обеднелият» селянин, който преди е съществувал от своето стопанство, сега трябва да «припечелва», т. е. да продава работната си сила; той е принуден да купува необходимите предмети за потребление (макар и в по-малко количество и от по-лошо качество); от друга страна, средствата за производство, от които този селянин се освобождава, се концентрират в ръцете на малцинството, превръщат се в *капитал* и произведеният продукт вече отива на пазара. Само с това именно се обяснява явлението, че масовото експроприиране на нашите селяни през епохата след реформата се съпровождаше не с намаляване, а с увеличаване на общата производителност на страната* и с разрастване на вътрешния пазар: общоизвестен факт е, че в огромни размери се увеличи производството на едрите фабрики и заводи, че значително се

* Това може да изглежда спорно само по отношение на земеделската промишленост. «Зърненото производство е в абсолютен застой», казва например г-н Н.—он. Той прави този извод само въз основа на данните за 8 години (1871—1878 г.). Да погледнем данните за по-продължителен период: 8 години, разбира се, са твърде малко време. Нека сравним данните за 60-те години [«Военно-стат. сборник», 1871], за 70-те [данните на Н.—он] и за 80-те [«Сборник сведений о России», 1890]. Данните се отнасят за 50 губернии на Европейска Русия и обхващат всички храни, включително и картофите.

Средно Годишно за	Засято		Прибрано		Чиста реколта	Население (хиляди)
	хиляди четвъртини		(без семената)			
1864—1866 г. (3)	71 696	100	151 840	100	3,12	61 421 100 (1867 г.)
1871—1878 г. (8)	71 378	99,5	195 024	128,4	3,73	76 594 124,7 (1876 г.)
1883—1887 г. (5)	80 293	111,9	254 914	167,8	4,17	85 395 139,0 (1886 г.)

разпространиха кустарните производства — и едните, и другите работят главно за вътрешния пазар, — че се увеличи и количеството зърнени храни, намиращи се в обръщение на вътрешните пазари (развитие на търговията със зърнени храни в самата страна).

Третият извод — за значението на производството на средства за производство — налага да се внесе поправка в схемата. Както вече бе отбелязано, тази схема съвсем не претендира да представи целия процес на развитието на капитализма, а само как се отразява върху пазара заменянето на натуралното стопанство със стоково и на стокното с капиталистическо. Именно поради това в нея се абстрахирахме от натрупването. А в действителност капиталистическото общество не може да съществува без натрупване, тъй като конкуренцията принуждава всеки капиталист под заплахата от разорение да разширява производството. Именно това разширяване на производството е представено на схемата: I производител например през промеждутъка между 3-тия и 4-тия период е увеличил своето производство *c* три пъти: от 2 *c* на 6 *c*; преди това той е работел сам в предприятието — а сега с двама наемни работници. Ясно е, че това разширяване на производството не е могло да стане без натрупване: необходимо е било да се построи специална работилница за няколко души, да се набавят повече оръдия за производство, да се закупи по-голямо количество суровини и много други. Същото важи и за IV производител, който е разширил производството *b*. Разширяването на отделните заведения, концентрацията на производството по необходимост предизвиква (или засилва — това е все едно) производството на средства за производство за капиталистите: машини, желязо, каменни въглища и т. н. Концентрацията на производството повишава производителността на труда, заменя ръчния труд с машинен и изхвърля навън известен брой работници. От друга страна, се развива и производството на тези машини и на други средства за производство, превръщани от капиталистите в постоянен капитал, който сега започва да нараства по-бързо от променливия. Ако сравним например 4-ти и 6-и период, ще видим, че производството на средства за производство е параснало $1\frac{1}{2}$ пъти (тъй като в първия случай имаме

2 капиталистически предприятия, изискващи увеличаване на постоянния капитал, а във втория те са 3): ако сравним това нарастване с растежа на производството на предмети за потребление, ще открием онова, за което говорихме по-горе — по-бързото нарастване на производството на средства за производство.

Целият смисъл и цялото значение на закона за по-бързия растеж на средствата за производство се състои именно в това, че заменянето на ръчния труд с машинен — изобщо прогресът на техниката при машинната индустрия — изисква усилено развитие на добива на каменни въглища и желязо — същинските «средства за производство за средства за производство». Референтът не е разбрал смисъла на този закон и зад схемите, изобразяващи процеса, не е видял действителното му съдържание, което ясно личи от следното изявление: «Отстрани това производство на средства за производство за средства за производство изглежда съвсем безсмислено, но нали и [sic!] Плюшкин, трупайки пари заради самите пари, също (?!) е вършел нещо съвсем безсмислено. Защото нито той, нито другите знаят какво вършат.» Именно това се силият да докажат народниците — безсмислеността на руския капитализъм, който разорявал народа, без да придаде по-висока организация на производството. Това, разбира се, са празни приказки. В заменянето на ръчния труд с машинен няма нищо «безсмислено»: напротив, в това именно се състои цялата прогресивна работа на човешката техника. Колкото повече се развива техниката, толкова повече се изтласква ръчният труд на човека, заменян от редица все по-сложни машини: в общото производство на страната все по-голямо място заемат машините и необходимите за тяхното изработване предмети.*

Към тези три извода трябва да добавим две забележки.

Първо, изложеното ни най-малко не отрича онова «противоречие в капиталистическия начин на производство»,

* Оттук е ясно, че да се разделя развитието на капитализма на развитие на ширина и в дълбочина е неправилно: цялото развитие се дължи на разделението на труда; «съществена» разлика между тези моменти няма. А разликата, която действително съществува помежду им, се свежда до различните стадии на техническия прогрес. Низшите стадии в развитието на капиталистическата техника — простата кооперация и манфактурата — още не познават производството на средства за производство за средства за производство: то възниква и достига огромно развитие едва при висшия стадий — едрата машинна индустрия.

за което Маркс казва следното: «Работниците в качеството на купувачи на стоки са важни за пазара. Но капиталистическото общество има тенденция да ограничава заплатата им като на продавачи на своята стока — работната сила — до минималната цена» («Kapital». Bd. II, S. 303, № 32*). По-горе вече посочихме, че в капиталистическото общество не може да не нараства и онази част от общественото производство, която произвежда предмети за потребление. развитието на производството на средства за производство само измества на заден план посоченото противоречие, но не го премахва. То може да бъде отстранено само с унищожаването на самия капиталистически начин на производство. От само себе си се разбира обаче, че да се вижда в това противоречие пречка за пълното развитие на капитализма в Русия (както правят народниците), е вече съвсем нелепо; впрочем това достатъчно ясно се вижда от схемата.

Второ, при обсъждане на съотношението между разрастването на капитализма и на «пазара» е невъзможно да не се взема под внимание безспорната истина, че развитието на капитализма неизбежно води до повишаване равнището на потребностите на цялото население и на работническия пролетариат. Това по-високо равнище се обуславя изобщо от разширената размяна на продукти, което води до по-чести контакти между жителите на града и селото, на различните географски райони и т. н. До същото води и сплотяването, струпването на работническия пролетариат, което издига неговото съзнание и чувство за човешко достойнство и му дава възможност да води успешна борба против хищническите тенденции на капитализма. Законът за повишаване равнището на потребностите се проявил с пълна сила в историята на Европа — да сравним например френския пролетарий от края на XVIII и края на XIX в. или английския работник през 40-те години на XIX в.** и в наше време. Същият закон действа и в Русия: бързото развитие на стоковото стопанство и капитализма в епохата след реформата предизвика и повишаване на потребностите на «селячеството»: селяните станаха

* «Капиталът». Т. II, с. 303, бел. 32.²³ Ред.

** Срв. *Er. Engels* (Фр. Енгелс. Ред.). «Положението на работническата класа в Англия». Това е най-ужасна и мръсна мизерия (в буквалния смисъл на думата) и пълен упадък на чувството за човешко достойнство.

«по-чисти» (в облеклото, жилището и т. н.). Че това, несъмнено прогресивно, явление трябва да се припише като плюс именно на руския капитализъм, а не на нещо друго, се доказва дори само от общоизвестния факт (отбелязан от всички изследователи на нашите кустарни производства и на селското стопанство изобщо), че селяните от промишлените райони са много «по-чисти» от другите, които се занимават само със земеделие и почти не са засегнати от капитализма. Разбира се, това се проявява преди всичко и най-лесно във възприемането на чисто външната, показната страна на «цивилизацията», но само върли реакционери като г-н В. В. са способни да съжеляват за това и да не виждат в даденото явление нищо друго освен «упадък».

VII

За да разберем в какво всъщност се състои «въпросът за пазарите», най-добре е да сравним народническата и марксистката представа за процеса, илюстрирани съответно от схема 1-ва (за размяната между капиталистите от мястото А и непосредствените производители от мястото В) и 2-ра (за превръщането на натуралното стопанство на б-имата производители в капиталистическо).

Ако приемем 1-вата схема, не ще можем да си обясним нищо. Защо се развива капитализмът? откъде се взема той? Капитализмът ни изглежда като някаква «случайност», неговото възникване се приписва или на това, че «ние не сме вървели по правилния път». . . , или на «въвеждането» му от началството. Защо «обеднява масата»? на това схемата също не дава отговор, народниците се изплъзват със сантиментални фрази за «осветения от вековете строй», за отклонение от правилния път и други такива глупости, изобретявани с лекота от знаменития «субективен метод в социологията».

Неспособността да се обясни капитализмът и предпочитането на утоиите пред изследването и вникването в действителността води дотам, че се отричат значението и силата на капитализма. Той се представя като безнадеждно болен човек, който няма откъде да почерпи сили за раз-

витие. И ние можем съвсем незначително, почти незабележимо да подобрим положението на болния, ако кажем, че той може да се развива чрез производството на «средства за производство за средства за производство». Защото за това е нужно развитие на техниката на капитализма*, а «ние виждаме», че именно такова развитие няма. За това е нужно капитализмът да обхване цялата страна, а ние виждаме, че «до повсеместно развитие на капитализма изобщо не може да се стигне».

Обратно, ако приемем 2-рата схема, вече нито развитието на капитализма, нито обедняването на народа няма да изглеждат случайни. Това са неизменни спътници на разрастването на стоковото стопанство, основано върху разделението на обществения труд. Въпросът за пазара напълно отпада, тъй като пазарът не е нищо друго освен израз на това разделение на труда и на стоковото производство. Тук развитието на капитализма става вече не само възможно [което референтът в най-добрия случай** би могъл да докаже], но и необходимо, тъй като техническият прогрес — при общественото стопанство, основано върху разделението на труда и върху стоковата форма на продукта, — не може да не води до засилване и задълбочаване на капитализма.

Ита се сега, защо трябва да приемем именно втория възглед? какви са доказателствата за неговата правилност?

Във фактите от съвременната руска икономическа действителност.

Център на тежестта във 2-рата схема е преходът от стоково стопанство към капиталистическо, разслояването на стокопроизводителите на капиталисти и пролетариат. Ако се обърнем към явленията в съвременното обществено стопанство на Русия, ще видим, че главно място заема именно *разслояването* на нашите дребни производители. Вземем ли селяните-земяделци — ще се окаже, че, от една страна, те масово изоставят земята си, загубват стопанската си самостоятелност, превръщат се в пролетарии, а от друга — постоянно разширяват орните площи и подо-

* Т. е. заменяне на дребните промишлени единици с едри, изтласкване на ръчния труд от машинния.

** Тоест в случай че той би оценил правилно и би разбрал вярно значението на производството на средства за производство.

бръват културата на земеделието. От една страна, селяните остават без земеделски инвентар (жив и мъртъв), от друга страна, селяните се снабдяват с по-добър инвентар, започват да купуват машини и т. н. [Срв. В. В. «Прогресивни течения в селското стопанство».] От една страна, селяните изоставят земята си, продават наделите, дават ги под аренда, от друга страна, пак селяните вземат надели под аренда и алчно купуват земя, намираща се в частно владение. Всичко това са общоизвестни, отдавна установени факти*, единствено *обяснение* на които са законите на стоковото стопанство, което разлага и нашето «общинно» село на буржоазия и пролетариат. Ако вземем занаятчиите, ще се окаже, че през епохата след реформата не само са възниквали нови занаяти и те са се развивали по-бързо от старите [това явление е резултат от току-що посоченото разслояване на селяните-земеделци, резултат от прогресиращото обществено разделение на труда**], но освен това масата от дребните производители все повече е обеднявала, изпадала е в мизерия, губейки стопанската си самостоятелност, а само малцина са се обогатявали за сметка на тази маса, трупали са огромни капитали, превръщали са се в изкупвачи на продукцията, заграбващи в свои ръце пласмента и организиращи в края на краищата, в огромното мнозинство от нашите кустарни занаяти, вече напълно капиталистическа *домашна система на едро производство*.

Наличието на тези две полярни течения сред нашите дребни производители показва нагледно, че капитализмът и обедняването на масите не само че не се изключват, а, напротив, взаимно се обуславят, неопровержимо доказва, че капитализмът още сега е основният фон на стопанския живот в Русия.

Ето защо няма да бъде парадокс, ако кажем, че решението на «въпроса за пазарите» трябва да се търси именно във факта на разслояването на селското население.

Не може да не се забележи също, че в самата (разпространена) постановка на прословутия «въпрос за пазари-

* Самите селяни много сполучливо са нарекли този процес «разселяване». [Вж. «Сельскохозяйственный обзор Нижегородской губ. за 1892 год.» Н.—Н. 1893. Вып. III, с. 186—187.]

** Игнорирането на това явление е една от най-големите теоретически грешки на г-н Николай—он.

те» се крият редица безсмислици. Обичайната формулировка (вж. § I) чисто и просто е построена върху най-невероятни предположения — че стопанските отношения в обществото можели да се изграждат или да се унищожават по волята на някаква група лица — «интелигенцията» или «правителството» (иначе не би било възможно да се пита: «може» ли да се развие капитализмът? «трябва» ли Русия да мине през капитализма? «следва» ли да се запази общината? и т. н.), — че обедняването на народа изключвало капитализма, че пазарът бил нещо отделно и независимо от капитализма, някакво специфично условие за неговото развитие.

Без да поправим тези безсмислици, не можем да решим въпроса.

Да си представим наистина, че на въпроса: «може ли в Русия да се развива капитализмът, след като масата от народа е бедна и все повече обеднява?», се отговаря така: «Да, може, защото капитализмът ще се развива не чрез производството на предмети за потребление, а на средства за производство.» В основата на този отговор явно е залегнала напълно вярната мисъл, че общата производителност на капиталистическата нация се увеличава главно чрез средствата за производство (т. е. повече чрез средствата за производство, отколкото чрез предметите за потребление), но още по-очевидно е, че един такъв отговор не може нито на йота да придвижи напред решението на въпроса, както не може да се получи правилен извод от силогизъм, в който малката предпоставка е вярна, но голямата е абсурдна. Такъв отговор (повтарям още веднъж) вече предполага, че капитализмът се развива, обхваща цялата страна, преминава във висшия технически стадий (едра машинна индустрия), докато въпросът е построен именно върху отричането на възможността да се развива капитализмът и дребната форма на производство да се замени с едра.

Необходимо е «въпросът за пазарите» да бъде сведен от сферата на безплодните спекулации с «възможното» и «нужното» върху почвата на действителността, върху почвата на изучаването и *обясняването* на това, как се формират руските стопански отношения и защо те се формират именно така, а не иначе.

Ще се ограничи с няколко примера от материала, с който разполагам, за да покажа конкретно какви именно данни са основа на предшестващото изложение.

За да докажа разслояването на дребните производители и това, че сред тях се развива не само процес на обедняване, но и процес на изграждане на едро (сравнително), буржоазно стопанство, ще посоча данни за три чисто земеделски уезда в Европейска Русия, които са от различни губернии: за Днепровски уезд — Таврическа губерния, Новоузенски уезд — Самарска губерния, и Камишински уезд — Саратовска губерния. Данните са взети от земските статистически сборници. За да предотвратя евентуални възражения, че избраните уезди са нетипични (в крайните райони, които почти не познават крепостното право и до голяма степен са заселени вече при следреформи, «свободни» отношения, разслояването действително върви с по-бързи стъпки, отколкото в центъра) ще кажа следното:

1) От трите континентални уезда на Таврическа губерния избирам Днепровски, защото той е изцяло руски [0,6% колонистки домакинства] и е населен със селяни-общинници.

2) За Новоузенски уезд вземам само данните за руското (общинното) население [вж. «Сборник статистических сведений по Новоузенскому уезду», с. 432—439. Рубрика **а**] без така наречените «хуторяни», т. е. онези от селяните-общинници, които са напуснали общината и са се заселили отделно на собствена или арендувана земя. Прибавянето на тези истински представители на фермерското стопанство* значително би засилило разслояването.

3) За Камишински уезд вземам само данните за великоруското (общинното) население.

[Вж. таблицата на с. 101.]

В сборниците групирането е направено — за Днепровски уезд — по десетините посевна площ на домакинство, а в останалите — по броя на работния добитък.

Към *бедната* група са отнесени домакинствата — в Днепровски уезд — без посевна площ и с посевна площ

* Наистина 2294 хуторяни имат 123 252 дес. посевна площ (т. е. по 53 дес. средно на 1 стопанин). Те имат 2662 наемни работници (и 234 работнички). Конете и воловете у тях са >40 000. Твърде много усъвършенствувани оръдия: вж. с. 453 на «Сборник статистических сведений по Новоузенскому уезду».

Групи по състоятелност	Днепровски уезд				Новоузенския уезд				Камшински уезд						
	Брой на домакинствата	Брой на десетините посевна площ	в %	Десетини посева площ на I домакинство	Брой на домакинствата	Брой на десетините посевна площ	в %	Десетини посева площ на I домакинство	Брой на домакинствата	Брой на десетините посевна площ	в %	Десетини посева площ на I домакинство			
Бедна група	7 880	40	38 439	11	4,8	10 504	37	36 007	8	3,4	9 313	54	29 194	20	3,1
Средна група	8 234	42	137 344	43	16,6	10 757	38	128 986	29	12	4 980	29	52 735	35	10,6
Заможна група	3 643	18	150 614	46	41,3	7 015 ²⁴	25	284 069	63	40,5	2 881	17	67 844	45	23,5
Общо	19 757	100	326 397	100	17,8	28 276	100	449 062	100	15,9	17 174	100	149 773 ²⁶	100	8,7

5,7

7,75

10,9

до 10 дес. на домакинство; в Новоузенски и Камишински уезд — домакинствата без работен добитък и с 1 глава работен добитък. Към *средната* — домакинствата с посевна площ 10—25 дес. на домакинство в Днепровски уезд; в Новоузенски уезд — домакинствата с 2—4 глави работен добитък; в Камишински уезд — домакинствата с 2—3 глави работен добитък. Към *заможната* група — домакинствата с посевна площ над 25 дес. (Днепровски уезд) или с повече от 4 глави работен добитък на домакинство (Новоузенски уезд) и повече от 3 (Камишински уезд).

От тези данни ясно се вижда, че сред нашите земеделски и общинни селяни се извършва не изобщо процес на обедняване и разоряване, а на разслояване на буржоазия и пролетариат. Огромната маса от селяните (бедната група) — средно около $\frac{1}{2}$ — загубват стопанската си самостоятелност. В техни ръце е останала само нищожна част от цялото земеделско стопанство на местните селяни — някакви си 13% (средно) от посевната площ; на домакинство се падат 3—4 десетини посеви. За да се разбере какво означава такава посевна площ, ще кажем, че в Таврическа губерния едно селско домакинство — за да съществува изключително от самостоятелното земеделско стопанство, без да прибегва до така наречените «странични занятия» — трябва да има 17—18 дес.* посевна площ. Ясно е, че представителите на низшата група вече в много по-голяма степен се издържат не от своето стопанство, а от странични доходи, т. е. от продажбата на своята работна сила. И ако вземем по-подробни данни, характеризиращи положението на селяните от тази група, ще видим, че именно тя доставя най-голям контингент селяни, изоставили стопанството си, отстъпили наделите си, лишени от работен инвентар и отиващи на наемна работа. Селяните от тази група са представители на нашия селски пролетариат.

Но, от друга страна, сред същите тези селяни-общинници се оформя съвсем друга група с диаметрално противоположен характер. Посевната площ на селяните от висшата група е 7—10 пъти по-голяма, отколкото в низшата група. Ако сравним тази посевна площ (23—40 дес. на

* В Самарска и Саратовска губ. тази норма ще бъде по-ниска около един път и половина — поради по-малката заможност на местното население.

домакинство) с «нормалния» размер, при който семейството може да бъде осигурено само от своето земеделско стопанство, ще видим, че тя е 2—3 пъти по-голяма. Ясно е, че тези селяни се занимават със земеделие вече за получаване на доход, за търговия със зърнени храни. Те натрупват значителни спестявания и ги употребяват за подобряване на стопанството и повишаване на културата, снабдяват се например със селскостопански машини и подобрени оръдия: например в Новоузенски уезд изобщо 14% от стопаните имат подобрени земеделски оръдия; а във висшата група 42% от стопаните имат подобрени оръдия (така че на селяните от висшата група се падат 75% от всички домакинства в уезда с подобрени земеделски оръдия) и в техни ръце са съсредоточени 82% от всички налични сред «селяните» подобрени оръдия*. Селяните от висшата група вече не могат със собствени сили да се справят със своите посевни площи и поради това наемат работници: например в Новоузенски уезд 35% от стопаните от висшата група държат постоянни наемни работници (без да смятаме онези, които се наемат например при жътва, и т. н.), същото е и в Днепровски уезд. С една дума, селяните от висшата група вече безспорно са се превърнали в буржоазия. Тяхната сила вече се базира не на ограбването на други производители (както силата на лихварите и «кулаците»), а на самостоятелната организация** на производството: в ръцете на тази група, която представлява едва $\frac{1}{5}$ част от селяните, е съсредоточена повече от $\frac{1}{2}$ от посевната площ [вземам общата средна величина за 3-те уезда]. Ако вземем под внимание, че производителността на труда (т. е. добивите) при тези селяни са неизмеримо по-високи, отколкото при пролетариите от низшата група, които чоплят земята — не можем да не направим извода, че главният двигател на зърненото производство е селската буржоазия.

А какво влияние е оказало това разделяне на селяните на буржоазия и пролетариат [народниците не виждат в този процес нищо освен «обедняване на масата»] върху големината на «пазара», т. е. върху размера на онази част

* Общо в уезда селяните имат 5724 подобрени оръдия.

** Основана, разбира се, също на ограбване, само че вече не на самостоятелните производители, а на работниците.

от зърнените храни, която се превръща в стока? Ясно е, че тази част би трябвало значително да нарасне, тъй като голямото количество зърнени храни у селяните от висшата група далеч е надхвърляло собствените им нужди и е отивало на пазара; от друга страна, представителите на низшата група е трябвало допълнително да купуват зърнени храни с припечелените парични средства.

За да приведем точни данни по този въпрос, ще ни се наложи да се обърнем не към земските статистически сборници, а към съчинението на В. Е. Постников: «Южноруското селско стопанство». Въз основа на данни на земската статистика Постников описва стопанството на селяните в 3-те главни уезда на Таврическа губерния (Бердянски, Мелитополски и Днепровски) и го анализира в различните групи селяни [разделени на 6 категории по размера на посевната площ: 1) незасяващи; 2) засяващи до 5 дес.; 3) от 5 до 10 дес.; 4) 10—25 дес.; 5) 25—50 дес. и 6) над 50 дес.]. Като изследва отношението на различните групи към пазара, авторът дели посевната площ на всяко земеделско стопанство на следните 4 части: 1) *стопанска площ* — така Постников нарича онази част от посевната площ, която дава семена, необходими за посев; 2) *хранителна площ* — която дава зърнени храни за изхранване на трудещото се семейство и на работниците; 3) *кърмна площ* — даваща фураж за работния добитък и, най-сетне, 4) *търговска* или *пазарна* площ — чийто продукт се превръща в стока и се отчуждава на пазара. Ясно е, че само последната площ дава *паричен* доход, а останалите — *натурален*, т. е. продукт, потребяван в самото стопанство.

Като пресмята размера на всяка от тези части в различните групи селяни по посевна площ, Постников съставя следната таблица: [вж. с. 105. *Ред.*]

От тези данни виждаме, че колкото по-едро е стопанството, толкова повече то придобива стоков характер, толкова по-голяма част от зърнените храни се произвежда за продажба [12—36—52—61% по групи]. Засяващите най-много, селяните от 2-те висши групи (те имат над $\frac{1}{2}$ от цялата посевна площ), отчуждават повече от половината от целия си земеделски продукт [52 и 61%].

Ако селяните не бяха разслоени на буржоазия и пролетариат, ако, с други думи, посевната площ беше разпреде-

	На 100 дес. посева площ се пада				Паричен доход		В трие уезда на Таврич. губ.		Средна големина на посева на площ за всяка група
	стопанска	хранителна	кръмна	търговска	(рубли)		брой на десетините посева площ	от тях за търговска площ	
					на 1 дес. пос. площ	на 1 док. макинство			
При засяващи до 5 д.	6	90,7	42,3	-39	—	—	34 070	—	3,5 д.
» » 5—10 »	6	44,7	37,5	+11,8	3,77	30	140 426	16 851	8 »
» » 10—25 »	6	27,5	30	36,5	11,68	191	540 093	194 433	16,4 »
» » 25—50 »	6	17,0	25	52	16,64	574	494 095	256 929	34,5 »
» » над 50 »	6	12,0	21	61	19,52	1 500	230 583	140 656	75 »
Всичко	6			42			1 439 267	608 869	17—18 дес.

Бележки към таблицата:

- 1) У Постников последната колонка липсва; тя е изчислена от мен.
- 2) Постников определя размера на паричния доход, като приема, че цялата търговска площ е засята с п шеница, и изчислява средните добиви и средната стойност на зърнените храни.

лена между всички «селяни» «по равно», тогава всички щяха да спадат към средната група (засяваща 10—25 дес.) и на пазара щяха да отиват само 36% от всички зърнени храни, т. е. продуктът от 518 136 посевни десетини (36% от 1 439 267 — 518 136). А сега, както се вижда от таблицата, на пазара отиват 42% от всички зърнени храни, продукт от 608 869 десетини. Така че «обедняването на масата», пълният упадък на стопанството при 40% от селяните (бедната група, т. е. засяващата до 10 дес.), образуването на селски пролетариат е довело до това, че на пазара се изнася продукт от 90 х и л.* десетини посевна площ.

Аз съвсем не искам да кажа, че разширяването на «пазара» вследствие разслояването на селяните се е ограничило с това. Ни най-малко. Видяхме например, че селяните си набавят подобрени оръдия, т. е. превръщат своите спестявания в «производство на средства за производство». Видяхме, че на пазара освен зърнените храни се изнася и друга стока — работната сила на човека. Не споменавам за всичко това само защото приведох примера с една конкретна и специална цел: да докажа, че у нас, в Русия, действителното обедняване на масите води до засилване на стоковото и капиталистическото стопанство. Нарочно избрах такъв продукт като зърнените храни, които навсякъде и винаги най-късно и най-бавно се включват в стоковото обръщение. Затова взех и изключително земеделски райони.

Сега ще посоча друг пример, отнасящ се до чисто промишлена област, до Московска губерния. Селското стопанство е описано от земските статистици в VI и VII том на «Сборник статистически сведения за Московска губерния», съдържащи редица превъзходни очерци за кустарните производства. Ще се огранича с един цитат от очерка «Производство на дантели»**, в който се обяснява по какъв начин и защо през епохата след реформата особено бързо са се развивали селските занаяти.

Производството на дантели започва през 20-те години на нашия век в 2 съседни села на Вороновска волост, По-

* 90 733 дес. = 6,3 % от цялата посевна площ.

** «Сборник стат. свед. по Моск. губ.». Отдел хозяйственной статистики Т. VI, вып. II. Промыслы Московской губернии, вып. II. Москва, 1880.

долски уезд. «През 1840-те години той постепенно се разпространява и в другите съседни села, макар и все още да не обхваща голям район. Затова пък от 60-те години нататък, особено през последните 3—4 години, бързо се разпространява из околността.

В 32-те селища, където сега съществува този занаят, той е възникнал:

в	2	селища	—	през	1820	г.
»	4	»	—	»	1840	г.
»	5	»	—	»	1860-те	години
»	7	»	—	»	1870—1875.	
»	14	»	—	»	1876—1879.	

«Ако вникнем в причините, които пораждат това явление — казва авторът на очерка, — т. е. извънредно бързото разпространяване на занаята именно през последните години, ще видим, че, от една страна, през това време условията на селския бит значително са се влошили, а, от друга страна, нуждите на населението — на онази негова част, която се намира в по-благоприятни условия — значително са се увеличили.»

В потвърждение авторът заимствува от Московската земска статистика следните данни, които аз привеждам под формата на таблица*: [вж. с. 108 *Ред.*]

«Тези цифри — продължава авторът — красноречиво говорят, че *общият* брой на конете, кравите и дребния добитък в тази волост се е увеличил, но това увеличение на благосъстоянието се отнася за отделни личности, а именно за категорията стопани, които имат по 2—3 и повече коня. . .

. . . Следователно виждаме, че наред с растящия брой на селяните, които нямат нито крава, нито кон, се увеличава и броят на онези, които престават да обработват земя: няма добитък, няма и достатъчно тор; земята се изтощава, не си струва да се засява; за да може човек да изхрани и себе си, и семейството си, да не умре от глад, не е достатъчно само мъжете да печелят — те са го правили и преди през свободното от земеделска работа вре-

* Изпускам данните за разпределението на кравите (изводът е същият) и добавям изчислението в проценти.

Вороновска волост, Подолски уезд

Във Воро- новска волост	Брой на стопаните		Брой на конете		Брой на конете на стопаните		Брой на стопаните		Брой на конете на стопаните		Брой на наделните стопани		не вземат на заем зърн. хр.					
	на конете	на кравите	коне	кравн	древ. добитък	без коне	с 1 кон	с 2 коня	с 3 коня	с повече от 3 коня	с 1 кон	с 2 коня		с 3 коня	с повече от 3 коня	Всичко	лично	под заем
През 1877 г. е имало	1 607	1 726	25	27	38	319	465	313	95	52	465	626	285	231	1 166	965	5	196
			26%	37%	25%	8%	4%	29%	39%	14%	29%	39%	18%	14%	82,5%	82,5%	0,5%	17%
През 1869 г. е имало	1 233	1 472	22	22	30	276	567	298	70	22	567	596	210	100	1 067	900	92	75
			22%	46%	24%	6%	2%	39%	40%	7%	39%	40%	14%	7%	84%	84%	9%	7%

ме, — а трябва и другите членове на семейството да търсят странична работа. . .

. . .Приведените в таблиците цифрови данни ни разкриват и друго явление; в тези села се е *увеличил* и броят на хората, които имат по 2—3 коня и крави. Следователно благосъстоянието на тези селяни е нараснало, но същевременно ние заявихме, че «всички жени и деца в едикое си село без изключение упражняват занаят». Как да си обясним подобно явление? . . . За да го разберем, трябва да се вгледаме в живота в тези села, да се запознаем по-отблизо с домашната обстановка и тогава може би ще ни стане ясно от какво е предизвикан този силен стремеж към производство на стоки за пазара?

Тук, разбира се, няма да изследваме подробно при какви щастливи обстоятелства от селското население лека-полека се отделят по-силни личности и семейства, при какви условия се създава тяхното благосъстояние и поради какви обществени условия това благосъстояние, веднъж появило се, може бързо да нарасне и нараства дотолкова, че значително отличава една част от жителите на селото от друга. Достатъчно е да проследим този процес, като посочим едно от най-обикновените явления в селото. Еди-кой си е известен сред своите съселяни като здрав, силен, трезв, трудолюбив човек; той има голямо семейство, няколко синове, също така яки и разумни като него; живеят всички заедно, не се делят; получават надел за 4—5 души. Ясно е, че за обработването му все пак не са нужни всички работни ръце в семейството. Така че 2—3 от синовете се залавят за постоянно с друг поминък в селото или във от него и само по време на коситба за кратко време го оставят, за да помогнат на семейството в полската работа. Припечеленото от отделните членове на семейството не се дели, а представлява общо притежание; ако условията са благоприятни, то значително надхвърля разходите за задоволяване нуждите на семейството. Така се образуват спестявания, благодарение на които семейството може да се занимава с дадения занаят при по-добри условия: може със суха пара да купува суров материал от първа ръка, да продава произведената стока тогава, когато тя има добра цена, може да мине без посредничеството на разни «доставчици» търговци и търговки и т. н.

Възниква възможност допълнително да се наеме някой и друг работник или да се раздава работа в къщи на бедните селяни, загубили възможност самостоятелно да вършат каквато и да е работа. Поради тези и други подобни условия посоченото за пример силно семейство може да получава печалба не само от собствения си труд. Тук, разбира се, не засягаме случаите, когато от такива семейства излизат личности, известни като кулаци, изедници, а разглеждаме само най-обикновените явления сред селското население. Таблиците, поместени във II том на Сборника и в свитък I на том VI, показват ясно как успоредно с влошаването на положението на една част от селяните в повечето случаи нараства благосъстоянието на друга, малка част или на отделни членове.

С разпространяването на занаятчийската работа зачестяват връзките с външния свят, с града, в дадения случай с Москва, и в селото лека-полека проникват някои неща от московския бит, като отначало се проявяват именно в тези по-заможни семейства. Появяват се самоварът, съответните стъклени и фаянсови съдове, «по-спретнато» облекло. Докато тази спретнатост у мужика се изразява най-напред в това, че той вместо цървулите обува ботуши, при жените обувките и ботушките един вид довършват по-спретнатото облекло; жените първо се хвърлят на ярките шарени басми, забрадки, пъстри вълнени шалове и други такива прелести. . .

. . . В селското семейство жената «от памтивека» е обличала мъжа, себе си и децата. . . Докато са сеели лен, помалко са харчели за платове и за останалите принадлежности от облеклото, а парите са получавали от продажбата на кокошки, яйца, гъби, плодове, някоя останала гранка прежда или излишно парче платно. Всичко друго се е произвеждало в къщи. С тези именно условия, т. е. с домашното производство на всички онези изделия, изисквани от селянката, и с обстоятелството, че това е поглъщало цялото ѝ свободно от полската работа време, се обяснява в дадения случай извънредно бавното развитие на производството на дантели в селищата на Вороновска волост. Дантели са плели предимно девойките от по-осигурените или по-многобройните семейства, където не е било необходимо всички налични женски ръце да

бъдат заети с предене на лен и с тъкане на платно. Но евтините басми и хасето полека-лека започнаха да изместват платното; към това се прибавят и други условия: ту ленът не се родил, ту на жената ѝ хрумнало да ушие на мъжа си алена рубашка, а на себе си по-гиздав сукман, и така малко по малко се измества или твърде много се ограничава обичаят да се тъче в къщи платно за селските дрехи. А и самото облекло се променя отчасти под влияние на изместването и заменянето на домашно тъканите с фабрични платове. . .

. . . С това се обяснява необходимостта за мнозинството от населението да се стреми да произвежда стоки за пазара и да включва дори и децата в това производство.»

Този простодушен разказ на внимателен наблюдател нагледно показва по какъв начин сред нашата селска маса се извършва процесът на разделение на обществения труд, как това води до засилване на стоковото производство [а следователно и на пазара] и как стоковото производство от само себе си, т. е. по силата на самите отношения, в които то поставя производителя към пазара, довежда до превръщане на покупко-продажбата на човешката работна сила в «най-обикновено явление».

VIII

В заключение може би не ще бъде излишно да илюстрираме спорния въпрос — доста вече, струва ни се, затрупан с абстракции, схеми и формули, — като анализирам разсъжденията на един от най-новите и най-видните представители на «общоприетите възгледи».

Имам предвид г-н Николай-он*.

Най-голямата «пречка» за развитието на капитализма в Русия той вижда в «свиването» на вътрешния пазар, в «намаляването» на покупателната способност на селяните. Капитализирането на занаятите — казва той — измести домашното производство на изделия; селянинът е принуден да си купува дрехи. За да се сдобие с пари за

* Разбира се, тук не може да става и дума за анализ на цялото му съчинение — за това е нужен специален труд, — а само за анализ на *една* от любимите му аргументи.

тази цел, той започна усилено да разорава земи, а понеже наделите не са достатъчни, разшири орната си земя далеч извън пределите на разумното стопанство; той повиши безобразно заплащането за арендата — и в края на краищата се разори. Капитализмът сам си изкопа гроба, докара «народното стопанство» до страшната криза от 1891 г. и . . . спря, защото загуби почва под краката си и не може повече «да върви по същия път». Осъзнала, че «*н и е* сме се отклонили от осветения от векове народен строй», Русия чака сега. . . разпореждания от началството за «присаждане на едрото производство към общината».

В какво се състои абсурдността на тази «вечно нова» (за руските народници) теория?

В това ли, че нейният автор не разбира значението на «производството на средства за производство за средства за производство»? Разбира се, не. Г-н Ник.-он добре знае този закон и дори споменава, че той се проявил и у нас (с. 186, 203—204). Наистина със своята способност сам да се оборва чрез противоречивите си твърдения, той понякога (срв. с. 123) забравя този закон, но ясно е, че и отстраняването на подобни противоречия ни най-малко не би поправило основното (посоченото по-горе) разсъждение на автора.

Абсурдността на неговата теория се състои в това, че той не може да обясни нашия капитализъм и изгражда разсъжденията си за него върху чисти фикции.

«Селячеството», което се е разорило поради изместването на домашните продукти от фабричните, г-н Ник.-он разглежда като нещо еднородно, солидарно реагиращо на всички жизнени явления като един човек.

А в действителност няма нищо подобно. В Русия не би могло да възникне стоково производство, ако не съществуваха обособени производствени единици (селски домакинства), и всеки знае, че нашият селянин всъщност стопанисва земята си отделно и независимо от другите; на свой собствен риск и отговорност произвежда продукти, които са негова частна собственост; сам влиза във връзка с «пазара».

Да видим как стои работата при «селячеството».

«Нуждаейки се от пари, селянинът прекомерно разширява орната земя и се разорява.»

Но орната земя би могъл да разширява само състоятелният селянин, който има семена за посев и достатъчно жив и мъртъв инвентар. *Такива* селяни (а те, както знаем, са малцинство) действително увеличават посевните площи и разширяват стопанството си до такава степен, че дори не могат да се справят с него без помощници. А мнозинството от селяните изобщо не са в състояние да задоволят нуждата си от пари чрез разширяване на стопанството, тъй като нямат никакви запаси, нито пък достатъчно средства за производство. *Такъв* селянин, за да се сдобие с пари, отива да «печели», т. е. предлага на пазара вече не своя продукт, а работната си сила. Работата навън, естествено, води до по-нататъшно западане на земеделското стопанство и в края на краищата този селянин дава под наем своя надел на някой богат съобщинник, който закръгля стопанството си и, разбира се, не потребява сам продукта от арендувания надел, а го праща на *пазара*. Така «народът обеднява», капитализмът се развива и пазарът се разширява. Но това не е всичко. Нашият богат селянин, зает напълно със своето разширено земеделско стопанство, не може вече както преди да произвежда сам за себе си — да речем обувки: за него е по-изгодно да ги купи. Що се отнася до обеднелия селянин, той също е принуден да купува обувки: в стопанството си не може да ги произвежда по простата причина, че вече няма собствено стопанство. Възниква търсене на обувки и предлагане на зърнени храни, произведени в излишък от предприемчивия мужик, който с прогресивната насока на своето стопанство довежда до умиление г-н В. В. Съседите — занаятчии, произвеждащи обувки, се оказват в същото положение, както и земеделците: за да купят зърнени храни, понеже добиват твърде малко от западащото стопанство, те трябва да разширят производството. Но пак, разбира се, може да го разшири само такъв занаятчия, който вече има спестявания, т. е. представителят на малцинството; той получава възможност да наеме още работници или да раздава надомна работа на бедните селяни. А представителите на мнозинството сред занаятчиите не могат и да мислят за разширяване на заведението: те ще бъдат доволни, ако забогателият изкупвач им «даде работа», т. е. ако намерят купувач на своята единствена

стока — работната сила. Така че отново е налице обедняване на народа, развитие на капитализма и разширяване на пазара; дава се нов тласък за по-нататъшно развитие и задълбочаване на общественото разделение на труда. Къде ще свърши това движение? Никой не може да каже това, както не може да каже и откъде е започнало; но това не е важно. Важното е, че имаме пред себе си един жив органичен процес, процес на развитие на стоковото стопанство и нарастване на капитализма. «Разселячването» в селото ни показва началото на този процес, неговото зараждане, ранните му стадии; едрият капитализъм в градовете ни показва края на този процес, неговите тенденции. Опитайте се да откъснете тези явления едно от друго, опитайте се да ги разглеждате отделно и независимо едно от друго — и вие ще се заплетете в разсъжденията, няма да можете да обясните нито едното, нито другото явление — нито обедняването на народа, нито нарастването на капитализма.

По-често обаче авторите на подобни разсъждения без начало и без край, като не могат да обяснят процеса, прекъсват изследването, за да заявят, че едното от двете явления, които еднакво са им неясни [и то, разбира се, именно онова, което противоречи на «нравствено развитото чувство на критично мислещата личност»], е «абсурдно», «случайно» и «виси във въздуха».

Всъщност «във въздуха висят», разбира се, само техните собствени разсъждения.

ма. "Разрешаваніе" въ дубовѣ показыва-
 ные каравъ этотъ процессъ, зарекомендованъ, его
 разнѣ стаян; крупномъ камраизмъ въ дубовѣ
 показывающъ каравъ конецъ этого процесса, его
 тенденціи. Попробуйте разорвать эти явленія,
 попробуйте разсмарривать ихъ отдѣльно и извѣ-
 стно другъ отъ друга, — и вы не сможете въ
 своемъ разсужденіи свести концы съ концами,
 не сможете объяснить ни тоу ни другоу явле-
 нію, ни обидчивыя изреченія, ни роища камраизма.

Этотъ знающъ однако бывающъ башманомъ чашки
 такъ, что авнодо подабляе разсужденіи безъ
 мотива и безъ конца, не зная объяснитъ про-
 цессъ, объяснитъ извѣдываніе заявленіи, что
 одно изъ двухъ, илинаво кемпльрѣ или явл-
 ніи [въ дубовѣ концы угли имеютъ то, како-
 рое извѣдываніе "правовенно разсужденію
 гурьбу критическа ивсидной иириности"] —
 "мантъ", "судраино", "вильр. въ ваддубет".

На снманѣ дубѣ, разсужденіи, "вильр. въ вад-
 дубет" одинъ мантъ изъ соотвѣствующихъ разсужде-
 нію.

КАКВО ПРЕДСТАВЛЯВАТ
«ПРИЯТЕЛИТЕ НА НАРОДА»
И КАК ТЕ ВОЮВАТ ПРОТИВ
СОЦИАЛДЕМОКРАТИТЕ?

*(Отговор на статиите в «Русское Богатство»
против марксистите)²⁶*

*Написано през пролетта—лято
на 1894 г.*

*Отпечатано за пръв път
1894 г. на хектограф*

*Печата се по текста на
хектографното издание от 1894 г.*

СВИТЪК

I

«Русское Богатство»²⁷ е предприело поход против социалдемократите. Още в книжка 10 от миналата година един от главатирите на това списание, г-н Н. Михайловски, съобщи за предстоящата «полемика» против «нашите така наречени марксисти или социалдемократи»²⁸. След това се появиха статиите на г-н С. Кривенко: «По-повод на културните самотници» (кн. 12) и на г-н Н. Михайловски: «Литература и живот» (кн. 1 и 2 на «Р. Б.» от 1894 г.). Що се отнася до собствените възгледи на списанието за нашата икономическа действителност, те бяха изложени най-пълно от г-н С. Южаков в статията: «Въпроси на икономическото развитие на Русия» (в кн. 11 и 12). Претендирайки, че изобщо в своето списание те представляват идеите и тактиката на истинските «приятели на народа», тези господа се проявяват като заклетии врагове на социалдемократията. Но нека се вгледаме по-внимателно в тези «приятели на народа», в тяхната критика на марксизма, и техните идеи и тактика.

Г-н Н. Михайловски обръща внимание най-вече на теоретическите основи на марксизма и затова специално разглежда материалистическото разбиране на историята. След като предава в общи линии съдържанието на обширната марксистическа литература, в която се излага тази доктрина, г-н Михайловски започва критиката със следната тирада:

«Преди всичко — казва той — от само себе си възниква въпросът: в кое съчинение Маркс е изложил материалистическото си разбиране за историята? В «Капиталът» той дава образец на съчетаване на логическата сила с ерудиция, с къртовско изследване както на цялата икономическа литература, така и на съответните факти. Той из-

важда на бял свят отдавна забравени или никому неизвестни днес теоретици на икономическата наука и не отминава и най-незначителните подробности в някакви си отчети на фабрични инспектори или показания на експерти в разни специални комисии; с една дума, той е преровил огромна маса фактически материал, отчасти, за да обоснове, а отчасти, за да илюстрира икономическите си теории. Ако е създал «съвсем ново» разбиране на историческия процес, ако е обяснил цялото минало на човечеството от ново гледище и е обобщил всички съществували досега философско-исторически теории, той е направил това, разбира се, със същото усърдие: наистина е направил преглед и подложил на критически анализ всички известни теории за историческия процес, обхванал е маса факти от световната история. Сравнението с Дарвин, което се среща толкова често в марксистката литература, още повече затвърдява това убеждение. Какво представлява целият труд на Дарвин? Няколко обобщаващи, тясно свързани помежду си идеи, които увенчават целия Монблан от фактически материал. А къде е съответният труд на Маркс? Няма такъв. И не само че Маркс не е оставил такова произведение, но такъв труд изобщо няма в цялата марксистка литература въпреки нейната количествена обширност и разпространеност.»

Цялата тази тирада е извънредно показателна за това, колко слаба представа има публиката и за «Капиталът», и за Маркс. Смазани от огромната доказателствена сила на изложението, те правят реверанси пред Маркс, хвалят го, но същевременно изобщо не вземат предвид основното съдържание на доктрината и пак си пеят старата песен на «субективната социология». По този повод неволно си спомняме много сполучливия епиграф, поставен от Кауцки в книгата му за икономическото учение на Маркс:

Wer wird nicht einen Klopstock loben?
Doch wird ihn jeder lesen? Nein.
Wir wollen weniger erhoben
Und fleissiger gelesen sein!*

* Кой не хвали Клопщок? Но всеки ли го чете? Не. Ние искаме по-малко да ни величаят, но по-прилежно да ни четат! (Лесинг). *Ред.*

Точно така! Г-н Михайловски би трябвало по-малко да хвали Маркс, а по-прилежно да го чете или, по-добре, да вника по-сериозно в това, което чете.

«В «Капиталът» Маркс ни дава образец на съчетаване на логическата сила с ерудиция» — казва г-н Михайловски. С тази фраза г-н Михайловски ни дава образец на съчетаване на блестящата фраза с безсъдържателност — отбелязва един марксист. И тази забележка е съвсем справедлива. Наистина, в какво се е проявила логическата сила на Маркс? Какви резултати е дала тя? Като четем цитираната тирада на г-н Михайловски, можем да си помислим, че цялата тази сила е била насочена към «икономическите теории» в най-тясното значение на думата — и толкоз. И — за да подчертае по-силно в колко ограничена област Маркс е проявявал логическата си сила, г-н Михайловски набляга на «най-незначителните подробности», на «къртовския труд», на «никому неизвестните теоретци» и т. н. Излиза, че Маркс не е внесъл нищо съществено ново, достойно за отбелязване, в методите на построяване на тези теории, излиза, че той е останал в границите на икономическата наука, очертани от предишните икономисти, че не ги е разширил, че не е дал «съвсем ново» разбиране на тази наука. А всеки, който е чел «Капиталът», знае, че това е съвсем невярно. По този повод не можем да не си спомним какво пишеше г-н Михайловски за Маркс преди 16 години в полемиката с пошлобуржоазния г-н Ю. Жуковски.²⁹ Дали времената тогава са били други, или чувствата по-свежи, но така или иначе, и тонът, и съдържанието на статиите на г-н Михайловски бяха съвсем различни.

— «Крайната цел на това съчинение е да разкрие закона за развитието (в оригинала: *Das ökonomische Bewegungsgesetz* — икономическият закон за движението) на съвременното общество» — казва К. Маркс за своя труд «Капиталът» и строго се придържа към програмата си — така пишеше г-н Михайловски през 1877 година. Но нека се вгледаме по-отблизо в тази строго — според признанието на критика — издържана програма. Тя се състои в това — «да се разкрие икономическият закон за развитието на съвременното общество».

Още самата формулировка ни изправя лице в лице пред

няколко въпроса, които се нуждаят от разяснение. Защо Маркс говори за «съвременното (modern)» общество, когато всички икономисти преди него говорят за обществото изобщо? В какъв смисъл той употребява думата «съвременен», по какви признаци отделя специално това съвременно общество? И по-нататък — какво значи: икономически закон за движението на обществото? Ние сме свикнали да слушаме от икономистите — между другото това е една от любимите идеи на публицистите и икономистите от онзи кръг, към който принадлежи «Русское Богатство», — че само производството на ценности е подчинено на икономическите закони, докато разпределението зависи от политиката, от въздействието на властта, интелигенцията и т. н. върху обществото. А в какъв смисъл Маркс говори за икономическия закон за движение на обществото и веднага го нарича *Naturgesetz* — природен закон? Как да разбираме това, след като толкова много наши социолози изписаха купища хартия, за да докажат, че областта на обществените явления е съвсем отделна от областта на естественоисторическите явления и поради това при изследването на първите трябва да се прилага съвсем особен «субективен метод в социологията»?

Всички тези недоумения възникват естествено и логично, така че трябва да си напълно невеж, за да ги отминеш, когато говориш за «Капиталът». За да си изясним тези въпроси, ще цитираме предварително още един пасаж от същия предговор към «Капиталът» — само няколко реда по-надолу:

«Моето гледище — казва Маркс — се състои в това, че на развитието на икономическата обществена формация аз гледам като на естественоисторически процес.»³⁰

Достатъчно е просто да сравним дори само тези два цитата от предговора, за да видим, че именно тук се съдържа основната идея на «Капиталът», прокарана, както чухме, строго и с рядка логическа сила. Във връзка с това ще отбележим преди всичко две обстоятелства: Маркс говори само за една «обществено-икономическа формация», за капиталистическата, т. е. казва, че е изследвал закона за развитието само на тази формация и на никоя друга. Това — първо. И, второ, ще отбележим метода, по който Маркс прави своите изводи: този метод, както току-що

чухме от г-н Михайловски, се състои в «къртовско изследване на съответните факти».

Сега да разгледаме основната идея на «Капиталът», която нашият субективен философ тъй изкусно се е опитал да заобиколи. В какво всъщност се състои понятието икономическа обществена формация? и защо развитието на такава формация може и трябва да се смята за естествено-исторически процес? — това са въпросите, които стоят сега пред нас. Аз вече посочих, че според старите (не за Русия) икономисти и социолози понятието обществено-икономическа формация е съвсем излишно: те говорят за общество изобщо, спорят със спенсърровци що е общество изобщо, какви са целта и същността на обществото изобщо и т. н. В разсъжденията си тези субективни социолози си служат с такива аргументи като например, че целта на обществото е изгодата на всички негови членове, че поради това справедливостта изисква такава и такава организация и че редът, който не съответствува на тази идеална организация («Социологията трябва да започне с някаква утопия» — тези думи на г-н Михайловски, един от авторите на субективния метод, прекрасно характеризират същността на техните похвати), е ненормален и трябва да бъде премахнат. «Съществена задача на социологията — разсъждава например г-н Михайловски — е да изясни при какви обществени условия се задоволява една или друга необходимост на човешката природа.» Както виждате, този социолог се интересува само от такова общество, което задоволява човешката природа, а съвсем не от никакви си обществени формации, които при това могат да бъдат основани върху такова несъответстващо на «човешката природа» явление както поробването на мнозинството от малцинството. Виждате също, че според този социолог не може и дума да става за разглеждане на общественото развитие като естественоисторически процес. («След като е приел нещо за желателно или нежелателно, социологът трябва да намери условията за осъществяване на желателното или за премахване на нежелателното» — «за осъществяването на такива и такива идеали» — разсъждава същият г-н Михайловски. (Нещо повече, не може и дума да става за развитие, а само за разни отклонения от «желателното», за «недостатъци», срещащи се в историята

поради. . . поради това, че хората не са били умни, не са умеели добре да разберат какво изисква човешката природа, не са умеели да намерят условията за осъществяване на такива разумни неща. Ясно е, че основната идея на Маркс за естественоисторическия процес на развитие на общественно-икономическите формации из основи подкопава този детински морал, претендиращ да се нарича социология. Но по какъв начин Маркс е изработил тази основна идея? Той е постигнал това, като е обособил икономическата област от всевъзможните области на обществения живот, като е изтъкнал между всички обществени отношения *производствените отношения* — като основни, първоначални, определящи всички останали отношения. Ето как самият Маркс описва хода на своите разсъждения по този въпрос:

«Първата работа, която предприех за разрешаване на обзелите ме съмнения, беше критическият разбор на Хегеловата философия на правото.³¹ Тази работа ме доведе до заключението, че правните отношения, както и политическите форми не могат да се извеждат и обясняват единствено само от юридически и политически основания; още по-малко възможно е те да се обясняват и извеждат от така нареченото общо развитие на човешкия дух. Те се коренят само в материалните, в жизнените отношения, чиято съвкупност Хегел, по примера на английските и френските автори от XVIII в., нарича «гражданско общество». А анатомията на гражданското общество трябва да се търси в политическата икономия. Резултатите, до които ме доведе изучаването на последната, могат да бъдат формулирани накратко по следния начин. При материалното производство хората са принудени да влизат в известни отношения помежду си, в *производствени отношения*. Последните винаги съответствуват на онова стъпало от развитието на производителността, което в дадено време имат техните [на хората] икономически сили. Съвкупността на тези производствени отношения образува икономическата структура на обществото, реалната основа, върху която се издигат политическата и юридическата надстройка и на която отговарят определени форми на общественото съзнание. Следователно начинът на производството обуславя социалните, политическите и чисто

духовните процеси на живота. Тяхното съществуване не само че не зависи от съзнанието на човека, а, напротив, последното зависи от тях. Но на известно стъпало от развитието на своята производителност силите се сблъскват с производствените отношения между хората. Вследствие на това те влизат в противоречие и с онова, което служи за юридически израз на производствените отношения, т. е. с имуществения ред. Тогава производствените отношения престават да отговарят на производителността и започват да я ограничават. Оттук възниква епоха на обществен преврат. С изменението на икономическата основа по-бавно или по-бързо се изменя и цялата огромна надстройка, която се издига върху нея. При разглеждането на тези преврати винаги е необходимо да се прави строга разлика между материалната промяна в условията на производството, която може да бъде естественонаучно констатирана, и промяната в юридическите, политическите, религиозните, художествените и философските, с една дума — идеологическите форми, в които мисълта за сблъскването прониква в човешкото съзнание и в които скрито се води борба във връзка с него. За отделния човек ние не съдим по това, което той сам мисли за себе си; но също така и за една епоха на преврати не може да се съди по нейното собствено самосъзнание. Напротив, това самосъзнание трябва да бъде обяснено с противоречията на материалния живот, със сблъскването между условията на производството и условията на производителността. . . Разглеждани в общи линии, азиатските, античните, феодалните и най-новите буржоазни производствени отношения могат да се разглеждат като прогресивни епохи в историята на икономическите формации на обществото.»³²

Вече сама по себе си тази идея за материализма в социологията беше гениална идея. Разбира се, това беше все още само хипотеза, но такава хипотеза, която за пръв път създаваше възможност за строго научно отношение към историческите и обществените въпроси. Дотогава социолозите, неспособни да слязат до тези най-прости и първоначални отношения — производствените, направо се залавяха да изследват и изучават политико-юридическите форми, натъкнаха се на факта, че тези форми са възникнали от едни или други идеи на човечеството в дадено време —

и спираха дотук; излизаше, че обществените отношения съзнателно се създават от хората. Но този извод, намерил пълния си израз в идеята за *Contrat Social*³³ (чиито следи ясно личат във всички системи на утопичния социализъм), противоречеше напълно на всички исторически наблюдения. Никога, нито в миналото, нито сега, членовете на обществото не са си представяли съвкупността от обществени отношения, при които живеят, като нещо определено, цялостно, проникнато от някакво начало; напротив, масата несъзнателно се приспособява към тези отношения и до такава степен няма представа за тях като за особени исторически обществени отношения, че например обяснение на отношенията на размяната, при които хората са живели много столетия, бе дадено едва неотдавна. Материализмът премахна това противоречие, като задълбочи анализа, вниквайки в произхода на самите тези общественни идеи на човека; и неговият извод, че ходът на идеите зависи от хода на материалните неща, е единственият съвместим с научната психология. По-нататък тази хипотеза и от друга страна за пръв път издигна социологията в ранг на наука. Дотогава социолозите се затрудняваха при разграничаването на съществените от несъществените явления в сложната мрежа от обществени явления (това е коренът на субективизма в социологията) и не можеха да намерят обективен критерий за такова разграничаване. Материализмът даде напълно обективен критерий, изтъквайки *производствените отношения* като структура на обществото и създавайки възможност към тези отношения да се приложи общонаучният критерий на повторемостта, отхвърлян от субективистите като неприложим в социологията. Докато се ограничаваха с идеологическите обществени отношения (т. е. с такива отношения, които, преди да се оформят, минават през съзнанието* на хората), те не можеха да забележат повторемостта и закономерността на обществените явления в различните страни и тяхната наука в най-добрия случай беше само описание на тези явления, подбор на суров материал. Анализът на материалните обществени отношения (т. е. на отношенията, които се формират, без да минават през съзнанието на

* През цялото време, разбира се, става дума единствено за съзнаването на обществените отношения.

хората: разменяйки продукти, хората влизат в производствени отношения, без дори да съзнават, че тук има обществено производствено отношение) — анализът на материалните обществени отношения веднага даде възможност да се забележат повторемостта и закономерността и да се обобщят отношенията в различните страни в едно основно понятие — *обществена формация*. Едва това обобщение даде възможност да се премине от описание (и оценка от гледище на идеала) на обществените явления към техния строго научен анализ, който оставя настрана, да речем, отликите на една капиталистическа страна от друга и изследва общото за всички тях.

Най-сетне, трето, тази хипотеза за пръв път създаде възможност за *научна* социология, защото едва свеждането на обществените отношения до производствените и на последните до равнището на производителните сили даде твърдо основание за представяне развитието на обществените формации като естественоисторически процес. А от само себе си се разбира, че без такъв възглед не може да има обществена наука. (Субективистите например, припознавайки законосъобразността на историческите явления, не бяха обаче в състояние да погледнат на тяхната еволюция като на естественоисторически процес — и то именно защото спираха при обществените идеи и цели на човека, а не можеха да сведат тези идеи и цели до материалните обществени отношения.)

По ето че Маркс, изказал тази хипотеза през 40-те години, се залавя за фактическото (*nota bene**) проучване на материала. Той взема една обществено-икономическа формация — системата на стоковото стопанство — и въз основа на гигантска маса данни (които той е изучавал не по-малко от 25 години) дава най-подробен анализ на законите, по които функционира и се развива тази формация. Този анализ се ограничава само с производствените отношения между членовете на обществото: без да прибегне нищо по-нататък за обяснение на въпроса към каквито и да било моменти, намиращи се извън тези производствени отношения, Маркс дава възможност да се види как се развива стоковата организация на общественото стопанство, как-

тя се превръща в капиталистическа, като създава антагонистичните (вече в рамките на производствените отношения) класи на буржоазията и пролетариата, как тя развива производителността на обществения труд и с това внася такъв елемент, който влиза в непримиливо противоречие с основите на самата капиталистическа организация.

Такъв е *скелетът* на «Капиталът». Цялата работа обаче се състои в това, че Маркс не се задоволява с този скелет, не се ограничава само с «икономическата теория» в обикновения смисъл на думата, че — като *обяснява* строежа и развитието на дадената обществена формация *изключително* с производствените отношения — той въпреки това навсякъде и постоянно проследява съответстващите на тези производствени отношения надстройки, придава на скелета плът и кръв. И «Капиталът» имаше такъв огромен успех именно защото тази книга на «немския икономист» показва на читателя цялата капиталистическа обществена формация като жива — с нейните битови страни, с фактическата социална проява на присъщия на производствените отношения антагонизъм на класите, с буржоазната политическа надстройка, охраняваща господството на капиталистическата класа, с буржоазните идеи за свобода, равенство и т. н., с буржоазните семейни отношения. Оттук е ясно, че сравнението с Дарвин е напълно точно: «Капиталът» не е нищо друго освен «няколко обобщаващи, тясно свързани помежду си идеи, които увенчават целия Монблан от фактически материал». И ако някой, четейки «Капиталът», не е забелязал тези обобщаващи идеи, затова вече не е виновен Маркс, който ги посочва, както видяхме, още в предговора. Нещо повече, това сравнение е правилно не само външно (към което г-н Михайловски неизвестно защо проявява особен интерес), но и вътрешно. Както Дарвин сложи край на възгледа, че между животинските и растителните видове не съществува никаква връзка, че те са случайни, «от бога създадени» и неизменни, и за пръв път постави биологията върху напълно научна основа, установявайки изменемостта на видовете и приемствеността между тях, така и Маркс сложи край на възгледа, че обществото е механичен агрегат от индивиди, който допуска всякакви изменения по волята

на началството (или, все едно, по волята на обществото и правителството), който се появява и изменя случайно, и за пръв път постави социологията върху научна основа, защото определи понятието обществено-икономическа формация като съвкупност от дадени производствени отношения и установи, че развитието на такива формации е естественоисторически процес.

Сега — откакто се появи «Капиталът» — материалистическото разбиране на историята вече не е хипотеза, а научно доказано положение и докато не бъде направен друг опит да се обяснят научно функционирането и развитието на някоя обществена формация — именно на обществена формация, а не на бита на някоя страна или народ, или дори класа и т. н., — друг опит, който също така да внесе в «съответните факти» ред, както съумя да направи материализмът, също така да даде жива картина на известна формация при строго научно обяснение — дотогава материалистическото разбиране на историята ще бъде синоним на обществената наука. Материализмът не е «предимно научно разбиране на историята», както си мисли г-н Михайловски, а единственото научно разбиране на историята.

И така, можете ли да си представите по-забавен курьоз от това — намериха се хора, които са прочели «Капиталът», и не са намерили там материализма! Къде е той? — с искрено недоумение пита г-н Михайловски.

Той е чел «Комунистическият манифест» и не е забелязал, че там се дава материалистическо обяснение на съвременните обществени отношения — и на юридическите, и на политическите, и на семейните, и на религиозните, и на философските, че дори критиката на социалистическите и комунистическите теории търси и намира техните корени в такива и такива производствени отношения.

Той е чел «Нищета на философията» и не е забелязал, че в нея се прави разбор на Прудоновата социология от материалистическо гледище, че критиката на решението на най-различните исторически въпроси, предлагано от Прудон, се базира върху принципите на материализма, че самият автор, сочейки къде трябва да се търсят данни за разрешаване на тези въпроси, навсякъде се позовава на производствените отношения.

Той е чел «Капиталът» и не е забелязал, че има пред себе си образец на научен анализ на една — и то най-сложната — обществена формация по материалистическия метод, образец, признат от всички и ненадминат от никого. И ето, той седи и умува над дълбокомисления въпрос: «в кое съчинение Маркс е изложил материалистическото си разбиране за историята?»

Всеки запознат с Маркс би му отговорил на това с въпроса: в кое съчинение Маркс не излага материалистическото си разбиране за историята? Но г-н Михайловски вероятно ще научи за материалистическите изследвания на Маркс чак когато някой Кареев ги подреди по номера в графата «икономически материализъм» на някакъв историсофски труд.

Но най-куриозното е, че г-н Михайловски обвинява Маркс, че не бил «направил преглед (sic!*) на всички известни теории за историческия процес». Това вече е съвсем смешно. Какво представляват $\frac{9}{10}$ от тези теории? Чисто априорни, догматични, абстрактни построения по въпроса, що е общество, що е прогрес и т. н. (Нарочно вземам примери, които ще допаднат на г-н Михайловски). Та тези теории са негодни дори поради самото си съществуване, негодни поради основните си методи, поради пълната и безизходна метафизичност. Защото да се започва с въпросите що е общество, що е прогрес, значи да се започва от края. Откъде ще вземете понятието за общество и прогрес изобщо, когато още не сте изучили нито една обществена формация отделно, не сте могли дори да установите това понятие, не сте могли дори да се доближите до сериозното фактическо изучаване, до обективния анализ на каквито и да било обществени отношения? Това е най-нагледният признак на метафизиката, от която е започвала всяка наука: докато не са можели да се заемат с изучаване на фактите, винаги а priori** са съчинявали общи теории и те винаги са оставали безплодни. Когато химикът-метафизик още не е умеел фактически да изследва химическите процеси, той е съчинявал теория за това, каква сила представлява химическото сродство. Биологът-метафизик е умувал: що е живот и жизнена сила?

* — така! Ред.

** — предвирително, независимо от опита. Ред.

Психологът-метафизик е разсъждавал: що е душа? Тук самият метод е абсурден. За душата не може да се разсъждава, без да се обяснят конкретните психични процеси: прогресът тук трябва да се състои именно в отхвърлянето на общите теории и философските построения по въпроса, що е душа и в поставянето върху научна основа изучаването на фактите, характеризиращи едни или други психични процеси. Ето със своето обвинение г-н Михайловски досущ прилича на психолог, който през целия си живот е писал «изследвания» по въпроса, що е душа (без да може точно да обясни поне едно, дори и най-просто психично явление), но се наема да обвинява научния психолог, че не е направил преглед на всички известни теории за душата. Той, този научен психолог, е отхвърлил философските теории за душата и се е заел непосредствено с изучаването на материалния субстрат на психичните явления — с нервните процеси, и е дал, да речем, анализ и обяснение на някакъв или някакви психични процеси. И ето нашият психолог-метафизик чете този труд, хвали го — хубаво, казва, са описани процесите и проучени фактите, — но не се задоволява с това. Разрешете, вълнува се той, като чува как наоколо се говори за съвсем ново разбиране на психологията, въведено от този учен, за особен метод на научната психология, моля ви се, горещи се философът, ама в кое съчинение е изложен този метод? Защото в този труд има «само факти». В него няма и следа от преглед на «всички известни философски теории за душата». Този труд няма нищо общо с въпроса!

По същия начин и «Капиталът», разбира се, няма нищо общо с въпроса, според социолога-метафизик, който не забелязва безплодността на априорните разсъждения за обществото, изобщо, който не разбира, че вместо изследване и обяснение такива методи само промъкват под понятието общество или буржоазните идеи на английския търгащ, или дребнобуржоазно-социалистическите идеали на руския демократ — и нищо повече. Поради това именно всички тези философско-исторически теории са се появявали и пукали като сапунени мехури и в най-добрия случай са били симптом на обществените идеи и отношения на своето време, но нито на косъм не са помръднали напред *разбирането* на човека поне за някои, единични, но затова

пък действителни (а не «съответстващи на човешката природа») обществени отношения. Гигантската крачка напред, която Маркс направи в това отношение, се състои именно в това, че той отхвърли всички тези разсъждения за обществото и прогреса изобщо, затова пък даде *научен* анализ на *едно* общество и на *един* прогрес — капиталистическия. А г-н Михайловски го обвинява, че започнал от началото, а не от края, от анализа на фактите, а не от крайните изводи, от изследването на частните, исторически определени обществени отношения, а не от общите теории за същината на тези обществени отношения изобщо! И пита отгоре на това: «А къде е съответният труд?» О, премъдри субективен социолог!!

Ако нашият субективен философ беше спрял при недоумението по въпроса, в кое съчинение е обоснован материализмът, това все пак е било половин беда. Но той — въпреки че никъде не е намерил не само обоснование, но дори изложение на материалистическото разбиране на историята (а може би именно защото не е намерил) — започва да приписва на тази доктрина претенции, каквито тя никога не е предявявала. Като привежда цитата от Блос, че Маркс провъзгласил съвсем ново *разбиране* на историята, той, без ни най-малко да се церемони, заявява по-нататък, че тази теория имала претенции, че е «разяснила на човечеството неговото минало», че е обяснила «цялото (sic!?) минало на човечеството» и т. н. Та това е лъжа от край до край! Теорията претендира, че е обяснила само капиталистическата обществена организация и никоя друга. Щом прилагането на материализма при анализа и обясняването на една обществена формация е дало такива блестящи резултати, напълно естествено е, че материализмът в историята вече не е хипотеза, а научно проверена теория; напълно естествено е, че този метод е валиден и за другите обществени формации, макар че те не са подложени на специално фактическо изучаване и подобрен анализ — също както идеята за трансформизма, доказана въз основа на достатъчен брой факти, се разпростира върху цялата област на биологията, макар че за отделни животински и растителни видове още не е могло да се установи точно фактът на тяхната трансформация. И както трансформизмът съвсем не претендира, че е обяснил «цялата»

история на възникването на видовете, а само че е издигнал на научна висота начините за обясняване на това, така и материализмът в историята никога не е претендирал, че обяснява всичко, а само че посочва «единствено научния», според израза на Маркс («Капиталът»), начин за обясняване на историята.³⁴ По това може да се съди колко остроумно, сериозно и прилично полемизира г-н Михайловски, когато най-напред изопачава Маркс, като приписва на материализма в историята глупави претенции, че «обяснява всичко», че е намерил «ключ за всички врати в историята» (претенции, които, разбира се, веднага, и то в много саркастична форма бяха отхвърлени от Маркс в неговото «писмо»³⁵ по повод статиите на Михайловски), след това почва да извърта във връзка с тези, съчинени от самия него претенции и, най-после, като посочва точно мисълта на Енгелс — точно, защото този път цитира, а не преразказва, — че политическата икономия, както я разбират материалистите, «тепърва ще се създава», че «всичко, което сме получили от нея, се ограничава» с историята на капиталистическото общество³⁶ — прави извод, че «тези думи доста стесняват обсега на действие на икономическия материализъм!» Каква безгранична наивност или какво безгранично самомнение трябва да има човек, за да разчита, че тези фокуси ще минат незабелязано! Най-напред изопачава Маркс, след това почва да отстъпва от собствените си измислици, после цитира точно — за да заяви най-нахално, че това изказване стеснявало обсега на действие на икономическия материализъм!

От следния пример може да се види от какъв сорт и качество са извъртанията на г-н Михайловски: «Маркс никъде не ги обосновава» — т. е. основите на теорията на икономическия материализъм — казва г-н Михайловски. «Наистина Маркс заедно с Енгелс бе замислил да напише съчинение от философско-исторически и историко-философски характер и дори го написа (през 1845—1846 г.), но то никога не е било печатано. Енгелс казва: «Първата част на това съчинение³⁷ е изложение на материалистическото разбиране на историята, което показва само колко недостатъчни са били нашите познания в областта на икономическата история.» Следователно — заключава г-н

Михайловски — основните положения на «научния социализъм» и на теорията на икономическия материализъм са били открити и след това изложени в «Манифеста» по време, когато, според собственото признание на един от авторите, те не са имали достатъчно знания за такава работа».

Наистина, колко мила критика! Енгелс казва, че знанията им по икономическа «история» са били слаби и затова именно не са отпечатали своето съчинение от «общ» историко-философски характер. Г-н Михайловски преназначава нещата и излиза, че знанията им са били недостатъчни «за такава работа» — за изработване на «основните положения на научния социализъм», т. е. за научната критика на *буржоазния* строй, направена още в «Манифеста». Едно от двете: или г-н Михайловски не може да разбере разликата между опита да се обхване цялата философия на историята и опита научно да се обясни буржоазният режим, или пък той смята, че Маркс и Енгелс не са имали достатъчно знания, за да критикуват политическата икономия. А в такъв случай той е твърде жесток, защото не ни запознава със своята представа за тази недостатъчност, със своите поправки и допълнения. Решението на Маркс и Енгелс да не публикуват историко-философския труд, а да съсредоточат всичките си сили върху научния анализ на една обществена организация, говорят само за изключителна научна добросъвестност. А решението на г-н Михайловски да изсмуче от пръстите си, че Маркс и Енгелс, излагайки своите възгледи, сами признавали, че нямат достатъчно знания, за да ги изработят, само характеризира неговите полемични похвати, които не говорят нито за ум, нито за чувство на приличие.

Друг пример: «За обосноваването на икономическия материализъм като историческа теория повече е направил *alter ego** на Маркс, т. е. Енгелс — казва г-н Михайловски. — Той написа специалния исторически труд «Произход на семейството, частната собственост и държавата във връзка (*im Anschluss*) с възгледите на Морган». Този «*Anschluss*» е извънредно интересен. Книгата на американеца Морган излезе много след провъзгласяването на

* — другото аз, двойник. Ред.

основите на икономическия материализъм от Маркс и Енгелс и съвсем независимо от него». Но ето че «икономическите материалисти се присъединяват» към тази книга, при което, тъй като в предисторическите времена не е имало класова борба, те внасят във формулата на материалистическото разбиране на историята една «поправка» — че определящ момент наред с производството на материалните ценности е и производството на самия човек, г. е. детепроизводството, което е играло господстваща роля в първобитната епоха, когато трудът по своята производителност е бил още твърде неразвит.

«Великата заслуга на Морган — казва Енгелс — се състои в това, че в родовите връзки на северноамериканските индианци той е намерил ключа на най-важните, неразрешими досега загадки на старата гръцка, римска и германска история.»³⁸

«И така — заявява по този повод г-н Михайловски — в края на 40-те години беше открито и провъзгласено съвсем ново, материалистическо и истински научно разбиране на историята, което направи за историческата наука същото, което теорията на Дарвин направи за съвременното природознание.» Но това разбиране — повтаря още веднъж г-н Михайловски — никога не е било научно обосновано. «То не само че не беше проверено въз основа на голям и разнообразен фактически материал («Капиталът» «не е съответният» труд: там има само факти и къртөөски изследвания!), но дори не беше достатъчно мотивирано поне чрез критика и изключване на другите философско-исторически системи.» Книгата на Енгелс «Herrn E. Duhrings Umwälzung der Wissenschaft»* съдържа «само остроумни опити, изказани между другото», затова г-н Михайловски смята за възможно да отмени маса съществени въпроси, които са засегнати в това съчинение, въпреки че тези «остроумни опити» много остроумно показват безсъдържателността на социологите, «започващи от утопии»; въпреки че в това съчинение е дадена подробна критика на онази «теория на насилието», според която политико-юридическите отношения определят икономическите и която тъй усърдно прокарват господата публици-

* «Превръщане в науката, извършен от г-н О. Дюринг» («Анти-Дюринг»).
ред.

стите от «Русское Богатство». И действително, много по-лесно е да подхвърлиш за съчинението няколко нищо незначещи фрази, отколкото сериозно да анализираш поне един въпрос, материалистически решен в него; а това е и безопасно, тъй като цензурата вероятно никога няма да пусне превода на тази книга и г-н Михайловски, без да се опасява за своята субективна философия, може да я нарече остроумна.

Още по-характерен и поучителен (за илюстрация на това, че езикът е даден на човека, за да скрива своите мисли — или да придава празна форма на мисълта) е отзивът за «Капиталът» на Маркс. «В «Капиталът» има блестящи страници с историческо съдържание, но (това забележително «но»! То дори не е «но», а знаменитото «mais», което в превод значи «боя си не можеш да надскочиш») поради самата задача на книгата те се отнасят до един определен исторически период и не потвърждават основните положения на икономическия материализъм, а просто засягат икономическата страна на известна група исторически явления.» С други думи: «Капиталът» — посветен само на изследването на капиталистическото общество — дава материалистически анализ на това общество и неговите надстройки, «н о» г-н Михайловски предпочита да заобиколи този анализ; тук, виждате ли, става дума само за «един» период, а той, г-н Михайловски, иска да обхване всички периоди, и то така да ги обхване, че да не говори конкретно за нито един. Ясно е, че за постигането на тази цел — т. е. за обхващането на всички периоди, без да се засяга фактически нито един — има само един път: пътя на безсъдържателни фрази, «блестящи» и кухи. А г-н Михайловски е ненадминат майстор в измъкването с празни фрази. Оказва се, че не си струва (отделно) да се спираме на изследванията на Маркс по същество, тъй като той, Маркс, «не потвърждава основните положения на икономическия материализъм, а просто засяга икономическата страна на известна група исторически явления». Каква дълбока мисъл! — «Не потвърждава», а «просто засяга»! — Колко просто наистина може с една фраза да се замаже всеки въпрос! Например, когато Маркс на много места посочва, че в основата на гражданското равноправие, на свободния договор и други подобни

основи на правовата държава са залегнали отношенията между стокопроизводители — това какво е? с това той потвърждава ли материализма или «просто» засяга нещо? (С присъщата си скромност нашият философ се въздържа да отговори по същество и веднага прави изводи от своите «остроумни опити» да говори блестящо, без да каже нещо.

«Много просто, че 40 години след провъзгласяването ѝ — гласи този извод — старата гръцка, римска и германска история си оставаха неразрешени загадки за тази теория, претендираща, че осветлява световната история; а ключът за тези загадки беше открит, първо, от човек, който е съвсем чужд на теорията на икономическия материализъм и не знае нищо за нея, и второ — с помощта на неикономически фактор. Малко забавно впечатление прави терминът «производство на самия човек», т. е. детепроизводство, за който се залавя Енгелс, за да запази поне словесната връзка с основната формула на икономическия материализъм. Той обаче е принуден да признае, че много векове животът на човечеството се е развивал не по тази формула. Ама вие наистина полемизирате много «просто», г-н Михайловски! Теорията се състои в това, че за да се «осветли» историята, основите трябва да се търсят не в идеологическите, а в материалните обществени отношения. Недостатъчният фактически материал не даваше възможност да се използва този метод при анализа на някои особено важни явления в най-старата история на Европа, например на гентилната³⁹ организация, която поради това именно си оставаше загадка*. Но ето че в Америка Морган събра богат материал, можа да анализира същността на гентилната организация и стигна до извода, че обяснението ѝ трябва да се търси не в идеологическите отношения (например в правните или религиозните), а в материалните. Ясно е, че този факт е блестящо потвърждение на материалистическия метод — и нищо повече. И когато г-н Михайловски *като упрек* по адрес на тази доктрина изтъква обстоятелството, че, първо, един човек, «напълно чужд» на теорията на икономическия

* Г-н Михайловски и тук не пропуска случая да проанализира: че какво е това научно разбиране на историята, щом древната история си остава загадка! Ине, г-н Михайловски, във всеки учебник можете да прочетете, че гентилната организация спада към най-трудните въпроси, около обяснението на които си възниквали маса теории.

материализъм, е намерил ключа за най-трудните исторически загадки, можем само да се учудваме до каква степен хората са неспособни да направят разлика между това, което говори в тяхна полза, и онова, което жестоко ги оборва. Второ — разсъждава нашият философ, — детепроизводството не е икономически фактор. Но къде сте чели вие у Маркс или у Енгелс да се говори непременно за икономически материализъм? Характеризирайки своя мироглед, те го наричат просто материализъм. Тяхната основна идея (напълно определено изразена дори само в приведения по-горе цитат от Маркс) се състои в това, че обществените отношения се делят на материални и идеологически. Последните са само надстройка над първите, които се формират независимо от волята и съзнанието на човека като (резултат) форма на дейността на човека за поддържане на неговото съществуване. Обяснението на политико-юридическите форми — казва Маркс в горния цитат — трябва да се търси в «материалните, в жизнените отношения». А да не би г-н Михайловски да си мисли, че отношенията, свързани с детепроизводството, спадат към идеологическите? Обясненията на г-н Михайловски по този повод са толкова характерни, че заслужава да се спрем на тях. «Както и да нагаждаме детепроизводството — казва той — в стремежа си да установим поне словесна връзка между него и икономическия материализъм, колкото и да се преплита то в сложната мрежа на явленията в обществения живот с други явления, включително и с икономическите, то си има собствени, физиологични и психични корени. (На бебета ли разправяте, г-н Михайловски, че детепроизводството имало физиологични корени!? Какво толкова го усуквате?) И това ни напомня, че теоретиците на икономическия материализъм не са си разчистили сметките не само с историята, но и с психологията. Няма никакво съмнение, че родовите връзки са изгубили своето значение в историята на цивилизованите страни, но това едва ли може да се каже толкова уверено за непосредствено половите и семейните връзки. Те, разбира се, са претърпели силни изменения под напора на усложняващия се живот изобщо, но при известна диалектическа лоялност би могло да се докаже, че не само юридическите, но и самите икономически отношения са «над-

стройка» над половите и семейните отношения. Ние няма да се занимаваме с това, но все пак ще посочим поне института на наследяването.»

Най-сетне щастието се усмихна на нашия философ, за да излезе от областта на празните фрази* и да пристъпи към фактите, определени факти, които се поддават на проверка и не позволяват толкова лесно да се «усуква» същността на работата. Но да видим как нашият критик на Маркс доказва, че институтът на наследяването е надстройка над половите и семейните отношения. «По наследство се предават — разсъждава г-н Михайловски — продуктите на икономическото производство («Продуктите на икономическото производство!! Колко учено! колко звучно! и какъв изящен език!), а самият институт на наследяването се обуславя до известна степен от факта на икономическата конкуренция. Но, първо, по наследство се предават и нематериални ценности — което се изразява в грижите за възпитанието на децата в духа на бащите.» И така, възпитанието на децата влиза в института на наследяването! Например в руските граждански закони има един член, който гласи, че «родителите трябва да се стараят чрез домашното възпитание да формират правите им (на децата) и да съдействуват на намеренията на правителството». Да не би нашият философ да нарича това институт на наследяването? «И, второ, институтът на наследяването дори да си остане изключително в икономическата област — е немислим не само без продуктите на производството, предавани по наследство, но също и без продуктите на «детепроизводството» — без тях и без онази сложна и напрегната психика, която непосредствено се доближава до тях.» (Не, обърнете внимание на езика: сложната психика «се доближава» до продуктите на детепроизводството! Та това е очарователно!) И така, институтът на наследяването е надстройка над семейните и половите отношения, защото наследяването е немислимо без детепроизводството! Все едно че сме открили Аме-

* Наистина как другонче да наречем такъв похват, когато някой отправи на материалистите упрек, че не си разчистили сметките с историята, а сам дори не се опитва да вникне *буквално в нито едно* от многобройните материалистични обяснения на различните исторически въпроси, дадени от материалистите? Или пък когато казва, че нещо би могло да се докаже, но ние няма да се занимаваме с това?

рика! Досега всички смятаха, че детепроизводството може толкова малко да обясни института на наследяването, колкото необходимостта да се храним — института на собствеността. Досега всички мислеха, че ако например в Русия през епохата на процъфтяване на поместната система⁴⁰ земята не е можела да преминава по наследство (тъй като се е смятала само за условна собственост), обяснението за това трябва да се търси в особеностите на тогавашната обществена организация. Г-н Михайловски изглежда предполага, че въпросът се обяснява просто с това, че психиката, която се е доближавала до продуктите на детепроизводството на тогавашния помешчик, не е била достатъчно сложна.

Поостържете «народния приятел» — можем да кажем ние, перифразирайки известния израз, — и вие ще откриете буржоата. И действително, какъв друг смисъл може да има в тези разсъждения на г-н Михайловски за връзката на института на наследяването с възпитанието на децата, с психиката на детепроизводството и т. н. — освен този, че институтът на наследяването е също така вечен, необходим и свещен, както и възпитанието на децата! Наистина г-н Михайловски се е постарал да си остави вратичка, заявявайки, че «до известна степен институтът на наследяването се обуславя от факта на икономическата конкуренция» — но това не е нищо друго освен опит да се изплъзне от определен отговор на въпроса и при това опит с негодни средства. Как можем да вземем под внимание тази забележка, когато изобщо не се казва до каква именно «известна степен» наследяването зависи от конкуренцията? когато никак не се разяснява с какво всъщност се обяснява тази връзка между конкуренцията и института на наследяването? В действителност институтът на наследяването предполага вече частна собственост, а тя възниква едва при появата на размяната. Нейна основа е зараждащата се вече специализация на обществения труд и отчуждаването на продуктите на пазара. Докато например всички членове на първобитната индианска община са изработвали заедно всички необходими продукти, частната собственост е била невъзможна. Но когато в общината прониква разделението на труда и нейните членове започват поотделно да произвеждат един или друг

продукт и да го продават на пазара, израз на това материално обособяване на стокопроизводителите става институтът на частната собственост. И частната собственост, и наследяването са категории на такава обществена система, при която вече са се формирали обособени малки семейства (моногамни) и започва да се развива размяната. Примерът на г-н Михайловски доказва тъкмо обратното на това, което е искал да докаже.

Г-н Михайловски дава още едно фактическо указание, и то пак е своего рода бисер! «Що се отнася до родовите връзки — продължава той да поправя материализма, — в историята на цивилизованите народи те са избледнели отчасти действително под лъчите на влиянието на формите на производство (пак извъртане, само че още по-явно. А на какви именно форми на производство? Празна фраза!), а отчасти са се разтворили в собственото си продължение и обобщение — в националните връзки.» И така, националните връзки са продължение и обобщение на родовите връзки. Г-н Михайловски очевидно черпи своите представи за историята на обществото от детските приказки, които се учат в гимназията. Историята на обществеността — гласи тази шаблонна доктрина — се състои в това, че отначало е съществувало семейството, тази клетка на всяко общество*, след това семейството се разраснало в племе, а племето се разраснало в държава. След като г-н Михайловски с важен вид повтаря тези детинщини, това показва — освен всичко друго, — че той няма ни най-малка представа дори за руската история. Ако би могло да се говори за родов бит в древна Русия, несъмнено още през средните векове, в епохата на московското царство, тези родови връзки вече не са съществували, т. е. държавата се е опирала съвсем не на родови, а на местни съюзи: помешчиците и манастирите са приемали селяни от различни места и общините, които са се образували по този начин, са били чисто териториални съюзи. Но по онова време за национални връзки в същинския смисъл на думата едва ли би могло да се говори: държа-

* Това е чисто буржоазна идея: откъснатите едно от друго малки семейства станаха господстващи едва при буржоазния режим; те изобщо липсват в историческите времена. Няма нищо по-характерно за буржоата от това, че той приписва на всички времена и народи чертите на съвременните отношения.

вата се е състояла от отделни «земи», отчасти дори княжества с все още живи следи от предишната си автономия, с особености в управлението, понякога с отделна войска (местните боляри са ходели на война със собствени полкове), с отделни митнически граници и т. н. Едва новият период в руската история (приблизително от XVII в. насам) се характеризира с действително фактическо сливане на всички тези области, земи и княжества в едно цяло. Това сливане е било предизвикано не от родовите връзки, уважаемия г-н Михайловски, и дори не от тяхното продължение и обобщение: то е било предизвикано от засилващата се размяна между областите, от постепенно нарастващото стоково обръщение, от концентрирането на малките местни пазари в един общоруски пазар. Понеже ръководители и господари на този процес са били капиталистите-търговци, създаването на тези национални връзки не е било нищо друго освен създаване на буржоазни връзки. И с двете фактически указания г-н Михайловски сам се оборва и не ни дава нищо друго освен образци на буржоазна пошлост — *пошлост*, защото обяснява института на наследяването с детепроизводството и с неговата психика, а националността — с родовите връзки; *буржоазна*, защото взема категориите и надстройките на една исторически определена обществена формация (основана върху размяната) за толкова общи и вечни категории, каквито са възпитанието на децата и «непосредствено» половите връзки.

Тук извънредно характерно е това, че щом нашият субективен философ се опита да премине от фразите към конкретни факти, веднага нагазва в тинята. И както изглежда, той се чувства прекрасно на тази не особено чиста позиция: седи си там човекът, кипри се и пръска кал наоколо. Решава например да обори тезата, че историята е низ от епизоди на класовата борба, и ето, заявявайки с дълбокомислен вид, че това е «крайност», той казва: «Основаното от Маркс Международно дружество на работниците, организирано с цел класова борба, не попречи на френските и немските работници взаимно да се избиват и разоряват», което според него доказва, че материализмът не си е разчистил сметките «с демона на националното самолюбие и националната омраза». Това

гиврдение говори за най-грубо неразбиране от страна на критика, че главна основа на тази омраза са съвсем реалните интереси на търговската и промишлената буржоазия и че да се приказва за национално чувство като самостоятелен фактор, означава само да се замазва същността на работата. Впрочем, ние вече видяхме каква дълбокомислена представа за националността има нашият философ. Г-н Михайловски не би могъл да говори за Интернационала⁴¹ другояче освен с чисто буренинска⁴² ирония: «Маркс е глава на Международното дружество на работниците, което наистина се разпадна, но има изгледи да се възроди.» Разбира се, когато човек вижда *plus ultra** на международната солидарност в системата на «справедливата» размяна, както с еснафска пошлост размазва хроникьорът на вътрешния преглед в кн. 2 на «Русское Богатство», и не разбира, че размяната — било справедлива, било несправедлива — винаги предполага и включва господството на буржоазията и че без унищожаването на стопанската организация, основана върху размяната, е невъзможно да се прекратят международните сблъсквания — тогава заяждането с Интернационала е обяснимо. Тогава е обяснимо защо г-н Михайловски никак не може да проумее простата истина, че няма друго средство за борба с националната омраза освен организирането и сплотяването на класата на потиснатите за борба против класата на потисниците във всяка отделна страна, освен обединяването на тези национални работнически организации в една международна работническа армия за борба против международния капитал. А колкото до това, че Интернационалът не попречил на работниците взаимно да се избиват, достатъчно е да припомним на г-н Михайловски събитията през време на Комуната, които показаха действителното отношение на организирания пролетариат към управляващите класи, водещи войната.

Но най-възмутителното в цялата тази полемика на г-н Михайловски са неговите похвати. Ако той не е доволен от тактиката на Интернационала, ако не споделя идеите, в името на които се организират европейските работници, нека поне направо и открито ги разкритикува и да

* — крайния предел. *Ред.*

изложи своята представа за по-целесъобразна тактика, за по-правилни възгледи. А тук няма никакви определени и ясни възражения, само безсмислени насмешки, пръснати сред морето от фрази. И как да не наречеш това кал, особено като се има предвид, че в Русия не се допуска легално да се защищават идеите и тактиката на Интернационала? Такива са похватите на г-н Михайловски, когато той полемизира с руските марксисти: без да си прави труд да формулира добросъвестно и точно едни или други техни схващания, за да ги разкритикува открито и определено, той предпочита да се залавя за чути-недочути марксистки аргументи и да ги изопачава. Ето вижте: «Маркс бе твърде умен и твърде учен, за да си мисли, че именно той е открил идеята за историческата необходимост и законосъобразност на обществените явления. . . На долните стъпала (на марксистката стълба)* хората не знаят това (че «идеята за историческата необходимост не е новост, изнамерена или открита от Маркс, а отдавна установена истина») или най-малкото имат смътна представа за умствените сили и енергия, които векове наред са били изразходвани за установяване на тази истина.»

Ясно е, че подобни изказвания могат действително да направят впечатление на такава публика, която за пръв път чува за марксизма, и пред нея критикът лесно може да постигне целта си: да изопачи, да иронизира и да «победи» (както се изказвали сътрудниците на «Р. Б-во» за статиите на г-н Михайловски). Всеки, който, макар и малко, е запознат с Маркс, веднага ще види целия фалш и непочтеност на подобни похвати. Човек може да не е съгласен с Маркс, но не може да се отрече, че той формулира съвсем определено онези свои възгледи, които са нещо *ново* в сравнение с предишните социалисти. Новото се състоеше в това, че за да обосноват своите възгледи, предишните социалисти смятаха за достатъчно да посочат потискането на масите

* По повод на този безсмислен термин трябва да отбележим, че г-н Михайловски поставя на първо място Маркс (твърде умен и твърде учен — за да може нашият критик направо и открито да критикува едно или друго негово положение), след него Енгелс («не толкова творчески ум»), после повече или по-малко самостоятелните хора като Кауцки и накрая — останалите марксисти. Може ли тази класификация да има някакво сериозно значение? Ако критикът е недоволен от популяризаторите на Маркс — кой му пречи да ги върне към Маркс? Той не прави нищо подобно. Очевидно е искал да бъде духовит, но шегата е плоска.

при съвременния режим, да разкрият превъзходството на строя, при който всеки би получавал това, което сам е изработил, да покажат, че този идеален строй отговаря на «човешката природа», на понятието за разумен и нравствен живот и т. н. Маркс смята за невъзможно да се задоволи с такъв социализъм. Като не се ограничава с характеристиката на съвременния строй, с неговата оценка и осъждане, той му дава научно обяснение, свеждайки този съвременен строй, различен в отделните европейски и неевропейски държави, към една обща основа — към капиталистическата обществена формация, законите за функционирането и развитието на която той подложи на обективен анализ (той доказва *необходимостта* на експлоатацията при този строй). Също така за него е невъзможно да се задоволи с твърдението, че само социалистическият строй отговаря на човешката природа — както казваха великите утописти-социалисти и техните жалки епигони, субективните социолози. Със същия *обективен* анализ на капиталистическия строй той доказва *необходимостта* от превръщането му в социалистически. (По-нататък ние пак ще се върнем на въпроса, как именно той доказва това и как г-н Михайловски му възразява.) Ето откъде идва позоваването на необходимостта, което често се среща у марксистите. Изопачаването на нещата от страна на г-н Михайловски е очевидно: той изпуска цялото фактическо съдържание на теорията, цялата ѝ същност и представя работата в такава светлина, като че ли цялата теория се свежда само до думата «необходимост» («човек не може да се позовава само на нея в сложните практически въпроси»), като че ли *доказателството* на тази теория се състои в това, че така изисква историческата необходимост. С други думи, като подминава съдържанието на доктрината, той се залавя само за нейното название и да се върти около онзи «просто плосък кръг», в какъвто самият той се потруди да превърне учението на Маркс. Разбира се, ние няма да следим неговата акробатика, защото достатъчно вече я познаваме. Нека се премията за радост и удоволствие на г-н Буренин (който ненапразно го погали по главичката в «Новое время») ⁴³, нека, след като се е кланял пред Маркс, да джавка зад гърба му: «полемиката му с утопистите и идеалистите и без това е едностранчи-

ва», т. е. и без марксистите да повтарят нейните доводи. Не бихме могли да наречем тези нападки никак другояче освен джавкане, защото против тази полемика той не прави буквално *нищо едно* фактическо, определено, подлежащо на проверка възражение, така че — въпреки готовността, с която бихме започнали разговор на тази тема, смятайки, че тази полемика е извънредно важна за разрешаването на руските социалистически въпроси, ние просто не сме в състояние да отговаряме на джавкане и можем само да свием рамене:

«Я вижте го какъв юнак — и слона лае даже!»

Не е безинтересно и следващото разсъждение на г-н Михайловски за историческата необходимост, тъй като то, макар и отчасти, ни разкрива действителния идеен багаж на «нашия известен социолог» (за какъвто минава г-н Михайловски наред с г-н В. В. сред либералните представители на нашето «културно общество»). Той говори за «конфликта между идеята за историческата необходимост и значението на личната дейност»: обществените дейци се заблуждават, като се смятат за дейци, а всъщност са «обект на действието», «марионетки, движени от тайнствените иманентни закони на историческата необходимост» — ето извода, произтичащ, според него, от тази идея, която именно затова се нарича «безплодна» и «разтеглива». Може би не всеки читател ще разбере откъде г-н Михайловски е взел всички тези глупости — за марионетките и т. н. Става въпрос за една от любимите теми на субективния философ — идеята за конфликта между детерминизма и нравствеността, между историческата необходимост и значението на личността. Той е изписал камари хартия и е изрекъл безброй сантиментално-еснафски глупости, за да разреши този конфликт в полза на нравствеността и ролята на личността. В действителност тук няма никакъв конфликт; той е измислен от г-н Михайловски, който се опасява (и то не без основание), че детерминизмът ще лиши от почва любимия му еснафски морал. Идеята за детерминизма, която установява необходимостта в човешките постъпки и отхвърля глупавата басня за свободата на волята, съвсем не унищожава нито разума, нито съвестта на човека, нито оценката на него-

ните действия. Тъкмо обратно, само при детерминисткия възглед може да се даде строга и правилна оценка, а не да се стоварва всичко върху свободната воля. По същия начин и идеята за историческата необходимост ни най-малко не подкопава ролята на личността в историята: цялата история се състои именно от действията на личностите, които несъмнено са дейци. Истинският въпрос, който възниква при оценката на обществената дейност на личността, е: при какви условия е осигурен успехът на тази дейност? какви са гаранциите, че тази дейност няма да остане единичен акт и да потъне в морето от противоположни актове? В това се състои и въпросът, който социалдемократите и другите руски социалисти решават различно: по какъв начин дейността, насочена към осъществяване на социалистическия строй, трябва да увлече масите, за да даде сериозни плодове? Очевидно решението на този въпрос зависи пряко и непосредствено от представата за групирането на обществените сили в Русия, за борбата между класите, формираща руската действителност — но и тук г-н Михайловски само се върти около въпроса, без дори да се опита да го постави точно и да го реши по един или друг начин. Социалдемократическото решение на въпроса се основава, както е известно, върху възгледа, че руските икономически отношения имат форма на буржоазно общество, от което може да има само един изход, произтичащ по необходимост от самата същност на буржоазния строй — а именно класовата борба на пролетариата против буржоазията. Очевидно сериозната критика би трябвало да се насочи или срещу възгледа, че отношенията у нас са буржоазни, или срещу представата за същността на тези отношения и за законите на тяхното развитие — но г-н Михайловски няма никакво намерение да засяга сериозни въпроси. Той предпочита да се измъкне с безсъдържателната фраза, че необходимостта е твърде обща скоба и т. н. Всяка идея, г-н Михайловски, ще се превърне в твърде обща скоба, ако извадите цялото ѝ съдържание като сушена риба, за да се занимавате след това с люспите! Тази обвинка, покриваща действително сериозните, парливи въпроси на съвременността, е любимата област на г-н Михайловски и той например с особена гордост подчертава, че «икономическият ма-

тернализъм игнорира или неправилно осветлява въпроса за героите и тълпата». Виждате ли, въпросът: от борбата на кои именно класи и на каква почва се формира съвременната руска действителност, за г-н Михайловски вероятно е много общ и той го отминава. Затова пък въпросът, какви отношения съществуват между героя и тълпата — безразлично дали това е тълпа от работници, селяни, фабриканти или помешчици, — този въпрос извънредно много го интересува. Тези въпроси може и да са «интересни», но да упрекваш материалистите, че насочват всичките си усилия за разрешаване на такива въпроси, които имат пряко отношение към освобождението на трудещата се класа, значи, че си любител на филистерската наука и нищо повече. Завършвайки своята «критика» (?) срещу материализма, г-н Михайловски отново се опитва да представи фактите невярно и да ги изопачи. След като изразява съмнение в достоверността на твърдението на Енгелс, че официалните икономисти⁴⁴ отминавали «Капиталът» с мълчание (за да се обоснове, посочва куриозното съображение, че в Германия имало много университети!), г-н Михайловски казва: «Маркс съвсем не е имал предвид именно този кръг читатели (работниците) и е очаквал нещо и от хората на науката.» Това съвсем не е вярно: Маркс прекрасно е разбирал колко малко може да се разчита на безпристрастие и на научна критика от страна на буржоазните представители на науката и в послеслова към 2-рото издание на «Капиталът» съвсем определено се е изказал по този въпрос. Там той казва: «Разбирането, с което бе посрещнат «Капиталът» сред широките кръгове на немската работническа класа, е най-добрата награда за моя труд. Г-н Майер, човек, който по икономическите въпроси стои на буржоазно гледище, в една брошура, излязла през време на Френско-пруската война, изказва напълно правилната мисъл, че забележителната способност за теоретично мислене (*der grosse teoretische Sinn*), която се смяташе за наследствено достойние на немците, напълно е изчезнала сред така наречените образовани класи, но затова пък отново се пробужда в работническата класа.»⁴⁵

Изопачаването отново се отнася за материализма и е построено изцяло по първия шаблон. «Теорията (на материализма) никога не е била научнообоснована и провере-

на: «Такава е тезата: — Доказателството: «Отделни добри страници с историческо съдържание у (Енгелс; Кауцки и още някои други (както и в почтения труд на Блос) биха могли да минат без етикета на икономическия материализъм, тъй като (забележете) «тъй като!» (всъщност (sic!) там се взема предвид цялата съвкупност на обществения живот; макар и в този акорд да преобладава икономическата струна».) Извод: и: «в науката (икономическият материализъм не се оправда».

Познат номер! За да докаже необосноваността на теорията, г-н Михайловски първо изопачава, приписвай й целепото намерение да не взема под внимание цялата съвкупност на обществения живот — докато материалистите (марксистите) — тъкмо напротив, бяха първите социалисти, които повдигнаха въпроса за необходимостта от анализ не само на икономическата, а на всички страни на обществения живот*, — след това констатира, че «всъщност» материалистите «добре» обяснявали с икономиката цялата съвкупност на обществения живот (факт, който очевидно бие по автора) — и накрая прави извода, че материализмът «не се оправдал». Но затова пък вашите изопачения, г-н Михайловски, прекрасно се оправдават!

Ето всичко, с което г-н Михайловски «опровергава» материализма. Повтарям, тук няма никаква критика, а само празен претенциозен брътвеж! Когато и да попитаме какви са възраженията на г-н Михайловски против възгледа, че производствените отношения са валидни в основата на останалите; с какво той опровергава правил-

* За разлика от предишните социалисти това напълно ясно е изразено в «Кляпталът» и в тактиката на социалдемократите. Маркс напрано настоява да не се ограничават с икономическата страна. През 1843 г., набелязвайки програмата на проектираното списание⁴⁸, Маркс пише на Руге: «Социалистическият принцип като цяло представлява все пак само едната страна. . . . А ние трябва да обърнем също такава внимание и на другата страна, на теоретическият съществуване на човека, следователно да направим предмет на своята критика религията, науката и пр. . . . Като религията представлява списък на теоретическите битки на човечеството, така политическата държава представлява списък на практическите битки на човечеството. Следователно политическата държава изразява в рамките на своята форма *sub specie rei publice* (от политическа гледна точка) всички социални битки, потребности, интереси. Ето защо да се направи предмет на критика един съвсем специален политически въпрос — например разликата между съсловната и представителната система, — съвсем не значи да се слезе от *hauteur des principes* (от висотата на принципите. *Ред.*), тъй като този въпрос изразява на политически език разликата между господството на човека и господството на частната собственост. Значи, критикът не само може, но и трябва да засяга тези политически въпроси (които според фанатичния социалист не заслужават никаква внимание)».⁴⁹

ността на изработеното от Маркс посредством материалистическия метод понятие за обществената формация и за естественоисторическия процес на развитие на тези формации; как доказва неверността на материалистическото обяснение на различните исторически въпроси, дадено, макар и само от онези писатели, които той споменава — всеки ще отговори: изобщо не е възразявал, с нищо не ги е опровергал, никакви неверни неща не е посочил. Той само прелива от пусто в празно, мъчейки се да замъгли същността на работата с фрази, и между другото си служи с всевъзможни дребнави извъртания.

Едва ли може да се очаква нещо сериозно от такъв критик сега, когато в кн. 2 на «Р. Б-во» продължава да опровергава марксизма. Цялата разлика е в това, че неговата изобретателност в машинациите се изчерпва и той започва да използва чужди.

Отначало той говори надълго и широко за «сложността» на обществения живот: ето, казва, галванизмът например се свързва и с икономическия материализъм, тъй като опитите на Галвани са «направили впечатление» и на Хегел. Удивително остроумие! Със същия успех бихме могли да свържем и г-н Михайловски с китайския император! Какво друго следва оттук освен това, че има хора, на които им доставя удоволствие да говорят глупости?!

«Същността на историческия ход на нещата — продължава г-н Михайловски — е неуловима изобщо, тя не е доловена и от доктрината на икономическия материализъм, макар че тя явно се опира на 2 основи: откритието за всеопределящото значение на формите на производството и размяната и неоспоримостта на диалектическия процес.»

И така, материалистите се опират на «неоспоримостта» на диалектическия процес! т. е. основават своите социологически теории върху триадите⁴⁸ на Хегел. Пред нас е шаблонното обвинение, че марксизмът си служи с Хегеловата диалектика, което вече изглеждаше достатъчно изтъркано от буржоазните критици на Маркс. Неспособни да отправят някакво съществено възражение срещу доктрината, тези господа се залавяха за Марксовия начин на изразяване, нападаха произхода на теорията и смятаха по този начин да подкопаят нейната същност. И г-н Ми-

хайловски безцеремонно прибегва към същите похвати. За повод му е послужила една глава от съчинението на Енгелс против Дюринг⁴⁹. Като възразява на Дюринг, който напада диалектиката на Маркс, Енгелс казва, че Маркс никога не е имал намерение да «доказва» каквото и да било чрез Хегеловите триади, че Маркс само е изучавал и изследвал действителния процес, че за единствен критерий на теорията е признавал потвърждението ѝ от действителността. А ако при това понякога се е оказвало, че развитието на някое обществено явление попада в схемата на Хегел: положение—отрицание—отрицание на отрицанието, тук няма нищо чудно, тъй като в природата това изобщо не е рядкост. И Енгелс започва да привежда примери от естественоисторическата област (развитието на зърното) и от обществената област — че отначало е съществувал първобитен комунизъм, след това — частна собственост, а по-късно — капиталистическо обобществяване на труда; или отначало примитивен материализъм, след това идеализъм и най-после — научен материализъм и т. н. За всекиго е очевидно, че центърът на тежестта в аргументацията на Енгелс е в това, че задача на материалистите е да представят правилно и точно действителния исторически процес, че наблягането на диалектиката, подборът на примерите, доказващи верността на триадата, не са нищо друго освен остатъци от хегелманството, от което израсна научният социализъм, остатъци от неговия начин на изразяване. И действително, щом веднъж вече категорично е заявено, че е нелепо да се «доказва» каквото и да било чрез триадите, че никой дори не е мислил за такова нещо — какво значение могат да имат примерите с «диалектически» процеси? Не е ли ясно, че това говори само за произхода на доктрината и нищо повече. Г-н Михайловски сам чувства това, когато казва, че произходът на теорията не бива да ѝ се приписва като вина. Но за да виждат в разсъжденията на Енгелс нещо повече от произхода на теорията, би трябвало очевидно да докажат, че материалистите са разрешили, макар и само един исторически *въпрос* не въз основа на съответните факти, а посредством триадите. Опитал ли се е г-н Михайловски до докаже това? Нищо подобно. Напротив, той сам е принуден да признае, че «Маркс до такава степен е изпълнил

празната диалектическа схема с фактическо съдържание, че тя може да се снесе от това съдържание както похлупак от гърне, без да се промени нещо» (изключението, което г-н Михайловски прави тук — по отношение на бъдещето — ще разгледаме по-долу). Ако е така, защо тогава г-н Михайловски толкова усърдно се занимава с този похлупак, който нищо не променя! Защо твърди, че материалистите се «опират» на неоспоримостта на диалектическия процес? Защо, воювайки с този похлупак, заявява, че воюва против една от «основите» на научния социализъм, когато това е явна лъжа?

От само себе си се разбира, че аз няма да се занимавам с разбора, който г-н Михайловски прави на примерите с триадите, защото, повтарям, това няма никакво отношение нито към научния материализъм, нито към руския марксизъм. Но интересен е въпросът: какви са били все пак основанията на г-н Михайловски да изопачи така отношението на марксистите към диалектиката? Основанията му са били две: първо, г-н Михайловски е чул нещо, но не го е разбрал; второ, г-н Михайловски е направил (или, по-точно, взел го е от Дюринг) още едно изопачение.

ГЛАВНО*) Четейки марксистката литература, г-н Михайловски постоянно се е натъквал на «диалектическия метод» в обществената наука, на «диалектическия начин на мислене» пак в сферата на обществените въпроси (за която именно става дума) и т. н. Със своето простодушие (пак добре, ако е само простодушие) той е помислил, че този метод се състои в разрешаването на всички социологически въпроси по законите на Хегеловата триада. Ако беше погледнал поне малко по-внимателно на нещата, той непременно щеше да се убеди в нелепостта на тази представа. Диалектически метод — противоположно на метафизическия — Маркс и Енгелс наричат не нещо друго, а научния метод в социологията, който се състои в това, че обществото се разглежда като жив, непрекъснато развиващ се организъм (а не като нещо механично сглобено и допускащо поради това всякакви произволни комбинации на отделните обществени елементи), за изследването на които е необходим обективен анализ на производствените отно-

шения, образуващи дадената обществена формация, изследване на законите на нейното функциониране и развитие. Отношението на диалектическия метод към метафизическия (към това понятие спада без съмнение и субективният метод в социологията) ще се постараям да илюстрираме по-долу с пример от разсъжденията на самия г-н Михайловски. А сега ще отбележим само, че всеки, който прочете определението и описанието на диалектическия метод било у Енгелс (в полемиката му с Дюринг: «На руски: «Развитието на социализма от утопия в наука»); било у Маркс (различни бележки в «Капиталът» и «Послеслова» към 2-рото издание); «Нишета на философията»⁶⁰, от ще види, че за триадите на Хегел няма нито дума, а всичко се свежда до разглеждане на социалната еволюция като естествено-исторически процес на развитие на общественоекономическите формации. За доказателство ще цитирам, *in extenso*^{*}, описанието на диалектическия метод, дадено във «Вестник Европы», кн. 5 от 1872 г. (бележката: «Гледището на политико-икономическата критика у К. Маркс»)⁶¹, което Маркс цитира в «Послеслова» към 2-рото издание на «Капиталът». Там Маркс казва, че методът, който е приложил в «Капиталът», е бил разбран лошо: «Немските рецензенти се развикаха, разбира се, че това е хегелианска софистика.» И за да изложи по-ясно своя метод, Маркс го описва в посочената бележка. Там се казва, че за Маркс е важно едно: именно — да намери закона на явленията, които изследва, и то особено важния за него закон за изменението и развитието на тези явления, за преминаването им от една форма в друга, от един строй на обществените отношения в друг. И това, Маркс се грижи за едно: да докаже чрез точно научно изследване необходимостта от даден строй на обществените отношения, констатирайки възможни и действително съществуващи факти, които му служат за изходни и опорни точки. За тази цел е напълно достатъчно, като докаже необходимостта на съществуващия строй, същевременно да докаже и необходимостта на другия строй, който неизбежно ще израсне от предишния — все едно дали хората нярват или не вярват в това, дали го съзнават или не;

* — напълно, изцяло. Ред

Маркс разглежда общественото движение като естествено-исторически процес, подчиняващ се на закони, които не само че не зависят от волята, съзнанието и намеренията на хората, но, напротив, определят тяхната воля, съзнание и намерения. (За сведение на г-да субективистите, които отделят социалната еволюция от естественоисторическата именно защото човек си поставя съзнателни «цели», ръководи се от определени идеали.) Щом съзнателният елемент играе толкова подчинена роля в историята на културата, от само себе си се разбира, че критиката, която има за предмет самата тази култура, най-малко би могла да се опре на каквато и да е форма или на какъвто и да е резултат на съзнанието. С други думи, изходна точка за нея може да бъде не идеята, а само външното, обективно явление. Критиката трябва да се изразява в сравняване и съпоставяне на даден факт не с идеята, а с друг факт; единственото важно за нея е двата факта да бъдат по възможност точно изследвани и да представляват един спрямо друг различни моменти в развитието, при което е особено необходимо със същата точност да бъде изследвана цялата поредица от известни състояния, тяхната последователност и връзката между различните степени в развитието. Маркс отрича именно идеята, че законите на икономическия живот са еднакви и за миналото, и за настоящето. Напротив, всеки исторически период си има собствени закони. Икономическият живот е явление, аналогично на историята на развитието в другите области на биологията. Предишните икономисти не разбираха природата на икономическите закони, когато ги сравняваха със законите на физиката и химията. По-задълбоченият анализ показва, че между социалните организми има също такава дълбока разлика, както и между животинските и растителните. Като си поставя за задача да изследва от тази гледна точка капиталистическата икономическа организация, Маркс по този начин строго научно формулира целта на всяко точно изследване на икономическия живот. Научното значение на такова изследване се състои в изясняването на онези специфични (исторически) закони, които регулират раждането, съществуването, развитието и смъртта на даден обществен организъм и неговото заместване с друг, по-висш организъм.

Ето това е описанието на диалектическия метод, което Маркс е извлякъл от огромното количество бележки, появили се по повод на «Капиталът» в списанията и вестниците, и го е превел на немски език, защото тази характеристика на метода, както той сам казва, е съвсем точна. Въпросът е, споменава ли се тук поне с една дума за триада, за трихотомии, за неоспоримостта на диалектическия процес и др. т. глупости, против които така рицарски воюва г-н Михайловски? А след това описание Маркс на право казва, че неговият метод е «напълно противоположен» на метода на Хегел. Според Хегел развитието на идеята, по диалектическите закони на триадата, определя развитието на действителността. Само в този случай, разбира се, може да се говори за значението на триадите, за неоспоримостта на диалектическия процес. А според мене е обратното — казва Маркс: «идеалното е само отражение на материалното». По този начин всичко се свежда до «позитивното разбиране на настоящето и на неговото необходимо развитие»: за триадите не остава друго освен ролята на похлупака и люспите («аз кокетирах с хегелианския език» — казва Маркс в същия послеслов), от които могат да се интересуват само филистерите. А какво да мислим, пита се сега, за човек, който е пожелал да критикува едната от «основите» на научния материализъм, т. е. диалектиката, а започва да говори за всичко друго, дори за жабите и за Наполеон, само не за същността на тази диалектика, само не за това, дали наистина развитието на обществото е естественоисторически процес; вярно ли е материалистическото разбиране за общественоекономическите формации като особени социални организми, правилни ли са методите за обективен анализ на тези формации; действително ли обществените идеи не определят общественото развитие, а самите те се определят от него и т. н. Може ли да се допусне, че в случая има само неразбиране?

Ad 2)*. След такава «критика» на диалектиката г-н Михайловски приписва на Маркс тези начини на доказване «чрез» Хегеловата триада и, разбира се, победоносно воюва против тях. «Относно бъдещето — казва той — има-

* — Към 2-ра точка. Ред.

ментните закони на обществото са поставени изключително диалектически.» (В това именно се състои споменатото по-горе изключение.) Разсъждението на Маркс за неизбежността на експроприацията на експроприаторите по силата на законите за развитието на капитализма има изключително диалектически характер» и «Идеалът» на Маркс за общинност на земята и капитала — в смисъл на неизбежност и несъмненост, се крепи изключително на края на Хегеловата тринленна верига».

Този довод е взет изцяло от Дюринг, който го прокарва в книгата си «Kritische Geschichte der Nationalökonomie und des Sozialismus» (3-te Auflage, 1879, S. 486—487).¹² При това г-н Михайловски не казва нито дума за Дюринг. Впрочем може той сам да е стигнал до това изопачаване на Маркс?

Енгелс даде прекрасен отговор на Дюринг и тъй като той цитира и критиката на Дюринг, ние ще се ограничим с този отговор на Енгелс.¹³ Читателят ще види, че той изцяло се отнася и до г-н Михайловски.

«Този исторически очерк (генезисът на така нареченото първоначално натрупване на капитала в Англия) — казва Дюринг — е сравнително най-доброто място в книгата на Маркс и ще се да бъде още по-добър, ако той освен на научни данни се опираше и на диалектически патерици. Хегеловото отрицание на отрицанието играе тук външната форма на по-добри и по-ясни доводи — ролята на акушерка, благодарение на услугите на която бъдещето излиза от недрата на миналото. Унищожаването на индивидуалната собственост, извършващо се по посочения начин от XVI в. насам, е първото отрицание. След него ще настъпи друго, което се характеризира като отрицание на отрицанието и същевременно като възстановяване на индивидуалната собственост, но в по-висша форма, основана върху общо владение на земята и оръдията на труда. Тази нова «индивидуална собственост» г-н Маркс същевременно нарича и «общинна собственост» и в това именно се проявява Хегеловото висше единство, въ което диалектиката (сөбиремахва) aufgehoben — превъзвисява (термин на Хегел) е според Хегеловата игра на думи, колкото се преобладава, толкова се и запазва».

¹² «Критическа история на националната икономия и социализма» изд., 1879, с. 486—487). Ред.

... Следователно експроприацията на експроприаторите е един вид автоматичен продукт на историческата действителност в нейните материални външни условия. . . Едва ли някой разумен човек ще се убеди в необходимостта от общинно владение на земята и капитала въз основа на пиратата в Хегеловите фокуси като например отрицание на отрицанието. Впрочем мъглявата уродливост на Марксовите представи не може да учуди онзи, който знае какво може да се направи от такъв научен материал като Хегеловата диалектика или, по-точно, какви нелепости ще се получат от него. За непознатите с тези номера ще кажа направо, че първото отрицание играе у Хегел ролята на понятието за грехопадението в катехизиса, а второто — ролята на висше единство, което води към изкупление. Върху подобни фокуси с аналогии, заимствувани от областта на религията, разбира се, не може да се основава логиката на фактите. Г-н Маркс се успокоява със своята объркана идея за индивидуална и същевременно общинна собственост и оставя на своите последователи сами да разрешат тази дълбокомислена диалектическа загадка.» Така казва г-н Дюринг.

«И тъй — заключава Енгелс, — Маркс не е в състояние да докаже необходимостта от социална революция; и необходимостта от въвеждане на общинна собственост върху земята и върху произведените от труда средства за производство, без да прибегне до Хегеловото отрицание на отрицанието, основавайки своята социалистическа теория върху такава, заимствувани от религията фокуси с аналогии, той стига до извода, че собствеността в бъдещото общество ще бъде едновременно и индивидуална, и общинна — както Хегеловото висше единство да отстраненото противоречие*».

* Дяка загадката на тази формулярка ще възгледате на Дюринг изключително и за г-н Михайловски, е следното място от неговата статия: «Карл Маркс пред съда на г-н Ю. Жуковски»: Възраженията на г-н Жуковски, които твърдят че Маркс е защитник на частната собственост, г-н Михайловски посочва, тъй като «лема на Маркс и я пояснява по следния начин: «В своята схема Маркс си е послужил с два общоизвестни фокуса на Хегеловата диалектика: първо, схемата е построена по закона на Хегеловата триада, второ, схемата се основава върху тждеството на противоблъжностите: индивидуална и общинна собственост. Значи, думата «индивидуален» тук има особен, чисто условен смисъл на член на диалектическия процес и абсолютно нищо не може да се основава върху нея.» И това е казано от човек с най-добри намерения, защитаващ пред руската публика «сагвинина» Маркс от буржоата г-н Жуковски. Истинно такива добри намерения дава на Маркс такова тълкуване, от което излизат

Да оставим засега настрана отрицанието на отрицанието и да видим тази «собственост, едновременно и индивидуална, и общинна». Г-н Дюринг нарича това «мъгла» и той — колкото и да е чудно — действително е прав в това отношение. Само че, за нещастие, в тази «мъгла» се намира не Маркс, а самият г-н Дюринг. . . Като поправя Маркс по Хегел, той му приписва някакво си висше единство на собствеността, за което Маркс не е казал нито дума.

У Маркс е казано така: «Това е отрицание на отрицанието. То отново създава индивидуална собственост, но върху основата на придобивките на капиталистическата ера — кооперацията на свободните работници и тяхното общинно владееие на земята и на произведените от тях средства за производство. Превръщането на основаната върху собствен труд разпокъсана частна собственост на отделните личности в капиталистическа естествено е много по-дълъг, труден и тежък процес, отколкото превръщането на капиталистическата частна собственост, която фактически вече се основава върху обществен процес на производството, в обществена собственост.» И това е всичко. Следователно строят, създаден чрез експроприация на експроприаторите, се характеризира като възстановяване на индивидуалната собственост *върху основата* на общинното владееие на земята и създадените от самите работници средства за производство. За всеки, който разбира немски език (а и руски, г-н Михайловски, защото преводът е съвсем точен), това означава, че общинната собственост се простира върху земята и другите средства за производство, а индивидуалната собственост — върху останалите продукти, т. е. върху предметите за потребление. А за да стане ясно и на едно 6-годишно дете, Маркс на с. 56 (руското издание, с. 30)⁵³ има предвид «съюз на свободни хора, които работят с общи средства за производство и планомерно изразходват своите индивидуални работни сили като една обществена работна сила», т. е. социалистически организирана община, и казва: «Целият продукт на труда е обществен продукт. Част от този про-

че той базира представата си за процеса на «фокуси»! Би било полезно за г-н Михайловски да извлече отук поука, че за никаква работа не е достатъчно да имаш само добри намерения.

дукт отново служи като средства за производство. Тя си остава обществена. Но другата част се потребява от членовете на съюза като средства за живот. Затова тя трябва да бъде разпределена помежду им.» Това би трябвало да бъде достатъчно ясно даже и за г-н Дюринг.

Собственост — и индивидуална, и общинна същевременно, — тази мъглява уродливост, тази нелепост, която се получава от Хегеловата диалектика, тази бъркотия, тази дълбокомислена диалектическа загадка, която Маркс оставя да я решат неговите последователи, е пак свободно съчинение и измислица на г-н Дюринг. . .

Да видим сега — продължава Енгелс — каква роля наистина играе у Маркс отрицанието на отрицанието? На с. 791 и следващите (в руското изд. с. 648 и сл.)⁶¹ той съпоставя окончателните резултати от изложеното на предишните 50 (в руското издание — 35) страници икономическо и историческо изследване за така нареченото първоначално натрупване на капитала. Преди капиталистическата ера съществуваше, поне в Англия, дребно производство, основано на частната собственост на работника върху средствата за производство. Така нареченото първоначално натрупване тук се е състояло в експроприация на тези непосредствени производители, т. е. в унищожаване на частната собственост, основаваща се върху собствен труд. Това е станало, защото споменатото дребно производство е съвместимо само с тесните, примитивни рамки на производството и на обществото и на известно стъпало от развитието то само създава материалните основи за своето унищожаване. Това унищожаване, превръщането на индивидуалните и разпръснати оръдия за производство в обществено-концентрирани — образува първоначалната история на капитала. Щом работниците бяха превърнати в пролетарии, а техните средства за производство — в капитал, щом капиталистическият начин за производство стъпи на крака — по-нататъшното обобществяване на труда и по-нататъшното превръщане на земята и другите средства за производство (в капитал), а следователно и по-нататъшната експроприация на частните собственици придоби нова форма. «Сега на експроприране подлежи вече не работникът, който има свое стопанство, а капиталистът, който експлоатира много ра-

ботници. Тази експроприация се извършва от играта на иманентните закони на самото капиталистическо производство, в резултат на концентрацията на капиталите. Един капиталист съсипва много други. Ръка за ръка с тази концентрация или експроприация на голям брой капиталисти от малцина се развива кооперативната форма на процеса на труда в постоянно разширяващи се размери; развиват се съзнателното технологическо прилагане на науката, планомерната обществена експлоатация на земята, превръщането на оръдията на труда в такива, които могат да се използват само общинно, икономизирането на всички средства на производството поради използването им като общинни средства за производство в комбинирания обществен труд. Заедно с непрекъснато намаляващия брой на капиталистическите магнати, узурпирани и монополизиращи всички изгоди от това превръщане, расте масата на мизерията, потисничеството, робството, деградацията, експлоатацията, но също и възмущението на постоянно растящата работническа класа, обучавана, обединявана и организирана от самия механизъм на капиталистическия процес на производство. Капиталът се превръща в окови за онзи начин на производство, който е разцъфтял заедно с него и под негово стряха. Концентрацията на средствата за производство и обобществяването на труда стигат до такава точка, когато те стават несъвместими с капиталистическата обвивка. Тя се разкъсва. Удря насътът на капиталистическата частна собственост. Експроприаторите биват експроприрани.

И сега питам читателя: къде са диалектичните сложни завъртки и арабески, къде е смесването на понятията, което свежда всички различия до нула, къде са диалектичните чудеса за правovernитени, фокусите от мащаба на Хегеловото учение за логоса; без които Маркс, по думите на Дюринг, не можел да доведе до край своето изложение? Маркс исторически доказва, а тук накратко резюмира, че както някога дребното производство със собственото си развитие се породило условията за своето унищожаване, така и капиталистическото производство сега само е породило материалните условия, от които ще загине. Такъв е историческият процес, и ако той същевременно се

оказва и диалектически; това вече не е вина на Маркс, колкото и фатално да изглежда на г-н Дюринг.

Едва сега, след като свършва с историко-икономическо доказателство, Маркс продължава: «Капиталистическият начин на производство и присвояване, а следователно и капиталистическата частна собственост, е първото отрицание на индивидуалната собственост, основана върху собствен труд. Отрицанието на капиталистическото производство се извършва от самото него с необходимостта на естественоисторически процес. Това е отрицание на отрицанието» и т. н. (както е цитирано по-горе).

Следователно, наричайки този процес отрицание на отрицанието, Маркс изобщо не вижда в това доказателство за неговата историческа необходимост. Напротив: той доказва исторически, не този процес отчасти вече действително се е извършил, а отчасти тепърва ще се извършва, и чак след това той го характеризира като процес, който протича по известен диалектически закон. И това е всичко. Така че твърдението, че отрицанието на отрицанието тук служело като акушерка, супомощта на която бъдещето излиза от недрата на миналото, или че Маркс искал да убеди някого в необходимостта от общинно владение на земята и капитала въз основа на вярата в закона за отрицание на отрицанието» (с. 125), отново е чиста измислица на г-н Дюринг.

Читателят вижда, че този прекрасен отговор, който Енгелс дава на Дюринг, изцяло се отнася и до г-н Михайловски, който също така твърди, че бъдещето у Маркс се крепи изключително на края на Хегеловата верига и че убеждението в неговата неизбежност може да се опира само на вярата.*

Цялата разлика между Дюринг и г-н Михайловски се свежда до следните две кратки точки: първо, Дюринг — въпреки че на устата му излиза пяна, щом заговори за

* Не е излишно, струва ми се, да отбележим по този повод, че цялото това разяснение на Енгелс е поместено в главата, в която той разсъждава за зърното, за учението на Русо и за други примери на диалектически процеси. Ви могло да се помисли, че само съпоставянето на тези примери с толкова истините и категорични изявления на Енгелс (и на Маркс, на когото това съчинение е било предварително четено в ръкопис), че не може и дума да става за *доказване* или каквото и да било с тринадите или за вмъкване на «условни членове» на тези триади при представяне на действителния процес — е напълно достатъчно, за да се разбере колко глупаво е да се обвинява марксизмът, че използвал Хегеловата диалектика.

Маркс — все пак е сметнал за необходимо да спомене в следващия параграф на своята «История», че Маркс в послеслова⁵⁵ категорично отхвърля обвинението в хегелианство. А г-н Михайловски е премълчал това (цитираното) съвсем определено и ясно изложение на Маркс относно разбирането му за диалектическия метод.

Второ. Другата оригиналност на г-н Михайловски се състои в това, че той е съсредоточил цялото си внимание върху употребата на глаголните времена. Защо, когато говори за бъдещето, Маркс си служи със сегашно време? — с победоносен вид пита нашият философ. За това, уважаеми критико, можете да направите справка във всяка граматика: ще научите, че сегашно време се употребява вместо бъдеще, когато това бъдеще изглежда неизбежно и несъмнено. Но защо пък да е несъмнено? — тревожи се г-н Михайловски и се мъчи да изглежда толкова развълнуван, че да оправдае дори изопаченията. И на това Маркс е дал напълно определен отговор. Може някой да го смята за недостатъчен или неточен, но тогава той трябва да покаже *в какво именно и защо именно е неточен*, а не да говори глупости за хегелианство.

Беше време, когато г-н Михайловски не само че сам знаеше този отговор, но и другите поучаваше. Г-н Жуковски — пише той през 1877 г. — с основание може да се съмнява в построението на Маркс относно бъдещето, но той «няма нравственото право» да заобикаля въпроса за обобществяването на труда, на «което Маркс придава огромно значение». Ами да, разбира се! Жуковски през 1877 г. не е имал нравственото право да заобикаля въпроса, а г-н Михайловски през 1894 г. има такова нравствено право! Може би — *quod licet Jovi, non licet bovi**?!

Не мога да не спомена тук един курioз в разбирането на това обобществяване, появил се някога в «Отечественные Записки»⁵⁶. В кн. 7 от 1883 г. бе поместено «Писмо до редакцията» от някой си г-н Посторонний, който също както и г-н Михайловски смяташе за съмнително Маркс-овото «построение» относно бъдещето. «Всъщност — разсъждава този господин — обществената форма на труда при господството на капитализма се свежда до това, че

* Коего на Юпитер е позволено, не е позволено на бика. *Ред.*

няколко стотици или хиляди работници обстругват, чукат, въртят, слагат, подлагат, теглят и извършват още много други операции в едно помещение. А общият характер на този режим прекрасно се изразява с поговорката: «Всеки за себе си, а бог за всички.» Каква обществена форма на труда има тук?»

Веднага се вижда, че човекът е разбрал каква е работата! «Обществената форма на труда» «се свежда» до «работенето в едно помещение»!! И искат да ни уверят, че теоретическата част на «Капиталът» била общопризната от науката, след като в едно от все още най-добрите руски списания се поместват такива дивотии. Да, като не може да възрази нищо шо-годе сериозно против «Капиталът», «общопризнатата наука» започва да прави поклони пред него, продължавайки същевременно да проявява най-елементарно невежество и да повтаря старите пошлости от училищната икономия. Ще трябва да се спрем малко на този въпрос, за да покажем на г-н Михайловски каква е същността на нещата, които той по навик е отминал.

Обобществяването на труда от капиталистическото производство съвсем не се състои в това, че хората работят в едно помещение (това е само частица от процеса), а в това, че концентрацията на капиталите се придружава от специализация на обществения труд, от намаляване броя на капиталистите във всеки даден отрасъл на промишлеността и увеличаване броя на отделните промишлени отрасли; в това, че множеството откъснати един от друг процеси на производството се сливат в един обществен процес на производство. Когато например в епохата на кустарното тъкачество дребните производители сами предяха преждата и изработваха от нея тъкани, отделните отрасли на промишлеността не бяха много (предачеството и тъкачеството се сливаха ведно). Но щом производството се обобществява при капитализма, броят на отделните отрасли на промишлеността се увеличава: отделно се преде, отделно се тъче; самото това обособяване и концентриране на производството поражда нови отрасли — производство на машини, добив на каменни въглища и т. н. Във всеки отрасъл на промишлеността, която сега става по-специализирана, броят на капиталистите намалява. Това означава, че обществената връзка между производителите все по-

вече укрепва, те се сплотяват в едно цяло. Всеки от разединените дребни производители сам извършваше по няколко операции и затова те бяха сравнително независими: ако например занаятчията сам си сее лена, сам си преде и тъче — той е почти независим от другите. Именно за този режим на дребни, разединени стокопроизводители (и само за него) важи поговорката: «Всеки за себе си, сам бог за всички». Т. е. анархията на пазарните колебания. Съвсем различно е положението при постигнатото благодарение на капитализма обобществяване на труда. Фабрикантът, който произвежда тъкани, зависи от фабриканта на прежда, а той пък от капиталиста-плантатор, който сее памука, от притежателя на машиностроителния завод, на каменовъглената мина и т. н. В резултат на това нито един капиталист не може да мине без другите. Ясно е, че при този режим поговорката «всеки за себе си» изобщо не може да се приложи, тук вече всеки работи за всички и всички за всекиго (а за бога не остава място и нито като изадоблачна фантазия, нито като земния «калатен телец»). Характерът на режима напълно се изменя. При режима на дребните изолирани предприятия, ако в някое от тях работата спре, това се отразяваше само на малочислен брой членове на обществото, не причиняваше обща бъркотия и затова не привличаше всеобщото внимание, не подтикваше към обществена намеса в работата. Но ако такова прекъсване настъпи в голямо предприятие, което вече спада към тясно специализиран промишлен отрасъл, поради което работи едва ли не за цялото общество и от своя страна зависи от цялото общество (за да се по-опростено, вземам случай, когато обобществяването е достигнало кулминационната си точка), тогава вече работата трябва да спре и във всички останали предприятия на обществото, тъй като те могат да получат необходимите продукти само от това предприятие — могат да реализират всичките си стоки само при наличие на неговите стоки. По този начин всички производства се сливат в един обществен производителен процес, а същевременно всяко производство е в ръцете на отделен капиталист, зависи от неговия произвол и предава обществените продукти в негова частна собственост. Нима не е ясно, че формата на производство влиза в непримиримо противоречие с фор-

мата на присвояване? Нима не е очевидно, че последната не може да не се приспособи към първата, не може да не стане обществена, т. е. социалистическа? А остроумният филистер от «Отечественные Записки» свежда всичко до работата в едно помещение. Това се казва да направим дупка в морето! (Аз описах само материалния процес, само изменението на производствените отношения, без да засегна социалната страна на процеса, обединяването, сплотяването и организирането на работниците, тъй като това е производно, второстепенно явление.)

Ако на руските «демократи» трябва да се разясняват такива азбучни неща, причината е в това, че те са затынали до ушите в дребнобуржоазните идеи и решително са неспособни да си представят други отношения освен дребнобуржоазните.

Но да се върнем към г-н Михайловски. Какво възразява той против фактите и съображенията, върху които Маркс е основал своя извод за неизбежността на социалистическия строй по силата на самите закони на капиталистическото развитие? Доказва ли той, че в действителност — при стоковата организация на общественото стопанство — не расте специализацията на обществения процес на труда, концентрацията на капиталите и предприятията, обобществяването на целия процес на труда? Не, той не посочва нито едно доказателство, опровергаващо тези факти. Разклаца ли той тезата, че на капиталистическото общество е присъща анархията, която не се помирява с обобществяването на труда? За това той не казва нищо. Доказва ли, че обединяването на процеса на труда на всички капиталисти в един обществен процес на труда може да се примири с частната собственост? че е възможен и мислим друг изход от противоречието освен посочения от Маркс? Не, той не каза нито дума за това.

На какво тогава се крепи неговата критика? На машиници; на изопачение и на поток от гръмки фрази.

И действително, как другояче да наречем такива похвати, когато критикът, предварително наговорил маса глушости относно тройствено-последователните стъпки на историята, след това със сериозен вид задава на Маркс въпроса: «а по-нататък?», т. е. как ще тръгне историята след онзи краен стадий на процеса, обрисован от него.

Моля, обърнете внимание, че в самото начало на своята литературна и революционна дейност Маркс съвсем определено предяви своите изисквания към социологическата теория: тя трябва точно да представя действителния процес — и нищо повече (сравни напр. «Комунистическият манифест» за критерия на теорията на комунистите⁵⁷). В «Капиталът» той най-строго спазва това изискване: след като си поставя за задача научно да анализира капиталистическата обществена формация, той слага точка, след като доказва, че действително извършващото се пред очите ни развитие на тази организация има такава и такава тенденция, че тя неизбежно ще загине и ще се превърне в друга, по-висша организация. А г-н Михайловски, прескачайки цялата същност на Марковата доктрина, задава извънредно глупавия въпрос: «а по-нататък?» И дълбокомислено прибавя: «Откровено трябва да призная, че не си представям съвсем ясно отговора на Енгелс.» Затова пък ние, г-н Михайловски, трябва откровено да признаем, че съвсем ясно си представяме духа и похватите на тази «критика»!

Или едно такова разсъждение: «През средните векове Марковата индивидуална собственост, основаваща се върху собствен труд, не е била нито единствен, нито преобладаващ фактор дори в областта на икономическите отношения. Наред с нея са съществували и много други, но диалектическият метод в тълкуването на Маркс (а не във фалшификацията на г-н Михайловски?) не ни предлага да се върнем към тях. . . Очевидно е, че всички тези схеми не дават картината на историческата действителност или поне на нейните пропорции, а само задоволяват склонността на човешкия ум да си представя всеки предмет в минало, сегашно и бъдещо състояние.» Дори фалшификаторските ви похвати, г-н Михайловски, са еднообразни до втръсване! Първо приписва на схемата на Маркс, която претендира да е формулирала действителния процес на развитието на капитализма* — и нищо друго, намерението да

* Другите черти на икономическите отношения през средните векове са изпуснати именно защото принадлежат към феодалната обществена формация, а Маркс изследва само *капиталистическата*. В чист вид процесът на капиталистическото развитие действително започва (например в Англия) от режима на дребните, изолирани стокпроизводители и от тяхната индивидуална трудова собственост.

доказва каквото и да било с триади, след това констатира, че схемата на Маркс не отговаря на патрапения ѝ от г-н Михайловски план (3-тият стадий възстановява само една страна от първия стадий, като изпуска всички други), и най-безочливо прави извода, че «схемата, очевидно, не дава картина на историческата действителност»!

Възможна ли е сериозна полемика с такъв човек, който не е способен (ако си послужим с израза на Енгелс за Дюринг) дори по изключение да цитира точно? Какво можем да възразим, когато той уверява публиката, че схемата «очевидно» не отговаря на действителността, без дори да се опита да докаже нейната невярност в някакво отношение?

Вместо да критикува действителното съдържание на марксистките възгледи, г-н Михайловски упражнява своето остроумие, използвайки категориите на миналото, сегашното и бъдещето. Енгелс например, възразявайки против «вечните истини» на г-н Дюринг, казва, че «в днешно време ни се проповядват» три вида морал: християнско-феодален, буржоазен и пролетарски, така че миналото, сегашното и бъдещето имат свои теории за морала.⁶⁸ По този повод г-н Михайловски разсъждава: «аз мисля, че в основата на всички тройни деления на историята на периоди са залегнали именно категориите на миналото, сегашното и бъдещето». Какво дълбокомислен! Но кой не знае, че ако разглеждаме което и да било обществено явление в процеса на неговото развитие, в него винаги ще открием остатъци от миналото, основите на сегашното и зародиш на бъдещето? Та нима Енгелс например е мислил да твърди, че историята на морала (той всъщност говори само за «днешното време») се е ограничавала с трите посочени момента?, че феодалният морал не се е предшествовал например от робския, а той — от морала на първобитната комунистическа община? Вместо сериозно да критикува опита на Енгелс да се ориентира в съвременните течения на моралните идеи чрез материалистическото им обяснение, г-н Михайловски ни сервира само празни фрази!

Във връзка с тези похвати на «критика» от страна на г-н Михайловски, която започна изявлението, че той не бил в кое съчинение е изложено материалистическото разбиране на историята, не е безполезно може би да при-

помним, че беше време, когато авторът познаваше едно от тези съчинения и по-правилно го оценяваше. През 1877 г. г-н Михайловски се изказва за «Капиталът» така: «Ако от «Капиталът» се снее тежкия, недодялан и ненужен похлупак на Хегеловата диалектика (Колко странно! Защо през 1877 г. «Хегеловата диалектика» е била «ненужна», а през 1894 г. излиза, че материализмът се опира на «неоспоримостта на диалектическия процес?»), независимо от другите достойнства на това съчинение в него ще видим превъзходно разработен материал за решаване на общия въпрос за отношението на формите към материалните условия за тяхното съществуване и превъзходна постановка на този въпрос за известна област.» — «Отношението на формите към материалните условия за тяхното съществуване» — та именно това е въпросът за съотношението между различните страни на обществения живот, за надстройката от идеологически обществени отношения над материалните, в известното решение на който именно се състои доктрината на материализма. Да продължим.

«Всъщност *целият «Капитал»* (курсивът е мой) е посветен на изследването на това, как възникналата веднъж обществена форма непрекъснато се развива, засилва своите типични черти, подчинявайки и асимилирайки откритията, изобретенията, подобряването на начините на производство, новите пазари и самата наука, принуждавайки ги да работят за нея, и как, най-сетне, дадената форма не може да издържи по-нататъшните изменения на материалните условия.»

Чудна работа! През 1877 г. «целият «Капитал» е бил посветен на материалистическото изследване на дадена обществена форма (в какво друго се състои материализмът, ако не в обясняване на обществените форми с материалните условия?), а през 1894 г. вече не се знае дори къде, в кое съчинение да търсим изложението на този материализъм!

През 1877 г. в «Капиталът» е имало «Изследване» върху това, че «дадената форма (т. е. капиталистическата — нали така?) не може да издържи (забележете) по-нататъшните изменения на материалните условия», а през 1894 г. се оказва, че изобщо няма никакво изследване,

и убеждението, че капиталистическата форма не може да издържи по-нататъшното развитие на производителните сили, се крепи «изключително на края на Хегеловата триада»! През 1877 г. г-н Михайловски пише, че «анализът на отношенията на дадена обществена форма към материалните условия за нейното съществуване *завинаги* (курсивът е мой) ще си остане паметник на логическата сила и огромната ерудиция на автора» — а през 1894 г. той заявява, че доктрината на материализма никога и никъде не е била проверявана и обосновавана научно!

Чудна работа! Какво наистина означава това? Какво се е случило?

Случиха се две неща: първо, руският селски социализъм от 70-те години, който се «въснесе» на свободата заради нейната буржоазност, който се бореше с «трезво мислещите либерали», усилено замазващи антагонизма в руския живот, и който мечтаеше за селска революция, напълно се разложи и породил онзи пошъл еснафски либерализъм, който долавя «свеж полъх» в прогресивните течения в селското стопанство, забравяйки, че те се придружават (и обуславят) от масова експроприация на селяните. — Второ, през 1877 г. г-н Михайловски така се е увлякъл от задачата да защитава «сангвиника» (т. е. социалист-революционер) Маркс от либералните критици, че не е забелязал несъвместимостта между Марксовия и собствения си метод. И ето че му разясниха това непримиримо противоречие между диалектическия материализъм и субективната социология — разясниха му го статиите и книгите на Енгелс, разясниха го руските социалдемократи (у Плеханов неведнъж се срещат твърде сполучливи бележки по адрес на г-н Михайловски) — и г-н Михайловски, вместо да се залови сериозно да преразгледа въпроса, чисто и просто го удари през просото. Вместо поздравления към Маркс (както през 1872 и 1877 г.)⁵⁰ сега той лае по него, отправя му съмнителни похвали, вдига врява и се пени против руските марксисти, които не желаят да се задоволят със «защитата на икономически най-слабия», със складовете за стоки и с подобренията в селото, с музееите и кустарническите артели и т. н. благонамерени еснафски придобивки, а искат да си останат «сангвиници», привърженици на социалната революция, да обучават,

ръководят и организират действително революционните обществени елементи.

След това малко отстъпление в областта на отдавнашното минало можем, струва ми се, да завършим разбора на «критиката», която г-н Михайловски прави на Марксовата теория. Но нека се опитаме да обобщим и да резюмираме «доводите» на критика.

Доктрината, която той е възнамерявал да обори, се опира, първо, на материалистическото разбиране на историята и, второ, на диалектическия метод.

Що се отнася до първото, критикът заявява преди всичко, че не знае в кое съчинение е изложен материализмът. Като не намира никъде такова изложение, той започва сам да измисля какво представлява материализмът. За да ни запознае с прекалените претенции на този материализъм, той съчинява, че материалистите си въобразявали, че са обяснили цялото минало, настояще и бъдеще на човечеството, а след като надниква в действителните изявления на марксистите и се оказва, че те смятат за обяснена само една обществена формация, критикът решава, че материалистите ограничават обсега на действие на материализма и по този начин сами си нанасят удар. За да ни покаже начините на създаване на този материализъм, той измисля, че материалистите сами си признавали, че за такава работа, каквато е създаването на научния социализъм, знанията им били недостатъчни, въпреки че Маркс и Енгелс признават (през 1845—1846 г.), че нямат достатъчно знания в областта на икономическата история изобщо и въпреки че те никога не са публикували съчинението, доказващо недостатъчните им знания. След тези прелюдии ни беше поднесена и критика: «Капиталът» беше унищожен с това, че засягал само един период, а на критика са нужни всички периоди, и още с това, че «Капиталът» не потвърждавал икономическия материализъм, а просто го засягал — явно толкова убедителни и сериозни аргументи, от които следва, че материализмът никога не е бил научно обоснован. След това против материализма бе посочен фактът, че един напълно чужд на тази доктрина човек, изследвал предисторическите времена в съвсем друга страна — също е стигнал до материалистически изводи. За да покаже по-нататък, че детепроизводството съвсем непра-

ишно е замесено в материализма, че това е само словесна хитрост, критикът започва да доказва, че икономическите отношения са надстройка над половите и семейните. Указанията, които при това сериозният критик дава за поука на материалистите, ни обогатяват с дълбоката истина, че наследяването е невъзможно без детепроизводство, че с продуктите на това детепроизводство «се доближава» сложната психика и че децата се възпитават в духа на бащите. Между другото научихме още, че националните връзки са продължение и обобщение на родовите. Продължавайки своите теоретични изследвания върху материализма, критикът забелязал, че съдържанието на много от аргументите на марксистите се състои в това, че поискането и експлоатацията на масите при буржоазния режим са «необходими» и че този режим «по необходимост» ще се превърне в социалистически, и той бърза да заяви, че необходимостта е много обща скоба (ако не се каже кое именно хората смятат за необходимо), ето защо марксистите са мистици и метафизици. Критикът заявява също, че полемиката на Маркс с идеалистите е «едностранчива», без да каже нито дума за това, как се отнасят възгледите на тези идеалисти към субективния метод и как се отнасят към тях диалектическият материализъм на Маркс.

Колкото до втората основа на марксизма — диалектическият метод, — смелият критик я помита само с един удар. А ударът му е много точен: критикът се мъчи и труди с неимоверни усилия да опровергае положението, че с триадите може да се докаже нещо, като премълчава, че диалектическият метод се състои съвсем не в триадите, а именно в отричане на идеалистичните и субективистичните похвати в социологията. Другият удар е насочен специално срещу Маркс: с помощта на доблестния г-н Дюриг критикът приписва на Маркс невероятната глупост, че той бил доказвал неизбежната гибел на капитализма чрез триадите — и победоносно воюва против тая глупост.

Ето епопеята на бляскавите «победи» на «нашия известен социолог»! Колко «поучително» е (Буренин) съзерцаването на тези победи, нали?

Тук не можем да не засегнем и още едно обстоятелство, което няма пряко отношение към критиката на Марксовата доктрина, но е много показателно за изясняване идеалите

на критика и неговото разбиране на действителността. Става въпрос за неговото отношение към работническото движение на Запад.

По-горе цитирахме изявлението на г-н Михайловски, че материализмът не се оправдал в «науката» (може би в науката на германските «приятели на народа?»), но този материализъм — разсъждава г-н Михайловски — «действително много бързо се разпространява сред работническата класа». А как г-н Михайловски обяснява този факт? «Що се отнася до успеха, който икономическият материализъм си извоюва, така да се каже, в ширина — казва той, — до неговата разпространеност в критически непроверен вид, центърът на тежестта на този успех не е в науката, а в житейската практика, установявана от перспективите по посока на бъдещето.» Какъв друг смисъл може да има тази нескопосна фраза за практиката, «установявана» от перспективите по посока на бъдещето, освен че материализмът се разпространява не защото правилно е обяснил действителността, а защото се е отвърнал от тази действителност и се е обърнал с лице към перспективата? По-нататък се казва: «Тези перспективи не изискват от усвояващата ги немска работническа класа и от тези, които горещо съчувствуват на съдбата ѝ, нито знания, нито напъгане на критическата мисъл. Те изискват само вяра.» С други думи, широкото разпространение на материализма и научния социализъм се обуславя от това, че тази доктрина обещава на работниците по-добро бъдеще! Но достатъчна е и най-елементарна представа за историята на социализма и работническото движение на Запад, за да се видят цялата нелепост и неистинност на това обяснение. Всеки знае, че научният социализъм всъщност никога не е рисувал никакви перспективи за бъдещето: той се е ограничавал с анализ на съвременния буржоазен режим, изследвал е тенденциите в развитието на капиталистическата обществена организация — и толкоз. «Ние не казваме на света — пише Маркс още през 1843 г. и той точно изпълни тази програма, — ние не казваме на света: «престани да се бориш; цялата ти борба е глупост» — ние му даваме истинския лозунг за борба. Ние само показваме на света за какво всъщност той се бори, а съзнанието е такова нещо, което светът *трябва* да придобие независимо от това, дали

той го иска или не.»⁶⁰ Всеки знае например, че «Капиталът» — главното и основно съчинение, в което е изложен научният социализъм — само в най-общи линии загатва за бъдещето, проследявайки само наличните вече елементи, от които израства бъдещият строй. Всеки знае, че относно перспективите за бъдещето неизмеримо повече са казали предишните социалисти, които рисуваха бъдещото общество с всички подробности, защото искаха да увлекат човечеството с картината на един строй, при който хората няма да бъдат принудени да водят борба, при който техните обществени отношения ще почиват не върху експлоатацията, а върху истинските начала на прогреса, отговарящи на изискванията на човешката природа. Но въпреки че тези идеи се провъзгласяваха от цяла фаланга най-талантливи хора и най-убедени социалисти — техните теории си оставаха извън живота, а програмата им — извън народните политически движения, докато едрата машинна индустрия не въвлече във водовъртежа на политическия живот масите на работническия пролетариат и докато не бе намерен истинският лозунг на неговата борба. Този лозунг бе открит от Маркс — «не от утониста, а от строгия, понякога дори сух учен», както казваше за него г-н Михайловски в миналото — през 1872 г. — и бе открит съвсем не чрез никакви си перспективи, а чрез научния анализ на съвременния буржоазен режим, чрез установяване *необходимостта* на експлоатацията при наличието на този режим, чрез изследване законите на неговото развитие. Г-н Михайловски, разбира се, може да уверява читателите на «Русское Богатство», че усвояването на този анализ не изисква нито знания, нито умствени усилия, но ние вече видяхме у самия него (и ще видим още повече у неговия сътрудник икономист⁶¹) такова грубо неразбиране на азбучните истини, установени чрез този анализ, така че подобно изявление може, разбира се, само да ни размее. Безспорен си остава фактът, че работническото движение се разпространява и развива именно там и до толкова, където и доколкото се развива едрата капиталистическа машинна индустрия; че социалистическата доктрина има успех именно тогава, когато тя изоставя разсъжденията за обществените условия, отговарящи на човешката природа, и се залавя за материалистически ана-

лиз на съвременните обществени отношения, за изясняване необходимостта на сегашния експлоататорски режим.

След като се опита да заобиколи действителните причини за успеха на материализма в работническата среда чрез напълно противоречаща на истината характеристика на отношението на тази доктрина към «перспективите», сега г-н Михайловски започва най-вулгарно, еснафски да се подиграва на идеите и тактиката на западноевропейското работническо движение. Както видяхме, той не може да посочи буквално нито един довод против доказателствата на Маркс за неизбежното превръщане на капиталистическия строй в социалистически в резултат от обобществяването на труда, но въпреки това той най-нахално се присмива на това, че «армията на пролетариите» подготвяла експроприирането на капиталистите, «след което вече ще спре всяка класова борба и на земята ще настъпи мир и благоволение в человетецех». Самият г-н Михайловски знае много по-прости и по-сигурни пътища за осъществяване на социализма: нужно е само «приятелите на народа» по-конкретно да посочат «ясните и неотменни» пътища на «желаната икономическа еволюция» — и тогава тези «приятели на народа» сигурно ще бъдат «призовани» да решат «практическите икономически проблеми» (вж. статията на г-н Южаков: «Въпроси на икономическото развитие на Русия», кн. 11 на «Р. Б.»), а засега... засега работниците ще трябва да почакаат, да се осланят на «приятелите на народа» и да не залочват с «неоснователна самоувереност» самостоятелна борба против експлоататорите. В желанието си окончателно да срази тази «неоснователна самоувереност» нашият автор патетично негодует против «тази наука», побираща се «едва ли не в един речник с джобен формат». Какъв ужас наистина: къде е науката, къде са социалдемократическите брошури, които струват грошове и се побират в един джоб!! Нима не е ясно колко неоснователна е самоувереността на тези хора, които ценят науката, само ако тя учи експлоататорите на самостоятелна борба за освобождение, ако ги учи да отбягват всякакви «приятели на народа», замазващи антагонизма между класите и желаещи сами да се нагърбят с цялата работа, и именно затова излагат тази наука

в евтини издания, които толкова много шокират филистерите. Виж, ако работниците оставеха съдбата си в ръцете на «приятелите на народа», те биха им показали истинската, многотомна, университетска и филистерска наука, биха ги запознали подробно с обществената организация, съответствуваща на човешката природа, стига само. . . работниците да се съгласят да почакаат и да не започват борбата сами с такава неоснователна самоувереност!

Преди да преминем към втората част на «критиката» на г-н Михайловски, насочена вече не срещу теорията на Маркс изобщо, а специално срещу руските социалдемократи, трябва да направим едно отстъпление. Работата е там, че както в критиката срещу Маркс, където изобщо не се опитва да изложи точно неговата теория, а направо я преиначава, така и тук г-н Михайловски съвсем безбожно фалшифицира идеите на руските социалдемократи. Необходимо е да се възстанови истината. Най-удобно е да направим това, като съпоставим идеите на предишните руски социалисти с идеите на социалдемократите. Изложението на първите вземам от статията на г-н Михайловски в «Русская Мысль», кн. 6 от 1892 г., където той също говори за марксизма (и то — ще припомним с укор — с приличен тон, без да засяга въпросите, които в цензурирания печат могат да бъдат разглеждани само по буренински — без да навира марксистите в калта), противопоставяйки му или най-малкото излагайки успоредно своите възгледи. Аз, разбира се, съвсем не желая да обиждам нито г-н Михайловски, т. е. да го причислявам към социалистите, нито руските социалисти, като ги приравня с г-н Михайловски: просто смятам, че те всъщност си служат с едни и същи *аргументи*, разликата е само в твърдостта, прямотата и последователността на убежденията.

Излагайки идеите на «Отечественные Записки», г-н Михайловски пише: «В състава на нравствено-политическите идеали ние включвахме принадлежността на земята на земеделеца и оръдията на труда — на производителя.» Изходната точка, както виждате, е най-благонамерена, изпълнена с най-добри желания. . . «Средновековните

форми на труда*, съществуващи все още у нас, са силно разклатени, но ние не виждахме резон напълно да ги ликвидираме заради каквато и да било доктрина, либерална или нелиберална.»

Странно разсъждение! Всяка «форма на труда» може да бъде разклатена само в резултат на замяната ѝ с някаква друга форма; а ние не откриваме у нашия автор (както не бихме открили и у никого от неговите съмишленици) дори и опит за анализ и обяснение на тези нови форми, както и за установяване на причините, поради които тези нови форми изместват старите. Още по-странна е втората част на тирадата: «ние не виждахме резон да ликвидираме тези форми заради доктрините». С какви средства разполагаме «ние» (т. е. социалистите — вж. направената по-горе уговорка), за да «ликвидираме» формите на труда, т. е. да преустройваме дадени производствени отношения между членовете на обществото? Нима не е глупаво да се мисли, че тези отношения могат да бъдат преустроени според някаква доктрина? Да чуем по-нататък: «Ние не си поставяме за задача непременно да извлечем «самобитна» цивилизация от собствените ни национални недра, нито пък да пренесем у нас цялата западна цивилизация с всичките ѝ разкъсващи я противоречия: хубавото трябва да се взема отвсякъде, откъдето може, а свое ли ще бъде то или чуждо — това вече не е въпрос на принцип, а на практическо удобство. Това е толкова просто, ясно и разбираемо, че дори е излишно да се говори за него.» Наистина колко просто било! «Вземай» хубавото отвсякъде — и работата е в кърпа вързана! От средновековните форми ще «вземем» собствеността на работника върху средствата за производство, а от новите (т. е. от капиталистическите) форми ще «вземем» свободата, равенството, просветата и културата. И приказките са излишни! Тук целият субективен метод в социологията се вижда като на длан: социологията започва от утопията — земята да принадлежи на работника — и посочва условията за осъществяване на желаното: «да се взема» хубавото от-

* «Под средновековни форми на труда — пояснява авторът на друго място — трябва да се разбират не само общинното земевладение, кустарната промишленост и артелната организация. Всички те несъмнено са средновековни форми, но към тях трябва да бъдат причислени и всички видове собственост на работника върху земята или оръдията за производство.»

всякъде. Този философ гледа на обществените отношения чисто метафизически, като на прост механичен агрегат от едни или други институти, като на просто механично сцепление между едни или други явления. Той измъква едно от тези явления — принадлежността на земята на земеделеца в средновековните форми — и си въобразява, че то може да се присади към всяка друга форма, както тухлата може да се премести от едно здание на друго. Но това значи не да се изследват обществените отношения, а да се обезобразява материалът, който подлежи на изследване: защото действителността не познава такава отделно и самостоятелно съществуваща собственост на земеделеца върху земята, както я вземате вие: това е само едно от звената на тогавашните производствени отношения, които се изразяваха в това, че земята бе поделена между едрите земевладелци, помешчиците, и че помешчиците даваха на селяните от тази земя, за да ги експлоатират, така че земята беше нещо като натурална работна заплата: тя даваше на селянина необходимите продукти, за да може той да произвежда принадлеен продукт за помешчика; тя беше фонд, използван от помешчиците за облагане на селяните с повинности. Защо авторът не е проследил тази система на производствени отношения, а само е изтръгнал от тях едно явление и по този начин го е представил в съвсем невярна светлина? Защо авторът не умее да борави с обществените въпроси: той (повтарям, аз използвам разсъжденията на г-н Михайловски само като пример в критиката срещу *целия* руски социализъм) изобщо не си поставя за цел да *обясни* тогавашните «форми на труда», да ги представи като известна система на производствени отношения, като известна обществена формация. Чужд му е — казано на езика на Маркс — диалектическият метод, който ни задължава да разглеждаме обществото като жив организъм в неговото функциониране и развитие.

Без изобщо да си зададе въпроса, кои са причините за изместването на старите форми на труда от новите, в разсъжденията си върху тези нови форми той повтаря буквално същата грешка. За него е достатъчно да констатира, че тези форми «разклащат» собствеността на земеделеца върху земята, т. е. намират израз, казано по-общо, в

отделянето на производителя от средствата за производство — и да осъди това като несъответстващо на идеала. Разсъжденията му и тук са съвсем нелепи: той изтръгва едно явление (лишаването от земя), без да се опита да го представи като съставна част вече на друга система на производствени отношения, основана върху *стоковото стопанство*, което по необходимост поражда конкуренция между стокопроизводителите, неравенство, разоряване на едни и забогатяване на други. Той отбелязва само едното явление — разоряването на масата, оставяйки настрана другото — забогатяването на малцинството, ето защо не може да разбере нито едното, нито другото.

И за тези похвати той казва: «да се търси отговор на поставяните от живота въпроси в тяхната форма от плът и кръв» («Русское Богатство», кн. 1 от 1894 г.), когато е налице тъкмо обратното — той не умее и не желае да обясни действителността, да я погледне право в очите, затова позорно бяга от тези въпроси на живота с неговата борба на имотния против безимотния, в областта на невинните утопии; това той нарича «да се търси отговор на въпросите на живота в идеалната им постановка в кипящата и сложна реална действителност» («Русское Богатство», кн. 1), а всъщност самият той дори не се е опитал да анализира и обясни тази реална действителност.

Вместо това той ни поднася една утопия, сглобена от отделни елементи, най-безсмислено изтръгнати от различни обществени формации — един от средновековната, друг от «новата» и т. н. Естествено изградената по този начин теория неизбежно е останала настрана от действителната обществена еволюция по простата причина, че нашите утописти са живеели и действували не при онези обществени отношения, съставени от взети оттук-оттам елементи, а при условията, които определят отношението на селянина към кулака (добрия стопанин), на дребния производител към изкупчика, на работника към фабриканта и които те изобщо не са разбирали. Техните опити и усилия да преправят тези неразбрани от тях отношения според своя идеал не можеха да не претърпят неуспех.

Такова беше в най-общи черти положението със социализма в Русия, когато «се родиха руските марксисти».

Те започнаха именно с критика срещу субективните

методи на предишните социалисти; не се задоволиха да констатираат експлоатацията и да я осъдят, а пожелаха да я *обяснят*. Виждайки, че същността на цялата следреформена история на Русия е разоряването на масата и забогатяването на малцинството, наблюдавайки колосалната експроприация на дребните производители наред с повсеместния технически прогрес, забелязвайки, че тези полярно противоположни течения възникват и се засилват там и дотолкова, където и доколкото се развива и затвърдява стоковото стопанство, те не можеха да не стигнат до заключението, че е налице буржоазна (капиталистическа) организация на общественото стопанство, която *по необходимост* поражда експроприация и потискане на масите. Тяхната практическа програма вече направо се определяше от това убеждение; тя се свеждаше до следното: да се присъединят към тази борба на пролетариата против буржоазията, към борбата на безимотните класи против имотните, която е главното съдържание на икономическата действителност в Русия, като се почне от най-затътителното селце и се свърши с модерната усъвършенствуваща фабрика. Как да се присъединят? — Отговорът им бе подсказан пак от самата действителност. Капитализмът доведе главните отрасли на промишлеността до стадия на едрата машинна индустрия; като обобществи по този начин производството, той създаде материалните условия за нов строй и същевременно създаде нова социална сила: класата на фабрично-заводските работници, градския пролетариат. Подложена на същата буржоазна експлоатация, каквато по своята икономическа същност е експлоатацията на цялото трудещо се население в Русия, тази класа обаче, що се отнася до нейното освобождение, е поставена при особено изгодни условия: тя вече с нищо не е свързана със старото общество, което изцяло се крепи на експлоатацията; самите условия на нейния труд и обстановката, при която живее, я организират, карат я да мисли, дават ѝ възможност да излезе на арената на политическата борба. Естествено социалдемократите насочиха цялото си внимание и всичките си надежди към тази класа, сведоха своята програма до развитието на нейното класово самосъзнание и съсредоточиха цялата си дейност с цел да ѝ помогнат да се вдигне на открита политическа борба про-

тив съвременния режим и да привлекат в тази борба целия руски пролетариат.

Да видим сега как г-н Михайловски воюва против социалдемократите. Какви са неговите възражения против техните теоретически възгледи? против тяхната политическа социалистическа дейност?

Ето как критикът излага теоретическите възгледи на марксистите:

«Истината — уж по думите на марксистите — се състои в това, че по силата на иманентните закони на историческата необходимост Русия ще развие свое капиталистическо производство, с всичките му вътрешни противоречия, с поглъщане на малките капитали от едрите, а в това време откъснатият от земята мужик ще се превърне в пролетарий, ще се обедни, ще се обобществи и работата е изпечена, остава само да се поднесе на тепсия на ощастливеното човечество.»

Значи марксистите, представете си, по нищо не се различават от «приятелите на народа» в разбирането на действителността, разликата е само в представата за бъдещето: явно те изобщо не се занимават с настоящето, а само с «перспективите». Несъмнено г-н Михайловски има предвид точно това: марксистите — казва той — «са напълно уверени, че в техните прозрения за бъдещето няма нищо утопично, че всичко е претеглено и премерено по предписанията на строгата наука» и накрая още по-ясно: марксистите «вярват и изповядват неотменността на абстрактната историческа схема».

С една дума, и тук се сблъскваме с онова свръхбанално и пошло обвинение по адрес на марксистите, към което отдавна прибягват всички онези, които не могат да възразят нищо съществено против техните възгледи. «Марксистите изповядват неотменността на абстрактната историческа схема»!!

Това е чиста лъжа и измислица!

Нито един марксист никъде и никога не е казал, че в Русия «трябва да има» капитализъм, «защото» го има на Запад, и т. н. Никой марксист никога не е виждал в теорията на Маркс някаква общозадължителна философско-истори-

ческа схема, нещо повече от обяснение на дадена обществено-икономическа формация. Само субективният философ г-н Михайловски можа да прояви такова неразбиране на Маркс, че да съзре у него общофилософска теория, в отговор на което получи от Маркс съвсем определено разяснение, че е сбъркал адреса. Нито един марксист никога не е основавал своите социалдемократически възгледи върху нещо друго освен върху съответствието на теорията с действителността и с историята на дадените, т. е. на руските обществено-икономически отношения, а и не би могъл да ги основава върху нещо друго, тъй като самият основател на «марксизма», Маркс, съвсем ясно и определено формулира това изискване към теорията и го поставя на първо място като крайъгълен камък в основата на цялото си учение.

Разбира се, г-н Михайловски може колкото си иска да опровергава тези изявления, като твърди, че «със собствените си уши» е слушал да се изповядва именно абстрактната историческа схема. Но какво ни интересува нас, социалдемократите, или когото и да било, че г-н Михайловски бил слушал от своите събеседници всевъзможни абсурдни измислици? Не доказва ли това само факта, че той много сполучливо избира своите събеседници? Твърде възможно е, разбира се, тези остроумни събеседници на остроумния философ да са се наричали марксистите, социалдемократи и т. н., но кой не знае, че в днешно време (както отдавна вече е забелязано) всеки нехранимайко гледа да се нагизди в «червена» премяна?* А ако г-н Михайловски е толкова прозорлив, че не може да направи разлика между «нагиздените» и марксистите, или ако той толкова дълбоко е разбрал Маркс, че не е забелязал този особено изтъкван от него критерий на цялата му доктрина (да формулираме «това, което става пред очите ни») — това не доказва нищо друго освен факта, че г-н Михайловски не е умен.

Във всеки случай, щом той се е заловил да полемизира и печата със *социалдемократите*, той би трябвало да има

* Казвам всичко това, приемайки, че г-н Михайловски действително е слушал да се изповядват абстрактни исторически схеми и че той нищо не е излъгал. Смятам обаче за безусловно необходимо да направя една уговорка по този повод: каквото съм чул, това и казвам.

предвид онази група социалисти, която отдавна вече носи това име и единствена го носи така, че не може да се смесва с други, и която си има свои литературни представители — Плеханов и неговия кръжок⁶². Ако беше постъпил така — а очевидно така би трябвало да постъпи всеки малко от малко порядъчен човек — и се бе обърнал, макар и към първото социалдемократическо съчинение, към книгата на Плеханов «Нашите разногласия», там още на първите страници той щеше да види категоричната декларация на автора от името на всички членове на кръжока:

«Ние в никакъв случай не искаме да прикриваме своята програма с авторитета на великото име» (т. е. с авторитета на Маркс). Разбирате ли руски, г-н Михайловски? Разбирате ли разликата между изповядването на абстрактни схеми и пълното отхвърляне на Марковия авторитет при оценяване на руските работи?

Разбирате ли вие, че сте постъпили нечестно, представяйки за марксистко първото твърдение, което сте имали щастието да чуете от вашите събеседници, и отминавайки напълно публикуваната в печата декларация на един от видните членове на социалдемократията от името на цяла група?

А по-нататък в декларацията се казва още по-конкретно:

«Повтарям — казва Плеханов, — и между най-последователните марксисти са възможни разногласия по въпроса за оценката на съвременната руска действителност»; нашата доктрина е «пъръв опит да се приложи дадената научна теория при анализа на твърде сложни и заплетени обществени отношения.»

Едва ли би могло да се каже по-ясно: марксистите вземат безусловно от теорията на Маркс само изключително ценните методи, без които е невъзможно да се обяснят обществените отношения, следователно критерия за своята оценка на тези отношения те съвсем не виждат в абстрактните схеми и други такива глупости, а във верността и съответствието ѝ с действителността.

Или може би си мислите, че авторът е правил такива изявления, но в действителност е разсъждавал другояче? Това обаче не е вярно. Въпросът, с който той се занимаваше, е следният — «трябва ли Русия да мине през капиталистическата фаза на развитие?» Този въпрос следователно

« формулиран съвсем не по марксистки, а по субективните методи на самобитните философи, които виждат критерия на това, което трябва да бъде, или в политиката на началството, или в дейността на «обществото», или в «съответстващия на човешката природа» идеал за общество и други измислици. Пита се сега: как би трябвало да отговори на подобен въпрос човек, който изповядва абстрактни схеми? Очевидно той ще залочне да говори за неотменността на диалектическия процес, за общофилософското значение на Марксовата теория, за това, че всяка страна неизбежно ще мине през фазата. . . и т. н. и т. н.

А как отговори Плеханов?

Точно така, както можеше да отговори един марксист: Той изцяло изоставя въпроса за това, което трябва да бъде, като празен въпрос, интересуващ само субективистите, и през цялото време говори единствено за действителните общественно-икономически отношения, за действителната им еволюция. Именно затова той не дава пряк отговор на този неправилно поставен въпрос, а вместо това каза: «Русия е тръгнала по капиталистическия път.»

А г-н Михайловски в позата на вещ човек говори за изповядване на абстрактна историческа схема, за иманентни закони на необходимостта и какви ли не още невероятни глупости! И това той нарича «полемика със социалдемократите»!!

Умът ми не го побира — ако това е полемист, как тогава да наречем дърдорковците?!

По повод на цитираното по-горе разсъждение на г-н Михайловски не може да не се отбележи още, че според социалдемократите, както той е изложил възгледите им, «Русия ще развие свое собствено капиталистическо производство». Явно според този философ Русия няма «свое собствено» капиталистическо производство. Авторът вероятно споделя мнението, че руският капитализъм се ограничава само с 1,5 милиона работници — по-долу пак ще срещнем тази детинска идея на нашите «приятели на народа», отнасящи неизвестно къде цялата останала «експлоатация на свободен труд. «Русия ще развие свое собствено капиталистическо производство с всичките му вътрешни противоречия, а в това време откъснатият от земята мужик ще се превърне в пролетарий.» От дума на

дума става все по-добре! Значи в Русия няма «вътрешни противоречия», т. е. казано направо, масата от народа не се експлоатира от шепа капиталисти? значи не съществува разорението на огромното мнозинство от населението и забогатяването на шепа хора? значи мужикът тепърва ще бъде откъснат от земята? А в какво се състои цялата следреформена история на Русия, ако не в масовата, по-интензивна откъдето и да било другаде експроприация на селяните? Човек трябва да е много смел, за да заявява публично такива неща. И г-н Михайловски има такава смелост: «Маркс е имал пред себе си готов пролетариат и готов капитализъм, а ние тепърва трябва да ги създаваме.» Русия тепърва ще създава пролетариат?! В Русия, единствената страна, където може да се срещне такава безизходна мизерия на масите, такава нагла експлоатация на трудещите се, че я сравнявах (и то законно) с Англия по положението на бедните, където гладът сред милиони хора от народа е постоянно явление, наред с непрекъснато растящия например износ на зърнени храни — именно в Русия нямало пролетариат!!

Мисля, че за тези класически думи г-н Михайловски заслужава да му се издигне паметник приживе!*

Впрочем, по-долу ще видим, че това е постоянната и най-последователна тактика на «приятелите на народа» — фарисейски да си затварят очите за нетърпимото положение на трудещите се в Русия, да го представят само като «поразклатено», така че всичко би могло да се върне в правия път с усилията на «културното общество» и правителството. Тези рицари си мислят, че ако си затворят очите пред факта, че положението на трудещите се маси е лошо не защото се е «поразклатило», а защото те са подложени на най-безсрамно ограбване от страна на шепа експлоататори, че ако те си скрият главите в пясъка като щрауси, за да не виждат експлоататорите — тези експлоататори ще изчезнат. А когато социалдемократите им каз-

* Впрочем, г-н Михайловски може би и тук би се опитал да се изплъзне: аз съвсем не съм искал да кажа, че в Русия изобщо няма пролетариат, а само че в нея няма капиталистически пролетариат. Така ли? Че защо тогава не го казахте? Нали *целият въпрос* е именно в това: дали руският пролетариат е такъв, какъвто е пристъп на буржоазната организация на общественото стопанство, или някакъв друг? Кой е виновен, че в деди две статии вие не споменавате нито дума по този, единствения сериозен и важен въпрос, а предпочитате да дръпкате какви ли не глупости, и то съвсем без мярка?

нат, че е позорно да се боиш да погледнеш действителността в очите, когато, изхождайки от факта на експлоатацията, им казват, че единственото възможно обяснение на този факт се крие в буржоазната организация на руското общество, която разделя масата от народа на пролетариат и буржоазия, и в класовия характер на руската държава, която не е нищо друго освен орган за господство на тази буржоазия, поради което *единственият изход* е в класовата борба на пролетариата против буржоазията — тогава тези «приятели на народа» надават рев, че социалдемократите искали да отнемат земята на народа!! искали да разрушат нашата народна икономическа организация!!

Тук стигаме до най-възмутителното място в цялата тази, меко казано, неприлична «полемика» — именно до «критиката» (?) на г-н Михайловски срещу политическата дейност на социалдемократите. Всеки разбира, че дейността на социалистите и агитаторите сред работниците не може да се обсъжда честно в нашия легален печат и че единственото, което може да направи в това отношение порядъчният цензуриран печат — е «да си замълчи тактично». Г-н Михайловски е забравил това съвсем елементарно правило и не се е посвенил да се възползва от своето монополно право да се обърне към читателската публика, за да талее социалистите с помяя.

Ще се намерят обаче средства за борба срещу този безцеремонен критик и извън легалната журналистика!

«Доколкото разбирам — прави се на наивен г-н Михайловски, — руските марксисти може да се разделят на три категории: марксисти-зрителни (безучастни наблюдатели на процеса), пасивни марксисти (които само «облекчават родилните мъки»). Те «не се интересуват от народа, който е свързан със земята, а насочват своето внимание и надежди към онези, които са вече откъснати от средствата за производство») и активни марксисти (които открито настояват за по-нататъшното разоряване на селото).»

Какво значи това?! Та г-н критикът не може да не знае, че руските марксисти са социалисти, които изхождат от изгледа за действителността, че това е капиталистическо общество и че изходът от него е един — класовата борба на пролетариата против буржоазията. Откъде накъде той ще ги туря в един куп с такава безсмислена пошлост?

Какво право (нравствено, разбира се) има той да нарича марксистите и такива хора, които явно не приемат дори най-елементарните и основни положения на марксизма, хора, които никога и никъде не са се представяли като отделна група, никога и никъде не са провъзгласявали някаква собствена, отделна програма?

Г-н Михайловски си е оставил доста вратички, за да се измъкне от обвинението за тези безобразни похвати.

«Може и да не са истински марксистите — остроумници той с обиграността на светски франт, — но те се смятат и се представят за такива.» Къде и кога са се представяли? Може би в петербургските либерални и радикални салони? Или в частни писма? Нека да е така. Но тогава си разговаряйте с тях във вашите салони и във вашата кореспонденция! А вие правите публични декларации в печата против хората, които (под знамето на марксизма) никога и никъде не са се изявявали публично. И при това се осмелявате да твърдите, че полемизирате със *социалдемократите*, макар и да знаете, че това име носи само една група социалисти революционери, която не може да се смесва с никой друг!*

Г-н Михайловски хитрува и извърта като прегрешил гимназист: аз съвсем не съм виновен — мъчи се той да докаже на читателя, — просто «с ушите си го чух и с очите си го видях». Да, прекрасно! Ние напълно ви вярваме, че си имате работа само с простащи и негодници, но какво сме виновни за това ние, социалдемократите? И кой не знае, че «в днешно време, когато» не само социалистическата, но и всяка що-годе самостоятелна и честна обществена дейност предизвиква политическо преследване — на едного, който действително работи под знамето било на народоволчеството, било на марксизма или дори

* Ще се спра само на едно *фактическо* указание, което се среща у г-н Михайловски. Всеки, който е прочел статията му, ще трябва да се съгласи, че той причислява към «марксистите» и г-н Скворцов (автора на «Икономическите причини за глада»). Но самият този господин не се нарича така и дори при най-елементарна представа за съчиненията на социалдемократите е ясно, че от тяхно гледище това е чисто и просто ограничен буржоа и нищо повече. Какъв марксист е той, щом не разбира, че обществената среда, в която той вижда своите прогресни, е буржоазна среда, ето защо всички «подобрения на културата», които действително се забелязват дори в стопанството на селяните, означават буржоазен прогрес, подобряващ положението на едно малцинство и пролетаризиращ масите! Какъв марксист е той, щом не разбира, че държавата, към която се обръща със своите фантазии, е класова държава, способна само да поддържа буржоазията и да потиска пролетариата!

на конституционализма, се падат по няколко десетки фразьори, които с това име прикриват своята либерална страхливост, а вероятно и по няколко явни подлеци, които си уреждат своите работи? Нима не е ясно, че само най-долен профан би могъл да упреква което и да е от тези течения за това, че всякаква папач петни (и то не публично и не гласно) неговото знаме? Изложението на г-н Михайловски гъмжи от изопачения, извъртания и фалсификации. По-горе видяхме, че той напълно изопачава «истините», от които се ръководят социалдемократите, че ги излага така, както никой марксист никъде и никога не ги е формулирал и не би могъл да ги формулира. Ако беше изложил действителното разбиране на социалдемократите за руската действителност, той не можеше да не види, че с тези възгледи можеш да бъдеш *«в съответствие» само по един начин* — като съдействуваш за развитието на класовото самосъзнание на пролетариата, като го организираш и сплотяваш за политическа борба против съвременния режим. Впрочем, той прави още една маневра. В позата на оскърбена невинност фарисейски вдига очи към небето и сладникаво изрича: «Много ми е приятно да чуя това, но не разбирам защо протестирате» (така именно пише той в кн. 2 на «Русское Богатство»). «Прочетете по-внимателно моя отзив за пасивните марксисти и ще видите, че аз казвам: от етично гледище нищо не може да се възрази.»

Но това, разбира се, не е нищо повече от предвкване на предишните жалки извъртания.

Кажете, моля ви се, как бихте нарекли постъпката на човек, който заявява, че критикува социално-революционното народничество (друго още не се е появило -- такъв период вземам) и говори например такива неща:

«Народниците, доколкото разбирам, се делят на три категории: последователни народници, които напълно приемат идеите на мужика и в пълно съответствие с неговите желания обобщават побоя с пръчки, биенето на жените и изобщо прокарват възприетата от правителството гнусна политика на камшика и сопата, която именно наричаха народна политика; след това, да ги наречем така, народниците-страхливци, които не се интересуват от мнението на мужика и само се мъчат да пренесат в Русия едно

чуждо революционно движение чрез асоциации и т. н. — против което, впрочем, от етично гледище нищо не може да се възрази, ако не беше хлъзгавият път, по който страховият народник лесно може да стигне до последователния или смелия; и, най-сетне, смелите народници, които напълно осъществяват народните идеали на добрия стопанин и затова сами се настаняват в земите, за да се превърнат в истински кулаци», — всички порядъчни хора, естествено, ще кажат, че това е подла и долна подигравка. А ако освен това човекът, който говори такива неща, не може да бъде опроверган от народниците в същия печат; ако идеите на тези народници дотогава са излагани само нелегално, поради което мнозина не са имали точна представа за тях и лесно са могли да повярват на всичко, каквото им се каже за народниците — тогава всички ще се съгласят, че такъв човек. . .

Впрочем, може би самият г-н Михайловски още не е забравил думата, която следва тук.

Но стига толкова! У г-н Михайловски има още много подобни инсинуации, но аз не знам по-уморителна, по-неблагодарна, по-черна работа от това — да се ровиш в калта, да събираш пръснатите тук и там намечи, да ги съпоставяш и да търсиш поне едно що-годе сериозно възражение.

Достатъчно!

Април 1894.

ОТ ИЗДАТЕЛИТЕ⁶³

В текста на статията читателят ще срещне препратки към по-нататъшния разбор на някои въпроси, а такъв разбор всъщност няма.

Причината е, че предлаганата статия е само първата част от отговора на статиите за марксизма в «Русское Богатство». Поради крайно ограниченото време тази статия не може да излезе в определения срок, а повече не можем да я бавим: и без това закъсняхме с 2 месеца. Ето защо решаваме да пуснем засега разбора на «критиката» на г-н Н. Михайловски, без да чакаме отпечатването на цялата статия.

Във 2-рото и 3-тото издание, които се подготвят, читателят ще намери освен предлагания разбор и анализ на обществено-икономическите възгледи на другите главатари на «Русское Богатство» — г-н Южаков и С. Кривенко — във връзка с очерка за икономическата действителност в Русия и произтичащите от него «идеи и тактика на социалдемократите».

КЪМ ПРЕДЛАГАНОТО ИЗДАНИЕ⁶⁴

Предлаганото издание се покрива напълно с първото. Тъй като не сме взели никакво участие в съставянето на текста, ние смятахме, че нямаме право да внасяме каквито и да било промени и се ограничихме само с издателската работа. Заехме се с тази работа, уверени, че предлаганото съчинение ще допринесе за известно съживяване на нашата социалдемократическа пропаганда.

Смятайки, че готовността да се служи на делото на тази пропаганда е задължително следствие от социалдемократическите убеждения, ние се обръщаме към всички съмишленици на автора на предлаганата брошура с предложение да съдействуват с всички средства (особено, разбира се, като я преиздават) за възможно по-широкото разпространение както на предлаганото съчинение, така и изобщо на всички органи на марксистката пропаганда. Сегашният момент е особено удобен за такова съдействие. Дейността на «Русское Богатство» придобива по отношение на нас все по-предизвикателен характер. В своя стремеж да парализира разпространяването на социалдемократическите идеи сред обществото списанието стигна дотам, че открито ни обвинява в равнодушие към интересите на пролетариата и в това, че искаме разоряването на масите. Ние смятаме, че с тези методи списанието само си вреди и подготвя нашата победа. Не трябва обаче да се забравя, че клеветниците имат всички материални средства за най-широко пропагандиране на своите клевети. На тяхно разположение е списанието с няколко хиляди екземпляра, читалните и библиотеките са на техните услуги. Ето защо трябва да положим всички усилия, за да докажем на нашите врагове, че и изгодите на привилегированото положение не винаги осигуряват успех на инсинуациите. Изразяваме пълната си увереност, че такива усилия ще бъдат положени.

Юли 1894.

СВИТЪК
ІІІ

Выпускъ III.

ЧТО ТАКОЕ „ДРУЗЬЯ НАРОДА“
И
КАКЪ ОНИ ВОЮЮТЪ ПРОТИВЪ
СОЦІАЛ — ДЕМОКРАТОВЪ.

Сентябрь 1894.

Изданіе
провинціальной группы
соціал-демократовъ.

Корицата на III свитък на хектографното издание на книгата на В. И. Ленин «Какво представляват «приятели на народа» и как те воюват против социалдемократите?» — 1894 г.

Умалено

Да се запознаем накрая с още един «приятел на народа», г-н Кривенко, който също обяви открито война на социал-демократите.

Впрочем ние няма да анализираме неговите статии («По повод на културните самотници» — в кн. 12 от 1893 г., и «Писма от пътуването» — в кн. 1 от 1894 г.), както направихме с господата Михайловски и Южаков. Там беше необходимо да анализираме целите статии, за да ни стане ясно — в първия случай — съдържанието на техните възражения против материализма и марксизма изобщо; а във втория — техните политико-икономически теории. Сега ни предстои да се запознаем с тяхната тактика, с практическите им предложения и политическа програма, за да добием пълна представа за «приятелите на народа». Те никъде не са изложили тази програма открито, така последователно и пълно, както теоретичните си възгледи. Поради това съм принуден да извличам тази програма от различни статии в списанието, сътрудниците на което са достатъчно солидарни помежду си, за да не изпаднат в противоречия. Предпочитам да се придържам към споменатите статии на г-н Кривенко, защото те дават повече материал, а освен това техният автор минава в списанието за утвърден практик и политик, както г-н Михайловски за социолог, а г-н Южаков за икономист.

Но преди да преминем към тяхната програма, смятам за безусловно необходимо да се спрем на още една теоретическа точка. Вече видяхме как г-н Южаков се измъква с общи фрази за народна аренда, поддържаща народното стопанство, и т. н., прикривайки с тях своето неразбиране на икономиката на нашите земеделци. Дребното производство той изобщо не засяга, а се ограничава с данните

за разрастването на едрата фабрично-заводска промишленост. Сега г-н Кривенко повтаря съвсем същите фрази за кустарните производства. Той направо противопоставя «нашата народна промишленост», т. е. кустарната, на капиталистическата промишленост (кн. 12, с. 180—181). «Народното производство (sic!) — казва той — в повечето случаи възниква естествено», а капиталистическата промишленост навсякъде «се създава изкуствено». На друго място той противопоставя «дребната народна промишленост» на «едрата, капиталистическата». Ако попитате в какво именно се изразява първата, ще научите само, че тя е «дребна»* и че оръдията на труда са съединени с производителя (заимствувам последното определение от споменатата статия на г-н Михайловски). Но така изобщо не се определя нейната икономическа организация и после — това съвсем не е вярно. Г-н Кривенко казва например, че «дребната народна промишленост и досега дава много по-голяма част от общото производство и ангажира повече работна ръка, отколкото едрата капиталистическа промишленост». Авторът явно има предвид данните за броя на кустарите, които са към 4 млн., а според други изчисления — към 7 милиона. Но кой не знае, че преобладаваща икономическа форма на нашите кустарни производства е домашната система на едро производство? че положението на масата кустари в производството в никакъв случай не е самостоятелно, а напълно зависимо, подчинено, че те не работят със собствен материал, а с материал на търговеца, който им дава само работна заплата? А данни за преобладаването на тази форма се поместват дори и в легалната литература. Ще се позова например на превъзходния труд на известния статистик С. Харизоменов в «Юридический Вестник»⁶⁵ (1883 г., кн. 11 и 12). Като обобщава съдържащите се в литературата данни за нашите кустарни производства в централните губернии, където те са най-развити, С. Харизоменов стига до извода за безусловното преобладаване на домашната система на едро производство, т. е. на несъмнено капиталистическата

* Освен това можете да научите следното: «от нея може да се развие истинска (sic!) народна промишленост» — казва г-н Кривенко. Това е обикновен похват на «приятелите на народа» — да си служат с празни и безсмислени фрази, вместо точно и конкретно да характеризират действителността.

форма на промишленост. «Определяйки икономическата роля на дребната самостоятелна промишленост — казва той, — ние стигаме до следните изводи: в Московска губ. 86,5% от годишния оборот на кустарната промишленост се падат на домашната система на едро производство, а само 13,5% — на дребната самостоятелна промишленост. В Александровски и Покровски уезд на Владимирска губерния 96% от годишния оборот на кустарната промишленост се падат на домашната система на едро производство и манифактурите, а само 4% — на дребната самостоятелна промишленост.»

Доколкото ми е известно, никой не се е опитвал да опровергае тези данни, а и те не могат да бъдат опровергани. Как може тогава да се заобикалят и премълчават тези факти, да се нарича тази промишленост, противоположно на капиталистическата — «народна» и да се говори, че е възможно от нея да се развие истинска промишленост?

Обяснението на това явно игнориране на фактите може да бъде само едно: общата тенденция на «приятелите на народа», както и на всички руски либерали да замазват антагонизма между класите и експлоатацията на труда се в Русия, представяйки всичко това само като прости «дефекти». Впрочем, причината може би се крие и в дълбоките познания за предмета, проявени например от г-н Кривенко, който казва, че «павловското ножарско производство» е «производство с полузаянтийски характер». Феноменално е докъде стигат «приятелите на народа» в изопачаването на действителността! Как може да се говори тук за заянтийски характер, когато павловските ножари работят за пазара, а не по поръчка? Да не би г-н Кривенко да отнася към заянтийските и онези случаи, когато търговецът поръчва на дребния производител изделия, за да ги изпрати на Нижегородския панаир? Макар и прекалено забавно, по всяка вероятност е така.

Всъщност производството на ножове най-малко (в сравнение с другите павловски производства) е запазило дребната кустарна форма със (привидна) самостоятелност на производителите: «Производството на трапезни и заянтийски ножове* — казва Н. Ф. Аненски — вече в значи-

* Най-голямото от всички останали, даващо изделия за 900 хил. рубли при обща сума на павловските изделия 2750 хиляди.

телна степен се доближава до фабричното или, по-точно, до манифактурното.» В Нижегородска губерния от 396 кустари, заети с производството на трапезни ножове, за пазара работят само 62 (15%), за работодателя* — 273 (69%), а като наемни работници — 61 (15%). Следователно само $\frac{1}{8}$ от кустарите не са заробени пряко от капиталиста. Що се отнася до другото подразделение на ножарското производство — производството на сгъваеми (джобни) ножове, по думите на същия автор «то се намира по средата: голяма част от майсторите вече работят за капиталиста, но наред с тях има и доста голям брой самостоятелни производители, свързани с пазара».

Този вид ножове се изработват от 2552 кустари в Нижегородска губерния, от които за пазара работят 48% (1236), за работодателя — 42% (1058), а като наемни работници — 10% (258). И тук следователно самостоятелните (?) кустари са малцинство. Но, разбира се, и работещите за пазара само привидно са самостоятелни, а в действителност и те са не по-малко заробени от *капитала* на изкупвача. Ако вземем данните за кустарните производства в целия Горбатовски уезд, Нижегородска губерния, където в тях са заети 21 983 работници, т. е. 84,5% *от всички налични работници***, ще получим следните данни (точни данни за икономиката на кустарното производство има само за 10 808 работници — в металното, кожарското, сарашкото, тепавичарското и конопено-предачното производство: 35,6% от кустарите работят за пазара; 46,7% — за работодателя, а 17,7% са наемни работници. Следователно *и тук виждаме, че преобладава домашната система на едро производство, преобладават отношения, при които трудът е заробен от капитала.*

«Приятелите на народа» преспокойно заобикалят фактите от този род и по друга причина — в своето разбиране за капитализма те не са надрасли разпространените вулгарни представи — капиталист=богат и образован собственик на предприятие с едро машинно производство —

* Т. е. за търговеца, който снабдява кустарите с материал и им дава обикновена работна заплата.

** Самобитните руски икономисти, измервайки руския капитализъм с броя на фабричните работници (sic!), безцеремонно отнасят тези работници и безброй много като тях към населението, което е заето в селското стопанство и страда не от гнета на капитала, а от изкуствения натиск върху «народния строй» (???!).

и не искат да знаят за научното съдържание на това понятие. В предишната глава видяхме, че г-н Южаков направо сочи машинната индустрия като начало на капитализма, прескачайки простата кооперация и манифактурата. Това е общо разпространена грешка, в резултат на която между другото се игнорира и капиталистическата организация на нашето кустарно производство.

Естествено, домашната система на едро производство е капиталистическа форма на промишлеността: тук са налице всички нейни признаци — високоразвито стоково стопанство, концентрация на средствата за производство в ръцете на отделни личности, експроприация на масата работници, които нямат собствени средства за производство и затова се трудят с чужди, работят не за себе си, а за капиталиста. Очевидно, по организация на производството това е чист капитализъм; особеното в него в сравнение с едрата машинна индустрия е техническата неразвитост (което се обяснява главно с безобразно ниската работна заплата) и това, че работниците си запазват съвсем малко земеделско стопанство. Това обстоятелство особено много смущава «приятелите на народа», които са свикнали да мислят, както и подобава на истински метафизици, с помощта на голи непосредствени противоречия: «да, да — не, не, а ако има нещо извън това, то е от лукаваго».

Щом работници нямат земя — това е капитализъм; а ако имат земя, не е капитализъм; и те се ограничават с тази утешителна философия, като отминават цялата обществена организация на стопанството и забравят общоизвестния факт, че собствената земя ни най-малко не премахва скотската мизерия на тези земевладелци, ограбвани най-безсрамно от други такива земевладелци — «селяни».

Като че ли изобщо не им е известно, че капитализмът никъде не е могъл — на сравнително ниските стъпала на развитие — напълно да откъсне работника от земята. За Западна Европа Маркс установи закона, че едва едрата машинна индустрия окончателно експроприира работника. Оттук е ясно, че разпространените твърдения, според които у нас не съществува капитализъм, аргументирани с това, че «народът притежава земя», са лишени от всякакъв смисъл, тъй като капитализмът на простата кооперация и манифактурата никъде и никога не се е

съпровождат с пълно откъсване на работника от земята, но от това, разбира се, ни най-малко не е престава да си бъде капитализъм.

Що се отнася до едрата машинна индустрия в Русия — а тази форма бързо се възприема в най-големите и важни отрасли на нашата промишленост, — при цялата ни самобитност и у нас тя има същото свойство, както и в целия капиталистически Запад, че абсолютно не търпи запазването на връзката на работника със земята. Този факт е доказан между другото от Дементиев с точни статистически данни, от които той (съвсем независимо от Маркс) прави извода, че механичното производство е неразривно свързано с пълното откъсване на работника от земята. Това изследване още веднъж доказва, че Русия е капиталистическа страна, че в нея връзката на трудещия се със земята е толкова слаба и призрачна, а могъществото на имотния (притежателя на пари, изкупвача, селския богатш, манифактуриста и т. н.) вече е толкова затвърдено, че е достатъчно техниката да направи още една крачка — и «селянинът» (?? който от много отдавна живее чрез продажба на работната си сила) да се превърне в чист работник.* Но фактът, че «приятелите на народа» не разбират икономическата организация на нашите кустарни производства, съвсем не се изчерпва с това. Тяхната представа дори и за онези кустарни производства, при които не се работи «за работодателя», е също така повърхностна, както и представата им за земеделеца (което вече видяхме). Това всъщност е съвсем естествено, когато с решаването на политико-икономическите въпроси се залавят господа, които, изглежда, знаят само това, че на света има средства за производство, които «могат» да бъдат съединени с трудещия се — и това е много хубаво; но «могат» и да бъдат отделени от него — и това е много лошо. По този път не се стига доникъде.

Разсъждавайки за производствата, които се капитализират и които не се капитализират (където «свободно може да съществува дребно производство»), г-н Кривенко

* Домашната система на едро производство е не само капиталистическа система, но и най-лошата капиталистическа система, защото при нея огромната експлоатация на трудещия се е съчетана с най-малка възможност на работниците да се борят за своето освобождение.

посочва между другото, че в някои производства «основните разходи за производството» са твърде незначителни и поради това там е възможно дребно производство. За пример той посочва тухларското производство, където стойността на разходите според него може да бъде 15 пъти по-малка от годишния оборот на заводите.

Тъй като това е едва ли не единственото фактическо указание на автора (повтарям, най-характерната черта на субективната социология е, че тя се бон открито и точно да характеризира и анализира действителността, а предпочита да витае в сферата на. . . еснафските «идеали») — ние ще се спрем на него, за да покажем колко неверни представи за действителността имат «приятелите на народа».

Описание на тухларското производство (изработване на тухли от бяла глина) се дава в стопанската статистика на Московското земство («Сборник». Т. VII, свитък I, част 2 и т. н.). Производството е съсредоточено главно в 3 волости на Богородски уезд, където има 233 предприятия с 1402 работници (567 семейни* — 41% и 835 наемни — 59%) и годишно производство, възлизащо на 357 000 рубли. Това производство е възникнало отдавна, но особено се е развило през последните 15 години благодарение на прокараната железопътна линия, която значително е улеснила пласмента. Преди да се прокара железопътната линия, главна роля е играела семейната форма на производството, която сега се измества от експлоатацията на наемен труд. В това производство дребните собственици също са зависими от едрите по отношение на пласмента: поради «недостиг на парични средства» първите продават тухлите на последните на място (понякога «сурови» — непечени) на съвсем ниска цена.

Но освен с тази зависимост ние имаме възможност да се запознаем и с организацията на производството благодарение на приложените към очерка данни от преброяването на кустарите по домакинства, където са посочени броят на работниците и стойността на годишното производство на всяко предприятие.

* Под «семейни» работници, за разлика от наемните, се разбират работещите членове на семействата на собствениците.

За да проверим дали за това производство е валиден законът, че стоковото стопанство е капиталистическо стопанство, т. е. че на известна степен в развитието си неизбежно се превръща в такова, трябва да сравним предприятията по големина: въпросът се състои именно във взаимоотношението между дребните и едрите заведения по тяхната роля в производството, по експлоатацията на наемен труд. Като вземаме за основа броя на работниците, делим кустарните предприятия на три групи: I) с 1—5 работници (общо семейни и наемни); II) с 6—10 работници и III) с повече от 10 работници.

Въз основа на големината на предприятията, състава на работниците и размера на производството във всяка група получаваме следните данни:

Групи кустари по брой на работниците	Процент				Процентно разпределение			Абсолютни цифри		
	Среден брой на работниците в I предприятие	на предпр. с наемни работници	на наемните работници	Годишно производство на I работн.	на предприятията	на работниците	на стойността на производството	брой на предприятия*	брой на работниците	стойност на производството (руб.)
I. С 1 до 5 раб.	2,8	25	19	251	72	34	34	167/43	476/92	119 500
II. > 6 до 10 >	7,3	90	58	249	18	23	22	43/39	317/186	79 000
III. > повече от 10 >	26,4	100	91	260	10	43	44	24/23	609/557	158 500
<i>Всичко</i>	6	45	59	254	100	100	100	233/105	1 402/835	357 000

Вгледайте се в тази таблица и ще видите буржоазната, или което е пак същото, капиталистическата организация на производството: колкото по-големи стават предприятията, толкова повече расте производителността на труда** (средната група е изключение), засилва се експлоата-

* Знаменателят означава броя на предприятията с наемни работници и броя на наемните работници. Същото е и в следващата таблица.

** В I група един работник годишно дава производство за 251 рубли; във II — за 249; в III — за 260.

цията на наемен труд*, увеличава се концентрацията на производството**.

Третата група, стопанството на която почти изцяло се основава върху наемен труд, държи в свои ръце — при 10% от общия брой на предприятията — 44% от общото производство.

Тази именно концентрация на средствата за производство в ръцете на малцинството, свързана с експроприацията на мнозинството (наемни работници), обяснява както зависимостта на дребните производители от изкупвачите (изкупвачи са именно собствениците на едри предприятия), така и потискането на труда в това производство. Следователно *причината* за експроприирането на трудещия се и за експлоатирането му се крие в самите производствени отношения.

Руските социалисти-народници, както е известно, се придържаха към противоположното мнение, виждайки причината за потискането на труда в кустарните производства не в производствените отношения (почиващи според тях върху такива начала, които изключват експлоатацията), а извън тях — в политиката, именно в аграрната, платажната и т. н. Пита се, на какво се опираше и се опира това мнение, което сега вече почти се е вкоренило като предразсъдък? Може би на това, че е господствувала *друга* представа за производствените отношения в кустарните производства? Съвсем не. То се крепи само на това, че не се правят каквито и да било опити *точно и определено да се характеризират дадените, действителни форми на икономическата организация*: то се крепи само на това, че производствените отношения не се отделят от другите и не се подлагат на самостоятелен анализ. С една дума, то се крепи само на неразбирането на единствения научен метод на обществената наука, а именно на материалистическия метод. Сега ни става ясно как са разсъждавали нашите стари социалисти. В кустарните производства причината за експлоатацията те отнасят към явленията, намиращи се *извън* производствените отношения; а

* Предприятията с наемни работници в I група са 25%; във II — 90%; в III — 100%; наемните работници са съответно 19% — 58% — 91%.

** В I група на 72% от предприятията се падат 34% от производството; във II — на 18% — 22%; в III — на 10% — 44%.

при едрия, фабрично-заводския капитализъм те не са могли да не виждат, че *там* причината за експлоатацията се крие именно в производствените отношения. Така възниква непримирима противоположност, несъответствие, не се разбира откъде е могъл да се появи този едър капитализъм, след като в производствените отношения (които изобщо не се разглеждат!) на кустарните производства няма нищо капиталистическо. Резултатът е естествен: като не разбират връзката между кустарната и капиталистическата промишленост, те противопоставят първата на последната като «народна» на «изкуствена». Появява се идеята, че капитализмът противоречи на нашия «народен строй» — идея, толкова широко разпространена и дори неотдавна поднесена в подновено и подобро издание на руската публика от г-н Николай—он. Тази идея се крепи само на рутината въпреки цялата си феноменална нелогичност: представата за фабрично-заводския капитализъм се изгражда въз основа на онова, което е той в действителност, а за кустарната промишленост — въз основа на онова, което тя «може да бъде», в първия случай — чрез анализ на производствените отношения, а във втория — без дори да се направи опит да се разгледат отделно производствените отношения, като въпросът направо се прехвърля в областта на политиката. Достатъчно е да анализираме тези производствени отношения, за да видим, че народният «строй» се състои от същите капиталистически производствени отношения, макар и в неразвито, зародишно състояние, че — ако се откажем от наивния предразсъдък да смятаме всички кустари за равни помежду си и изразим точно разликата сред тях — разликата между «капиталиста» от фабриката и завода и «кустаря» в някои случаи е по-малка от разликата между двама «кустари», че *капитализмът не противоречи на «народния строй», а е негово пряко, най-близко и непосредствено продължение и развитие.*

Впрочем, може би ще кажат, че взетият от нас пример е неподходящ, че в дадения случай процентът на наемните работници изобщо е твърде голям?* Там е работата обаче, че тук съвсем не са важни абсолютните цифри, а *отноше-*

* Това може да е вярно за слабо развитите кустарни производства в останалата част на Русия, но за Московска губерния — едва ли.

нията, които те разкриват, отношения, които по своята същност са буржоазни и не престават да бъдат такива нито при силно изразена, нито при слабо изразена буржоазност.

Ако желаете, ще посоча друг пример — нарочно със слаба буржоазност, — ще взема (от книгата на г-н Исаев за кустарните производства в Московска губерния) грънчарското производство, «чисто домашен занаят» по думите на г-н професора. Този занаят, разбира се, може да служи като образец на дребно селско производство: най-проста техника, най-незначителни приспособления, произвеждат се необходими предмети за широка употреба. И ето благодарение на преброяването на кустарите по домакинства със същите данни, както и в предишния случай, имаме възможност да изследваме икономическата организация и на това производство, безспорно вече напълно типично за цялата огромна маса дребни, «народни» производства в Русия. Делим кустарите на групи — I) с 1—3 работници (общо и семейни, и наемни); II) с 4—5 работници; III) с повече от 5 работници — и правим същите изчисления:

Групи кустари по брой на работниците	Среден брой на работниците в I предприятията	Проц.			Годишно производство на I работник	Процентно разпределение			Абсолютни цифри		
		на предприятията с наемни работници	на наемните работници			на предприятията	на работниците	на стойността на производството	брой на пред. предприятия	брой на работниците	стойност на производството (руб.)
I. С 1 до 3 раб.	2,4	39	19	468	60	38	36	72/28	174/33	81 500	
II. » 4 » 5 »	4,3	48	20	498	27	32	32	33/16	144/29	71 800	
III. » повече от 5 »	8,4	100	65	533	13	30	32	16/16	134/87	71 500	
Всичко:	3,7	49	33	497	100	100	100	122/60	452/149	224 800	

Очевидно *отношенията* и при това производство — а такива примери бихме могли да посочим колкото искате — се оказват буржоазни: виждаме същото разслояване върху

почвата на стоковото стопанство, и то специфично капиталистическо разслояване, водещо до експлоатация на наемен труд, която играе вече главна роля при висшата група, съсредоточаваща при $\frac{1}{8}$ от всички предприятия и 30% от работниците близо $\frac{1}{3}$ от цялото производство със значително по-висока от средната производителност на труда. Дори тези производствени отношения са достатъчни, за да си обясним появяването и силата на изкупвачите. Ние виждаме как у малцинството, което притежава поедри и по-доходни предприятия и получава «чист» доход от чужд труд (във висшата група на грънчарите на I предприятие се падат 5,5 наемни работници), — се натрупват «спестявания», докато мнозинството се разорява и дори дребните собственици (а да не говорим за наемните работници) не могат да свържат двата края. Ясно и неизбежно е, че последните ще бъдат заробени от първите — неизбежно е именно поради капиталистическия характер на дадените производствени отношения. Тези отношения се състоят в това, че продуктът на обществения труд, организиран от стоковото стопанство, попада в ръцете на частни лица и в техните ръце служи като оръдие за потискане и заробване на трудещия се, като средство за лично забогатяване чрез експлоатиране на масата. Но не си мислете, че тази експлоатация, това потисничество се изразява по-слабо поради това, че този характер на отношенията е още слабо развит, че натрупването на *капитала*, което върви успоредно с разоряването на производителите, е нищожно. Тъкмо обратно. Това води само до по-груби, крепостнически форми на експлоатация, води до такова положение, че капиталът, който още не може направо да подчини работника само чрез купуването на работната му сила по нейната стойност, уплита трудещия се в цяла мрежа от лихварски примки, връзва го за себе си с кулашки методи и граби от него не само свръхстойност, но и огромни части от работната заплата, а на всичко отгоре го и потиска, отнемайки му възможността да смени «работодателя», гаври се с него, задължавайки го да смята за благодеяние това, че му «дава» (sic!) работа. Ясно е, че нито един работник никога не би се съгласил да си смени мястото с руския «самостоятелен» кустар в «истинската», «народната» промишленост. Ясно е и това,

че всички онези мерки, които са любима тема на руските радикали, или ще си останат единични експерименти (артелите), без изобщо да засегнат експлоатацията над трудещия се и заробването му от капитала, или ще влошат положението на трудещите се (нечуждаемостта на наделните), или, най-сетне, само ще очистят, ще развият и затвърдят дадените капиталистически отношения (подсбръвяването на техниката, кредитите и т. н.).

Впрочем, «приятелите на народа» никога няма да проумеят, че в селските занаяти с цялата им мизерност, със сравнително нищожния размер на предприятията и крайно ниската производителност на труда, с първобитната техника и малкия брой наемни работници има *капитализъм*. Те изобщо не могат да проумеят, че *капиталът* е известно отношение между хората, отношение, което си остава такова и при по-голяма, и при по-малка степен на развитие на сравняваните категории. Буржоазните икономисти никога не са могли да разберат това; те винаги са възразявали против това определение на капитала. Доколкото си спомням, в «Русская Мысль» един от тях, говорейки за книгата на Зибер (за теорията на Маркс), посочваше това определение (капиталът е отношение) с възкликателни знаци и негодуваше.

Това е най-характерната черта на буржоазните философи — да приемат категориите на буржоазния режим като вечни и естествени; ето защо те определят и капитала например като натрупан труд, който служи за по-гатайно производство, т. е. определят го като вечна за човешкото общество категория, замазвайки по този начин онази особена, исторически определена икономическа формация, когато този *натрупан труд*, организиран от стоковото стопанство, попада в ръцете на онези, който не се е трудил, и служи за експлоатация на чужд труд. Именно затова у тях вместо анализ и изследване на определена система на производствените отношения виждаме само баналности, приложими за всеки строй и разводнени със сантиментално еснафско морализаторство.

Кажете сега защо «приятелите на народа» наричат тази промишленост «народна», защо я противопоставят на капиталистическата? Само защото тези господа са идеолози на еснафството и не са в състояние дори да си представят,

че тези дребни производители живеят и действуват в системата на стоково стопанство (поради което именно ги наричам еснафи) и че техните отношения към пазара необходимо и неизбежно ги разделят на буржоазия и пролетариат. Опитайте се да проучите действителната организация на нашите «народни» производства, вместо да фантазирате какво «може» да излезе от тях, и ще видим дали ще *намерите в Русия поне един малко от малко развит отрасъл на кустарната промишленост, който да не е организиран капиталистически.*

А ако не сте съгласни, че необходими и достатъчни признаци на това понятие са монополизацията на средствата за производство в ръцете на малцинството, освобождаването на мнозинството от тях и експлоатацията на наемен труд (казано по-общо, същността на капитализма е в това, че продуктът на обществения труд, организиран от стоковото стопанство, се присвоява от частни лица), тогава потрудете се да дадете «собствено» определение и «собствена» история на капитализма.

Всъщност организацията на нашите кустарни «народни» производства е илюстрация за общата история на развитието на капитализма. Тя ни показва нагледно неговото възникване, зародиша му, например под формата на проста кооперация (висшата група в грънчарското производство), показва освен това как натрупващите се в ръцете на отделни личности — благодарение на стоковото стопанство — «спестявания» се превръщат в *капитал*, монополизирайки отначало пласмента («изкупвачи» и търговци), защото само притежателите на тези «спестявания» имат необходимите за продажба на едро средства, позволяващи им да изчакват реализацията на стоките на далечни пазари; как по-нататък този търговски капитал заробва масата производители и организира капиталистическата манифактура, капиталистическата домашна система на едро производство; как, най-сетне, разширяването на пазара, засилването на конкуренцията довежда до увеличаване на техниката, как този търговски капитал се превръща в промишлен и организира едро машинно производство. А когато този капитал, укрепнал и заробил милиони трудещи се, цели райони, започва вече направо и без да се стеснява, да упражнява натиск върху прави-

телството, превръщайки го в свой лакей, тогава нашите остроумни «приятели на народа» надават вопли за някакво «насаждане на капитализъм», за неговото «изкуствено създаване»!

Няма що, навреме са се сетили!

Така че г-н Кривенко със своите фрази за народна, истинска, правилна и т. н. промишленост чисто и просто се опитва да замаже факта, че нашите кустарни производства също са капитализъм на различна степен на неговото развитие. С тези методи ние достатъчно вече се запознахме при г-н Южаков, който, вместо да вникне в селската реформа, сипеше фрази за основната цел на знаменателния манифест⁶⁶ и т. н., вместо да изследва арендата, я наричаше народна, вместо да проучи как се формира вътрешният пазар на капитализма, философствуваше за неизбежната гибел на капитализма поради липсата на пазари и т. н.

За да докажа до каква степен господа «приятелите на народа» изопачават фактите, ще се спра на още един пример*. Нашите субективни философи толкова рядко ни поднасят конкретни факти, че би било несправедливо да отменим един от тези, най-точни при тях факти — именно позоваването на г-н Кривенко (кн. 1 от 1894 г.) на воронежките селски бюджети. Въз основа на избрани от самите тях данни тук можем нагледно да се убедим чия представа за действителността е по-правилна — на руските радикали и «приятели на народа» или на руските социалдемократи.

Статистикът на Воронежкото земство г-н Шчербина в приложение към своето описание на селското стопанство в Острогожки уезд дава 24 бюджета на типични земеделски стопанства и ги разработва в текста.**

Г-н Кривенко цитира тази разработка, без да вижда или, по-точно, без да желае да види, че методите и са

* Макар че този пример се отнася до разслояването на селяните, за което вече е говорено много, смятам за необходимо да анализирам *техните собствени данни*, за да покажа нагледно каква нагла лъжа е, че социалдемократите се интересували не от действителността, а от «прозренията за бъдещето», и как шарлатански постъпват «приятели на народа», като заобикалят в полемиката с нас същността на нашите възгледи и се измъкват с празни фрази.

** Сборник статистических сведений по Воронежской губернии. Т. II., вып. II. Крестьянское хозяйство по Острогожскому уезду. Воронеж, 1887. — Слमितе бюджети са в приложенията, с. 42—49. Разработката е в XVIII глава: «Състав и бюджети на земеделските стопанства».

съвсем неподходящи, за да се добие представа за икономиката на нашите селяни-зеделци. Работата е там, че тези 24 бюджета описват напълно различни стопанства — и заможни, и средни, и бедни, което посочва и самият г-н Кривенко (с. 159), но и той, както и г-н Шчербина, борави просто със *средните* цифри, обединяващи най-различни типове стопанства, и по този начин напълно прикрива тяхното разлагане. А разслояването на нашите дребни производители е толкова общ, толкова важен факт (към който социалдемократите отдавна насочват вниманието на руските социалисти. Вж. произведенията на Плеханов), че той изпъква съвсем ясно дори и въз основа на толкова малобройни данни като избраните от г-н Кривенко. Когато говори за *стопанството* на селяните, вместо да ги раздели на категории по големината на стопанството, по типа на стопанските методи, той, както и г-н Шчербина, ги разделя на юридическите категории бивши държавни и бивши помещически селяни, насочвайки цялото си внимание към по-голямата заможност на първите в сравнение с последните, и не забелязва, че различията между селяните в самите тези категории са много по-големи, отколкото между категориите*. За да докажа това, разделям тези 24 бюджета на три групи: а) отделно слагам 6 заможни селяни, след това б) 11 средно състоятелни (кн. 7—10, 16—22 у Шчербина) и в) 7 бедни (кн. 11—15, 23—24 бюджета в таблицата на Шчербина). Г-н Кривенко казва например, че разходът на едно стопанство при бившите държавни селяни възлиза на 541,3 рубли, а при бившите помещически — на 417,7 рубли. При това той не взема под внимание, че този разход съвсем не е еднакъв при различните селяни: сред бившите държавни има например селянин с разход 84,7 рубли и с *десет пъти по-голям* — 887,4 рубли (дори и ако изпуснем немца-колонист с разход 1456,2 рубли). Какъв смисъл може да има средната цифра, изведена чрез събиране на такива величини? Ако вземем приведеното от мен делене

* Несъмиено стопанството на един селянин, който живее изключително от земеделието и държи ратай, по тип се различава от стопанството на селянина, който се наема като ратай и от това получава $\frac{1}{6}$ от дохода си. А сред тези 24 стопани има и от едните, и от другите. Сами проценете що за «наука» е това, щом ратанте и стопаните, които държат ратаи, се слагат накуп и се борави с общата средна величина!

по категории, ще получим, че при заможните разходът на едно стопанство достига средно 855,86 рубли, при средните — 471,61 рубли, а при бедните — 223,78 рубли.*

Разликата се оказва приблизително 4:2:1.

Да продължим. Г-н Кривенко, следвайки Шчербина, посочва размера на разхода за лични нужди в различните юридически категории селяни: при бившите държавни разходът за растителна храна годишно на човек възлиза на 13,4 рубли, а при бившите помешчически — на 12,2 рубли. А по икономически категории цифрите са: а) 17,7; б) 14,5 и в) 13,1. Разходът за месна и млечна храна на човек при бившите помешчически е 5,2 рубли; при бившите държавни — 7,7 рубли. По категории: 11,7 — 5, 8 — 3,6. Очевидно е, че изчислението по юридически категории само прикрива огромните различия и нищо повече. Ето защо то явно е съвсем негодно. Доходът на бившите държавни селяни е по-голям от този на бившите помешчически с 53,7% — казва г-н Кривенко, — средно за всички 539 рубли (от 24 бюджета), а по категории — повече от 600 рубли и около 400 рубли. По състоятелност обаче доходът е следният: а) 1053,2 рубли; б) 473,8 рубли; в) 202,4 рубли, т. е. колебанията не са 3:2, а 10:2.

«Капиталната стойност на стопанството при бившите държавни селяни е 1060 рубли, а при бившите помешчически — 635 рубли» — казва г-н Кривенко. А по категории**): а) 1737,91 рубли; б) 786,42 рубли и в) 363,38 рубли — колебанията и тук не са 3:2, а 10:2. Като разделя селяните на юридически категории, авторът се лишава от възможността да си състави правилна представа за икономиката на тези селяни.

Ако погледнем стопанствата на различните типове селяни по състоятелност, ще видим, че заможните семейства имат средно по 1053,2 рубли приход и 855,86 рубли разход, т. е. имат по 197,34 рубли чист доход. Приходът на средното семейство е 473,8 рубли, а разходът — 471,61 рубли — т. е. на стопанство се падат 2,19 рубли чист доход

* Колебанията в средната численост на семейството са много по-малки: а) 7,83, б) 8,36, в) 5,28 души на едно семейство.

** Особено големи са различията в инвентара: средно стойността на инвентара на 1 стопанство е 54,83 рубли. Но при заможните тя е двойно по-голяма — 111,80 рубли, а при бедните три пъти по-малка — 16,04 рубли, а при средните — 48,44 рубли.

(и то без да смятаме кредита и недоборите) — явно е, че то едва свързва двата края: 5 от 11 стопанства имат дефицит. При низшата, бедната група стопанството направо е губещо: при приход 202,4 рубли разходът е 223,78 рубли; т. е. 21,38 рубли дефицит.* Очевидно е, че ако съберем заедно тези стопанства и вземем средната цифра (чист доход 44,11 рубли), съвсем ще преиначим действителността. Тогава ще заобиколим факта (както го е заобиколил г-н Кривенко), че и шестимата заможни селяни, получаващи чист доход, държат ратаи (8 души) — факт, който обяснява характера на тяхното земеделско стопанство (превръщат се във фермери), което им дава чист доход и почти напълно ги освобождава от необходимостта да прибавят до страничен поминък. Тези стопани (всички заедно) покриват със странични доходи само 6,5% от своя бюджет (412 рубли от 6319,5), при което тези доходи — както сочи г-н Шчербина — са такива от «превоз» или дори от «закупуване на овце», т. е. не само че не говорят за зависимост, а, напротив, предполагат експлоатация на други (именно в последния случай: натрупаните «спестявания» се превръщат в търговски капитал). Тези стопани имат 4 промишлени предприятия, които им дават 320 рубли (5%) доход**.

От друг тип е стопанството при средните селяни: както видяхме, те едва свързват двата края. Земеделието не покрива техните нужди и 19% от дохода идват от така наречените спомагателни поминъци. От какъв сорт са тези поминъци, научаваме от статията на г-н Шчербина. Те са посочени за 7 стопани: само при двама това е самостоятелен занаятчийски труд (шивачество и производство на дървени въглища), а при останалите 5 души — продаване на работната сила («ходил да коси в равнината», «работи в спиртоварна фабрика», «хваща се като надничар на кърска работа», «цанил се за овчар», «работил в имението»). Това са вече полуселяни, полуработници. Страничните занятия ги откъсват от стопанството и по този начин окончателно го подкопават.

* Интересно е да отбележим, че при ратаите — двама от 7 бедни стопани — бюджетът се приключва без дефицит: 99 рубли доход и 93,45 рубли разход на семейство. Самият ратай получава от господаря храна, облекло и обувки.

** Вж. Приложение I (с. 291 на настоящия том. Ред.)

Що се отнася до бедните селяни, при тях земеделието направо е на загуба; значението на «спомогателните поминъци» в бюджета още повече се увеличава (те дават 24% от дохода) и тези поминъци почти изцяло (с изключение на един стопанин) се свеждат до продаване на работната сила. При двама между тях «спомогателните поминъци» (ратайството) преобладават, давайки $\frac{2}{3}$ от дохода.

Оттук е ясно, че имаме работа с напълно разлагаша се среда на дребни производители, горните групи от която преминават към буржоазията, а долните — към пролетариата. Ясно е, че ако вземем общите средни цифри, ние няма да видим нищо от това и не ще получим никаква представа за икономиката на селото.

Авторът е могъл да си позволи такъв метод само защото борави с тези фиктивни средни величини. За да определи мястото на тези типични стопанства в общия за уезда тип селско стопанство, г-н Шчербина групира селяните по наделната земя и се оказва, че взетите 24 стопанства (общо) по благосъстояние са с около $\frac{1}{3}$ над средното равнище за уезда. Това изчисление не може да се приеме за задоволително както поради това, че сред тези 24 стопани се забелязват огромни разлики, така и поради това, че групирането по наделната земя прикрива разслояването сред селяните: твърдението на автора, че «наделната земя е основната причина за благосъстоянието» на селянина, е съвсем неправилно. Всеки знае, че «уравнителното» разпределение на земята в общината ни най-малко не пречи на онези нейни членове, които нямат коне, да изоставят земята си, да я дават под наем, да търсят странично преизпитание и да се превръщат в пролетарии, а на стопаните с много коне — да арендуват допълнително големи количества земя и да имат едро, доходно стопанство. Ако вземем например нашите 24 бюджета, ще видим, че един богат селянин, който има 6 дес. наделна земя, получава общо 758,5 рубли доход, средният при 7,1 дес. надел — 391,5 рубли, а бедният при 6,9 дес. надел — 109,5 рубли. Изобщо видяхме, че по доход различните групи се отнасят като 4:2:1, докато по наделна земя отношението ще бъде следното: 22,1 : 9, 2 : 8,5 = 2,6 : 1,08 : 1. Това е съвсем ясно, тъй като ние виждаме например, че заможните селяни, които имат по 22,1 дес. надел на домакинство, арендуват още

по 8,8 дес., докато средните, които имат по-малък надел (9,2 дес.), арендуват по-малко — 7,7 дес., а бедните, при още по-малък надел (8,5 дес.), арендуват всичко 2,8 десетини.* Ето защо, когато г-н Кривенко казва: «За съжаление, данните, посочени от г-н Щербина, не могат да служат като точно мерило за общото положение на нещата не само в губернията, но дори и в уезда», ние можем само да добавим, че те не могат да служат за мерило само ако се използва неправилният метод на изчисляване общи средни величини (именно към този метод не е трябвало да прибегва г-н Кривенко), а изобщо данните на г-н Щербина са толкова подробни и ценни, че дават възможност да се направят правилни изводи — а ако г-н Кривенко не ги е направил, няма защо да вини г-н Щербина.

На с. 197 например г-н Щербина групира селяните не по наделната земя, а по работния добитък, т. е. по стопански, а не по юридически признак и това групиране ни дава пълно право да кажем, че съотношението между различните категории от взетите 24 типични стопанства е съвсем еднородно със съотношението между различните икономически групи за целия уезд.

Това групиране е следното** : [Вж. табл. на с. 215. *Ред.*]

Не подлежи на никакво съмнение, че общо и средно 24-рите типични стопанства стоят по-високо от характерния за уезда тип земеделско стопанство. Но ако вместо тези фиктивни средни цифри вземем икономическите категории, ще получим възможност за сравняване.

Ние виждаме, че ратаите в типичните стопанства стоят малко по-ниско от стопаните без работен добитък, но са много близо до тях. Бедните стопани твърде много се доближават до собствениците на 1 работно добиче (докато добитъкът е по-малко с 0,2: — при бедните 2,8, а при тези с един кон — 3, но земята им, и наделна, и арендувана, е малко повече — 12,6 дес. срещу 10,7). Средните стопани стоят съвсем малко над стопаните с 2—3 глави работен

* Разбира се, аз не искам да кажа, че само с данните за 24 стопанства може да се опровергае твърдението за основното значение на наделната земя. Но по-горе бяха посочени данни за няколко уезда, които го опровергават напълно.⁴⁷

** Сравняването на 24-рите типични стопанства с категориите стопанства в целия уезд е извършено по същите методи, по които г-н Щербина е сравнявал средното от 24-рите стопанства с групите по наделна земя.

Острогожки уезд, Воронежска губерния

Групи стопани по броя на работния добитък	Брой		На 1 домакинство се падат			Процент на домакинствата						
	на стопаните	% на стопаните	глави едър добитък	земя (дес.)		Средно семейство (души)	с ратаи	с търговско-промисл. предприятия	безимотни	без работник	необработващи земи	без инвентар
				наделна	арендувана							
I. Без работен добитък	8 728	26,0	0,7	6,2	0,2	4,6	0,6	4,0	9,5	16,6	41,6	98,5
II. С 1 глава работен добитък	10 510	31,3	3,0	9,4	1,3	5,7	1,4	5,4	1,4	4,9	2,9	2,5
III. С 2—3 глави работен добитък	11 191	33,3	6,8	13,8	3,6	7,7	8,3	12,3	0,4	1,3	0,4	—
IV. С 4 и повече глави работен добитък	3 152	9,4	14,3	21,3	12,3	11,2	25,3	34,2	0,1	0,4	0,3	—
<i>Всичко:</i>	33 581	100,0	4,4	11,2	2,5	6,7	5,7	10,0	3,0	6,3	11,9	23,4
От 24 типични стопанства*	ратаи		0,5	7,2	0	4,5						
	бедни		2,8	8,7	3,9	5,6						
	среди		8,1	9,2	7,7	8,3						
	заможни		13,5	22,1	8,8	7,8						
<i>Всичко:</i>			7,2	12,2	6,6	7,3**						

* Тук от бедните са отделени двама ратаи (№ 14 и 15 от бюджетите у Шчербина), така че бедните остават само 5.

** Във връзка с тази таблица не можем също така да не отбележим, че тук виждаме същото увеличаване на арендуваната земя успоредно с нарастващата състоятелност, независимо от увеличаването на наделната земя. По този начин въз основа на данните за още един уезд се потвърждава погрешността на мисълта за основното значение на наделната земя. Напротив, виждаме, че частта на наделната земя в цялото земевладение на дадена група нямални успоредно с увеличаване на състоятелността на групата. Като съберем наделната и арендуваната земя и изчислим % на наделната земя към тази сума, получаваме следните данни по групи: I) 96,8%; II) 85,0%; III) 79,3%; IV) 63,3%. И това явление е съвсем естествено. Знаем, че от освободителната реформа насам земята в Русия стана стока. Който има пари, винаги може да купи земя: трибни да се купува и наделна земя. Ясно е, че заможните селяни концентрират в ръцете си земята и че тази концентрация се изразява по-силно в арендите поради средновековните ограничения в обръщението на наделната земя. «Приятелите на народа», които са за такива ограничения, не разбират, че тази безсмислена реакционна мярка само влошава положението на бедните: разорените, лишени от инвентар селяни при всички случаи са принудени да дават земята си под наем и забраната да я дават под наем (или да я продават) ще накара бедните или да я дават тайно и следователно при по-неизгодни условия, или — да дават земята си даром на «общината», т. е. пак на същия кулак.

Тук не мога да не цитирам дълбоко вярното разсъждение на Гурвич относно тази прословута «неотчуждаемост»:

«За да вникнем в този въпрос, трябва да видим кой купува селската земя.

добитък (при тях добитъкът е малко повече, а земята — малко по-малко), а заможните стопани се доближават до онези, които имат 4 и повече глави работен добитък, но са малко по-долу от тях. Следователно можем да направим извода, че общо в уезда има не по-малко от 0,1 стопани, които водят правилно, доходно земеделско стопанство и не се нуждаят от странични доходи. (Този доход — важно е да го отбележим — се изразява в пари и следователно предполага търговски характер на земеделieto.) Те се справят със стопанството в значителна степен с помощта на наемни работници: не по-малко от $\frac{1}{4}$ от домакинствата държат постоянни ратан, а колко освен това наемат временни надничари — не се знае. Освен това в уезда повече от половината стопани са бедни (около 0,6: без коне и с

Видяхме, че само по-малката част от участъците четвъртинна земя е купена от търговци. Изобщо малките участъци, продавани от дворяните, се купуват само от селяни. Следователно този въпрос засяга единствено отношенията между селяните и не засяга интересите нито на дворянството, нито на класата на капиталистите. Твърде възможно е в подобни случаи руското правителство да благоволни да подхвърли някобе подаяние на народниците. Едва ли е възможно това странично съединение (*mésalliance*) на източната патриархална опека (*oriental paternalism*) с някакъв уродлив държавно-социалистически прохибиционизъм да не предизвика опозиция именно от страна на онези, към които е насочено благодеянието. Тъй като процесът на разлагане на селото явно се извършва вътре, а не извън него, неотчуждаемостта на селската земя ще бъде равностепенна члост и просто на безвъзмездна експроприация на бедните селяни в полза на богатите членове на общината.

Ние забелязваме, че процентът на преселниците сред четвъртинните⁶⁶ селяни, които са имали право да отчуждават земята си, е бил значително по-голям, отколкото сред бившите държавни селяни с общинно земевладение: именно в Рязанбургски уезд (Рязанска губерния) преселниците сред първите са 17%, а сред вторите — 9%. В Данковски уезд сред първите те са 12%, а сред вторите — 5%. На какво се дължи тази разлика? Едни конкретен пример ще поясни това:

«През 1881 г. една мъничка община от 5 стопани, бивши крепостни на Григоров, се преселва от селото Бигилдино, Данковски уезд. Земята си, 30 дес., тя продава на един богат селянин за 1500 рубли. На старото място преселниците нямало с какво да се препитават и повечето от тях целогодишно работели като наемни работници» («Сборник стат. свед.», ч. II, с. 115, 247). Според данните на г-н Григориев («Преселването на селянина от Рязанска губерния») 300 рубли — цената на среден селски участък от 6 дес. — са достатъчна сума, за да може едно селско семейство да си обзаведе земеделско стопанство в Южен Сибир. Следователно напълно разореният селянин би могъл да продаде своя участък общинна земя и да стане земеделец на ново място. Благоговението пред свещените обичай на прадедите едва ли би устояло на такова изкушение, ако не е противодействувалата намеса на всемилостивата бюрокрация.

Разбира се, ще ме обвинят в песимизъм, както неотдавна ме обвиняваха заради възгледите ми относно преселването на селяните («Северный Вестник», 1892, № 5, ст. на Богдановски). Обикновено разсъждават приблизително така: да допуснем, че положението е представено в строго съответствие с живота, какъвто е той в действителност, но вредните последици (от преселванията) се дължат на ненормалните условия на селяните, а при нормални условия възраженията (против преселванията) «не биха имали сила». За нещастие обаче тези действително «ненормални» условия се развиват от само себе си, а създаването на «нормални» условия не зависи от благожелателите на селяните» (спом. съч., с. 137).⁶⁹

един кон, $26\% + 31,3\% = 57,3\%$), водещи стопанството си направо на загуба, следователно разоряващи се, подложени на постоянна и неотклонна експроприация. Те са принудени да продават своята работна сила, при което около $\frac{1}{4}$ от селяните живеят вече в много по-голяма степен от наемен труд, отколкото от земеделието. Останалите селяни са средни, които постоянно имат дефицит, горе-долу закърпват положението, като припечелват по нещо настрана, и следователно са лишени от всякаква стопанска устойчивост.

Нарочно се спрях толкова подробно на тези данни, за да покажа колко превратно представя действителността г-н Кривенко. Без много да му мисли, той взема общите средни цифри и борави с тях: получава се, разбира се, не само фикция, а истински фалш. Видяхме например, че един заможен селянин (от типичните бюджети) със своя чист доход ($+ 197,34$) покрива дефицита на *девет* бедни домакинства ($- 21,38 \times 9 = -192,42$), така че 10% богати селяни в уезда не само ще покрият дефицита на 57% бедни, но и ще дадат известен излишък. И г-н Кривенко, получавайки от средния бюджет на 24 стопанства такъв излишък от 44,14 рубли — а като се приспаднат кредитът и недоборите, 15,97 рубли, — говори направо за «западане» на средните и намиращите се под средното равнище стопанни. Всъщност за западане може да се говори само при средните селяни*, а при масата бедни виждаме вече пряка експроприация, придружаваща се при това от концентрация на средствата за производство в ръцете на малцинството, което притежава сравнително едри и устойчиви стопанства.

Игнорирането на това обстоятелство е попречило на автора да забележи и следната, много интересна особеност на тези бюджети: те същевременно^о доказват, че *разслояването на селяните създава вътрешен пазар*. От една страна, като се върви от висшата група към низшата, нараства значението на дохода от странични помилъци (6,5%—18,8—23,6% от целия бюджет при заможните, средните и бедните), т. е. главно от продажба на работната

* А и това едва ли ще бъде вярно, тъй като западането предполага временно и случайно изгубване на устойчивостта, а средните селяни, както видяхме, винаги са в неустойчиво положение, пред прага на разоренето.

сила. От друга страна, като се върви от низшите групи към висшите, се засилва стоковият (дори нещо повече: *буржоазен*, както видяхме) характер на земеделието, расте процентът на отчуждаваните зърнени храни: доходът от земеделието по категории при всички стопани е: а) $\frac{3\ 861,7}{1\ 774,4}$,

б) $\frac{3\ 163,8}{899,9}$, в) $\frac{689,9}{175,25}$. Знаменателят показва паричната част от дохода*, равняваща се на 45,9%—28,3%—25,4%, като се върви от висшата категория към низшата.

Тук отново виждаме нагледно как средствата за производство, от които се отделят експроприираните селяни, се превръщат в *капитал*.

Ясно е, че от използвания — или, по-точно, изопачения — по този начин материал г-н Кривенко не би могъл да направи правилни изводи. След като описва с езика на един новгородски селянин, с когото пътувал във влака, паричния характер на селското стопанство по онези места, той е принуден да направи правилния извод, че именно тази обстановка, обстановката на стоково стопанство, «изработва» особени способности, поражда една единствена грижа: «по-евтино да отметнеш (сенокоса)», «по-скъпо да продадеш» (с. 156).** Тази обстановка е един вид «школа», «която пробужда (вярно!) и изостря търговския нюх». «Откриват се таланти, от които се излюпват Душевадникови, Скубачеви и други кождерски фамилии***, а наивните и простиците изостават, изпадат, разоряват се и се превръщат в ратаи» (с. 156).

Данните за една губерния, поставена при съвсем други условия — земеделска (Воронежка), — водят до същите

* За да изчисля паричния доход от земеделието (Щчербина не го дава), трябваше да правя доста сложни сметки. От целия доход от зърнените храни трябваше да се извади доходът от сламата и плевата, които, по думите на автора, отиват за храна на добитъка. Авторът сам ги изключва в гл. XVIII, но само в общите цифри за уезда, а не за дадените 24 стопанства. От неговите общи данни определих процента на дохода от зърното (в сравнение с целия си доход от зърнените храни, т. е. и от зърното, и от сламата с плевата) и от него приспаднах в дадения случай сламата и плевата. Този процент за ръжта е 78,98, за пшеницата — 72,67, за овеса и ечемика — 73,32, за просото и елдата — 77,78. След това вече определих количеството на продаваното зърно, като приспаднах количеството, което се изразходва в собственото стопанство.

** Трябва да наемеш работника по-евтино, за да извлечеш полза от него — съвсем правилно казва пак там г-н Кривенко.

*** Ама каква е тази работа, г-н Южаков! Вашият колега казва, че от «талантите» излизат «кождери», а Вие ни уверявахте, че хората ставали таква само защото имали «некритичен ум». Ето това, господа, не е хубаво: колеги от едно списание да се оборват един друг!

заклучения. Като че ли всичко е съвсем ясно: отчетливо се откроява системата на стоковото стопанство като основен фон на икономиката на страната изобщо и на «общинните» «селяни» по-специално, очертава се и *фактът*, че това стоково стопанство, *именно то* разделя «народа» и «селяните» на пролетариат (разоряват се, превръщат се в ратаи) и буржоазия (кождери), т. е. превръща се в капиталистическо стопанство. Но «приятелите на народа» никога не се решават да погледнат *действителността* открито и да нарекат нещата със собствените им имена (това е прекалено «сурово»)! И г-н Кривенко разсъждава:

«Някои намират този ред за напълно естествен (би трябвало да се добави: за напълно естествена последница от капиталистическия характер на производствените отношения. Тогава това би било точно предаване на мненията на тези «някои» и тогава вече не би могло тези мнения да се отхвърлят с празни фрази, а ще трябва нещата да се разгледат по същество. Когато авторът не си поставя специално за цел да се бори срещу тези «някои», той сам признава, че именно паричното стопанство е опази «школа», от която излизат «талантиви» кождери и «наивни» ратаи) и виждат в него непреодолимата мисия на капитализма. (Ама, разбира се! Да смяташ, че трябва да се води борба именно против «школата» и разпореждащите се в нея «кождери» с техните административни и интелегентни лакеи, значи да смяташ капитализма за непреодолим. А виж, ако оставиш в пълна неприкосновеност капиталистическата «школа» с кождерите и искаш да премахнеш чрез либерални полумерки нейните капиталистически продукти — това означава да бъдеш истински «приятел на народа»!) Ние гледаме на това малко по-другояче. Безспорно тук капитализмът играе значителна роля, което изтъкнахме по-горе (става въпрос именно за школата на кождерите и ратаите), обаче не може да се каже, че неговата роля е чак толкова всеобхватна и решаваща, та при извършващите се в народното стопанство промени да няма други фактори, а в бъдеще — никакъв друг изход» (с. 160).

Ето, виждате! Вместо точна и ясна характеристика на съвременния строй, вместо определен отговор на въпроса, *защо селяните* се разделят на кождери и ратаи, г-н Кривенко се измъква с фрази, които не казват нищо. «Не

може да се каже, че ролята на капитализма е решаваща.» Та точно в това е въпросът — може ли да се каже това или не може.

За да защитите своето мнение, вие би трябвало да посочите какви други причини са *решаващи*, какъв друг *изход* може да има освен посочения от социалдемократите — класовата борба на пролетариата против кождерите.* Нищо обаче не се сочи. Впрочем може би авторът смята, че това е посочено по-долу? Колкото и да е забавно, от «приятелите на народа» всичко може да се очаква.

«Западът, както видяхме, преди всичко слабите стопанства, които имат малко земя» — именно надел под 5 десетини. «А типичните стопанства на държавните селяни при 15,7 дес. надел се отличават с устойчивост. . . Наистина, за да получат такъв доход (чист — 80 рубли), те арендуват още по 5 дес., но това само показва какво им е нужно.»

До какво всъщност се свежда тази «поправка», присъединяваща към капитализма прословутата «малоимотност»? До това, че онези, които имат малко, загубват и него, а имотните (с 15,7 дес.) придобиват още повече.** Та това е празно перифразиране на тезата, че едни се разоряват, а други забогатяват! Време е да се изоставят тези безсъдържателни фрази за малоимотността, които не обясняват нищо (тъй като селяните не получават даром наделната земя, а тя им се продава), а само описват процеса, и то неточно, тъй като трябва да се говори не само за земята, а изобщо за средствата за производство, и не за това, че у селяните те са «малко», а за това, че селяните *се освобождават* от тях, че те *се експроприират* от развиващия се капитализъм. «Ние съвсем не искаме да кажем — обобщава своята философия г-н Кривенко, — че селското стопанство трябва и може, при всички условия, да си остане

* Ако засега способни да възприемат идеята за класовата борба на пролетариата срещу буржоазията се оказват само градските фабрично-заводски работници, а не селските «наивни и простички» ратан, т. е. именно хората, които са загубили тези мили качества, толкова тясно свързани с «вековните устои» и с «общинния дух», това само доказва колко правилна е теорията на социалдемократите за прогресивната, революционната работа на руския капитализъм.

** А да не говорим колко нелепа е представата, че селяните, притежаващи еднакъв надел, са равни помежду си, а не се делят също на «кождери» и «ратан».

«натурално» и обособено от обработващата промишленост (пак фрази! нима току-що не признахте съществуващата вече школа на паричното стопанство, което предполага размяна и следователно обособяване на земеделието от обработващата промишленост? За какво ви е отпovo тази каша за възможното и необходимото?), а казваме само, че изкуствено да се създава обособена промишленост е нерационално (интересно дали промишлеността на кимряковци и павловци е «обособена»? и кой, как и кога я е «създал изкуствено?»), че отделянето на работника от земята и от оръдията за производство става не само под влияние на капитализма, а и на други фактори, които го предшествуват и му съдействуват.»

Тук, изглежда, пак се изхожда от дълбоката мисъл, че ако работникът се отделя от земята и тя преминава в ръцете на кождера, това става, защото първият има «малко» земя, а вторият — «много».

И подобна философия може да обвинява социалдемократите в «ограниченост», защото те виждат решаващата причина в капитализма! . . . Спрях се още веднъж толкова подробно на разслояването на селяните и кустарите именно защото бе необходимо да поясня нагледно как социалдемократите си представят работата и как я обясняват. Необходимо бе да посоча, че самите факти, които за субективния социолог означават, че селяните са «обеднели», а «ловците» и «кождерите» са «прибрали печалбата» — според гледището на материалиста означават буржоазно разслояване на стокoproизводителите, разслояване, предизвикано по необходимост от самото стоково стопанство. Нужно беше да се покаже на какви факти се основава тезата (приведена по-горе, в I свитък*), че в Русия навсякъде се води борба между имотните и безимотните, не само във фабриките и заводите, но и в най-затънтеното селце, и навсякъде тази борба е борба между буржоазия и пролетариат, формиращи се върху почвата на стокoвото стопанство. Разлагането, разселячването на нашите селяни и кустари, което може да се обрисова съвсем точно благодарение на такъв превъзходен материал като земската статистика, е *фактическо* доказателство, че именно социал-

* Вж. с. 180 — 182, на настоящия том. Ред.

демократите имат правилно схващане за руската действителност, според което селянинът и кустарят са *дребни производители* в «категоричното» значение на тази дума, т. е. *дребни буржоа*. Това положение може да се нарече централна точка в теорията на РАБОТНИЧЕСКИЯ СОЦИАЛИЗЪМ в сравнение със стария селски социализъм, който не разбираше нито обстановката на стоковото стопанство, при която живее този дребен производител, нито капиталистическото му разлагане върху тази почва. Ето защо всеки, който би искал сериозно да критикува социалдемократизма, би трябвало да съсредоточи своята аргументация именно върху това — да докаже, че Русия в политико-икономическо отношение не представлява система на стоково стопанство, че не върху тази почва се извършва разслояването на селяните, че експроприацията на масата от населението и експлоатацията на трудещите се може да се обясни с нещо друго, а не с буржоазната, капиталистическата организация на нашето общество (включително и селското) стопанство.

Хайде, господа, опитайте се!

Освен това има още едно основание, поради което аз предпочетох да илюстрирам социалдемократическата теория именно с данни за селското и кустарното стопанство. Бих отстъпил от материалистическия метод, ако критикувайки възгледите на «приятелите на народа», се бях ограничил със съпоставяне на техните и марксистките идеи. Необходимо е освен това да се обяснят «народническите» идеи, да се покаже тяхната МАТЕРИАЛНА основа в нашите съвременни обществено-икономически отношения. Картинките и примерите от икономиката на нашите селяни и кустари показват какво представлява «селянинът», чиито идеолози искат да бъдат «приятелите на народа». Те доказват буржоазността на икономиката на нашето село и с това потвърждават, че причисляването на «приятелите на народа» към идеолозите на дребната буржоазия е правилно. Нещо повече: те показват, че между идеите и програмите на нашите радикали и интересите на дребната буржоазия съществува най-тясна връзка. Именно тази връзка, която ще стане още по-ясна след обстояния анализ на тяхната програма, обяснява широкото разпространение на тези радикални идеи сред нашето «общество»; пак тя

прекрасно обяснява и политическото лакейство на «приятелите на народа» и тяхната готовност за компромиси.

Най-сетне, имах още едно основание да се спра толкова подробно върху икономиката именно на онези страни на нашия обществен живот, където капитализмът е най-слабо развит и откъдето народниците обикновено черпеха материал за своите теории. Като изследваме и представим тази икономика, най-лесно можем да отговорим по същество на едно от извънредно разпространените възражения против социалдемократията, циркулиращи сред нашата публика. Изхождайки от общоизвестната идея, че капитализмът противоречи на «народния строй», и виждайки, че социалдемократите смятат едрия капитализъм за прогресивно явление, че искат именно върху него да се опират в борбата против съвременния грабителски режим, нашите радикали, без много да му мислят, обвиняват социалдемократите в игнориране интересите на масата от селското население, в стремеж да «прекарат всеки мужик през фабричния казан» и т. н.

Всички тези разсъждения се дължат именно на поразително нелогичния и странен подход — за капитализма съдят по онова, което е той в действителност, а за селото — по онова, което то «може да бъде». Ясно е, че най-добре можем да отговорим на това, като им покажем *истинското* село, неговата *истинска* икономика.

Всеки, който безпристрастно, научно се вгледа в тази икономика, ще признае, че селска Русия представлява система от дребни, разпръснати пазари (или мънички филиали на централния пазар), регулиращи общественоекономическия живот на отделни малки райони. А във всеки такъв район виждаме всички онези явления, които са присъщи изобщо на общественоекономическата организация, регулирана от пазара: виждаме разслояването на равните в миналото, патриархални непосредствени производители на богаташи и бедняци, виждаме възникването на *капитала*, особено на търговския, който уплита в своите мрежи трудещия се човек, изсмуквайки всичките му сокове. Когато сравнявате описанията на икономиката на селяните у нашите радикали с точните данни на първоизточниците за стопанския живот на село, с изумление откривате, че в критикуваната система от възгледи няма

място за масата дребни търгаши, от които гъмжи на всеки такъв пазар, за всевъзможните прекупвачи и скубачи, както ги наричат местните селяни, за цялата маса дребни експлоататори, които се разпореждат на пазарите и безпощадно мачкат трудещия се. Чисто и просто обикновено ги оставят настрана — един вид «това вече не са селяни, а търгаши». — Да, вие сте напълно прави: това «вече не са селяни». Но я се опитайте да отделите в една група всички тези «търгаши», т. е. ако се изразим на точен политико-икономически език, онези, които имат търговско стопанство и които, макар и отчасти, присвояват чужд труд, опитайте се да изразите в точни данни икономическата сила на тази група и нейната роля в цялото стопанство на района; опитайте се след това да отделите в противоположна група всички онези, които също «вече не са селяни», тъй като предлагат на пазара своята работна сила и работят не за себе си, а за друго, опитайте се да спазите тези елементарни изисквания за безпристрастно и сериозно изследване и вие ще видите такава ярка картина на буржоазно разложение, че от мита за «народния строй» няма и помен да остане. Тази маса дребни селски експлоататори е страшна сила, страшна особено поради това, че те мачкат трудещите се поотделно, поединично, че ги приковават за себе си и им отнемат всяка надежда за избавление, страшна поради това, че при изостаналостта на селото, пораждана от присъщите на описваната система ниска производителност на труда и липса на връзки с външния свят, тази експлоатация означава не само ограбване на труда, но и азиатска гавра над личността, което е нещо постоянно в селото. Така че ако сравните *истинското* село с нашия капитализъм, ще разберете защо социалдемократите смятат, че нашият капитализъм върши прогресивна работа, като обединява тези дребни, пръснати пазари в един общоруски пазар, като създава вместо огромното множество дребни благонамерени кождери шепа солидни «стълбове на отечеството», като обобществява труда и повишава неговата производителност, изтръгва трудещия се от властта на местните кръвопийци и го подчинява на едрия *капитал*. Това подчинение е прогресивно в сравнение с предишното — въпреки ужасяващото потискане на труда, измирането, подивяването, осакатяването на женския и детския

организъм и т. н., — защото то БУДИ МИСЪЛТА НА РАБОТНИКА, превръща глухото и смътно недоволство в съзнателен протест, превръща изолирания, маловажен и безсмислен бунт в организирана класова борба за освобождение на всички трудещи се, в борба, която черпи сили от самите условия на съществуване на този едър капитализъм и затова може безусловно да разчита на СИГУРЕН УСПЕХ.

В отговор на обвинението, че игнорират масата от селяните, социалдемократите с пълно право могат да се позоват на думите на Карл Маркс:

«Критиката смъкна от веригите украсяващите ги въображаеми цветя не за да продължава човечеството да носи тези окови в тяхната форма, лишена от всякаква фантазия и всякаква радост, а за да смъкне то веригите и да протегне ръка към живото цвете.»⁷⁰

Руските социалдемократи смъкват въображаемите цветя, разкрасяващи нашето село, воюват против идеализацията и фантазиите, вършат онази разрушителна работа, заради която до смърт ги мразят «приятелите на народа», не за да си остане селската маса в сегашното положение на потисничество, измиране и заробване, а за да разбере пролетариатът какви са веригите, които навсякъде сковават трудещия се, да разбере как се коват тези вериги и да съумее да се вдигне против тях, да ги смъкне и да протегне ръка към истинското цвете.

Те разясняват тази идея на представителите на трудещата се класа, които по своето положение единствени са способни да усвоят класовото самосъзнание и да започнат класовата борба — а в същото време ги обвиняват, че се стремели да прекарат мужика през общия казан.

И кой ги обвинява? —

Точно тези, които в надеждите си за освобождение на трудещия се се уповават на «правителството» и «обществото», т. е. на органите на същата буржоазия, която навсякъде е оковала трудещите се!

И такива мекотели ще ми разправят, че социалдемократите нямали идеал!

Да преминем към политическата програма на «приятелите на народа», с чиито теоретически възгледи, струва ми се, прекалено много се занимавахме. С какви мерки искат те да «потушат пожара»? В какво виждат те изхода, щом не приемат посочения от социалдемократите?

«Реорганизиране на селската банка — казва г-н Южак в статията «Министерството на земеделието» (кн. 10 на «Р. Б-во»), — учредяване на управление по колонизирането, регулиране на арендуването на държавните земи в интерес на народното стопанство . . . разработване и уреждане на въпроса за арендата — такава е програмата за възстановяване и закрила на народното стопанство от икономическото насилие (sic!) на зараждащата се плутокрацията.» А в статията «Въпроси на икономическото развитие» тази програма за «възстановяване на народното стопанство» е допълнена със следните «първи, но необходими стъпки»: «премахване на всички пречки, които днес сковават селската община; освобождаване на общината от опекунството, преминаване към обществено обработване на земята (обобществяване на земеделския поминък) и развитие на общинната обработка на суровините, добивани от земята». А г-н Кривенко и г-н Каришев добавят: «евтин кредит, артелна форма на стопанството, осигурен пласмент, възможност да отпадне предприемаческата печалба (на това специално ще се спрем по-долу), изобретяване на по-евтини двигатели и други технически подобрения» и най-сетне — «музеи, складове, комисионерски кантори».

Вникнете в тази програма и ще видите, че тези господа изцяло стоят върху почвата на съвременното общество (т. е. върху почвата на капиталистическите отношения, което те не съзнават) и искат да претупат работата с подкърпване и поправка, а не разбират, че всички техни прогреси — евтин кредит, технически подобрения, банки и т. н. — могат само да засилят и да развият буржоазията.

Ник.—он, разбира се, е напълно прав — и това е една от най-ценните му тези, срещу която «приятелите на народа» не можеха да не протестират, — че никакви реформи върху почвата на съвременните отношения няма да помогнат, че и кредитът, и преселванията, и данъчните ре-

форми, и предаването на цялата земя на селяните няма да доведат до някаква съществена промяна, а напротив — неизбежно ще засилят и развият капиталистическото стопанство, днес спъвано от излишно «опекунство», от остатъците на крепостническите платeжи, от закрепването на селяните за земята и т. н. Икономистите, които са за екстензивно развитие на кредита — казва той, — като например кн. Василчиков (по идеи несъмнен «приятел на народа»), искат същото, което «либералите», т. е. буржоазните икономисти, «стремят се към развитие и затвърдяване на капиталистическите отношения». Те не разбират антагонизма в нашите производствени отношения (и сред селяните, както и в другите съсловия) и вместо да се стараят да разчистят пътя пред този антагонизъм, вместо направо да се присъединят към заробваните по силата на този антагонизъм и да се стремят да им помогнат, за да се вдигнат на борба, те мечтаят за прекратяване на борбата чрез мерки, предназначени да задоволят всички, да доведат до помирение и обединяване. Ясно е какъв може да бъде резултатът от всички тези мерки: достатъчно е да си спомним посочените по-горе примери за разслояването, за да се убедим, че от всички тези кредити*, подобрения, банки и тем подобни «прогреси» би могъл да се възползва само онзи, който има правилно, здраво стопанство и известни «спестявания», т. е. представителят на нищожното малцинство, на дребната буржоазия. И както и да реорганизирате селската банка и другите подобни учреждения, с това ни най-малко не ще засегнете основния и коренен факт, че масата от населението е експроприирана и продължава да бъде експроприирана, че тя няма средства дори да се прехранва, а камо ли да поддържа правилно стопанство.

Същото трябва да се каже и за «артелите», за «общественото обработване на земята». Г-н Южаков го нарича «обобществяване на земеделския поминък». Разбира се, това е просто курноз, защото за обобществяването е пужна

* Тази идея — да се оказва кредитна помощ на «народното стопанство», т. е. на дребните производители, при съществуващите капиталистически отношения (а както видяхме, вече и «приятелите на народа» не могат да отричат съществуването им), — тази безсмислена идея, показваща неразбиране на азбучните истини на теоретическата политическа икономия, най-нагледно доказва колко пошла е теорията на тези господа, които се мъчат да се крепят на два стола.

организация на производството не в рамките на някакво си селце, необходимо е да се експропрират «кождерите», които са монополизирали средствата за производство и които управляват сегашното руско обществено стопанство. А за тази цел е нужна борба, борба и пак борба, а не дребно еснафско морализаторство.

Именно поради това подобни мерки у тях се превръщат в кротки либерални полумерки, които се крепят върху щедростта на буржоазните филантропи, а вредата, която причиняват, като отклоняват експлоатираните от борбата, е много по-голяма, отколкото ползата от евентуалното подобрене в положението на отделни личности, което не може да не бъде мизерно и несигурно върху общата основа на капиталистическите отношения. До каква безобразна степен тези господа замазват антагонизма в руския живот — което, разбира се, те правят с най-добри намерения, да прекратят сегашната борба, т. е. именно с такива намерения, с каквито е постлан пътят към ада, — се вижда от следното разсъждение на г-н Кривенко:

«интелигенцията ръководи предприятията на фабрикантите и може да ръководи народната промишленост.»

Цялата им философия е едно непрекъснато хленчене, че има борба и експлоатация, но «би могло» и да ги няма, ако. . . не съществуваша експлоататорите. Какво всъщност е искал да каже авторът с тази безсмислена фраза? Нима може да се отрече, че руските университети и други учебни заведения ежегодно фабрикуват «интелигенция» (??), която само търси кой да я изхрани? Може ли да се отрече, че сега в Русия само буржоазното малцинство има средства да издържа тази «интелигенция»? Нима буржоазната интелигенция в Русия ще изчезне, след като «приятелите на народа» са казали, че тя «би могла» да служи не на буржоазията? Да, «би могла», ако не беше буржоазна. «Би могла» да не бъде буржоазна, «ако» в Русия нямаше буржоазия и капитализъм! И цял живот тези хора се залъгват с «ако беше» и «да не беше»! Впрочем, тези господа не само отхвърлят решаващото значение на капитализма, но изобщо не искат да видят нищо лошо в него. Ако се премахнат някои «дефекти», тогава те може би ще се подредят при него доста добре. Ето, моля, следното изявление на г-н Кривенко:

«Капиталистическото производство и капитализирането на занаятите съвсем не са врата, през която обработващата промишленост може само да се отдалечи от народа. Разбира се, тя може да се отдалечи, но може и да влезе в народния живот и да се доближи до селското стопанство и добиващата промишленост. В това отношение са възможни няколко комбинации и за целта могат да послужат както други, така и същата тази врата» (161). Г-н Кривенко притежава някои твърде добри качества в сравнение с г-н Михайловски. Например откровеност и праволинейност. Където г-н Михайловски би изписал цели страници с гладки и бойки фрази, като се върти около предмета, без да се докосне до него, там деловият и практичен г-н Кривенко реже направо и без да му мигне окото, разгохва пред читателя цялата абсурдност на своите възгледи. Ето, вижте: «капитализмът може да влезе в народния живот». Тоест, капитализмът е възможен без отделяне на трудещия се от средствата за производство! Това наистина е чудесно; сега поне ни е съвсем ясно какво искат «приятелите на народа». Те искат стоково стопанство без капитализъм — капитализъм без експроприация и без експлоатация, само с дребна буржоазия, която кротко си живурка под покровителството на хуманните помешници и либералните администратори. И със сериозния вид на департаментски чиновник, който възнамерява да облагодетелствува Русия, те се залавят да съчиняват комбинации за такова устройство, при което и вълкът да е сит, и агнето да е цяло. За да придобием представа за характера на тези комбинации, трябва да се обърнем към статията на същия автор в кн. 12 («По повод на културните самотници»): «С артелната и държавната форма на промишлеността - разсъждава г-н Кривенко, който явно си въобразява, че нече са го «призовали» да «решава практическите икономически проблеми» — съвсем не се изчерпва онова, което може да се предложи в дадения случай. Възможна е например следната комбинация. По-нататък «се разказва как някакъв техник донесъл в редакцията на «Русское Богатство» проект за техническа експлоатация на Донска област под форма на акционерно предприятие с малки акции (не повече от 100 рубли). На автора на проекта било предложено да го видоизмени приблизително по след-

ния начин: «акциите да принадлежат не на частни лица, а на селските общини, като онази част от тяхното население, която отиде да работи в предприятията, ще получава обикновена работна заплата, а селските общини ще ѝ гарантират връзката със земята.»

Наистина — каква административна гениалност! С каква умилителна простота и лекота капитализмът се въвежда в народния живот и неговите зловредни качества се премахват! Трябва само да се направи така, че посредством общината селските богаташи да купят акциите* и да получават доход от предприятието, където ще се труди «част от населението», на която е осигурена връзка със земята — такава «връзка», при която не можеш да преживееш от тази земя (иначе кой би отишъл да работи за «обикновена работна заплата»?), но която е достатъчна да върже човек на едно място, да го направи роб именно на местното капиталистическо предприятие и да му отнеме възможността да смени единия работодател с друг. Говоря с пълно право за работодател, за капиталист, защото, който плаща на трудещия се *работна заплата*, не може да бъде наречен другояче.

Читателят може би вече ми се сърди, че толкова дълго се занимавам с такава глупост, която явно не заслужава никакво внимание. Но позволете, макар и да е глупост, все пак това е такава глупост, анализът на която е полезен и необходим, тъй като тя отразява действителните обществено-икономически отношения в Русия и поради това спада към твърде разпространените у нас обществени идеи, с които социалдемократите още дълго ще трябва да се съобразяват. Работата е там, че преходът от крепостническият, феодалният начин на производство към капиталисти-

* Казвам, че акциите ще бъдат купени от богатшите — въпреки уговорката на автора, че акциите ще принадлежат на общината, — тъй като той все пак говори за купуване на акциите с пари, а пари имат само богатшите. Дали това ще става чрез общината или не, във всички случаи ще могат да платят само богатшите, също както и купуването или арендуването на земя от общината ни най-малко не премахва монополизирването на тази земя от богатшите. По-нататък, доходът (дивидентът) ще се получава пак от онзи, който е платил — иначе акцията няма да е акция. И аз разбирам предложението на автора в смисъл, че известна част от печалбата ще се отчислява за «осигуряване връзката на работниците със земята». Ако обаче авторът не разбира същото (макар че то неизбежно произтича от казаното), а има предвид богатшите да плащат акциите, без да получават дивидент, тогава неговият проект просто се свежда до това — имотните да поделят състоянието си с безимотните. Това прилича на анекдота за препарата срещу мухи, при който се изисква да хванеш мухата и да я пуснеш в съда — и тя веднага ще умре.

ческия в Русия пораждаше, а отчасти и сега поражда такова положение на трудещия се, при което селянинът не можеше да се изхранва от земята и да носи свързаните с нея повинности в полза на помещика (а той и досега ги носи) и беше принуден да прибягва до «странични занятия», които отначало, в доброто старо време, имаха формата или на самостоятелен поминък (напр. каруцарство), или на несамостоятелен, но носещ сравнително спокоен доход поради крайно слабото развитие на извънземелските поминъци. Това състояние осигуряваше, в сравнение със сега, известно благосъстояние на селяните, благосъстояние на крепостни хора, които мирно вегетираха под сянката на сто хиляди благородни полицеймейстери и на зараждащите се грабителите на руската земя — буржоата.

И ето, «приятелите на народа» идеализират този строй, отхвърлят чисто и просто неговите тъмни страни, мечтаят за него — «мечтаят», тъй като той много отдавна вече не съществува, много отдавна е разрушен от капитализма, който породи масова експроприация на земеделските стопани и превърна някогашните «странични занятия» в средство за най-необузdana експлоатация на предлаганата в излишък работна «ръка».

Нашите рицари на еснафството искат именно да бъде запазена «връзката» на селянина със земята, но не искат крепостното право, което единствено осигуряваше тази връзка и което бе разрушено едва от стоковото стопанство и от капитализма, който направи тази връзка невъзможна. Те искат странични поминъци, които да не откъсват селянина от земята, които — при работа за пазара — да не пораждат конкуренция, да не създават капитал и да не поставят масата от населението в робска зависимост от капитала. Верни на субективния метод в социологията, те искат «да вземат» хубавото и от едното, и от другото, но на практика това детинско желание, естествено, води само към реакционна мечтателност, игнорираща действителността, води към неспособност да се разберат и утилизират действително прогресивните, революционните страни на новите отношения и към одобряване на мерките, увековечаващи добрите стари отношения на полукрепостническия, полусвободния труд — отношения, които се харак-

теризират с всички ужаси на експлоатацията и потисничеството и не дават никаква възможност за изход.

За да докажа, че правилно причислявам «приятелите на народа» към реакционерите, ще се позова на два примера.

В московската земска статистика можем да прочетем описание на стопанството на някоя си г-жа К. (в Подолски уезд), от което (от стопанството, а не от описанието) се възхищаваха и московските статистигици, и г-н В. В., ако не ме лъже паметта (той писа за това, доколкото си спомням, в някаква статия в списание).

За г-н В. Орлов прословутото стопанство на г-жа К. е «факт, който убедително потвърждава на практика» любимото му твърдение, че «където селското земеделие е в ред, там и стопанството на частните земевладелци е подобро». От разказа на г-н Орлов за имението на тази г-жа се вижда, че тя поддържа стопанството си благодарение на труда на местни селяни, които обработват земята ѝ, а в замяна през зимата тя им дава брашно и т. н. на заем, при това собственичката се отнася към селяните извънредно грижливо, помага им, така че сега те са най-уредните селяни във волостта и житото им «стига почти до жътва (а преди не е стигало и до Никулден)».

Пита се, изключва ли «такава постановка на въпроса противоположността между интересите на селянина и на земевладелеца», както смятат г-н Н. Каблуков (т. V, с. 175) и г-н В. Орлов (т. II, с. 55—59 и др.)? Очевидно не, защото г-жа К. живее от труда на своите селяни. Следователно експлоатацията изобщо не е премахната. Да не вижда експлоатацията зад доброто отношение към експлоатираните е простимо за г-жа К., но не и за един икономист-статистик, който, възхищавайки се от дадения случай, напълно се приравнява към онези Menschenfreunde* на Запад, които се възхищават от доброто отношение на капиталиста към работника и изпадат в захлас, когато разказват как някой фабрикант се грижи за работниците, урежда им потребителни лавки, квартири и т. н. От съществуването (следователно от «възможността») на подобни «факти» да се прави заключение за липса на противополо-

* — «човеколюбци», филантропи. Ред.

ложност в интересите значи зад дърветата да не се вижда гората. Това, първо.

Второ, от разказа на г-н Орлов виждаме, че селяните на г-жа К. «благодарение на прекрасните добиви (помещицата им дала добри семена) завъдили добитък» и поддържат стопанството си «в исправност». Представете си, че тези «уредни стопани» са станали не «почти», а съвсем уредни: жито си имат не «почти», а чак до новата реколта и не «повечето от тях», а всички. Да си представим, че тези селяни имат достатъчно земя, че те имат и «пасище, и прогон», каквито те сега нямат (и това ми било уредност!), и ги вземат под аренда от г-жа К., срещу което ѝ работят. Нима г-н Орлов си мисли, че тогава — т. е. ако стопанството на селяните действително беше в исправност — тези селяни щяха «да вършат цялата работа в имението на г-жа К. грижливо, своевременно и бързо», както я вършат сега? Или може би признателността към добрата господарка, така майчински изсмукваща соковете на уредните стопани, ще бъде не по-малко силен импулс, отколкото безизходността на сегашното положение на селяните, които не могат без пасище и прогон?

Очевидно е, че именно такива са всъщност идеите на «приятелите на народа»: като истински идеолози на дребната буржоазия те искат не да се премахне, а да се смекчи експлоатацията, искат не борба, а примирение. Техните широки идеали, от гледна точка на които толкова усърдно гromят тесногърдите социалдемократи, стигат до «уредния» стопанин, който ще отбива «повинностите» към помещиците и капиталистите, стига помещиците и капиталистите да се отнасят справедливо към него.

Друг пример. Г-н Южаков в доста известната си статия «Норми на народното земевладение в Русия» («Русская Мысль», кн. 9 от 1885 г.) излага възгледите си относно размерите, които трябва да има «народното» земевладение, т. е., според терминологията на нашите либерали, земевладението, изключващо капитализма и експлоатацията. Сега — след като г-н Кривенко превъзходно ни разясни въпроса — ние разбираме, че той също се придържа към схващането за «въвеждане на капитализма в народния живот». За minimum на «народното» земевладение той взема такъв надел, който да покрива «нуждите от зърнени

храни и плащанията»*, а останалото значи може да се «припечели». . . С други думи, той просто се примирява с положението, при което селянинът, запазвайки връзката си със земята, търпи двойна експлоатация, отчасти от страна на помещика — чрез «надела», отчасти от страна на капиталиста — чрез «страничните занятия». Това състояние на дребните производители, подлагани на двойна експлоатация и при това поставени в такива условия на живот, които неизбежно ги потискат и притъпяват, отнемат им всякакви надежди не само за победа, но и за борба на класата на потиснатите — това полусредновековно положение е нес plus ultra на кръгозора и идеалите на «приятелите на народа». И ето, когато капитализмът, развивайки се с огромна бързина през цялата следреформена история на Русия, започна да изтръгва от корен опората на стара Русия — патриархалните, полукрепостните селяни, — да ги изтръгва от средновековната, полуфеодалната обстановка и да ги поставя в съвсем нова, чисто капиталистическа, принуждавайки ги да напускат местата, където са живели от край време, за да се скитат из цяла Русия и да търсят работа; изтръгвайки ги от робията на местния «работодател» и показвайки им къде се крият причините за експлоатацията изобщо, за класовата експлоатация, а не за ограбването от страна на някой изедник — когато капитализмът започна масово да въвлича изостаналото, невежо и докарано до скотско положение селско население във водовъртежа на все по-усложняващия се общественно-политически живот, тогава нашите рицари нададоха вопли и стенания, че устоите се сриват и рушат. Те и досега продължават да плачат и да охкат за доброто старо време, макар че сега, според мен, човек трябва да е спял, за да не вижда революционната страна на този нов начин на живот, за да не вижда, че капитализмът създава нова обществена сила, която с нищо не е свързана със стария режим на експлоатация и има възможност да се бори против него.

* За да покаже съотношението между този разход и останалата част от селския бюджет, ще се позова на същите 24 бюджета от Острогожки уезд. Средният разход на I семейство е 495 р. и 39 к. (н натурален, и паричен). От тях 109 р. и 10 к. отиват за изхранване на добитъка, 135 р. и 80 к. — за продоволствие с растителна храна и за данъци, а останалите 250 р. и 49 к. — за други разходи: нерастителна храна, облекло, инвентар, аренда и др. Според г-н Южков добитъкът се изхранва от сенокосните и спомагателните площи.

У «приятелите на народа» обаче не се забелязва никакво желание за каквото и да било коренно изменение в съвременните отношения. Напълно ги задоволяват либералните мерки върху дадената почва, а в изобретяването на такива мерки г-н Кривенко проявява истински административни способности на нашенски помпадур.⁷¹

«Изобщо този въпрос — разсъждава той относно необходимостта от «подробно проучване и коренно преустройство» на «нашата народна промишленост» — изисква специално разглеждане и разделяне производството на групи производства, приложими към народния живот (sic!!), и такива, приложението на които е сериозно затруднено.»

Образец на такова деление на групи ни дава пак г-н Кривенко, който разделя спомагателните поминъци на такива, които не се капитализират, такива, при които вече е настъпила капитализация, и такива, които могат «да спорят с едрата промишленост за съществуване».

«В първия случай — решава администраторът — дребното производство може свободно да съществува» — и да бъде свободно от пазара, колебанията на който разслояват дребните производители на буржоазия и пролетариат? да бъде свободно от разширяването на местните пазари и сливането им в един голям пазар? да бъде свободно от прогреса на техниката? Или този прогрес на техниката — при стоковото стопанство — може и да не бъде капиталистически? — В последния случай авторът изисква «организиране на производството и в едра форма»: «Ясно е — казва той, — че тук вече е нужно организиране на производството и в едра форма, нужен е основен и оборотен капитал, машини и т. н. или уравновесяване на тези условия с нещо друго: с евтин кредит, премахване на излишното посредничество, артелна форма на стопанство и възможност да отпадне предприемаческата печалба, с осигуряване на пласмента, изобретяване на по-евтини двигатели и на други технически подобрения или, най-сетне, с известно намаляване на работната заплата, ако то се компенсира с други облаги.»

Извънредно характерно разсъждение за характеристика на «приятелите на народа» с техните широки идеали на думи, с техния шаблонен либерализъм на дело. Нашият

философ, както виждате, започва — ни повече, ни по-малко — от възможността да отпадне предприемаческата изгода и от организирането на едро стопанство. Прекрасно: то е именно онова, КОЕТО искат и социалдемократите. Но как искат да го постигнат «приятелите на народа»? Нали за да се организира едро производство без предприемачи-капиталисти е нужно, първо, да се премахне стоквата организация на общественото стопанство и тя да бъде заменена с общинна, комунистическа организация, когато регулатор на производството няма да бъде пазарът, както е сега, а самите производители, самото общество на работниците, когато средствата за производство ще принадлежат не на частни лица, а на цялото общество. Това заменяне на частната *форма на присвояване* с общинна явно изисква *предварително* да се преобразува *формата на производството*, изисква да се слоят откъснатите, дребни, обособени процеси на производство на дребните производители в *един обществен производствен процес*, с една дума, изисква именно такива материални условия, каквито се създават от капитализма. Но «приятелите на народа» изобщо не възнамеряват да се опират на капитализма. Как тогава смятат да действуват? Не е известно. Те дори и не споменават за унищожаване на стоквото стопанство: очевидно техните широки идеали съвсем не могат да излязат извън рамките на тази система на обществено производство. Но за да се премахне предприемаческата изгода, трябва да бъдат експроприирани предприемачите-капиталисти, чиито «изгоди» произтичат именно от това, че те са монополизирали средствата за производство. За да се извърши тази експроприация на стълбовете на нашето отечество, е нужно обаче народнореволуционно движение против буржоазния режим, движение, на което е способен само работническият пролетариат, който с нищо не е свързан с този режим. Но на «приятелите на народа» и през ум не им минава за някаква борба, те дори не подозират възможността и необходимостта от каквито и да било други обществени дейци освен административните органи на самите капиталисти. Ясно е, че те ни най-малко не възнамеряват сериозно да се обявяват против «предприемаческата изгода»: г-н Кривенко просто е попресилил. И той веднага се поправя: «възможността да

отпадне предприемаческата печалба» може да се «уравновеси», казва той, «с нещо друго» — именно с кредит, с организиране на пласмента, с технически подобрения. Значи всичко се нарежда напълно благополучно: на мястото на такава обида за господата капиталистите като премахването на свещеното им право на «изгода» идват такива благи либерални мерки, които само ще дадат на капитализма по-сигурни средства за борба, само ще засилят, ще укрепят и развият нашата дребна «народна» буржоазия. А за да не остане никакво съмнение, че «приятелите на народа» защищават единствено интересите на тази дребна буржоазия, г-н Кривенко дава и следното показателно разяснение. Оказва се, че премахването на предприемаческата печалба може да се «уравновеси» с . . . «намаляване на работната заплата»!!! На пръв поглед това като че ли е пълна безсмислица. Но не. Това е последователно прокарване на дребнобуржоазните идеи. Авторът наблюдава един факт — борбата на едрия капитал с дребния, и като истински «приятел на народа» застава, разбира се, на страната на дребния. . . *капитал*. Той е чул, че за дребните капиталисти едно от най-мощните средства за борба е намаляването на работната заплата — факт, който съвсем сигурно е забелязан, констатиран в голям брой производства и в Русия, наред с удължаването на работния ден. И ето, в желанието си на всяка цена да спаси дребните. . . *капиталисти* той предлага «известно намаляване на работната заплата, ако то се компенсира с други облагоприятности»! Господата капиталистите, за чиято «изгода» отначало като че ли се говореха странни неща, могат да бъдат напълно спокойни. Мисля си, че те дори на драго сърце биха поставили за министър на финансите този гениален администратор, който в проект *против* капиталистите предлага да се намали работната заплата.

Можем да покажем и с друг пример как от кожата на хуманно-либералните администратори от «Русское Богатство» изскача чистокръвният буржоа, щом работата допре до каквото и да било практически въпрос. В «Хроника на вътрешния живот» в кн. 12 на «Русское Богатство» става дума за монопола.

«Монопол и синдикат — казва авторът, — такива са идеалите на развитата промишленост.» По-нататък той

се учудва, че подобни учреждения се появяват и у нас, въпреки че «силна конкуренция на капитали» у нас не съществува. «Нито захарната, нито нефтената промишленост все още не са достигнали особено развитие. Потреблението както на захар, така и на газ у нас е почти в зародиш, ако се има предвид нишожното количество от тези продукти, което се пада у нас на един потребител в сравнение с други страни. Струва ни се, че полето за развитие на тези отрасли на промишлеността е още твърде голямо и може да погълне още маса капитали.»

Характерно е, че тъкмо тук — при практическия въпрос — авторът е забравил любимата идея на «Русское Богатство» за ограничаването на вътрешния пазар. Той е принуден да признае, че на този пазар предстои огромно развитие, а не ограничаване. До този извод той стига чрез сравнение със Запада, където потреблението е по-голямо. Защо? — Защото културата е по-висока. — Но в какво се състоят материалните основи на тази култура, ако не в развитието на капиталистическата техника, в разрастването на стоковото стопанство и размяна, които довеждат хората до по-чести сблъсквания помежду им и разрушават средновековната обособеност на отделните райони? Нима Франция например преди великата революция, когато още не бе завършило разпадането на нейното полусредновековно селско население на селска буржоазия и пролетариат, е имала по-висока култура от нашата? И ако авторът се вгледа по-внимателно в руския живот, той не може да не забележи например факта, че в районите с развит капитализъм потребностите на селското население са на значително по-високо равнище, отколкото в чисто земеделските райони. Всички, които изследват нашите кустарни производства, единодушно отбелязват това във всички случаи, когато тези производства достигат такова развитие, че слагат отпечатък върху целия живот на населението.*

«Приятелите на народа» не обръщат никакво внимание на подобни «дреболии», защото те си обясняват нещата «просто» с културата или изобщо с усложняващия се

* За пример ще се позова на павловските кустари, сравнени със селяните от околните села. Вж. съчиненията на Григориев и Аненски. Нарочно вземам за пример пак селото, в което уж имало особен «народен строй».

живот, без дори да си задават въпроса за материалните основи на тази култура и на това усложнение. А ако се бяха обърнали например към икономиката на нашето село, би трябвало да признаят, че именно разслояването на селяните на буржоазия и пролетарнат създава вътрешния пазар.

Изглежда, те си мислят, че разрастването на пазара още не означава нарастване на буржоазията. «У нас монополът — продължава разсъжденията си цитираният по-горе хроникьор на вътрешния живот — при слабото развитие на производството изобщо, при липсата на предприемчивост и инициатива ще стане нова спънка в развитието на силите на страната.» Като говори за тютюневия монопол, авторът пресмята, че «той ще извади от народното обръщение 154 млн. рубли». Тук вече явно се изпуска обстоятелството, че основа на нашия стопански строй е именно стоковото стопанство, което и у нас, както и навсякъде, се ръководи от буржоазията. И вместо да каже, че буржоазията ще бъде ограничена от монопола, авторът говори за «страната», вместо за стоково, буржоазно обръщение той говори за «народно» обръщение.* Буржоата никога не може да долови разликата между тези понятия, колкото и огромна да е тя. За да покаже до каква степен наистина е очевидна тази разлика, ще се позова на списание, което има авторитет в очите на «приятелите на народа» — на «Отечественные Записки». В кн. 2 от 1872 в статията «Плутокрацията и нейните основи» четем:

«Според характеристиката на Марло най-съществен признак на плутокрацията е любовта към либералната форма на държавата или, най-малкото, към принципа за свобода на печалбата. Ако вземем този признак и си спомним какво беше преди някакви си 8—10 години, ще видим, че що се отнася до либерализма, ние сме постигнали огромни успехи. . . Вземете който и да е вестник или списание — наглед всички те повече или по-малко представляват демократичния принцип, всички се борят за интересите на народа. Но наред и дори (забележете) под формата

* Словоупотреба, която е още по-недопустима поради това, че в «Русское Богатство» обичат да противопоставят думата «народен» на «буржоазен».

на демократични възгледи много често преднамерено или непреднамерено се прокарват плутократични стремежи.»

Авторът сочи за пример посланието на санктпетербургските и московските търговци до министъра на финансите с благодарност от най-почтеното съсловие на руската буржоазия за това, че «той постави финансовото положение на Русия върху основата на възможно най-голямото разширяване на единствено плодотворната частна дейност». И авторът на статията заключава: «В нашето общество несъмнено има плутократични елементи и домогвания, и то в достатъчно количество.»

Виждате, че дори вашите предшественици в онова отдавна минало време, когато още бяха живи и пресни впечатления от великата освободителна реформа (която, според откритието на г-н Южак, трябваше да открие спокойни и правилни пътища за развитие на «народното» производство, а на практика откри само пътища за развитие на плутократията), са били принудени да признаят плутократичния, т. е. буржоазния характер на частната инициатива в Русия.

А защо вие сте забравили това? Защо говорите за «народно» обръщение и развитие на «силите на страната» благодарение на развитието на «предприемчивостта и инициативата», без да споменавате за антагонистичността на това развитие? за експлоататорския характер на тази предприемчивост и на тази инициатива? Може и трябва, разбира се, да се противопоставяме на монопола и други такива учреждения, тъй като те безспорно влошават положението на трудещия се, но не бива да забравяме, че освен всички тези средновековни окови трудещият се влачи още по-тежки, най-новите, буржоазни окови. Несъмнено от премахването на монопола ще има полза целият «народ». защото, след като буржоазното стопанство стана основа на икономиката на страната, тези остатъци от средновековния строй само прибавят към капиталистическите бедствия още по-горчиви бедствия — средновековните. Безспорна е необходимостта да бъдат премахнати — и колкото по-скоро, колкото по-радикално, толкова по-добре, — така че, като се освободи буржоазното общество от наследените полукрепостнически окови, да се развържат ръцете на

работническата класа, да се улесни борбата ѝ против буржоазията.

Ето така именно трябва да се говори, да се нарекат нещата със собствените им имена — че премахването на монопола и на всякакви други средновековни ограничения (а в Русия те нямат брой и чет) е необходимо на работническата класа, за да улесни борбата ѝ против буржоазния строй. Това е всичко. Заради солидарните интереси на целия «народ» против средновековните, крепостническите учреждения само буржоата могат да забравят за дълбокия и непримирим антагонизъм между буржоазията и пролетариата в този «народ».

Впрочем, смешно е да се мисли, че с това ще засраим «приятелите на народа», след като във връзка с нуждите на селото те могат да говорят например такива неща:

«Преди няколко години — разказва г-н Кривенко, — когато в някои вестници се обсъждаше какви професии и какви интелегентни хора са нужни на селото, списъкът излизаше твърде дълъг и разнообразен и обхващаше почти целия живот: след лекарите и лекарките идваха фелдшерите, след тях адвокати, след адвокатите — учители, уредници на библиотеки и на книгоразпространението, агрономи, лесовъди и изобщо хора, които се занимават със селско стопанство, техници с най-разнообразни специалности (област, твърде обширна и още почти незасегнатата), уредници и ръководители на кредитни учреждения, на складове за стоки и т. н.»

Да се спрем например на онези «интелигенти» (?), чиято дейност пряко се отнася към икономическата област, на тези лесовъди, агрономи, техници и т. н. Наистина, колко нужни са тези хора на селото! Само че НАКОЕ село? — разбира се, на селото на земевладелците, селото на добрите стопани, които имат «спестявания» и могат да плащат за услугите на всички тези занаятчии, които г-н Кривенко е благоволил да нарече «интелигенти». Това село наистина отдавна жадува и за техници, и за кредит, и за складове за стоки — за това говори цялата икономическа литература. Но има и друго, къде по-многобройно село, за което не е зле по-често да си спомнят «приятелите на народа» — селото на разореното и оголяло, обрано до краище селско население, което не само че

няма «спестявания» за заплащане на труда на «интелигентите», а дори и толкова хляб, че да не умре от глад. И на това село вие искате да помогнете със *складове за стоки*!! Какво ще слагат в тези складове нашите селяни, които имат по един кон или изобщо нямат? Дрехите от гърба си ли? И тях дори са ги заложили още през 1891 г. при селските и градските кулаци, които, изпълнявайки вашата хуманно-либерална рецепта, тогава превърнаха своите домове, кръчми и лавки в истински «складове за стоки». Останали са им кажи-речи само работните «ръце». Но за тази стока дори и руските чиновници още не са измислили «складове» . . .

Едва ли можем да си представим по-нагледно доказателство за безкрайната пошлост на тези «демократи» от умиления, в което изпадат от техническите прогреси сред «селячеството» и от факта, че си затварят очите за масовата експроприация на това «селячество». Г-н Каришев например в кн. 2 на «Русское Богатство» («Скици», § XII) с опияненето на либерален кретен разказва случаи за «усъвършенствувания и подобрения» в стопанството на селяните, за «разпространението на подобрени сортове семена в селското стопанство» — американски овес, ръж-ваза, клайдесдалски овес и т. н. «В някои места селяните отделят за семе специални малки участъци земя, където след грижлива обработка ръчно садят подобрени зърна.» «Многобройни и твърде разнообразни нововъведения» се отбелязват «в областта на подобрените оръдия и машини»* — окопвачки, леки плугове, вършачки, веялки, сортировачки. Констатира се «по-голямо разнообразие в средствата за наторяване» — фосфорити, клеен тор, птичи тор и други. «Кореспондентите наблягат на необходимостта в селата да се създадат местни земски складове за продажба на фосфорити» — и г-н Каришев, цитирайки съчинението на г-н В. В. «Прогресивни течения в селското стопанство» (на което се позовава и г-н Кривенко), съвсем изпада в захлас от всички тези трогателни прогреси:

«Ободряващо и същевременно тъжно впечатление правят тези съобщения, които ние можахме да изложим съвсем

* Ще припомня на читателя как са разпределени тези подобрени оръдия в Новоузенски уезд: на 37% (бедни) селяни, на 10 хил. домакинства от всичко 28 хил. се падат 7 оръдия от 5724, т. е. $\frac{1}{800}$! $\frac{1}{8}$ от оръдията са монополизираны от богатшите, които представляват само $\frac{1}{4}$ от домакинствата.

накратко. . . Ободряващо — защото този народ, обеднял, задлъжнял, в значителна част останал без коне, не скръства ръце, не изпада в отчаяние, не търси друг помрък, а остава верен на земята, разбирайки, че в нея, при правилно стопанисване, е неговото бъдеще, неговата сила, неговото богатство. (Е, разбира се! То се знае, че тъкмо този обеднял и останал без коне мужик ще купува фосфорити, сортировачки, вършачки и клайдесдалски овес за семе! О, *santa simplicitas!** И това не го пише някоя студентка, а професор, доктор по политическа икономия!! Не, каквото и да казвате, но това не може да се обясни само със свещената простота.) Той трескаво търси начини за такова правилно стопанисване, търси нови пътища, начини на обработка, семена, сечива, торове, всичко, което би помогнало да се оплоди земята, която го храни и която рано или късно стократно ще му се отблагодари** . . . А съобщенията правят тъжно впечатление, защото (може би си мислите, че «приятелят на народа» поне тук ще спомене за онази масова експроприация на селяните, която придружава и предизвиква концентрацията на земята в ръцете на добрите стопани, превръщането ѝ в *капитал*, в основа на *подобреното* стопанство, за онази експроприация, която именно изхвърля на пазара «свободните» и «евтини» «ръце», създаващи успехите на нашата родна «предприемчивост» на попрището на всички тези вършачки, сортировачки и веялки? Или най-малко), защото. . . самите ние трябва да се пробудим. С какво подпомагаме ние стремежа на мужика да издигне своето стопанство? Науката, литературата, музенте, складовете, комисонерските кантори — всичко това е за нас. (Наистина, господа, така именно са изредени: «наука» и «комисонерски кантори». . . Трябва да наблюдаваме

* О, свещена простота! *Ред.*

** Уважаеми г-н професор, вие сте дълбоко прав, че подобреното стопанство стократно ще възнагради този «народ», който не «изпада в отчаяние» и «остава верен на земята». Но не забелязвате ли, о велики доктор на политическата икономия, че за да се сдобие с всички тези фосфорити и т. н., «мужикът» трябва, за разлика от масата гладувачи сиромаси, да има в наличност *свободни* пари, а парите са продукт на *обществения* труд и отиат в ръцете на частни лица; че присвояването на «въздаването» за това подобро стопанство ще бъде присвояване на *чужд* труд; че само най-жалките лакеи на буржоазията могат да виждат източника на това щедро въздаване в личното усърдие на стопанина, който, «без да скръства ръце», «оплодя» земята, която го храни?

«приятелите на народа» не тогава, когато те воюват срещу социалдемократите, защото в такива случаи те си навличат мундир, съшит от дрипите на «идеалите на бащите», а в делничното им облекло, когато те подробно обсъждат въпросите на всекидневния живот. Тогава именно можете да определите тези идеолози на дребната буржоазия и по цвят, и по миризма.) А има ли нещо подобно за мужика? Има, разбира се, зародиши, само че те малко трудничко се развиват. Мужикът иска пример — къде са нашите опитни полета, образцови стопанства? Мужикът търси печатно слово — къде е нашата популярна агрономическа литература? . . . Мужикът търси торове, машини, семена — къде има у нас земски складове за всички тези неща, доставки на едро, удобства във връзка с купуването и разпространяването им? . . . А къде сте вие, частни и земски дейци? Вървете и работете, отдавна е време и

Руският народ
от сърце ще ви благодари!»

Н. Каришев («Р. Б-во», № 2, с. 19).

Ето ги приятелите на дребните «народни» буржоа в цялото им самонаслаждение от своите еснафски прогреси!

Струва ми се, че дори без да се анализира икономиката на нашето село, очебийният факт в нашата нова икономическа история — констатираните от всички прогреси в селското стопанство едновременно с гигантската експроприация на *селяните* — е достатъчен, за да се убеди човек в нелепостта на представата за *селяните* като някакво вътрешно солидарно и еднородно цяло, да се убеди в буржоазността на всички тези прогреси! Но «приятелите на народа» остават глухи за всичко това. Загубили хубавите черти на старото руско социално-революционно народничество, те са се уловили здраво за една от големите му грешки — неразбирането на класовия антагонизъм сред селяните.

«Народникът от 70-те години — много вярно казва Гурвич — нямаше никаква представа за класовия антагонизъм сред самите селяни, ограничавайки този антагонизъм изключително в рамките на отношенията между «експлоататора» — кулака или изедника — и неговата

жертва, селянина, проникнат от комунистически дух.* Глеб Успенски беше сам в своя скептицизъм и отговаряше с иронична усмивка на общата илюзия. Със своето превъзходно познаване на селяните и със своя огромен артистичен талант, проникващ до самата същност на явленията, той не можеше да не види, че индивидуализмът е станал основа на икономическите отношения не само между лихваря и длъжника, а изобщо между селяните. Вж. неговата статия «Равнение към едно»²² в «Русская Мысль», кн. 1 от 1882 г.» (спом. съч., с. 106).

Но ако тази илюзия е била допустима и дори естествена през 60-те и 70-те години — когато сравнително точните сведения за икономиката на селото бяха още съвсем малко, когато разложението на селото още не личеше толкова ясно — то сега човек нарочно трябва да си затваря очите, за да не вижда това разложение. Извънредно характерно е, че именно напоследък, когато разорението на селяните достигна сякаш своя апогей, навсякъде се заговори за прогресивни течения в селското стопанство. Г-н В. В. (също от най-явните «приятели на народа») написа цяла книга на тази тема. И вие не можете да го упрекнете във фактическа недостоверност. Напротив, фактът не подлежи на съмнение — фактът за техническия, агрикултурен прогрес на селяните, но също така безспорен е и фактът, че селяните са подложени на масова експроприация. И ето, «приятелите на народа» съсредоточават цялото си внимание върху това, как «мужикът» трескаво търси нови методи на обработване, които биха му помогнали да оплоди майката-земя, а отминават обратната страна на медала, трескавото отделяне на същия «мужик» от земята. Те като щраус си крият главата в пясъка, за да не погледнат открито действителността, за да не виждат, че пред тях се извършва именно процес на превръщане на земята, от която селяните се откъсват, в капитал, процес на създаване на вътрешен пазар.** Опитайте се да провергате

* «В селската община възникнаха антагонистични социални класи» — казва Гурвич на друго място (с. 104). Цитирам Гурвич само като допълнение към посочените по-горе фактически данни.

** Търсенията на «нови методи на обработка» стават «трескави» именно защото имотният селянин вече има по-едро стопанство, с което не може да се справя по старите методи; именно защото конкуренцията го принуждава да търси нови методи, тъй като земеделието все повече придобива стоков, буржоазен характер.

наличието на тези два полярно противоположни процеса сред нашето общинно селско население, опитайте се да ги *обясните* по друг начин, а не с буржоазността на нашето общество! Как ли пък не! Да пеят алилуя и да сипят хуманно-доброжелателни фрази — ето алфата и омегата на цялата им «наука», на цялата им политическа «дейност».

Този кротък либерален кърпеж на съвременния строй те дори превръщат в цяла философия. «Мъничкото живо дело — дълбокомислено разсъждава г-н Кривенко — е много по-добро от голямото безделие.» — И ново, и умно. А освен това — продължава той — «мъничкото дело съвсем не е синоним на мъничка цел». Като пример за такова «разширяване на дейността», когато малкото дело се превръща в «правилно и добро», се сочи дейността на една госпожа, заела се да урежда училища; след това адвокатската дейност сред селяните с цел да се изтласкат интригантите, идеята на адвокатите да отиват в провинцията заедно със състава на окръжния съд, за да защитават подсъдимите; и, най-сетне, познатото ни вече уреждане на кустарни складове: тук разширяването на дейността (до размерите на голяма цел) трябва да се състои в създаване на складове «с обединените сили на земствата в най-оживените средища».

Всичко това, разбира се, е много възвишена, хуманна и либерална дейност — «либерална», защото ще освободи буржоазната стопанска система от всички средновековни ограничения и по този начин ще облекчи борбата на работника против самата тази система, която, разбира се, не само че няма да пострада от подобни мерки, а, напротив, ще укрепне — и всичко това ние отдавна вече го четем във всички руски либерални издания. Изобщо не би имало смисъл да се изказваме против това, ако не ни принуждаваха господата от «Русское Богатство», които започнаха като довод да изтъкват тези «кротки наченки на либерализъм» П Р О Т И В социалдемократите и да им ги сочат за пример, упреквайки ги при това в отричане от «идеалите на бащите». Тогава ние не можем да не кажем, че да се противопоставяш на социалдемократите, като им предлагаш и сочиш такава умерена и прилежна *либерална* (сиреч служеща на буржоазията) дейност, най-малкото е забавно. А по повод на бащите и на техните идеали ще отбележим,

че колкото и погрешни, колкото и утопични да бяха старите теории на руските народници, те във всеки случай се отнасяха БЕЗУСЛОВНО отрицателно към подобни «кротки наченки на либерализъм». Вземам израз от бележката на г-н Н. К. Михайловски «По повод руското издание на книгата на К. Маркс» («Отечественные Записки», кн. 4 от 1872 г.) — бележка, която е написана много живо, бодро и свежо (в сравнение със сегашните му писания) и в която той остро протестираше срещу призива да не обиждаме нашите млади либерали.

Но това бе отдавна, толкова отдавна, че «приятелите на народа» успяха напълно да го забравят и със своята тактика нагледно показаха, че при липса на материалистическа критика на политическите учреждения, при неразбиране класовия характер на съвременната държава от политическия радикализъм до политическия опортюнизъм има само една крачка.

Няколко образци на този опортюнизъм:

«Преустройството на министерството на държавните имоти в министерство на земеделието — заявява г-н Южаков — може да окаже дълбоко влияние върху нашето икономическо развитие, но може и да си остане обикновено разместване на чиновниците» (кн. 10 на «Р. Б.»).

Значи, всичко зависи от това, кого ще «призоват» приятелите на народа или представителите на интересите на помещиците и капиталистите. А самите интереси може и да не се засягат.

«Защитата на икономически слабия от икономически силния е първата естествена задача на държавната намеса», продължава пак там г-н Южаков, а в кн. 2 на «Русское Богатство» със същите изрази му приглася и хроникьорът на вътрешния живот. И за да не остане никакво съмнение, че той разбира тази филантропична безсмислица* така, както и неговите достойни колеги, западноевропейските либерални и радикални идеолози на дребната буржоазия, веднага добавя следното:

«Гладстоновите ландбили⁷³, Бисмарковото осигуряване на работниците, фабричната инспекция, идеята за нашата

* Безсмислица — защото силата на «икономически силния» се състои между другото в това, че той държи в свои ръце политическата власт. Без нея не би могъл да запази икономическото си господство.

селска банка, организирането на преселванията, мерките против кулачеството — всичко това са опити за прилагане именно на този принцип на държавна намеса с цел да бъде защитен икономически слабият.»

Това поне е откровено. Тук авторът открито казва, че също иска да си остане върху почвата на дадените обществени отношения, както и господата гладстоновци и бисмарковци — *също като тях* да поправя и кърпи съвременното общество (буржоазното — нещо, което той не разбира, както не го разбират и западноевропейските привърженици на гладстоновци и бисмарковци), а не да се бори против него. На този техен основен теоретически възглед напълно съответствува и обстоятелството, че те виждат средството за реформи в един орган, възникнал върху почвата на това съвременно общество и охраняващ интересите на господстващите в него класи — в държавата. Те направо я смятат за всемогъща и стояща над всякакви класи, очаквайки от нея не само да «подкрепи» трудещия се, но и да създаде истински, правилни отношения (както ние чухме от г-н Кривенко). Ясно е, впрочем, че от тях като стопроцентови идеолози на дребната буржоазия не може да се очаква нищо друго. Една от основните и характерни черти на дребната буржоазия, която между другото я прави реакционна класа, се състои именно в това, че дребният производител, откъснат и изолиран в резултат на самите производствени условия, вързан за определено място и за определен експлоататор, не може да разбере класовия характер на онази експлоатация и на онова потисничество, от които той понякога страда не по-малко от пролетария, не е способен да разбере, че и държавата в буржоазното общество не може да не бъде класова държава.*

Защо обаче, почитаеми господата «приятелни на народа», до ден днешен и особено енергично от момента на самата

* Затова и «приятелите на народа» се проявяват като най-върли реакционери, когато казват, че естествена задача на държавата е да защитава икономически слабия (така *трябва да бъде* според техния ограничен бабешки морал). Докато цялата история и вътрешна политика на Русия доказват, че задача на нашата държава е да пази само помешчиците-крепостници и едрата буржоазия и най-зверски да смазва всеки опит на *икономически слабите* да се защитят. И това, разбира се, е нейна *естествена* задача, защото абсолютизмът и бюрокрацията са изцяло просмукани от крепостническо-буржоазен дух и защото в икономическата област буржоазията е пълен и всевластен господар, който държи работника съвсем изкъсо.

тази освободителна реформа — нашето правителство «подкрепя, защитава и създава» само буржоазията и капитализма? Защо тази несимпатична дейност на това абсолютно, уж стоящо над класите правителство съвпадна именно с историческия период, който във вътрешния живот се характеризира с развитие на стоковото стопанство, търговията и промишлеността? Защо смятате, че политиката на правителството предхожда тези изменения във вътрешния живот, въпреки че първите от тях се извършваха толкова дълбоко, че правителството дори не ги забелязваше и издигаше пред тях маса пречки, въпреки че същото «абсолютно» правителство, при други условия на вътрешния живот, «подкрепяше», «защитаваше» и «създаваше» друга класа?

О, подобни въпроси «приятелите на народа» никога не си задават! Та всичко това е материализъм и диалектика, «хегелианство», «мистика и метафизика». Те просто си мислят, че ако хубавичко и смирено помолят правителството, то може всичко да уреди. Що се отнася до смиренето, трябва да бъдем справедливи към «Русское Богатство»: вярно, дори и сред руските либерални издания то изпъква с неумението си да се държи що-годе независимо. Преценете сами:

«Премахването на солния данък, премахването на данъка на глава и намаляването на откупните платежи» г-н Южков нарича «сериозно облекчение за народното стопанство». Ама разбира се! — А премахването на солния данък не се ли придружаваше с въвеждане на куп нови косвени данъци и с увеличаване на старите? премахването на данъка на глава не се ли придружаваше с увеличаване платежите на бившите държавни селяни под формата на прехвърлянето им на откуп? не съществува ли и досега, след прословутото намаляване на откупните платежи (с което държавата не върна на селяните дори и онази печалба, която тя извлече от откупната операция), несъответствие между платежите и доходността на земята, т. е. пряк остатък от крепостническите оброци? — Нищо! Тук е важна само «първата крачка», «принципът», а после. . . после може и да се помолим!

Но това е цвете в сравнение със следващото:

«80-те години облекчиха бремето на народа (благода-

рение именно на посочените мерки) и по този начин спасиха народа от окончателно разорение.»

Също класическа по своето лакейско безсрамие фраза, която може да се постави редом само с цитираното вече твърдение на г-н Михайловски, че ние тепърва трябва да създаваме пролетариат. По този повод не можем да не си спомним толкова вярно описаната от Щедрин история на еволюцията на руския либерал. Този либерал започва с молби към началството «по възможност» да извърши реформи; след това се мъчи «поне нещо» да изкръпка и завършва с вечната и непоклатима позиция «в съответствие с подлостта». Е, как да не кажем сега за «приятелите на народа», че са заели тази вечна и непоклатима позиция, когато под прясното впечатление от глада, който цари сред милионите от народа и към които правителството отначало се отнесе с търгашеска непреклонност, а след това пак с търгашеска страхливост, публично заявяват, че правителството спасило народа от окончателно разорение!! Ще минат още няколко години, през които експроприацията на селяните ще напредва още по-бързо, а правителството, след като създаде министерство на земеделието, ще отмени един-два от преките данъци и ще въведе няколко нови косвени; после гладът ще обхване 40 милиона от народа — а тези господа пак ще пишат по същия начин: ето, виждате, гладуват 40, а не 50 милиона; то е, защото правителството облекчи бремето на народа и го спаси от окончателно разорение, защото послуша «приятелите на народа» и учреди министерство на земеделието!

Друг пример:

В кн. 2 на «Русское Богатство» хроникьорът на вътрешния живот, мъдрувайки около това, че Русия «за щастие» (sic!) е изостанала страна, «запазила елементи за изграждане на своя икономически строй върху принципа на солидарността»*, казва, че поради това тя може да се прояви «в международните отношения като проводник на икономическата солидарност» и че шансовете на Русия в това отношение се увеличават от неоспоримото и «политическо могъщество»!!

* Между кого? между помещика и селянина? между имотния селянин и босняка? между фабриканта и работника? За да схванем този класически «принцип на солидарността», трябва да си припомним, че солидарността между работодателя и работника се постига чрез «намаляване на работната заплата».

Значи европейският жандарм, превърнал се в постоянна и най-сигурна опора на всяка реакция и докарал руския народ до такъв позор, че потиснат в собствената си страна, той служеше като оръдие за потискане народите на Запад — този жандарм се сочи като проводник на икономическата солидарност!

Това вече надхвърля всяка мярка! Господа «приятелите на народа» ще турят в джоба си всички либерали. Те не само молят правителството, не само го славословят, те просто отправят молитви към това правителство, молитви с поклони доземи, с такова усърдие, че отстрани ти става страшно, когато чуваш как блъскат в земята верноподаническите си чела.

Помните ли немското определение на филистера?

Was ist der Philister?
Ein hohler Darm,
Voll Furcht und Hoffnung,
Daß Gott erbarm.*

За нашия случай това определение не е съвсем подходящо. Бог. . . бог у нас изобщо е на второ място. Но виж, началството — това е друго нещо. Така че ако в това определение заместим думата «бог» с «началство», ще получим най-точен израз на идейния багаж, на нравственото равнище и гражданското мъжество на руските хуманно-либерални «приятели на народа».

Този съвсем нелеп възглед за правителството у «приятелите на народа» се съчетава със съответното отношение към така наречената «интелигенция». Г-н Кривенко пише: «Литературата. . . трябва да «оценява явленията по техния обществен смисъл и да насърчава всеки активен стремеж към добро. Тя е изтъквала и продължава да изтъква недостига на учители, лекари, техници, да изтъква, че народът боледува, обеднява (защото техниците са малко!), не знае четмо и писмо и т. н., затова, когато се появяват хора, на които е омръзнало да седят около масите със зелено сукно, да участвуват в любителски представления и да ядат на трапезата на дворянския предводител банница

.....
Що е филистер? Кухо черво, пълно със страх и надежда за милосърдие божие (Гьоте). *Ред.*

със сушена риба, хора, които отиват да работят с рядка самопожертвователност (помислете си само: та те са принесли в жертва масите със зелено сукно, представленията и баниците!), въпреки многобройните пречки — тя трябва да ги приветствува.»

Две страници по-нататък той с деловата сериозност на стар и опитен служител мъмре хората, които са се «колебаели дали да станат земски началници, градски кметове, председатели и членове на земските управи по новия закон или да не станат. В общество с развито съзнание за гражданските потребности и задължения (слушайте, господа: това наистина не пада по-долу от тирадите на знаменитите руски помпадури, на разните барановци и косичевци!) (подобни колебания и подобно отношение към работата биха били немислими, тъй като всяка реформа, стига в нея да има нещо жизнено, то би асимилирало по свой начин, т. е. би се възползвало и би дало развитие на онези нейни страни, които са целесъобразни; а ненужното би превърнало в мъртва буква; ако пък в реформата няма нищо жизнено, тя направо би си останала като чуждо тяло.»

Дявол знае какво е това! Съвсем евтин опортюнизъм — а пък така се възхищава от себе си! Задача на литературата е да събира салонните сплетни за злите марксисти, да прави поклони пред правителството за спасяването на народа от окончателно разорение, да приветствува хората, на които е омръзнало да седят около зеленото сукно, да учи «публиката» да не бяга дори от такива длъжности като длъжността земски началник. . . Но какво чета аз? «Неделя»⁷⁴ или «Новое Время»? — Не, това е «Русское Богатство», органът на челните руски демократи. . .

И такива господа ще ми приказват за «идеалите на бащите», ще претендират, че те именно пазели традициите от ония времена, когато Франция пръскаше из цяла Европа идеите на социализма⁷⁵ — и когато от възприемането на тези идеи в Русия се родиха теориите и ученията на Херцен и Чернишевски. Това вече е истинско безобразие и то би било дълбоко възмутително и обидно, ако «Русское Богатство» не беше твърде забавно, ако подобни изявления по страниците на такова списание не предизвикваха само хомеричен смях. Да, вие каляте тези идеали! Всъщност в какво се състоят идеалите на първите руски социалисти,

на социалистите от онази епоха, която Кауцки така сполучливо характеризира с думите:

— «когато всеки социалист бе поет и всеки поет — социалист».

— *Вяра в особен строй, в общинния строй на руския живот; оттук — вяра във възможността за селска социалистическа революция* — ето кое ги въодушевяваше, кое вдигаше десетки и стотици хора на героична борба срещу правителството. Вне не можете да упрекнете социалдемократите, че не са умеели да оценят огромната историческа заслуга на тези най-добри хора на своето време, че не са умеели дълбоко да тачат паметта им. Но аз ви питам: къде е сега тази вяра? — Тя липсва, до такава степен липсва, че когато г-н В. В. миналата година се опита да каже, че общината приучва народа на солидарна дейност, че тя е огнище на алтруистични чувства и т. н.⁷⁶ --- тогава дори г-н Михайловски се почувствува неудобно и срамежливо започна да мъмре г-н В. В., че «няма изследване, което да доказва връзката на нашата община с алтруизма».⁷⁷ Такова изследване наистина няма. А едно време хората без всякакво изследване са вярвали — и са вярвали беззаветно.

Как? защо? на какво основание? . . .

— «всеки социалист е бил поет и всеки поет — социалист».

Освен това — добавя същият г-н Михайловски — всички добросъвестни изследвачи са съгласни, че селото се разслоява, като излъчва, от една страна, маса пролетариат, а от друга — шепа «кулаци», които държат под петата си останалото население. И той отново е прав: селото действително се разслоява. Нещо повече, селото отдавна вече напълно се е разслоило. Заедно с него се разпадна и старият руски селски социализъм, като отстъпи място, от една страна, на работническия социализъм и като се изроди, от друга страна, във вулгарен дребнобуржоазен радикализъм. Това превращение не може да се нарече другояче освен израждане. От доктрината за особенния строй на селския живот, за съвсем самобитните пътища на нашето развитие израсна някакъв разводнен еkleктизъм, който не може вече да отрича, че стоковото стопанство е станало основа на икономическото развитие, че то е прерасло в капита-

лизъм, и който не иска само да види буржоазния характер на всички производствени отношения, не иска да види необходимостта от класова борба при този строй. От политическата програма, целяща да *вдигне селяните на социалистическа революция против основите на съвременното общество**, израсна програмата, чиято цел е да *закърпи да «подобри»* положението на селяните, като запази основите на съвременното общество.

Всъщност, всичко казано дотук вече дава представа каква «критика» може да се очаква от тези господа от «Русское Богатство», когато те се заемат да «громят» социалдемократите. Тези господа никъде не се опитват ясно и добросъвестно да изложат тяхното разбиране за руската действителност (въпреки цензурата това би било напълно възможно, ако наблягат на икономическата страна и си служат със същите общи, отчасти езоповски изрази, с които е пълна цялата им «полемика») и да възразят против него по същество, да възразят против правилността на практическите изводи от него. Вместо това те се измъкват с най-безсъдържателни фрази за абстрактни схеми и вярата в тях, за убеждението в необходимостта всяка страна да мине през фазата на. . . и други глупости, с които ние достатъчно вече се запознахме при г-н Михайловски. При това се срещат явни изопачения. Г-н Кривенко например заявява, че Маркс «признаваше като възможно за нас при желание(?!! И така, според Маркс, еволюцията на обществено-икономическите отношения зависи от волята и съзнанието на хората?? Какво е това — безкрайно невежество или безпримерно нахалство?!) и при съответна дейност да избегнем капиталистическите перипетии и да вървим по друг, по-целесъобразен път (sic!!!)».

Нашият рицар си позволява да говори тези глупости въз основа на явна фалшификация. Цитирайки известното «Писмо на К. Маркс» («Юрид. Вест.», кн. 10 от 1888 г.) — мястото, където Маркс говори за голямото си уважение към Чернишевски, който смяташе, че е възможно Русия да «прескочи мъченията на капиталистическия строй»,

* До това всъщност се свеждаха всички наши стари революционни програми — като се започне например от бакунистите и бунтарите⁷⁸ и през народниците се стигне до народоволците⁷⁹, при които увереността, че селяните ще изпратят преобладаващ брой социалисти в бъдещия Земски събор⁸⁰, също заемаше съвсем не последно място.

г-н Кривенко, след като затваря кавичките, т. е. след като свършват думите на Маркс (със следното: «той (Чернишевски) се изказва в полза на последното решение»), добавя: «И аз, казва Маркс, споделям (курсивът е на г-н Кривенко) тези възгледи» (с. 186, кн. 12).

А у Маркс всъщност е казано: «И моят почтен критик е имал в най-добрия случай такова основание от моето уважение към този «велик руски учен и критик» да направи заключение, че споделям възгледите на последния по този въпрос, както и обратното, от моята полемическа нападка против руския «белетрист» и панславист да направи извод, че ги отхвърлям»⁸¹ («Ю. В.», 1888 г., кн. 10, с. 271).

И така, Маркс казва, че г-н Михайловски не е имал право да вижда в него противник на идеята за особено развитие на Русия, понеже той с уважение се отнася и към онези, които са за тази идея — а г-н Кривенко преиначава, че Маркс «признавал» това особено развитие. Явна фалшификация. Цитираното изявление на Маркс съвсем ясно показва, че той отбягва да отговори по същество: «г-н Михайловски би могъл да вземе за основание която иска от двете противоречиви бележки, т. е. не е имал основание нито от едната, нито от другата да прави заключения относно моя възглед за руските работи изобщо». И за да не би тези бележки да дадат повод за превратно тълкуване, Маркс в същото «писмо» направо отговаря на въпроса, какво приложение може да има неговата теория в Русия. Този отговор особено нагледно показва, че Маркс отбягва да даде отговор по същество, да анализира руските данни, които единствено могат да решат въпроса: «Ако Русия — отговаря той — се стреми да стане капиталистическа нация по образец на западноевропейските нации — а през последните години тя си причини много вреда в този смисъл, — тя не ще постигне това, ако предварително не превърне значителна част от своите селяни в пролетарии.»⁸²

Струва ми се, това е вече съвсем ясно: въпросът се е състоял именно в това, дали Русия се стреми да бъде капиталистическа нация, дали са разорени нейните селяни — процес на създаване на капиталистически отношения, на капиталистически пролетариат; а Маркс казва, че

«ако» тя се стреми, за тази цел е необходимо да превърне значителна част от селяните в пролетарии. С други думи, теорията на Маркс се състои в изследване и обясняване еволюцията на стопанския режим на известни страни, а «приложението» ѝ в Русия може да се състои само в това, като се ИЗПОЛЗВАТ изработените похвати на МАТЕРИАЛИСТИЧЕСКИЯ метод и на ТЕОРЕТИЧЕСКАТА политическа икономия, ДА СЕ ИЗСЛЕДВАТ руските производствени отношения и тяхната еволюция*.

Изработването на новата методологическа и политико-икономическа теория означаваше такъв гигантски прогрес на обществената наука, такава колосална крачка на социализма напред, че за руските социалисти почти веднага след появяването на «Капиталът» главен теоретически въпрос стана въпросът за «съдбата на капитализма в Русия»; разискванията около този въпрос бяха най-разгорещени, в зависимост от него се решаваха най-важните програмни положения. Показателно е, че когато се появи (преди 10 години) отделна група социалисти, решаваша въпроса за капиталистическата еволюция на Русия в утвърдителен смисъл и аргументираща това решение с данни от руската икономическа действителност — тя не срещна открита и определена критика по същество, критика, която да приеме същите общи методологически и теоретически принципи, но да обяснява съответните данни по друг начин.

«Приятелите на народа», които започнаха истински поход против марксистите, също не се аргументират с анализ на фактическите данни. Те се изплъзват, както видяхме в 1-вата статия, с фрази. При това г-н Михайловски не изпуска да пусне някоя духовитост по повод на това, че марксистите не са единомисленици, че те не са се сговорили помежду си. И «нашият известен» Н. К. Михайловски предоволно се смее на своето остроумие за «истинските» и «неистинските» марксисти. Истина е, че сред марксистите няма пълно единомислие. Но, първо, г-н Михайловски представя този факт невярно и, второ, той доказва не слабостта, а именно силата и жизнеността на руската

* Този извод, повтарям, не може да не е ясен за всеки, който е чел «Комунистическия манифест», «Нищета на философията» и «Капиталът», и само за г-н Михайловски е било нужно специално разяснение.

социалдемократия. Работата е там, че последният период се характеризира особено с това, че до социалдемократическите възгледи социалистите стигат по различни пътища и поради това, съгласявайки се безусловно с основното и главно положение, че Русия представлява буржоазно общество, израсло от крепостния строй, че политическата му форма е класова държава и че единственият път за прекратяване експлоатацията на трудещия се е класовата борба на пролетариата — те по множество отделни въпроси се различават и по начина на аргументиране, и по конкретното обяснение на едни или други явления от руския живот. Ето защо мога предварително да зарадвам г-н Михайловски с изявлението, че и по онези въпроси, които бяха засегнати в тези кратки бележки — например за селската реформа, за икономиката на селското земеделие и на кустарните занаяти, за арендата и т. н., — в рамките на току-що посоченото основно и общо за всички социалдемократи положение, съществуват различни мнения. Единодушието на хората, които се успокояват с единодушното признаване на «високите истини», като например, че селската реформа *би могла* да открие пред Русия спокойни пътища за правилно развитие; че държавата *би могла* да призовава не представителите на интересите на капитализма, а «приятелите на народа»; че общината *би могла* да обобществи земеделието заедно с обработващата промишленост, която кустарят *би могъл* да издигне до едро производство; че *народната* аренда поддържала *народното* стопанство — това умилително и трогателно единодушие бе изместено от разногласие между хората, които търсят обяснение на *действителната*, на *дадената* икономическа организация на Русия като система от известни производствени отношения, обяснение на *нейната действителна* икономическа еволюция, на нейните политически и всякакви други надстройки.

И ако тази работа, като довежда от различни гледници до признаване на общото положение, което безусловно определя и солидарната политическа дейност и поради това дава право и задължава всички, които го приемат, да се смятат и да се наричат «СОЦИАЛДЕМОКРАТИ» — оставя още обширно поле за разногласия по маса частни въпроси, решавани в различен смисъл, това, разбира се,

само доказва силата и жизнеността на руската социалдемокрация.*

При това условията за тази работа са толкова лоши, че човек трудно може да си представи нещо по-лошо: няма и не може да има орган, който да обедини отделните дейности; частните контакти при нашите полицейски условия са извънредно затруднени. Ясно е, че социалдемократите не могат да се сговорят като хората и да се споразумеят за подробностите, ясно е, че те си противоречат помежду си. . .

Колко смешно, нали?

В «полемиката» на г-н Кривенко със социалдемократите може да породи недоумение обстоятелството, че той говори за някакви си «неомарксисти». Някои читатели ще помислят, че сред социалдемократите е станало нещо като разцепление, че от старите социалдемократи са се отделили «неомарксисти». Нищо подобно. Никой, никъде и никога не е критикувал публично от името на марксизма теориите и програмата на руските социалдемократи, не е защищавал друг марксизъм. Просто г-н Кривенко и г-н Михайловски са се наслушали на разни салонни сплетни за марксистите, нагледали са се на всевъзможни либерали, прикриващи с марксизма своето либерално празноутробие, и с присъщото си остроумие и такт се залавят с такъв багаж да «критикуват» марксистите. Нищо чудно, че тази критика е пълна с курйози и долни нападки.

«За да бъдем последователни — разсъждава г-н Кривенко, — трябва да отговорим утвърдително на това» (на въпроса: «не следва ли да се стремим към развитие на капиталистическата промишленост») и «да не се стесняваме нито от изкупуването на селската земя, нито от откриването на лавки и кръчми», а «да се радваме на успеха на многобройните кръчмари в думата, да помагаме на още по-многобройните изкупвачи на зърнени храни в селото».

* По простата причина, че досега тези въпроси *изобщо не са се решавали*. Нима може наистина да се приеме като решение на въпроса за арендата твърдението, че «народната аренда поддържа народното стопанство», или следното изобразяване на системата на обработване на помешчическите земи със селски инвентар: «селянинът се оказа по-силен от помешчика», който «пожертвува своята независимост в полза на самостоятелния селянин»; «селянинът изтръгна от ръцете на помешчика едрото производство»; «народът остава победител в борбата за формата на земеделската култура». Това е либералното празнословие в «Съдбините на капитализма» на «нашия известен» г-н В. В.

Наистина, това е съвсем забавно. Опитайте се да кажете на такъв «приятел на народа», че експлоатацията на трудещия се в Русия навсякъде е капиталистическа по своята същност, че богатите стопани и изкупвачите в селото трябва да бъдат причислени към представителите на капитализма по такива и такива политико-икономически признаци, които доказват буржоазния характер на разслояването сред селяните — и той ще нададе вой, ще каже, че това е невероятна ерес, ще се развика, че сляпо заимствуваме западноевропейски формули и абстрактни схеми (заобикаляйки при това най-старателно фактическото съдържание на «еретичната» аргументация). А когато целта е да се обрисуват «ужасите», които злите марксиста носят със себе си — тогава възвишената наука и чистите идеали могат да се оставят настрана, тогава може и да се признае, че изкупвачите на зърнените храни и на селската земя действително са представители на капитализма, а не просто «лакоми» за чуждо.

Опитайте се да докажете на този «приятел на народа», че още отсега руската буржоазия не само държи навсякъде в ръцете си народния труд, тъй като всички средства за производство се концентрират у нея, но и упражнява натиск върху правителството, като по този начин обуславя, налага и определя буржоазния характер на неговата политика — и той съвсем ще изпадне в ярост, ще се разкрещи за всемогъществото на нашето правителство, за това, че то само по фатално недоразумение и нещастна случайност «призовава» все представителите на интересите на капитализма, а не «приятелите на народа», че то изкуствено насажда капитализъм. . . А скришом сами трябва да признаят именно за представители на капитализма кръчмарите в думата, т. е. в един от елементите на самото това правителство, което стояло над класите. Но няма, господа, интересите на капитализма у нас, в Русия, са представени само в «думата» и само от «кръчмарите»?...

Що се отнася до долните нападки, ние видяхме предостатъчно при г-н Михайловски и отново ги срещаме при г-н Кривенко, който например, в желанието си да унищожи омразния социалдемократизъм, разказва как «пиякон отиват в заводите (когато впрочем се явят хубави

технически и канцеларски служби), мотивирайки постъпването си изключително с идеята за ускоряване на капиталистическия процес». Излишно е, разбира се, да отговаряме на такива съвсем неприлични неща. Тук можем само да поставим точка.

Продължавайте в същия дух, господа, продължавайте смело! Императорското правителство — същото, което, както току-що чухме от вас, вече е взело мерки (макар и с дефекти) за спасяване на народа от окончателно разорение, — за да спаси вас от изобличаване в пошлост и невежество, ще вземе мерки, вече без всякакви дефекти. «Културното общество», както и преди, оживено ще говори — между баницата със сушена риба и заниманията около зелената маса — за по-малкия брат и ще съчинява хуманни проекти за «подобряване» на неговото положение; неговите представители с удоволствие научават от вас, че като стават земски началници или някакви други надзорници на селската кесия, те проявяват развито съзнание за гражданските потребности и задължения. Продължавайте! Осигурено ви е не само спокойствието, но и одобрението и похвалата. . . от устата на господа бурениновци.

В заключение не е излишно, струва ми се, да отговорим на въпроса, който, вероятно, е идвал наум вече не на един читател. Заслужаваше ли си толкова дълго да се разговаря с подобни господа? Заслужаваше ли си да се отговаря по същество на този поток либерална, защитена от цензурата кал, който те благоволяват да наричат полемика?

Мисля, че си заслужаваше, не заради тях, разбира се, и не заради «културната» публика, а заради полезната поука, която руските социалисти могат и трябва да си извлекат от този поход. Той е най-нагледното, най-убедителното доказателство, че онзи период от общественото развитие на Русия, когато демократизмът и социализмът се сливаха в едно неразривно, неразединимо цяло (както беше например в епохата на Чернишевски), е потънал безвъзвратно във вечността. Сега вече решително няма никаква почва за идеята — която и до днес още е жива тук-там сред руските социалисти и се отразява крайно вредно

и върху техните теории, и върху тяхната практика, — че в Русия нямамо дълбока качествена разлика между идеите на демократите и социалистите.

Тъкмо обратно: между тези идеи има цяла пропаст и отдавна е време руските социалисти да разберат това, да разберат НЕИЗБЕЖНОСТТА и НЕОТЛОЖНАТА НЕОБХОДИМОСТ ОТ ПЪЛНО и ОКОНЧАТЕЛНО СКЪС-ВАНЕ с идеите на демократите.

Да видим какво всъщност е представлявал руският демократ през онези времена, които породиха посочената идея, и в какво се превърна той. «Приятелите на народа» ни дават достатъчно материал за такъв паралел.

Извънредно интересна в това отношение е нападката на г-н Кривенко против г-н Струве, който в едно немско издание се обяви против утопизма на г-н Ник.-он (неговата бележка «Към въпроса за капиталистическото развитие на Русия», *Zug Beurtheilung der kapitalistischen Entwicklung Rußlands* — се появи в «*Sozialpolitisches Centralblatt*»³³, III, № 1 от 2 октомври 1893 г.). Г-н Кривенко се нахвърля върху г-н Струве заради това, че отнасял към «националния социализъм» (който, според него, е «чисто утопичен по природа») идеите на онези, които «са за общината и поземления надел». Това ужасно обвинение уж в социализъм е причина почтеният автор съвсем да изпадне в ярост:

«Нима — възкликва той — никой друг (освен Херцен, Чернишевски и народниците) не е бил за общината и поземления надел. А съставителите на законоположението за селяните, които поставиха общината и стопанската самостоятелност на селяните в основата на реформата, а изследователите на нашата история и на съвременния бит, които говорят в полза на тези начала, а почти целият ни сериозен и порядъчен печат, който също е за тези начала нима всички те са жертва на заблудата, наречена «национален социализъм»?»

Успокойте се, почитаеми г-н «приятел на народа»! Вие толкова сте се изплашили от това ужасно обвинение в социализъм, че дори не сте си направили труда да прочетете внимателно «малката статийка» на г-н Струве. И наистина, каква крещяща несправедливост би било да обвинят като социалисти онези, които държат на «общин-

ната и поземления надел!»! Моля ви се, какво социалистическо има тук? Та социализъм се наричат протестът и борбата против експлоатацията на трудещия се, борбата за пълно премахване на тази експлоатация — а «да държиш за надела» значи да настояваш селяните да платят откуп за цялата земя, с която са разполагали. Дори и да не държиш на откупа, а да искаш на селяните безвъзмездно да се даде цялата земя, която преди реформата се е намирала в тяхно владение — и тогава пак няма нищо социалистическо в това, тъй като именно собствеността на селянина върху земята (формирала се през феодалния период) навсякъде на Запад, както и у нас, в Русия*, е основа на буржоазното общество. «Да държиш на общината» — т. е. да протестираш против полицейската намеса в обичайното разпределяне на земята, — какво социалистическо има тук, когато всеки знае, че експлоатацията на трудещия се идеално съжителствува с тази община и се заражда в нея? Та това значи думата «социализъм» да се разтегне до невъзможност: може би тогава ще трябва да причислим и г-н Победоносцев към социалистите!

Г-н Струве в никакъв случай не е допуснал такава ужасна несправедливост. Той говори за «утопичността на националния социализъм» на *народниците*, а кого отнася към народниците — това се вижда от факта, че той нарича «Нашите разногласия» на Плеханов полемика с народниците. Плеханов, несъмнено, полемизираше със социалистите, с хора, които нямат нищо общо със «сериозния и порядъчен» руски печат. Затова г-н Кривенко няма никакво право да взема за своя сметка онова, което се отнася до народниците. А ако е искал непременно да узнае мнението на г-н Струве за направлението, към което той самият се придържа, тогава се учудвам защо не е обърнал внимание на следното място от статията на г-н Струве и *не го е превел* за «Р. Богатство»:

«Колкото по-голям напредък отбелязва капиталистическото развитие — казва авторът, — толкова повече току-що описаният светоглед (народническият) ще губи почва. Той или ще се изроди (*wird herabsinken*) в доста бледо реформистко направление, способно на компромиси

* Доказателство — разслояването на селяните.

и търсещо компромиси*, за което отдавна има сериозни изгледи, или ще признае действителното развитие за нее неизбежно и ще направи теоретическите и практическите изводи, които по необходимост произтичат оттук — с други думи, ще престане да бъде утопичен.»

Ако г-н Кривенко не се досеща къде у нас има изгледи за такова направление, способно единствено на компромиси, аз бих го посъветвал да се вгледа в «Русское Богатство», в теоретическите възгледи на това списание, които представляват жалък опит да се слепят отломките на народническото учение с признаване на капиталистическото развитие на Русия, в политическата му програма, целяща да се подобри и възстанови стопанството на дребните производители върху почвата на дадените капиталистически отношения.**

Изобщо това е едно от най-характерните и знаменателни явления на нашия обществен живот през последния период — израждането на народничеството в дребнобуржоазен опортюнизъм.

Всъщност, ако вземем съдържанието на програмата на «Русское Богатство» — цялото това регулиране на преселванията и на арендата, всички тези евтини кредити, музеи, складове, технически подобрения, артели и общо обработване на земята, — ще видим, че тя наистина е

* *Ziemlich blasse kompromißfähige und kompromißsüchtige Reform-richtung* — на руски език това може, струва ми се, да се предаде и като «културнически опортюнизъм».

** Жалко впечателение прави изобщо опитът на г-н Кривенко да воюва против г-н Струве. То е нещо като безслието на дете, което не може да направи възражение по същество и се дразни от това. Например г-н Струве казва, че г-н Ник.-он е «утопист». Той съвсем ясно посочва при това защо го нарича така: 1) защото той игнорира «действителното развитие на Русия»; 2) защото се обръща към «обществото» и «държавата», без да разбира класовия характер на нашата държава. А какво може да възрази г-н Кривенко на това? Отрича ли той, че нашето развитие е наистина капиталистическо? казва ли, че то е никакво друго? че нашата държава не е класова? Не, той предпоставя изобщо да отгине тези въпроси и със смешен гняй да воюва против някакви си, от самия него съчинени «шаблони». Още един пример. Г-н Струве освен в неразбиране на класовата борба обвинява г-н Ник.-он и в големи грешки в неговата теория, отнасящи се до областта на «чисто икономическите факти». Той посочва между другото, че като говори за незначителността на нашето неземеделско население, г-н Ник.-он, «не забелязва, че именно капиталистическото развитие на Русия ще заличава тази разлика между 80% (селското население в Русия) и 44% (селското население в Америка): в това, може да се каже, се състои неговата историческа мисия». Г-н Кривенко, първо, предава изцяло това място, като говори за «нашата» (?) мисия да лишим селяните от земя, докато тук става дума просто за тенденцията на капитализма да намалява селското население, и, второ, без да каже нищо дума по същество (възможен ли е такъв капитализъм, който да не води към намаляване на селското население?), почва да дрънка проповеди за «буквоедите» и т. н. Вж. приложение II (с. 298 на настоящия том. *Ред.*)

извънредно популярна в целия «сериозен и поръдъчен печат», т. е. в целия либерален печат, който не принадлежи към крепостническите органи или към рептилиите.⁸⁴ Идеята за необходимостта, ползата, наложителността, «безвредността» на всички тези мерки е пуснала дълбоки корени сред цялата интелигенция и е получила извънредно широко разпространение: ще я срещнете и в провинциалните вестници и вестничета, и във всички земски изследвания, сборници, описания и т. н. и т. н. Ако *това* се приеме за народничество — успехът несъмнено е огромен и безспорен.

Само че това изобщо не е народничество (в старото, традиционно значение на думата), и този успех, тази изключително широка популярност е постигната с цената на опошляването на народничеството, с цената на превръщането на социално-революционното народничество, рязко опозиционно към нашия либерализъм, в културнически опортюнизъм, който се слива с този либерализъм и изразява единствено интересите на дребната буржоазия.

За да се убедим в това, достатъчно е да се върнем към посочените картинки на разслояване сред селяните и кустарите — а тези картинки съвсем не рисуват никакви единични или нови факти, а просто са опит да се даде политико-икономически израз на онази «школа» на «кождери» и «ратаи», чието съществуване в нашето село не се отрича и от противниците. Ясно е, че «народническите» мерки могат само да засилят дребната буржоазия: или пък (артелите и общото обработване на земята) ще бъдат мизерни палиативи, ще си останат жалки експерименти, които либералната буржоазия с такава нежност култивира навсякъде в Европа, по простата причина, че те ни най-малко не засягат самата «школа». По същата причина дори и господа ермоловци и витевци не могат да имат нищо против такива прогреси. Тъкмо обратно. Заповядайте, господа! Те дори ще ви дадат пари «за опити» само и само да отклонят «интелигенцията» от революционна дейност (подчертаване на антагонизма, изясняване на антагонизма пред пролетариата, опити да се изведе този антагонизъм на пътя на откритата политическа борба) към закърпване на антагонизма, помирение и обединяване. Заповядайте!

Ще се спрем накратко на процеса, който доведе до това израждане на народничеството. При възникването си в своя първоначален вид тази теория беше доста стройна — изхождайки от представата за особения строй на народния живот, тя вярваше в комунистическите инстинкти на «общинния» селянин и поради това виждаше в селското население пряк борец за социализъм, — но не беше достатъчно разработена в теоретическо отношение, подкрепена с факти от руския живот, от една страна, и с опит в прилагането на такава политическа програма, която би се основавала върху тези предполагаеми качества на селянина — от друга.

Развитието на теорията тръгна именно в тези две посоки — теоретическата и практическата. Теоретическата работа бе насочена главно към изучаване на онази форма на *земевладение*, в която искаха да видят зачатъци на комунизъм; и тази работа даде извънредно разностранен и богат фактически материал. Но този материал, отнасящ се предимно до формата на *земевладението*, съвсем скри от очите на изследователите *икономиката* на селото. Това стана още по-естествено поради обстоятелството, че, първо, изследователите нямаха строга теория за метода в обществената наука, теория, изясняваща необходимостта да се отделят производствените отношения и специално да се изследват; второ, събраният фактически материал пряко и непосредствено сочеше непосредствените нужди на селяните, непосредствените бедствия, от които страда тяхното стопанство. Цялото внимание на изследователите се съсредоточи върху проучването на тези бедствия — малоимотност, високи лихви, безправие, измъченост и потиснатост на селяните. Всичко това бе описано, проучено и разяснено с толкова богат материал, с такива подробности, че, разбира се, ако нашата държава не беше класова държава, ако нейната политика се насочваше не от интересите на управляващите класи, а от безпристрастното обсъждане на «народните нужди» — тя хиляди пъти би трябвало да се убеди в необходимостта от премахване на тези бедствия. Наивните изследователи, които вярваха във възможността да «убедят» обществото и държавата, съвсем затънаха в детайлите на събраните от тях факти и изпуснаха от погледа си едно — политико-

икономическата структура на селото, изпуснаха основния фон на онова стопанство, което действително страдаше от непосредствените бедствия. Резултатът, естествено, беше такъв, че защитата на интересите на стопанството, страдащо от малоимотността и т. н., се оказа защита на интересите на онази класа, която държеше в ръцете си това стопанство, която единствена можеше да се крепи и да се развива при дадените общественно-икономически отношения *вътре* в общината, при дадената система на стопанството в страната.

Теоретическата работа, насочена към изследване на онази институция, която би трябвало да послужи като основа и опора за премахване на експлоатацията, доведе до изработване на програма, изразяваща интересите на дребната буржоазия, т. е. на онази именно класа, върху която се крепят експлоататорските отношения!

Същевременно и практическата революционна дейност се развиваше в неочаквана посока. Вярата в комунистическите инстинкти на мужика, естествено, изискваше от социалистите да оставят настрана политиката и да «отидат сред народа». С осъществяването на тази програма се заеха маса извънредно енергични и талантиви дейци, които на практика се убедиха колко наивна е представата за комунистическите инстинкти на мужика. Впрочем, решиха, че въпросът не е в мужика, а в правителството — и цялата работа бе подчинена на борбата срещу правителството, борба, която се водеше вече само от интелгентите и присъединяващите се понякога към тях *работници*. Отначало тази борба се водеше в името на социализма и опора ѝ беше теорията, че народът е готов за социализъм и че трябва просто да се вземе властта, за да се извърши не само политическа, а и социална революция. Напоследък тази теория явно вече напълно се дискредитира и борбата на народovolците срещу правителството се превръща в борба на радикали за политическа свобода.

Следователно и от другата страна резултатите от работата бяха пряко противоположни на нейната изходна точка; и тук се оформи програма, изразяваща само интересите на радикалната буржоазна демокрация. Възщност този процес още не е завършил, но той, струва ми се, вече е напълно очертан. Това развитие на народничеството

беше съвсем естествено и неизбежно, тъй като в основата на доктрината бе залегнала чисто митичната представа за някакъв особен (общинен) строй на селското стопанство: при сблъскването с действителността митът се развее и селският социализъм се превърна в радикално-демократично представителство на дребнобуржоазните селски слоеве.

Преминавам към примери за еволюцията на демократа:

«Трябва да се грижим — разсъждава г-н Кривенко — вместо всечовек да не излезе общоруска шушумига, преизпълнена със смътни, напираси в гърдите ѝ хубави чувства, но неспособна нито да прояви себеотрицание, нито да извърши нещо сериозно в живота.» Превъзходно наставление: да видим за какво се отнася. «В това отношение — продължава г-н Кривенко — зная един обиден факт»: в Южна Русия живееха младежи, «въодушевени от най-добри намерения и любов към по-малкия брат; на мужика оказваха най-голямо внимание и почит; капеха го да седне едва ли не на най-видното място, ядяха с него с една лъжица, гощаваха го със сладка и курабни; за всичко му плащаха по-скъпо, отколкото други, даваха му пари — и назаем, и бакшиш, и просто ей тъй, -- разказваха му за европейското устройство и работническите асоциации и т. н. Там живееше и един млад немец — Шмид, управител или, по-точно, обикновен градинар, човек без всякакви хуманитарни идеи, истинска ограничена, формална немска душа (sic??!)» и т. н. Та значи, след 3—4 години младежите се пръснаха по различни краища. След това минаха около 20 години и когато авторът посети този край, научи, че «г-н Шмид» (заради полезната му дейност преименуван от градинаря Шмид в г-н Шмид) научил селяните на лозарство, което сега им носи «известен доход» — по 75—100 рубли годишно, и поради това за него се е запазил «добър спомен», а «за господата, които само хранеха хубави чувства към мужика и които не направиха нищо съществено (!) за него, никой дори не си спомня».

Ако направим сметка, ще излезе, че описаните събития се отнасят към 1869—1870 г., т. е. приблизително към онова време, когато именно руските социалисти-народници се опитваха да пренесат в Русия най-прогресивната и

най-важна особеност на «европейското устройство» — Интернационала.⁸⁵

Ясно е, че разказът на г-н Кривенко оставя твърде рязко впечатление, затова той бърза да го смекчи:

«С това, разбира се, не казвам — разяснява той, — че Шмид е по-добър от тези господа, а казвам на какво се дължи фактът, че въпреки всички други недостатъци той все пак е оставил по-трайна следа в онзи край и сред населението. (Не казвам, че е по-добър, а казвам, че е оставил по-трайна следа — що за глупост е това?!). Не казвам също, че е направил нещо важно, а, напротив, посочвам направеното от него като пример за съвсем незначителна и случайна дейност, която нищо не му струва, но безспорно е жизнено важна.»

Уговорката, както виждате, е твърде двусмислена, но същността не е в нейната двусмисленост, а в това, че авторът, като противопоставя безрезултатността на едната дейност на успеха на другата, явно дори не подозира основната разлика в насоката на двата вида дейност. Това е сърцевината на случката, поради която тя е толкова характерна за определяне физиономията на съвременния демократ.

Всъщност тези младежи, разказвайки на мужика за «европейското устройство и работническите асоциации», очевидно са искали да го активизират за преустройство на формите на обществения живот (в случая моето заключение може да е погрешно, но всеки, мисля, ще се съгласи, че то е законно, тъй като неизбежно следва от разказа на г-н Кривенко), искали са да го вдигнат на социална революция против съвременното общество, което поражда такава безобразна експлоатация и потискане на трудещия се — наред с всеобщото ликуване по повод на всевъзможните либерални прогреси. А «г-н Шмид» като истински стопанин е искал само да помогне на другите стопани да си уредят стопанските работи — и нищо повече. Как може тогава да се сравняват, да се съпоставят двата вида дейност с диаметрално противоположна посока? Все едно да сравняваме неуспешната дейност на човек, който се е мъчил да разруши дадена постройка, с успеха на онзи, който е искал да я укрепи! За да направим сравнение, което да има някакъв смисъл, трябва да видим защо

опитът на тези младежи, които са отишли сред народа, за да вдигнат селяните на революция, е излязъл толкова несполучлив — дали причината не е в това, че те са се опирали на погрешната представа, че именно «селячеството» е представител на трудещото се и експлоатирано население, докато то всъщност не е отделна класа (илюзия, която може да се обясни само с отразеното влияние на епохата, когато рухна крепостното право и когато селяните наистина действуваха като *класа*, но само като класа на крепостническото общество), тъй като сред самите тях се формират класите на буржоазията и на пролетариата, — с една дума, трябва да се анализират старите социалистически теории и критиката срещу тях от страна на социалдемократите. Вместо това г-н Кривенко се напъва да докаже, че дейността на «господин Шмид» е «без съмнение жизнено важна». Ама моля ви се, почитаеми г-н «приятел на народа», защо ще разбивате отворена врата? та кой се съмнява в това? Да се насади лозе и да се получава от него 75—100 рубли доход — наистина, какво по-жизнено от това?*

А авторът започва да обяснява, че ако един стопанин насади лозе — това ще бъде изолирана дейност, а ако същото направят няколко стопани — това ще бъде обобщена и разширена дейност, превръщаща малкото дело в истинско, правилно, *както например* А. Н. Енгелгард⁸⁸ не само прилагал фосфоритите, а въвел фосфоритното производство и у другите.

Наистина, не е ли великолепен този демократ!

Ще вземем още един пример из областта на съжденията за селската реформа. Как демократът от споменатата епоха на неразделност на демократизма и социализма — Чернишевски, се е отнасял към нея? Тъй като не можеше открито да изкаже мнението си, той *мълчеше*, а със заобикалки характеризираше подготвящата се тогава реформа по следния начин:

«Да предположим, че съм бил заинтересован да взема мерки за запазване на припасите, от които се приготвя обед за вас. От само себе си се разбира, че ако аз съм вър-

* Да бяхте предложили това «жизнено» дело на онези младежи, които са разказвали на мужика за европейските асоциации! Как щяха те да ни посрещнат, какъв прекрасен отговор щяха да ви дадат! Тогава бихте се уплашили до смърт и от техните идеи, както сега се боите от материализма и диалектиката!

шил това всъщност от добри чувства към вас, то моето утвърдие се е основавало на предположението, че провизиите са ваши и че приготовленият от тях обед е хранителен и полезен за вас. И представете си как ще се чувствавам, когато разбера, че провизиите съвсем не са ваши и че за всеки обед, приготвен от тях, ви вземат толкова пари, колкото не струва самият обед (това е писано преди реформата. А господата южаковци сега ни уверяват, че нейният основен принцип е осигуряването на селяните!) и колкото вие изобщо не можете да платите, без да изпаднете в крайно затруднение. Какви мисли ми идват в главата при тези толкова странни открития? . . . Колко глупав съм бил аз да се грижа за нещо, за полезността на което не са осигурени условия! Кой друг освен един глупец може да се грижи за запазване на собствеността в ръцете на някого, без да се е уверил предварително, че собствеността ще отиде в тези ръце, и то при изгодни условия? . . . По-добре всички тези провизии да пропаднат, отколкото да причинят само вреда на любимия човек! По-добре да пропадне цялото дело, отколкото да ви причини само разочарание!»

Подчертавам местата, които по-релефно показват колко дълбоко и превъзходно разбира Чернишевски съвременната си действителност, разбира какво представляват плащаните от селяните суми, разбира антагонизма на руските обществени класи. Важно е да отбележим още, че той умееше да излага в подцензурния печат подобни чисто революционни идеи. В нелегалните си произведения той пише същото, само че без заобикалки. В «Пролог към пролога» Волгин (в устата на който Чернишевски слага своите мисли) казва:

*«Нека освободението на селяните да се предаде в ръцете на помещическата партия. Разликата не е голяма»,** а на забележката на събеседника си, че, напротив, разликата е колосална, тъй като помещическата партия е против идеята да се даде земя на селяните, той решително отговаря:

* Цитирам по статията на Плеханов: «Н. Г. Чернишевски» в «Социал-демократ». ⁶⁷

«Не, не е колосална, а нищожна. Би била колосална, ако селяните получеха земята без откуп. Да вземеш от човека нещо или да му го оставиш — в това има разлика, но ако му вземеш пари за нея — тогава е все едно. Планът на помещицката партия се различава от плана на прогресистите само по това, че е по-прост, по-кратък. Ето защо той дори е по-добър. По-малко протакане и вероятно по-малко обременяване на селяните. Който от селяните има пари — ще си купи земя, а кой то няма — защо ще го задължаваш да я купува? Това само ще го разорява. Откупът е равносилен на купуване.»

Само човек с гениалността на Чернишевски би могъл да разбере толкова ясно още тогава, през периода, когато се извършваше селската реформа (когато тя още не бе достатъчно осветлена дори на Запад), нейния основен буржоазен характер — да разбере, че още тогава в руското «общество» и «държава» царуваха и управляваха обществени класи, които са абсолютно враждебни на трудещия се и безусловно предопределят разорението и експроприацията на селяните. И при това Чернишевски разбираше, че съществуването на правителство, което прикрива нашите антагонистични обществени отношения, е страшно зло, особено влошаващо положението на трудещите се.

«Ако трябва да кажем истината — продължава Волгин, — нека по-добре бъдат освободени без земя.» (Тоест, ако у нас крепостниците-помещици са толкова силни, нека по-добре да действуват открито, направо и да кажат всичко докрай, отколкото да прикриват същите тези крепостнически интереси зад компромисите на лицемерното абсолютно правителство.)

«Въпросът е поставен така, че аз не намирам причини да се горещя дори и за това, дали ще бъдат или няма да бъдат освободени селяните; а още по-малко за това, кой ще ги освободи — либералите или помещиците. Според мен е все едно. Дори по-добре помещиците.»

Из «Писма без адрес»: *«Приказват: да освободим селяните. . . Къде имаме сили за такова нещо? Още нямаме сили. Не бива да се залавяме за нещо, щом нямаме сили за него. А виждате накъде върви работата: ще се хванат*

да ги освобождават. Какво ще излезе — сами знаете какво излиза, когато се нагърбваш с работа, която не можеш да свършиш. Провалиш ли работата — ще излезе мерзост.»⁸⁸

Чернишевски разбираше, че не е по силите на руската крепостническо-бюрократична държава да освободи селяните, т. е. да събори крепостниците, и че тя може само да направи някоя «мерзост», жалък компромис между интересите на либералите (откупът е равносилен на купуване) и на помещиците, компромис, който мами селяните с призрачна свобода, а на практика ги разорява и изцяло ги оставя на произвола на помещиците. И той протестираше, проклинаше реформата, пожелаваше ѝ неуспех, пожелаваше на правителството да се обърка в своята еквилибристика между либералите и помещиците и да настъпи крах, който да изведе Русия на пътя на откритата борба между класите.

А сега, когато гениалните предвиждания на Чернишевски станаха факт, когато 30-годишната история опроверга безпощадно всевъзможните икономически и политически илюзии, нашите съвременни «демократи» славословят реформата, виждат в нея санкция на «народното» производство и дори успяват да открият в нея доказателство, че е възможен някакъв път, който да *заобиколи* враждебните на трудещия се обществени класи. Повтарям, отношението към селската реформа е най-нагледното доказателство за дълбокото обуржоазяване на нашите демократи. Тези господа на нищо не са се научили, а твърде много неща са забравили.

За паралел ще взема «Отечественные Записки» от 1872 г. По-горе вече цитирах извадки от статията «Плутокрацията и нейните основи» във връзка с успехите по посока на либерализма (прикриващ плутократичните интереси), които руското общество е постигнало още през първото десетилетие след «великата освободителна» реформа.

Докато по-рано често се срещаха хора — пише същият автор в същата статия, — които мърмореха срещу реформите и въздишаха за миналото, сега вече няма такива. «На всички се хареса новият режим, всички гледат весело и спокойно» и авторът показва по-нататък как и самата литература «става орган на плутокрацията», прокарвайки плутократичните интереси и възжелания «под булото на

демократизма». Вгледайте се по-внимателно в това разсъждение. Авторът е недоволен от това, че «всички» са доволни от новия режим, създаден от реформата, че «всички» (представителите на «обществото» и на «интелигенцията», разбира се, а не трудещите се) са весели и спокойни въпреки очевидните антагонистични и буржоазни черти на този нов режим: публиката не забелязва, че либерализмът прикрива само «свободата на печалбата» и, разбира се, на печалбата за сметка на масата от трудещите се и в тяхна вреда. И той протестира. Именно този протест, характерен за социалиста, е ценен в неговото разсъждение. Забележете, този протест против плутократизма, прикриван с демократизъм, противоречи на общата теория на списанието: защото те отричат всякакви буржоазни моменти, елементи и интереси в селската реформа, отричат класовия характер на руската интелигенция и на руската държава, отричат, че съществува почва за капитализъм в Русия — и все пак не могат да не чувствуват, да не усещат капитализма и буржоазността. И доколкото «Отечественные Записки», чувствувайки антагонизма на руското общество, воюваха срещу буржоазния либерализъм и демократизъм — дотолкова те участвуваха в общото дело на нашите първи социалисти, които не можеха да разберат този антагонизъм, но си даваха сметка за него и искаха да се борят против самата организация на обществото, която пораждаше антагонизъм; — дотолкова «Отечественные Записки» бяха прогресивни (разбира се, от гледището на пролетариата). «Приятелите на народа» забравиха за този антагонизъм, загубиха всякакъв усет за това, че «под булото на демократизма» и у нас, в светата Рус, се крият чистокръвни буржоа; и сега те са реакционни (по отношение на пролетариата), тъй като прикриват антагонизма, говорят не за борба, а за примирителна културническа дейност.

Но нима, господа, здравомислещият руски либерал, демократичният представител на плутократията през 60-те години, е престанал да бъде идеолог на буржоазията през 90-те години само защото го е налегнала гражданската скръб?

Нима «свободата на печалбата» в големи размери, свободата да се сдобнеш с голям кредит, с големи капитали,

с големи технически подобрения престава да бъде либерална, т. е. буржоазна, при неизменност на дадените обществено-икономически отношения, само защото тя се заменя със свобода да се сдобиваш с малък кредит, с малки капитали и малки технически подобрения?

Повтарям, те не са променили становището си под влияние на радикална промяна на възгледите си или на радикален преврат в нашите отношения. Не, те просто са го забравили.

Загубили тази единствена черта, благодарение на която техните предшественици на времето бяха прогресивни, въпреки цялата несъстоятелност на техните теории, въпреки наивно-утопичния възглед за действителността, «приятелите на народа» абсолютно нищо не са научили през целия този период. А при това, дори независимо от политико-икономическия анализ на руската действителност, дори само политическата история на Русия през тези 30 години би трябвало да ги научи на много неща.

Тогава, в епохата на *60-те години*, силата на крепостниците бе сломена: те претърпяха наистина не окончателно, но все пак решително поражение, така че трябваше да слязат от сцената. Либералите, напротив, надигнаха глава. Започнаха да се леят либерални фрази за прогрес, наука, добруване, борба срещу неправдата, за народни интереси, народна съвест, народни сили и т. н. и т. н. — същите фрази, от които и сега, в моменти на особено униние, прилошава на нашите радикални недоволници в техните салони, на нашите либерални фразьори на юбилейните им обеда, на страниците на техните списания и вестници. Либералите се оказаха толкова силни, че прекроиха «новите отношения» по свой начин — не съвсем, разбира се, но достатъчно. Макар че тогава в Русия липсваше «ясната светлина на откритата класова борба», все пак нещата бяха по-ясни отсега, така че дори и онези идеолози на трудещата се класа, които нямаха и понятие за тази класова борба, които предпочитаха да мечтаят за по-добро бъдеще, отколкото да *обясняват* отвратителното настояще, дори и те не можеха да не видят, че зад либерализма се крие плутокрацията, че тези нови отношения са буржоазни отношения. Те се откроиха, именно когато крепостниците слязоха от сцената и вече не отклоняваха

вниманието към още по-крещящи злободневни факти, вече не пречеа да се видят новите отношения в чист (сравнително) вид. Но нашите тогавашни демократи умееха да осъждат плутократичния либерализъм, но не съумяха да го разберат и научно да го обяснят, не съумяха да разберат неговата необходимост при капиталистическата организация на нашето обществено стопанство, не съумяха да разберат прогресивността на този нов строй в сравнение със стария, крепостническият, не можаха да разберат революционната роля на пораждания от него пролетариат — и чисто и просто «ръмжеха» срещу тази система на «свобода» и «хуманност», смятаха буржоазността за някаква случайност, очакваха да се открият някакви други обществени отношения в «народния строй».

И ето, историята им показва тези други обществени отношения. Крепостниците, недоубити от реформата, така безобразно осакатена в техен интерес, се съживиха (за кратко време) и нагледно показаха какви са тези други наши обществени отношения освен буржоазните, показаха го под форма на толкова разюздана, невероятно безсмислена и зверска реакция, че нашите демократи се уиланиха, клекнаха и вместо да вървят напред, да преработят своя наивен демократизъм, способен да почувствува буржоазността, но неспособен да я разбере, в социалдемократизъм — тръгнаха назад, към либералите, и сега ще се гордеят, че техният хленч. . . т. е., исках да кажа, техните теории и програми, се споделят от «целия серпозен и порядъчен печат». Наглед поуката беше съвсем ясна: очевийна ставаше илюзията на старите социалисти за особеното устройство на народния живот, за социалистическите инстинкти на народа, за случайността на капитализма и буржоазията, и сякаш вече можеше открито да се погледне действителността и открито да се признае, че в Русия не е имало и няма никакви други обществено-икономически отношения освен буржоазните и отживяващите крепостнически, че поради това не може да има и друг път към социализма освен чрез работническото движение. Но тези демократи на нищо не се научиха и наивните илюзии на дребнобуржоазния социализъм отстъпиха място на трезвата [практичност на филистерските прогреси.

Сега теориите на тези идеолози на дребната буржоазия, които се бият в гърдите, че изразяват интересите на трудещите се, направо са реакционни. Те замазват антагонизма в съвременните руски обществено-икономически отношения и разсъждават, че положението можело да се поправи с отнасящи се до всички, общи мерки за «издигане», «подобряване» и т. н., че можело да се постигне помирение и обединяване. Те са реакционни, защото представят нашата държава като нещо, което е над класите и поради това годно и способно да окаже някаква сериозна и честна помощ на експлоатираното население.

Те са реакционни, най-сетне, защото абсолютно не разбират необходимостта от борба, и то отчаяна борба на самите трудещи се за освобождение. Според «приятелите на народа» например излиза, че те кажи-речи, сами могат да уредят всичко. Работниците могат да бъдат спокойни. Ето на, в редакцията на «Русское Богатство» дошъл даже един техник и малко оставало да разработят една от «комбинациите» за «въвеждане на капитализма в народния живот». Социалистите трябва РЕШИТЕЛНО и ОКОНЧАТЕЛНО да скъсат с всички дребнобуржоазни идеи и теории — ето ГЛАВНАТА ПОЛЕЗНА ПОУКА, която трябва да извлечем от този поход.

Моля да обърнете внимание, че говоря за скъсване с дребнобуржоазните идеи, а не с «приятелите на народа» и с техните идеи — защото не може да скъсаш с нещо, с което никога не си бил свързан. «Приятелите на народа» са само едни от представителите на едно от направленията на този сорт дребнобуржоазно-социалистически идеи. И ако от дадения случай правя извод, че е необходимо да скъсаме с дребнобуржоазно-социалистическите идеи, с идеите на стария руски селски социализъм *изобщо*, причината е, че сегашният поход срещу марксистите, обявен от представителите на старите идеи, които се изплашиха от засилването на марксизма, ги подтикна особено изчерпателно и релефно да обрисуват дребнобуржоазните идеи. Съпоставяйки тези идеи със съвременния социализъм, със съвременните данни за руската действителност, ние паразитно ясно виждаме до каква степен тези идеи са се изчерпали, виждаме, че те вече нямат никаква цялостна теоретическа основа, че са се изродили в жалък еklek-

тизъм, в най-обикновена културническо-опортюнистична програма. Могат да ни възразят, че за това не са виновни старите идеи на социализма изобщо, а единствено тези господа, които, разбира се, никой не причислява към социалистите; но подобно възражение ми се струва съвсем несъстоятелно. Аз навсякъде се стремях да докажа неизбежността на това израждане на старите теории, навсякъде се стараех да отделям колкото може по-малко място на критиката специално срещу тези господа и колкото може повече — на общите и основните положения на стария руски социализъм. И ако социалистите сметнат, че неправилно или неточно съм изложил тези положения, или пък че не съм казал всичко, аз мога да отговоря само с най-покорна молба: бъдете любезни, господа, сами да ги изложите и да кажете всичко, каквото трябва!

Наистина, никой не би се радвал повече от социалдемократите на възможността да води полемика със социалисти.

Да не мислите, че ни е приятно да отговаряме на «полемиката» на подобни господа и че бихме се засли с това, ако те направо, настойчиво и рязко не ни предизвикваха?

Да не мислите, че ние можем, без да се насилваме, да четем, да препрочитаме и да се ровим в тази отвратителна смесица от казионно-либерални фрази и дребнобуржоазно морализаторство?

Но не сме виновни ние, че сега само подобни господа се заемат да обосноват и излагат такива идеи. Моля също да обърнете внимание, че говоря за необходимостта да скъсаме с дребнобуржоазните *социалистически* идеи. Анализирани дребнобуржоазни теории са БЕЗУСЛОВНО реакционни, ТЪЙ КАТО се представят като социалистически теории.

Но когато разберем, че тук всъщност няма абсолютно нищо социалистическо, т. е. че всички тези теории или най-малко не обясняват експлоатацията над трудещия се и поради това са абсолютно неспособни да послужат за неговото освобождение, че всички тези теории фактически отразяват и прокарват интересите на дребната буржоазия — тогава ние ще трябва да погледнем на тях по друг начин, ще трябва да поставим въпроса: *какво трябва да*

бъде отношението на работническата класа към дребната буржоазия и нейните програми? А на този въпрос не може да се отговори, без да се вземе под внимание двойственият характер на тази класа (у нас, в Русия, тази двойственост е особено силна поради по-неразвития антагонизъм между дребната и едрата буржоазия). Тя е прогресивна, тъй като поставя общодемократични искания, т. е. бори се против всички остатъци от средновековната епоха и крепостничеството; тя е реакционна, тъй като се бори да запази своето положение като дребна буржоазия, стреми се да спре, да върне назад общото развитие на страната в буржоазна насока. Реакционните искания, като например прословутата неотчуждаемост на наделите, както и много други проекти за опека над селяните, обикновено се прикриват под благовидния предлог за защита на трудещите се; но на практика те, разбира се, само влошават тяхното положение, като същевременно затрудняват борбата им за освобождение. Тези две страни на дребнобуржоазната програма трябва строго да се различават, така че като отричаме напълно социалистическия характер на тези теории и се борим против реакционните им страни, не бива да забравяме за тяхната демократична част. Ще поясня с пример как пълното отричане на дребнобуржоазните теории от марксистите не само не изключва демократизма в тяхната програма, а, напротив, изисква още по-настойчиво да се набляга на него. По-горе бяха посочени трите основни положения, предъвквани от представителите на дребнобуржоазния социализъм в техните теории -- маломотност, високи плащания, потискане от страна на администрацията.

Абсолютно нищо социалистическо няма в искането за премахване на тези злини, тъй като те ни най-малко не обясняват експроприацията и експлоатацията и премахването им изобщо няма да засегне потискането на труда от капитала. Но премахването им ще очисти това потисничество от средновековни вехтори, които още повече го засилват, ще улесни непосредствената борба на работника против капитала и поради това като демократично искане ще срещне най-енергична подкрепа от страна на работниците. Плащанията и данъците, общо взето, са въпрос, на който само дребните буржоа могат да придават особено

значение, но у нас вземанията от селяните в много отношения са просто остатък от крепостничеството: такъв е например откупът, който трябва незабавно и безусловно да се отмени; такива са данъците, които лежат само върху гърба на селяните и непривилегированите слоеве и от които «благородните» са освободени. Социалдемократите винаги ще подкрепят искането да се премахнат тези остатъци от средновековните отношения, обуславящи икономическия и политическия застой. Същото трябва да се каже и за малоимотността. По-горе вече надълго се спрях на доказателствата за буржоазния характер на воплите за нея. Безспорно е обаче, че например селската реформа чрез оряването на земята направо ограби селяните в полза на помещиците, като оказа услуга на тази огромна реакционна сила и непосредствено (отнемайки земя от селяните), и косвено (чрез изкусно разграничаване на наделите). Ето защо социалдемократите най-енергично ще настояват незабавно да се върне на селяните отнетата им земя, напълно да се експроприира помещицкото земевладение — опората на крепостническите институции и традиции. Последната точка, съвпадаща с национализацията на земята, не съдържа нищо социалистическо, тъй като от това само по-бързо и по-буйно ще разцъфтят фермерските отношения, които вече се формират у нас, но тя е изключително важна в демократичен смисъл, като единствена мярка, която би могла окончателно да сломи благородните помещици. Най-сетне, разбира се, само господата южаковци и В. В. могат да говорят за безправие на селяните, като причина за тяхната експроприация и експлоатация, обаче потискането на селското население от страна на администрацията не само е безспорен факт, но то дори не е просто потискане, а направо третиране на селяните като «долна сган», която трябва да се подчинява на благородните помещици, която само по милост може да се ползва от общите граждански права (например преселванията*), а всеки помпадур може да се разпорежда

* Тук не можем да не споменем за чисто руската безочливост на крепостника, с която г-н Ермолов, сега министър на земеделието, в книгата си «Неплодородието и бедственото положение на народа» се обявява против преселванията. От държавническо гледище, казва той, не можем да ги смятаме за нещо рационално, след като в Европейска Русия помещиците още се нуждаят от свободна работна ръка. — Наистина, за какво са селяните, ако не за да хранят с труда си изедниците-помещици и техните «високопоставени» лакеи?

с тях като със затворени в поправителен дом. Социалдемократите безусловно се присъединяват към изискването да се възстановят напълно гражданските права на селяните, да се отменят напълно всевъзможните привилегии на дворянството, да се премахне бюрократичният надзор над селяните и да им се даде самоуправление.

Изобщо, руските комунисти, последователите на марксизма, повече от всеки друг трябва да се наричат СОЦИАЛ-ДЕМОКРАТИ и никога да не забравят в своята дейност огромното значение на ДЕМОКРАТИЗМА.*

В Русия остатъците от средновековните, от полукрепостническите институции все още са безкрайно силни (в сравнение със Западна Европа), те са толкова тежък хомот за пролетариата и изобщо за народа, защото спъват развитието на политическата мисъл във всички съсловия и класи, така че е невъзможно да не се набляга на огромното значение, което има за работниците борбата против всевъзможните крепостнически институции, против абсолютизма, съсловността и бюрокрацията. Необходимо е най-подробно да се разясни на работниците каква страшна реакционна сила са тези институции, как те засилват гнета на капитала над труда, какво унижително бреме са за трудещите се, как задържат капитала в средновековните му форми, които не отстъпват на най-новите, индустриалните, по експлоатация на труда, но освен това създават страшни трудности в борбата за освобождение. Работниците трябва да знаят, че без да бъдат съборени тези стълбове на реакцията**, те няма да имат никаква възмож-

* Това е много важна точка. Плеханов е дълбоко прав, когато казва, че нашите революционери имат «два врага: неизкоренените докрай стари предразсъдъци, от една страна, и тесногръдото разбиране на новата програма, от друга». Вж. приложение III (с. 316 на настоящия том. *Ред.*).

** Особено внушителна реакционна институция, на която нашите революционери са обръщали сравнително малко внимание, е нашата родна *бюрокрация*, управляваща de facto (фактически, на дело. *Ред.*) руската държава. Попълвана главно с хора измежду различните, тази бюрокрация и по произход, и по предназначение и характер на дейността си е дълбоко буржоазна, но абсолютизмът и огромните политически привилегии на благородните помешници са ѝ придали особено вредни качества. Това е постоянен ветропоказател, който вижда най-висшата си задача в съчетаването на интересите на помешчика и буржоата. Това е юда, който използва своите крепостнически симпатии и връзки, за да маме работниците и селяните, провеждайки, под предлог че «закрilia икономически слабия» и «се грижи» за неговата защита от кулака и лихваря, такива мерки, които принижават трудещите се до положението на «долна сган», оставят ги на произвола на крепостника-помешчик и ги правят още по беззащитни спрямо буржоазията. Това е извънредно опасен лицемер,

ност да водят успешна борба срещу буржоазията, тъй като при съществуването им руският селски пролетариат, чиято подкрепа е необходимо условие за победата на работническата класа, никога не ще се изтръгне от положението на невежа, напладена маса, способна само на тъпо отчаяние, а не на разумен и решителен протест и борба. Затова общата борба с радикалната демокрация против абсолютизма и реакционните съсловия и институции е пряко задължение на работническата класа, което именно трябва да ѝ внушават социалдемократите, без същевременно да пропускат нито за момент да ѝ внушават, че борбата против всички тези институции е необходима само като средство за улесняване на борбата против буржоазията, че на работника осъществяването на общодемократичните искания е необходимо само като разчистване на пътя, който води към победа над главния враг на трудещите се — чисто демократичната по своята природа институция, *капитала*, който у нас, в Русия, е особено склонен да жертвува своя демократизъм, да се съюзява с реакционерите, за да притисне работниците, да може още повече да забави появата на работническо движение.

Изложеното, струва ми се, достатъчно определя отношението на социалдемократите към абсолютизма и политическата свобода, както и отношението им към особено засилващото се напоследък течение, насочено към «обединяване» и «съюз» на всички фракции на революционерите за извоюване на политическа свобода.⁹⁰

Това е доста оригинално и характерно течение.

Оригинално е, защото предложенията за «съюз» не се правят от определена група или от определени групи с определени програми, съвпадащи в това и това. Ако беше така, въпросът за съюза би бил въпрос на всеки отделен случай, конкретен въпрос, решаван от представителите на обединяваните групи. Тогава нямаше да има и специално «обединително» течение. Но такава има и то е създадено просто от хора, които са се откъснали от старото, без да се присъединят към нещо ново: теорията, върху която досега се опираха борците срещу абсолютизма,

който се е поучил от опита на западноевропейските майстори на реакцията и изкусно прикрива аракевските⁹⁰ си възжеления под смокнновия лист на пародолубивите фрази.

явно се руши, като разрушава и онези условия на солидарност и организираност, които са необходими за борбата. И ето, господа «обединителите» и «съюзниците» изглежда си мислят, че такава теория най-лесно може да се създаде, като се сведе изцяло до протест срещу абсолютизма и до искане за политическа свобода, и отминават всички останали социалистически и несоциалистически въпроси. Ясно е, че тази наивна заблуда неизбежно ще се опровергае сама още при първите опити за подобно обединяване.

Но това «обединително» течение е характерно, тъй като изразява един от последните стадии на процеса на превръщане на борческото, революционното народничество в политически радикален демократизъм, който (процес) аз се постарях да очертая по-горе. Трайно обединение на всички несоциалдемократически революционни групи под посоченото знаме може да се постигне само когато се изработи солидна програма за *демократични* искания, която да скъса с предразсъдъците на старото руско самобитничество. Социалдемократите естествено смятат, че създаването на подобна демократична партия е полезна крачка напред, и тяхната дейност против народничеството трябва да спомогне за това, да допринесе за изкореняване на всички предразсъдъци и митове, за групиране на социалистите под знамето на марксизма и образуване на демократична партия от останалите групи.

С тази партия социалдемократите, естествено, не биха могли да се «обединят», защото смятат, че е необходимо работниците самостоятелно да се организират в отделна работническа партия, но работниците винаги ще оказват най-енергична подкрепа на борбата на демократите против реакционните институции.

Изразждането на народничеството в най-обикновена теория на дребнобуржоазния радикализъм — толкова нагледно доказателство за което (за изразждането) са «приятелите на народа» — ни показва каква огромна грешка правят онези, които разпространяват сред работниците идеята за борба срещу абсолютизма, без същевременно да им разясняват антагонистичния характер на нашите обществени отношения, който подтиква и идеолозите на буржоазията да се обявяват за политическа свобода, — без да им обясняват историческата роля на руския ра-

ботник като борец за освобождение на цялото трудещо се население.

Често упрекуват социалдемократите, че искали единствено те да се ползват от теорията на Маркс, докато неговата икономическа теория се възприемала от всички социалисти. Пита се обаче, какъв е смисълът да се разяснява на работниците формата на стойността, същността на буржоазния строй и революционната роля на пролетариата, щом у нас, в Русия, експлоатацията над трудещия се наляво и надясно се обяснява съвсем не с буржоазната организация на общественото стопанство, а например с малоимотността, с наложените на селяните плащания и с потисничеството от страна на администрацията?

Какъв е смисълът да се разяснява на работниците теорията на класовата борба, ако тази теория не може да обясни дори отношението на работника към фабриканта (нашият капитализъм е насаден изкуствено от правителството), а да не говорим за масата от «народа», която не принадлежи към оформилата се класа на фабричните работници?

Как може да са възприели икономическата теория на Маркс с нейния извод за революционната роля на пролетариата като организатор на комунизма посредством капитализма, когато у нас искат да търсят пътища към комунизма, като заобикалят капитализма и създавания от него пролетариат?

Очевидно е, че при подобни условия да се призовава работникът на борба за политическа свобода е равносилно на призив да извади кестените от огъня за прогресивната буржоазия, тъй като не може да се отрече (характерно е, че дори народниците и народоволците не го отричаха), че политическата свобода ще послужи преди всичко на интересите на буржоазията, без да облекчи положението на работниците, а само. . . само условията за борба. . . *срещу самата тази буржоазия*. Казвам това против онези социалисти, които не приемат теорията на социалдемократите, но насочват своята агитация към работническата среда, защото по емпиричен път са се убедили, че само в нея може да се намерят революционни елементи. Тези социалисти поставят своята теория в противоречие с практиката и правят извънредно сериозна грешка, като отклоняват

работниците от тяхната пряка задача — ОРГАНИЗИРАНЕТО НА СОЦИАЛИСТИЧЕСКА РАБОТНИЧЕСКА ПАРТИЯ*.

Тази грешка, естествено, възникна тогава, когато класовите антагонизми на буржоазното общество още бяха съвсем неразвити, заглушени от крепостничеството, когато то подтикваше цялата интелигенция към солидарен протест и борба, създавайки илюзия за особения демократизъм на нашата интелигенция, за липсата на дълбока разлика между идеите на либералите и на социалистите. Сега — когато икономическото развитие отиде толкова напред, че дори хора, които по-рано отричаха почвата за капитализъм в Русия, признават, че ние сме тръгнали именно по капиталистически път на развитие, — сега вече не може да има каквито и да било илюзии в това отношение. Съставът на «интелигенцията» изпъква толкова ясно, колкото и съставът на обществото, заето с производство на материални ценности: докато в последното цари и управлява капиталият, сред първата тон дава все по-бързо растящата тълпа от карьеристи и буржоазни наемници — доволната и спокойна «интелигенция», която е чужда на каквито и да било фантазии и добре знае какво иска. Нашите радикали и либерали не само не отричат този факт, а, напротив, усилено го подчертават, пресилвайки се да доказват колко безнравствено е това, осъждат го, мъчат се да громят, да посрамват. . . и да го унищожат. Тези наивни амбиции да *засрамят* буржоазната интелигенция заради нейната буржоазност са толкова смешни, колкото и стремежите на дребнобуржоазните икономисти да изплашат нашата буржоазия (позовавайки се на опита на «по-големите братя») с това, че тя върви към разоряване на народа, към мизерия, безработица и гладуване на масите; тази присъда над буржоазията и нейните идеолози ни напомня за щуката, която за наказание трябвало

* До извода за необходимостта работникът да се вдигне на борба срещу абсолютизма може да се стигне по два пътя: или ако работникът се смята за единствен борец за социалистическия строй — тогава политическата свобода се схваща като едно от условията, които улесняват неговата борба. Така смятат социалдемократите. Или ако към него се обръщат просто като към човек, който най-много страда от съвременния режим, който вече няма какво да губи и който най-решително може да се опълчи против абсолютизма. Но това именно значи да го накарат да се влачи в опашката на буржоазните радикали, които зад солидарността на целия «народ» против абсолютизма не желаят да видят антагонизма между буржоазията и пролетариата.

да бъде хвърлена в реката. Отвъд тези граници започва либералната и радикална «интелигенция», която излива потоци от фрази за прогреса, науката, справедливостта, народа и т. н., която вечно въздиша за 60-те години, когато нямало раздори, упадък, униние и апатия и в сърцата на всички горял пламъкът на демократизма.

С присъщата си наивност тези господа изобщо не искат да разберат, че онази солидарност е била породена от тогавашните материални условия, които не могат да се върнат: крепостното право еднакво ограничаваше всички — и селския старейшина, натрупал парички и желаещ да си поживее, както му душа иска, и уредния стопанин, мразещ помешчика заради непосилните данъци, намесата и откъсването от стопанството, и слугата-пролетарий и обеднелия селянин, продаван като роб на търговеца; от него страдаха и търговецът-фабрикант, и работникът, и кустарят, и посредникът, раздаващ материал на кустарите. Между всички тези хора съществуваше само тази връзка, че те до един бяха настроени враждебно спрямо крепостничеството: извън тази солидарност започваше най-остър стопански антагонизъм. До каква степен човек трябва да се е приспал със сладки мечти, за да не вижда и до днес огромното развитие на този антагонизъм; да въздиша за времената на солидарност, когато действителността изисква борба, изисква на страната на пролстарната да застане всеки, който не иска ВОЛНО или НЕВОЛНО да бъде лакей на буржоазията.

Ако не повярвате на гръмките фрази за «народните интереси» и се опитате да надникнете по-надълбоко — ще видите, че това са чиста проба идеолози на дребната буржоазия, която мечтае за подобряване, подкрепа и възстановяване на своето («народното» — на техни език) стопанство чрез разни невинни прогреси и която е абсолютно неспособна да разбере, че върху почвата на дадените производствени отношения всички тези прогреси само по-дълбоко ще пролетаризират масите. Не можем да не бъдем благодарни на «приятелите на народа», защото те допринесоха много за изясняване класовия характер на нашата интелигенция и с това подкрепиха теорията на марксистите за дребнобуржоазната природа на нашите дребни производители; те неизбежно ще ускорят отмира-

нето на старите илюзии и митове, които толкова дълго смущаваха руските социалисти. «Приятелите на народа» опошлиха, изтъркаха и омърсиха тези теории до такава степен, че руските социалисти, които продължават да се държат за тези теории, неизбежно ще се изправят пред дилемата — или да ги преразгледат, или напълно да ги отхвърлят, като ги предоставят за изключително ползване на господата, които със самодоволен, тържествуващ вид оповестяват *ugbi et ogbi**, че селските богаташи купуват усъвършенствувани оръдия, и най-сериозно ви уверяват, че трябва да приветствувате хората, на които е омръзнало да седят около масите със зелено сукно. В подобен смисъл те говорят за «народния строй» и за «интелигенцията» — не само сериозно, а и с претенциозни гръмки фрази за широки идеали, за идеална постановка на въпросите на живота! . . .

Социалистическата интелигенция може да разчита на плодотворна работа само когато скъса с илюзиите и започне да търси опора в действителното, а не в желаното развитие на Русия, в действителните, а не във възможните обществено-икономически отношения. При това нейната ТЕОРЕТИЧЕСКА работа ще трябва да се насочи към конкретно изследване на всички форми на икономическия антагонизъм в Русия, към изследване на техните връзки и последователно развитие; тя трябва да разкрие този антагонизъм навсякъде, където той е прикрит от политическата история, от особеностите на правовия ред, от съществуващите теоретически предразсъдъци. Тя трябва да даде цялостна картина на нашата действителност като определена система на производствени отношения, да докаже неизбежността на експлоатацията и експроприацията на трудещите се при тази система, да покаже изхода от тези отношения, който се сочи от икономическото развитие.

Тази теория, изградена върху основно и подробно изследване на руската история и действителност, трябва да отговори на нуждите на пролетариата — и ако тя съответствува на научните изисквания, всяко пробуждане на мисълта за протест сред пролетариата неизбежно ще насочва тази мисъл в руслото на социалдемократизма. Колкото

* -- на всички. Ред.

повече напредва изработването на тази теория, толкова по-бързо ще се разраства социалдемократизмът, тъй като и най-хитроумните пазители на съвременните отношения не могат да попречат да се пробуди мисълта на пролетариата, не могат, защото самите тези отношения по необходимост и неизбежно водят до все по-усилена експроприация на производителите, до все по-голямо разрастване на пролетариата и на неговата резервна армия — и то наред с прогреса на общественото богатство, с огромното нарастване на производителните сили и с обобществяването на труда от капитализма. Въпреки че за изработването на такава теория предстои още много да се направи, гаранция, че социалистите ще свършат тази работа, е това, че сред тях се разпространява материализмът, единственият научен метод, който изисква всяка програма точно да формулира действителния процес, гаранция е успехът на социалдемократията, приемаща тези идеи — успех, който разтревожи нашите либерали и демократи до такава степен, че техните дебели списания, според забележката на един марксист, престанаха да бъдат скучни.

Като подчертавам необходимостта, значението и мащабността на теоретическата работа на социалдемократите, аз съвсем не искам да кажа, че тази дейност трябва да се постави пред ПРАКТИЧЕСКАТА* и още по-малко втората да се отлага, докато не се приключи първата. Такова заключение биха могли да направят само поклонниците на «субективния метод в социологията» или последователите на утопичния социализъм. Разбира се, ако смятаме, че задача на социалистите е да търсят «други (освен действителните) пътища за развитие» на страната, тогава практическата работа, естествено, ще бъде възможна чак след като гениалните философи открият и покажат тези «нови пътища»; и, обратно, щом тези пътища са открити и показани, теоретическата работа свършва и започва работата на онези, които трябва да насочат «отечеството» по «новооткрития» «друг път». Съвсем различно

* Напротив. На първо място винаги задължително се постави практическата работа по пропагандата и агитацията, първо, защото теоретическата работа само дава отговор на въпросите, повдигнати от втората. II, второ, социалдемократите, които твърде често по независещи от тях причини са принудени да се ограничават само с теоретическа работа, не могат да не ценят високо всяка възможност за практическа работа.

е положението, когато задачата на социалистите се свежда до това: да бъдат идейни ръководители на пролетариата в неговата действителна борба против действителните истински врагове, които вървят по *действителния* път на даденото обществено-икономическо развитие. При това условие теоретическата и практическата работа се сливат в едно, в една дейност, характеризирана толкова точно от ветерана на германската социалдемократия Либкнехт със следните думи:

Studieren, Propagandieren, Organisieren.*

Не можеш да бъдеш идеен ръководител без споменатата теоретическа работа, както не можеш да бъдеш такъв, ако не насочваш тази работа в съответствие с интересите на делото, ако не пропагандираш резултатите от тази теория сред работниците и не помагаш за тяхното организиране.

Тази постановка на задачата предпазва социалдемократията от онези недостатъци, от които толкова често страдат групите на социалистите — догматизма и сектантството.

Не може да има догматизъм там, където за върховен и единствен критерий на доктрината се приема съответствието ѝ с действителния процес на обществено-икономическото развитие; не може да има сектантство, когато задачата се свежда до съдействие за организирането на пролетариата, когато, следователно, ролята на «интелигенцията» се свежда до това, да направи ненужни особените, интеллигентни ръководители.

Ето защо, въпреки съществуващите разногласия сред марксистите по различни теоретически въпроси, методите на тяхната политическа дейност от възникването на групата до днес са едни и същи.

Политическата дейност на социалдемократите се състои в следното: да съдействува за развитието и организирането на работническото движение в Русия, да спомогне за преминаването му от сегашното състояние на изолирани, лишени от ръководна идея опити за протест, «бунтове» и стачки към организирана борба на ЦЯЛАТА руска работническа КЛАСА, насочена против буржоазния режим и стремяща се към експроприация на експроприаторите, към премахване на обществените отношения,

* Да изучаваме, да пропагандираме, да организираме. *Ред.*

които са основани върху потискането на трудещия се. Основа на тази дейност е общото убеждение на марксистите, че руският работник е единственият и естествен представител на цялото трудещо се и експлоатирано население на Русия.*

Естествен — защото експлоатацията на трудещия се в Русия по своята същност навсякъде е капиталистическа, ако изключим отмиращите остатъци от крепостническото стопанство; само че експлоатацията на масата производители е дребна, раздробена, неразвита, докато експлоатацията на фабрично-заводския пролетариат е едра, обобществена и концентрирана. В първия случай експлоатацията още е заплетена в средновековните форми, в разни политически, юридически и битови притурки, уловки и хитрини, които пречат на трудещия се и на неговия идеолог да видят същността на системата, която потиска трудещия се, да видят къде и по какъв начин може да се намери изход от нея. Във втория случай, обратно, експлоатацията е вече напълно развита и се проявява в своя чист вид без всякакви усложняващи нещата подробности. Работникът не може да не вижда вече, че го потиска *капиталът*, че трябва да води борба срещу *класата* на буржоазията. И тази борба, насочена към разрешаване на непосредствените икономически нужди, към подобряване на материалното им положение, неизбежно изисква от работниците да се организират, неизбежно се превръща във война не против личността, а против *к л а с а т а*, същата онази класа, която не само във фабриките и заводите, а навсякъде заробва и потиска трудещия се. Ето защо фабрично-заводският работник не е нищо друго освен член представител на цялото експлоатирано население и за да може той да осъществи своето представителство в организирана, последователна борба, съвсем не е необходимо да го увеличам: с някакви «перспективи»; за тази цел е необходимо просто да му разясним *собственото му положение*, да му разясним политико-икономическия строеж на системата, която го потиска, да му бъде разяснена необходимостта и неизбежността на класовия антагонизъм при тази система.

* Човекът на бъдещето в Русия е мужикът, мислеха представителите на селския социализъм, народниците в най-широкия смисъл на тази дума. Човекът на бъдещето в Русия е работникът, мислят социалдемократите. Така бе формулирано в един ръкопис гледището на марксистите.

Положението, което заема в общата система на капиталистическите отношения, превръща фабрично-заводския работник в единствен борец за освобождение на работническата класа, тъй като само висшият стадий в развитието на капитализма, едрата машинна индустрия, създава материалните условия и социалните сили, необходими за тази борба. На всички останали места, при низшите форми на развитие на капитализма, тези материални условия липсват: производството е пръснато в хиляди съвсем дребни стопанства (тези *стопанства* си остават откъснати едно от друго и при най-уравнителните форми на общинното *земевладение*), експлоатираният най-често притежава все още миниатюрно стопанство и по този начин е вързан за самата буржоазна система, против която трябва да се бори: това забавя и затруднява развитието на онези социални сили, които са способни да съборят капитализма. Раздробената, единична и дребна експлоатация връзва трудещите се за определено място, разединява ги, не им дава възможност да осъзнаят своята класова солидарност, не им дава възможност да се обединят, след като са разбрали, че причината за потисничеството не е една или друга личност, а цялата стопанска система. Напротив, едрият капитализъм неизбежно разкъсва всяка връзка на работниците със старото общество, с определено място и с определен експлоататор, обединява ги, кара ги да мислят и ги поставя в условия, които им дават възможност да започнат организирана борба. Социалдемократите насочват цялото си внимание и цялата си дейност именно към класата на работниците. Когато нейните челни представители усвоят идеите на научния социализъм, идеята за историческата роля на руския работник, когато тези идеи се разпространят широко и сред работниците се създадат здрави организации, за да превърнат сегашната разпокъсана икономическа война на работниците в съзнателна класова борба, тогава руският РАБОТНИК, издигнал се начело на всички демократични елементи, ще сваля абсолютизма и ще поведе РУСКИЯ ПРОЛЕТАРИАТ (наред с пролетариата от ВСИЧКИ СТРАНИ) по правия път на *откритата политическа борба към ПОБЕДОНОСНА КОМУНИСТИЧЕСКА РЕВОЛЮЦИЯ*.

Край.

1894.

ными хозяйствами при самых уравнительных формах общинного землевлдѣнія), эксплуатируемый большей частью владѣть еще крошечнымъ хозяйствомъ и так. обр. привязывается къ той самой буржуазной системѣ, противъ к-рой должны вести борьбу; это задерживаетъ и затрудняетъ развитіе тѣхъ социальныхъ силъ, к-рыя способны испровергнуть капитализмъ. Раздробленная, единичная, мелкая эксплуатация привязываетъ трудящихся къ мѣсту, разобщаетъ ихъ, не даетъ имъ возможности уразумѣть своей классовой солидарности, не даетъ возможности объединиться, понявъ, что причина угнетенія — не та или другая личность, — а вся хозяйственная система. Напротивъ, крупный капитализмъ неизбежно разрываетъ всякую связь рабочаго со старымъ обществомъ, съ определеннымъ мѣстомъ и определеннымъ эксплуататоромъ, объединяетъ его, заставляетъ мыслить и ставить въ условія, дающія возможность начать организованную борьбу. На классъ рабочихъ и обращаютъ социаль-демократы все свое вниманіе и всю свою дѣятельность. Когда передовые представители его усвоятъ идеи научнаго социализма, идею объ исторической роли русскаго рабочаго, когда эти идеи получатъ широкое распространеніе и среди рабочихъ создадутся прочныя организациі, преобразующія теперешнюю разрозненную экономическую войну рабочихъ въ сознательную классовую борьбу, — тогда русскій РАБОЧИЙ, поднявшись во главѣ всѣхъ демократическихъ элементовъ, свалитъ абсолютизмъ и поведетъ РУССКІЙ ПРОЛЕТАРИАТЪ (рядомъ съ Пролетариатомъ ВСѢХЪ СТРАНЪ) прямою дорогою открытой политической борьбы къ ПОВѢДОНОСНОЙ

КОММУНИСТИЧЕСКОЙ РЕВОЛЮЦІИ.

Конечъ.

1894.

Последната страница на III свитѣкъ от хектографното издание на книгата на В. И. Ленин «Какво представляват «приятелите на народа» и как те воюват против социалдемократите»? — 1894 г.

Умалено

Приложение I

Привеждам тук в таблица данните за онези 24 бюджета, за които се говори в текста.

Обобщени данни за състава и бюджетите на 24 типични селски стопанства в Острогожски уезд

Обяснение към таблицата

1. Първите 21 графи са взети изцяло от сборника. В графа 22-ра са обединени следните графи от сборника: за ръжта, пшеницата, овеса и ечемика, просото и елдата, другите зърнени храни, картофите, зеленчуците и сеното (8 графи). В текста е казано как е изчислен доходът от зърнените храни (23-та графа), с изключение на плевата и сламата. След това в 24-та графа са обединени следните графи от сборника: коне, рогат добитък, овце, свине, птици, кожи и вълна, сланина и месо, млечни продукти, масло (9 графи). Графите 25—29 са взети изцяло от сборника. В графи 30—34 са обединени следните графи от сборника: разходи за ръж, пшеница, просо и елда, картофи, зеленчуци, сол, масло, сланина и месо, риба, млечни продукти, водка, чай (12 графи). В графа 35-а са събрани графите от сборника: сајун, газ, свещи, облекло и съдове (4 графи). Останалите графи са ясни.

2. Графа 8-а е изчислена чрез събиране на десетините арендувана земя с десетините орна земя в състава на надела (в сборника има такава графа).

3. Долните цифри в графите: «Разпределение на дохода и разхода», означават *паричната част на разходите и доходите*. В графи 25—28 и 37—42 целият доход (разход) е паричен. Паричната част (авторът не я отделя) е определена чрез приспадане на потребеното в собственото стопанство от общия доход.

Категорни стопани и техният брой		Брой на лицата от двата пола	Брой на работни- ците от мъжки пол	Ратаи	
				домакин- ства с ратаи	брой на лицата от двата пола
		1	2	3	4
6 заможни стопани	Сума.....	47	11	6	8
	Средно на 1 стоп.....	7,83	1,8	—	—
11 средно- състоятелни стопани	Сума.....	92	26	2	2
	Средно на 1 стоп.....	8,36	2,4	—	—
7 бедни стопани	Сума.....	37	10	2	2
	Средно на 1 стоп.....	5,28	1,4	—	—
Всичко 24 стопани	Сума.....	176	47	10	12
	Средно на 1 стоп.....	7,33	1,9	—	—
2-ма ратаи (включени в бедните)	Сума.....	9	2	—	—
	Средно на 1 стоп.....	4,5	1	—	—

Наделна время десе- тини	А р е н д а		Всич- ко орна земя	Брой на по- строй- ките	Брой на про- мишле- ните пред- прия- тия	Брой на земе- делски- те оръ- дия	Добитък (глави)	
	дома- кинства	десе- тини					рабо- тен добн- тък	всичко приве- дено в едър
5	6	7	8	9	10	11	12	13
132,6	6	52,8	123,4	52	4	224	35	81
22,1	—	8,8	20,6	8,6	—	37,3	5,8	13,5
101,2	10	85,5	140,2	70	—	338	40	89,1
9,2	—	7,7	12,7	6,4	—	30,7	3,6	8,1
67,8	4	19,8	49,8	31	—	108	7	16,3
8,5	—	2,8	7,1	4,4	—	15,4	1	2,2
291,6	20	158,1	313,4	153	4	670	82	185,4
12,1	—	6,6	13	6,4	—	27,9	3,4	7,7
14,4	—	—	6,8	6	—	11	—	1,1
7,2	—	—	3,4	3	—	5,5	—	0,5

Категории стопани и техният брой		Стойност в рубли						
		на по-стройките	на останалите недвижими имоти	на инвентара	на покъщината	на облеклото	на добитъка и пчелите	всичко
		14	15	16	17	18	19	20
6 заможни стопани	Сума.....	2 696	2 237	670,8	453	1 294,2	3 076,5	10 427,5
	Средно на 1 стоп.	449,33	372,83	111,80	75,5	215,7	512,75	1 737,91
11 средно-сѣстѣятели стопани	Сума.....	2 362	318	532,9	435,9	2 094,2	2 907,7	8 650,7
	Средно на 1 стоп.	214,73	28,91	48,44	39,63	190,38	264,33	786,42
7 бедни стопани	Сума.....	835	90	112,3	254	647,1	605,3	2 543,7
	Средно на 1 стоп.....	119,28	12,85	16,04	36,29	92,45	86,47	363,38
Всичко 24 стопани	Сума.....	5 893	2 645	1 316	1 142,9	4 035,5	6 589,5	21 621,9
	Средно на 1 стоп.	245,55	110,21	54,83	47,62	168,14	274,56	900,91
2-ма ратаи (включени в бедните)	Сума.....	155	25	6,4	76,8	129,3	9,1	401,6
	Средно на 1 стоп.....	77,5	12,5	3,2	38,4	64,65	4,55	200,8

Сума на кредитните недоборя. Рубли	Разпределение на дохода							
	От земеделието		от скотовъдството	от пчеларството и градинарството	от занаяти	от предприятия	разни доходи	всичко
	всичко	включително от зърнените храни						
21	22	23	24	25	26	27	28	29
80	61,2% 3 861,7 1 774,4	2 598,2 1 774,4	15,4% 972,6 396,5	4,3% 271	6,5% 412	5% 320	7,6% 482,2	100% 6 319,5 3 656,1
13,3	643,6	—	162,1	45,2	68,6	53,3	80,4	1 053,2 609,3
357	60,7% 3 163,8 899,9	2 203,8 899,9	16,1% 837,5 423,2	0,7% 36,1	18,8% 979,3	—	3,7% 195,5	100% 5 212,2 2 534
32,4	287,7	—	76,1	3,2	89	—	17,8	473,8 230
233,6	48,7% 689,9 175,25	502,08 175,24	22,9% 324,2 216,6	1,9% 27	23,8% 336,8	—	2,7% 39	100% 1 416,9 794,64
33,4	98,5	—	46,3	3,9	48,1	—	5,5	202,4 113,5
670,6	59,6% 7 715,4 2 849,54	5 304,8 2 849,54	16,5% 2 134,3 1 036,3	2,6% 334,1	13,3% 1 728,1	2,5% 320	5,5% 716,7	100% 12 948,6 6 984,74
27,9	321,5	—	88,9	13,9	72	13,3	29,9	539,5 291,03
50	59,5 3	—	5,7 4,8	—	128,8	—	4	198 140,6
25	29,75	—	2,85	—	64,4	—	2	99 70,3

Категории стопан и техникят брой		Разпред					Облекло и домашни потреби
		Храна					
		всичко	растителна	друга	Включително		
					мляко, месо и други	сол, водка, чай	
30	31	32	33	34	35		
6 заможн стопани	Сума.....	29,2% 1 500,6 218,7	823,8	676,8	561,3 103,2	115,5	8,2% 423,8 58,6
	Средно на 1 стоп.....	250,1	—	—	—	—	70,63
11 средно-состоятелни стопани	Сума.....	37,6% 1 951,9 257,7	1 337,3 33,4	614,6	534,3 144	80,3	10,6% 548,1 49,5
	Средно на 1 стоп.....	177,45	—	—	—	—	49,83
7 бедни стопани	Сума.....	42,1% 660,8 253,46	487,7 160,96	173,1	134,4 53,8	38,7	14,6% 229,6 26,8
	Средно на 1 стоп.....	94,4	—	—	—	—	32,8
Всичко 24 стопани	Сума.....	34,6% 4 113,3 729,86	2 648,8	1 464,5	1 230	234,5	10,1% 1 201,5 134,9
	Средно на 1 стоп.....	171,39	110,37	61,02	51,25	9,77	50,06
2-ма работници (включени в бедните)	Сума.....	81,7 50,7	72,1 42,5	9,6	6,1 4,7	3,5	14,9 4,6
	Средно на 1 стоп.....	40,85	—	—	—	—	7,45

ленне на разхода								Чист доход + дефицит -
Изхраняване на добитъка	Инвентар — живи и мъртъя	За работници и пастури	Аренда	Данъци	За попове	Разни разходи	Всичко рубли	
36	37	38	39	40	41	42	43	44
24,9% 1 276,6	9,4% 484,5	13,5% 691,7	6,5% 332	4,9% 253,5	1,1% 56	2,3% 116,5	100% 5 135,2 2 211,5	+ 1 184,3
212,76	80,75	115,29	55,33	42,25	9,33	19,42	855,86 368,6	+ 197,34
21,2% 1 098,2	5% 256	0,9% 47,6	6,8% 351,7	4,9% 254,9	1,3% 69,9	11,7% 609,4	100% 5 187,7 1 896,7	+ 24,5
99,84	23,27	4,33	31,97	23,17	6,35	55,4	471,6 172,5	+ 2,19
15,6% 243,7	7,1% 110,6	1,6% 24,3	6% 94,5	6,5% 101,8	1,8% 28	4,7% 73,2	100% 1 566,5 712,66	- 119,6
34,81	15,8	3,47	13,5	14,54	4	10,46	223,78 101,8	- 21,38
22,2% 2 618,5	7,1% 851,1	6,4% 763,6	6,5% 778,2	5,1% 610,2	1,3% 153,9	6,7% 799,1	100% 11 889,4 4 820,86	+ 1 059,2
109,1	35,46	31,82	32,43	25,43	6,41	33,29	495,39 200,87	+ 44,11
8	53,2	0,4	—	22,6	2,8	3,3	186,9 137,6	+ 11,1
4	26,6	0,2	—	11,3	1,4	1,63	93,45 68,8	+ 5,55

Приложение II

Г-н Струве съвсем правилно поставя в основата на критиката си срещу Ник.—он тезата, че «учението на Маркс за класовата борба и държавата е съвсем чуждо на руския политико-икономист». Нямам смелостта на г-н Кривенко, та само въз основа на тази кратка бележка (4 колонки) на г-н Струве да преценявам системата на неговите възгледи (други негови статии не са ми известни); не мога също да не кажа, че съм солидарен не с всички негови твърдения и затова мога да защитавам не цялата му статия, а само известни основни положения, които той посочва. Но във всеки случай посоченото обстоятелство е оценено много вярно: неразбирането на класовата борба, присъща на капиталистическото общество, наистина е *основната грешка* на г-н Ник.—он. Достатъчно би било да се поправи само тази грешка и дори от неговите теоретически положения и изследвания по необходимост ще следват социалдемократически изводи. Изпускането на класовата борба наистина говори за най-грубо неразбиране на марксизма — неразбиране, за което още повече имаме право да обвиняваме г-н Ник.—он, защото той изобщо претендира, че е верен поклонник на принципите на Маркс. Може ли някой, макар и отчасти запознат с Маркс, да отрече, че учението за класовата борба е център на тежестта в цялата система на неговите възгледи?

Г-н Ник.—он, разбира се, може да е приел теорията на Маркс с изключение на тази точка, например поради несъответствието ѝ, да допуснем, с данните от руската история и действителност, но тогава, първо, би било невъзможно да се говори, че теорията на Маркс обяснява нашите отношения, би било невъзможно дори да се говори за тази теория и за капитализма, тъй като би се наложило

теорията да се преработи и да се формулира понятие за друг капитализъм, на който не са присъщи антагонистични отношения и борба между класите. Във всеки случай би следвало да се направи най-подробна уговорка във връзка с това, да се разясни защо авторът, като казва «А»-то на марксизма, не иска да каже «Б»-то. Нищо подобно г-н Ник.—он не се е опитал дори да направи.

Ето защо г-н Струве съвсем основателно стига до заключението, че поради неразбирането на класовата борба г-н Ник.—он е *утопист*, тъй като онзи, който игнорира класовата борба в капиталистическото общество, е *ipso** игнорира цялото действително съдържание на общественно-политическия живот на това общество и с оглед на осъществяването на своите дезидерати неизбежно се обрича да витае в сферата на наивните мечти. Това неразбиране го прави *реакционер*, тъй като призивите към «обществото» и «държавата», т. е. към идеолозите и политиците на буржоазията, могат само да объркат социалистите, да представят като съюзници най-злите врагове на пролетариата, могат само да забавят борбата на работниците за освобождение, вместо да спомогнат за засилването, изясняването и още по-доброто организиране на тази борба.

Щом вече стана дума за статията на г-н Струве, тук не можем да не се спрем и на отговора на г-н Ник.—он в кн. 6 на «Русское Богатство».*

«Оказва се — разсъждава г-н Ник.—он, като посочва данни за бавното увеличаване на фабрично-заводските работници, изоставащо от прираста на населението, — оказва се, че у нас капитализмът не само не изпълнява своята «историческа мисия», но дори сам ограничава собственото си развитие. Ето защо, между другото, хиляди пъти са прави онези, които търсят «за своето отчество път на развитие, различен от пътя, по който е вървяла и

* — от само себе си. *Ред.*

** Изобщо със статията си в «Русское Богатство» г-н Ник.—он усилено се старее, както ни се струва, да докаже, че той съвсем не е толкова далеч от дребнобуржоазния радикализъм, както би могло да се мисли: че и той е способен да види в засилването на селската буржоазия (№ 6, с. 118 — разпространяването на подобрени оръдия, фосфорити etc. (et cetera — и така нататък) сред «селяните». *Ред.*) признаци за това, че «самите с е л я н и» (същите, които масово се експлоатират?) «разбират необходимостта да се намъкнат от положението, в което се намират».

върви Западна Европа.» (И това го пише човек, който признава, че Русия върви по същия капиталистически път!) Неизпълнението на тази «историческа мисия» г-н Ник. — он вижда в това, че «стопанското течение, враждебно на общината (т. е. капитализмът), разрушава самите основи на нейното съществуване, без да играе онази обединяваща роля, която е така характерна за Западна Европа и особено силно започва да се проявява в Северна Америка».

С други думи, тук се сблъскваме с формалния довод против социалдемократите, изобретен от знаменития г-н В. В., който гледаше на капитализма от позицията на департаментски чиновник, решаващ държавния въпрос за «въвеждане на капитализма в народния живот»: ако изпълнява «мисията» — може да се пусне, ако не я изпълнява — «да не се пуска». Освен всички други качества остроумното разсъждение на г-н В. В. има и това, че то показва, че тсѣ — а явно и г-н Ник. — он — разбира самата «мисия» на капитализма невъобразимо, безобразно неправилно и ограничено; но естествено, тези господа отново безцеремонно стоварват собственото си ограничено разбиране върху социалдемократите: все едно мъртвец да клеветиш — нали не ги пускат в легалния печат!

Маркс виждаше прогресивната, революционна заслуга на капитализма в това, че като обобществява труда, той същевременно, чрез механизма на самия процес, «обучава, обединява и организира работническата класа», обучава я за борба, организира нейното «възмущение», обединява я за «експроприация на експроприаторите», за завладяване на политическата власт и изтръгване на средствата за производство от ръцете на «немногобройните узурпатори», за да бъдат предадени в ръцете на цялото общество («Капиталът», 650)⁹¹.

Това е формулировката на Маркс.

За «броя на фабрично-заводските работници», разбира се, не става и дума: говори се за съсредоточаване на средствата за производство и за обобществяване на труда. Ясно е, че тези критерии нямат нищо общо с «броя на фабрично-заводските работници».

Но нашите самобитни тълкуватели на Маркс изопачават смисъла именно така, че обобществяването на труда

при капитализма се свежда до работата на фабрично-заводските работници в едно помещение и поради това, според тях, степента на прогресивния принос на капитализма се измерва с . . . броя на фабрично-заводските работници!!! Увеличава ли се броят на фабрично-заводските работници — значи капитализмът добре върши прогресивната си дейност; намалява ли — значи той лошо «изпълнява своето историческо призвание» (с. 103 в статията на г-н Ник.—он) и «интелигенцията» трябва «да търси други пътища за своето отечество».

И ето, руската интелигенция се заема да търси «други пътища». Вече не едно десетилетие тя ги търси и ги намира, като доказва* с всички сили, че капитализмът е «неправилно» развитие, тъй като води до безработица и кризи. Ето, през 1880 г. ние бяхме пред прага на криза; същото беше и през 1893 г.: време е да изоставим този път, понеже е очевидно, че с нас става нещо лошо.

А руската буржоазия «слуша и си хруска»⁹²: наистина, «лошо» става, когато вече не може да се получават баснословни печалби; и тя в хор приглася на либералите и радикалите и благодарение на освободилите се и по-евтини капитали усилено се залавя да строи нови железопътни линии. За «нас» е лошо, защото на старите места «ние» вече сме обрнали народа до шушка и трябва да преминем към индустриалния капитал, от който обаче не се забогатява така, както от търговския: затова «ние» ще се насочим към източните и северните покрайнини на Европейска Русия, където още е възможно «първоначално натрупване», което дава стотици проценти печалба, където буржоазното разложение сред селяните далеч още не е завършено. Интелигенцията вижда всичко това и непрестанно заплашва, че «ние» пак ще стигнем до крах. И наистина, настъпва нов крах. Масата дребни капиталисти са съси-пани от едрите, масата селяни са изтласкани от земеде-

* Тези доказателства отиват на вятра не поради своята недостоверност: разоряването, обедняването и гладът сред народа са несъмнен и неизбежен спътник на капитализма — а защото те просто се пускат във въздуха. «Обществото» дори под булото на демократизма осъществява плутократичните интереси и, разбира се, няма плутократията да се опълчи против капитализма. «Правителството» . . . — ще посоча отзива на един противник на г-н П. К. Михайловски: — колкото и малко да знаем програмите на нашето правителство — ниси той веднъж, — все пак дотолкова ги познаваме, че да можем да бъдем уверени, че «обобществяването на труда» не влиза в тях.

лието, което все повече преминава в ръцете на буржоазията; увеличава се в необятни размери морето на мизерията, безработицата, измирането от глад — и «интелигенцията» със спокойна съвест се позовава на своите пророчества и пак роптае срещу неправилния път, доказва нетрайността на нашия капитализъм поради липсата на външни пазари.

А руската буржоазия «слуша и си хруска». Докато «интелигенцията» търси нови пътища, тя предприема гигантско строителство на железопътни линии в своите колонии, като си създава там пазар и внася в младата страна прелестите на буржоазните отношения, като отглежда и там с особена бързина промишлена и земеделска буржоазия и като хвърля маса производители в редовете на вечно гладните безработни хора.

Нима социалистите ще продължават да роптаят срещу неправилните пътища и да доказват нетрайността на капитализма поради... бавното увеличаване на фабрично-заводските работници!?

Преди да преминем към тази детинска идея*, не можем да не споменем, че г-н Ник.—он е предал съвсем неточно критикувания пасаж от статията на г-н Струве. В статията се казва буквално следното:

«Авторът (т. е. г-н Ник.—он) посочва разликата в състава на руското и американското население по вида на занятията — за Русия се приема, че 80% от цялото активно население (erwerbsthätigen) са заети в селското стопанство, а в Съединените щати само 44%, — но той не отбелязва, че именно с капиталистическото развитие на Русия тази разлика 80—44 ще намалява: в това, може да се каже, се състои неговата историческа мисия.»

Може да се посочи, че тук *думата* «мисия» никак не е уместна, но мисълта на г-н Струве е ясна: г-н Ник.—он не е отбелязал, че с капиталистическото развитие на Русия (той сам признава, че това развитие наистина е капита-

* Наистина как да не наречем тази идея детинска, когато за определяне прогресивната дейност на капитализма се взема не степента на обобществяване на труда, а такъв колеблив показател за развитието само на *един* отрасъл от народния труд! Всеки знае, че при капиталистическия начин на производство броят на работниците не може да не бъде крайно непостоянен, че той зависи от маса второстепенни фактори като кризите, големината на резервната армия, степента на експлоатацията на труда, степента на неговата напрегнатост и т. н., и т. н.

листическо) селското население ще намалява — това е общ закон на капитализма. Следователно, г-н Ник.—он, за да опровергае това възражение, би трябвало да докаже *или* 1) че той има предвид тази тенденция на капитализма, *или* 2) че капитализмът няма такава тенденция.

Вместо това г-н Ник.—он се залавя да анализира данните за броя на нашите фабрични работници (1% от населението според неговите изчисления). Та нима у г-н Струве се говори за фабрични работници? нима тези цифри — 20% от населението в Русия, 56% в Америка — означават фабричните работници? нима понятията «фабрични работници» и «население, заето извън селското стопанство», са тъждествени? Може ли да се оспорва, че и в Русия намалява частта на населението, заето в селското стопанство?

След тази поправка, която смятам за още по-необходима поради това, че г-н Кривенко веднъж вече в същото списание предаде невярно това място, да преминем към самата идея на г-н Ник.—он за «нашия капитализъм, който лошо изпълнява мисията си».

Първо, абсурдно е да се отъждествява броят на фабрично-заводските работници с броя на работниците, заети в капиталистическото производство, както прави авторът на «Очерците». Това значи да се повтаря (*и дори да се задълбочава*) грешката на руските дребнобуржоазни икономисти, които виждат началото на капитализма направо в едрата машинна индустрия. Нима милионите руски кустари, които работят за търговците с техен материал срещу обикновена работна заплата, не са заети в капиталистическото производство? Нима ратаите и надничарите в земеделието не получават от господарите работна заплата и не им дават свръхстойност? Нима работниците, заети в строителната промишленост (която у нас се разви бързо след реформата), не са подложени на капиталистическа експлоатация и т. н.?^{*}

^{*} Тук критикувам само *метода* на г-н Ник.—он да преценява «обединяващата роля на капитализма» по броя на фабричните работници. Не мога да анализирам цифрите, тъй като нямам под ръка източниците, от които се е ползвал г-н Ник.—он. Трябва обаче да отбележим, че г-н Ник.—он едва ли ги е избрал сполучливо. Отначало той взема данни от «Военностатистически сборник» за 1865 г., а за 1890 г. — от «Указателя за фабриките и заводите» от 1894 г. Излиза, че работниците (без миньорите) са били 829 573 и 876 764. Увеличението с 5,5% е много по-малко от прираста на населението (91 и 61,42

Второ, абсурдно е да се сравнява броят на фабричните работници (1 400 000) с цялото население и това съотношение да се изразява с процент. Все едно да се сравняват несъизмерими величини: трудоспособното население с нетрудоспособното, заетото в производството на материални ценности с «идеологическите идеи» и т. н. Нима всеки от фабрично-заводските работници не храни по известен брой неработещи членове на семейството? Нима фабричните работници не хранят — освен своите работодатели и цяла глутница търговци — още и маса войници, чиновници и тем подобни господа, които вие причислявате към земеделското население и цялата тази каша противопоставяте на фабрично-заводските работници? Освен това нима в Русия не съществуват такива поминъци като риболова и т. н., които също така е абсурдно да противопоставяме на фабрично-заводската промишленост и да ги обединяваме със земеделието? Ако искате да получите представа за състава на населението в Русия по занятия, би трябвало, първо, да отделите населението, което е заето в производството на материални ценности (и следователно да изключите неработещото население, от една страна, а от друга — войниците, чиновниците, поповете и т. н.), и, второ, да се опитате да го разпределите по отрасли на народния труд. Ако се окаже, че за това няма данни, изоб-

мни., или 48,1%). На следващата страница обаче се вземат други данни: и за 1865, и за 1890 г. — от «Указателя» от 1893 г. По тези данни броят на работниците е 392 718 и 716 792; увеличението е 82%. Но това е без промишлеността, обложена с акцизен данък, в която работниците (с. 104) през 1865 г. са били 186 053, а през 1890 г. — 144 332. Като прибавим последните цифри към предишните, получаваме общия брой на работниците (без миньорите): 578 771 през 1865 г. и 861 124 през 1890 г. Увеличението е 48,7% — при прираст на населението 48,1%. И така, на пет страници авторът привежда данни, едни от които показват увеличение с 5%, а други — с 48%! И въз основа на такива противоречиви данни той говори за нетрайността на нашия капитализъм!

По-нататък, защо авторът не е взел данните за броя на работниците, които е посочил в «Очерците» (таблица XI и XII) и от които виждаме увеличаване броя на работниците с 12—13% за три години (1886—1889), т. е. увеличенис, което бързо изпреварва нарастването на населението? Авторът ще каже може би, че това е съвсем кратък период. Но затова пък тези данни (а еднородни, сравними и се отличават с по-голяма достоверност; това — първо. И, второ, има самият автор не е използвал същите данни въпреки краткия период, за да направи заключение за развитието на фабрично-заводската промишленост?

Ясно е, че данните само за един отрасъл на народния труд винаги ще бъдат колебливи, щом се взема такъв колеблив показател за състоянието на този отрасъл като броя на работниците. Представете си какъв безкрайно наивен мечтател трябва да е човекът, който въз основа на подобни данни се надява, че нашият капитализъм ще рухне, ще се превърне на прах от само себе си, без упорита, отчаяна борба — който противопоставя такива данни на несъмненото господство и развитие на капитализма във всички отрасли на народния труд!

що не би трябвало да се захващате с подобни изчисления*, а не да приказвате глупости за 1% (??!) от населението, заето във фабрично-заводската промишленост.

Трето — а то е главното и най-безобразно изопачение на теорията на Маркс за прогресивната, революционна заслуга на капитализма, — откъде ви дойде наум, че «обединяващата роля» на капитализма се изразява само в обединяването на фабричните работници? Дали пък не сте си съставили представа за марксизма от статните в «Отечественные Записки», относно обобществяването на

* Г-н Ник. — он се е опитал да направи такова изчисление в «Очерците», но то е съвсем несполучливо. На с. 302 четем:

«Напоследък бе направен опит да се определи броят на всички свободни работници в 50 губернии на Европейска Русия. (С. А. Короленко. «Волюнтаремный труд». СПб. 1892.) Според изследването на селскостопанския департамент трудоспособното селско население в 50 губ. на Европейска Русия възлиза на 35 712 хиляди души, докато общият брой на работниците, потребни за селскостопанските нужди, за обработващата, добиващата промишленост, за транспорта и т. н. се определя всичко на всичко на 30 124 хил. души. Следователно броят на напълно излишните работници ще се изрази с огромната цифра 5588 хил. души, което заедно със семействата по прнетата норма в никакъв случай няма да бъде по-малко от 15 млн. души.» (Повторено още веднъж на 341 с.)

Ако се обърнем към това «изследване», ще видим, че там с «изследвано» само използването на волюнаемен труд от помещиците и към това изследване г-н С. Короленко е приложил «обзор» на Европейска Русия «в селскостопанско и промишлено отношение». В този обзор се прави опит (не въз основа на никакво «изследване», а по стари налични данни) да се разпредели по занятия работническото население на Европейска Русия. Г-н С. А. Короленко получава следните резултати: в 50 губернии на Европейска Русия има всичко 35 712 000 работници. От тях са заети:

и земеделното.....	27 435,4 хил.	} 30 124 хил.
с отглеждане на специални култури.....	1 466,4 >	
пък фабрично-заводската и минната промишленост.....	1 222,7 >	
евреи.....	1 400,4 >	
и дърводобива.....	ок. 2 000 >	
и скотовъдството.....	> 1 000 >	
по железниците.....	> 200 >	
с риболов.....	> 200 >	
и местни и с гранични занятия, лов, за промишлени цели и т. н. останалите.....	787,2 >	

Всичко 35 712,1 хиляди

По този начин г-н Короленко е разпределил (добре или зле) по минните всички работници, а г-н Ник. — он произволно взема първите три рубрики и говори за 5588 хил. «напълно излишни» (??) работници!

Осън тази грешка не можем да не отбележим още, че изчисленията на г-н Короленко са съвсем груби и неточни: броят на земеделските работници е определен по една обща норма за цяла Русия, не е отделено непродуцентелното население (г-н Короленко, подчинявайки се на юдофобството на пачалството, причислява към него и... евреите! Непродуцентелните работници трябва да са повече от 1.4 милиона: търговци, просяци, скитници, престъпници и т. н.). Безобразно малък е броят на кустарите (последната рубрика — сезонни и местни занаяти) и т. н. По-добре би било изобщо да не се привеждат подобни изчисления.

труда? Дали и вие не го свеждате до работа в едно помещение?

Но не. На пръв поглед Ник. — он не може да бъде упрекат в това, защото той точно характеризира обобществяването на труда от капитализма на втората страница на своята статия в кн. 6 на «Русское Богатство», отбелязвайки правилно двата признака на това обобществяване: 1) работа за цялото общество и 2) обединяване на отделните производители за получаване продукт от общ труд. Но щом е така, защо е било нужно «мисията» на капитализма да се преценява по броя на фабричните работници, когато тази «мисия» се изпълнява от развитието на капитализма и обобществяването на труда изобщо, от създаването на пролетариат изобщо, в който фабрично-заводските работници са само предната редица, авангардът. Безспорно е, разбира се, че революционното движение на пролетариата зависи и от броя на тези работници, и от концентрацията им, и от степента на тяхното развитие и т. н., но всичко това ни най-малко не ни дава право да *свеждаме «обединяващата роля» на капитализма до броя на фабрично-заводските работници*. Това значи невъобразимо да се ограничи идеята на Маркс.

Ще посоча един пример. В своята брошура «Zur Wohnungsfrage»* Фридрих Енгелс говори за германската промишленост и изтъква, че в никоя друга страна — той говори само за Западна Европа — наемните работници, притежаващи градина или парче обработваема земя, не са толкова много, колкото в Германия. *«Селската кустарна промишленост, съчетана с градинарство или със селско стопанство — казва той, — представлява широка основа на младата едра промишленост в Германия.»*⁹³ Тази кустарна промишленост, успоредно с растящия недоимък сред германските дребни селяни, се разраства все повече (както и в Русия — ще добавим ние), но при това СЪЧЕТАВАНЕТО на промишлеността със земеделие е условие не за БЛАГОСЪСТОЯНИЕТО на кустаря, а напротив — за още по-голямото му ПОТИСКАНЕ. Вързан за едно място, той е принуден да се съгласява на каквато и да е цена и затова дава на капиталиста не само свръхстойността, но

* «Към жилищния въпрос». Ред.

и голяма част от работната заплата (както и в Русия с огромното развитие на домашната система на едро производство). *«Това е една страна на въпроса — продължава Енгелс, — но той има и обратна страна. . . С разпространяването на кустарната промишленост селските райони един след друг се въвличат в промишленото движение на днешната епоха. Това революционизиране на земеделските райони от кустарната промишленост разпространява промишлената революция в Германия върху много по-голяма област, отколкото в Англия и Франция. . . С това се обяснява защо в Германия, противоположно на Англия и Франция, революционното работническо движение се разпространи с такава сила в голяма част от страната, вместо да бъде свързано изключително с градските центрове. И пак с това се обяснява спокойното, устойчиво, неудържимо разрастване на това движение. В Германия е ясно от само себе си, че победоносното въстание в столицата и в другите големи градове ще стане, възможно само тогава, когато и повечето малки градове, и по-голямата част от селските области узреят за прервата.»*⁹⁴

Както виждате, и «обединяващата роля на капитализма», и успехът на работническото движение зависят не само от броя на фабричните работници, но и от броя на. . . *кустарите!* А нашите радетели на самобитното игнорират чисто капиталистическата организация на огромното мнозинство от руските кустарни производства, противопоставят ги на капитализма като някаква «народна» промишленост и определят «процента на населението, което се намира под непосредственото разпореждане на капитализма», по броя на фабричните работници! Това вече ни напомня следното разсъждение на г-н Кривенко: марксистите искат да насочат цялото внимание към фабричните работници, но те са само 1 милион на 100, едно малко кътче от живота, и да се посветим на него е все едно да се ограничим с работата в съсловните или благотворителните заведения (кн. 12 на «Русское Богатство»). Фабриците и заводите били също такава малко кътче от живота като съсловните и благотворителните заведения!! О, геншални г-н Кривенко! Вероятно именно съсловните учреждения произвеждат продукти за цялото общество? вероятно

именно отношенията в съсловните учреждения обясняват експлоатацията и експроприацията на трудещите се? вероятно именно в съсловните учреждения трябва да се търсят челните представители на пролетариата, способни да издигнат знамето на освобождението на работниците?

Не се учудваме, когато чуем подобни неща от незначителни буржоазни философи, но когато срещнеш нещо подобно у г-н Ник.—он, някак ти става обидно.

На с. 393 на «Капиталът»⁹⁵ Маркс привежда данни за състава на английското население. През 1861 г. в Англия и Уелс е имало общо 20 млн. жители. Оказва се, че работниците, заети в главните отрасли на фабрично-заводската промишленост, са възлезали на 1 605 440 души*. При това прислугата е наброявала 1 208 648 души и в бележка към 2-рото издание Маркс посочва изключително бързото нарастване на тази класа. Представете си сега, че в Англия се намерят «марксисти», които, за да определят «обедняващата роля на капитализма», решават да разделят 1,6 млн. на 20!! Ще излезе 8% — *по-малко от една дванадесета част!!!* А как може да се говори за «мисията» на капитализма, щом той не е обединил и една дванадесета от населението! и при това по-бързо расте класата на «домашните роби» — пълна загуба на «народен труд», която показва, че «ние», англичаните, вървим по «неправилен път!» не е ли ясно, че «ние» трябва «да търсим за своето отечество други», некапиталистически «пътища за развитието»?!

В аргументацията на г-н Ник.—он остана още една точка: когато казва, че нашият капитализъм няма онази обедняваща роля, която е «толкова характерна за Западна Европа и особено силно започва да се проявява в Северна Америка», той явно има предвид работническото движение. И така, ние трябва да търсим други пътища, тъй като нашият капитализъм не поражда работническо движение. Струва ми се, г-н Михайловски вече е предусетил този

* 642 607 души са били заети в текстилната промишленост, в чорапното и дантеленото производство (у нас десетки хиляди жени, които плетат чорапи и дантели, търпят най-невероятна експлоатация от страна на «търговките», за които работят. Понякога те работят за 3 (sic!) копейки на ден! Нима те, г-н Ник.—он, не се «намираат под непосредственото разпореждане на капитализма?»), освен това 565 835 души са били заети в каменовъглените и рудодобивните мини, а 396 998 — във всички металообработващи производства и манифактури.

довод. Маркс е имал работа с готов пролетариат — получава той марксистите. А в отговор на направената от един марксист забележка, че вижда в мизерията само мизерия, той реагира по следния начин: тази бележка, както обикновено, аз съм взел изцяло от Маркс. Но ако, казва той, потърсим съответната мисъл в «Нищета на философията», ще видим, че тя е неприложима за нас, че нашата мизерия си е само мизерия. — Истината е обаче, че в «Нищета на философията» няма да видим нищо. Там Маркс говори за комунистите от старата школа, казва, че в мизерията те виждат само мизерия, без да забелязват нейната революционна, разрушителна страна, която именно ще събори старото общество.⁹⁶ Очевидно за да твърди, че тази мисъл е неприложима за нас, г-н Михайловски изхожда от липсата на «прояви» на работническото движение. По повод на това разсъждение ще отбележим, първо, че само най-повърхностното познаване на фактите може да внуши идеята, че Маркс е имал работа с готов пролетариат. Маркс изработи комунистическата програма още преди 1848 година. А какво бе тогава работническото движение* в Германия? По онова време нямаше дори политическа свобода и дейността на комунистите се ограничаваше в рамките на тайните кръжоци (както и у нас сега). Социал-демократическото работническо движение, което нагледно показва на всички революционната и обединяваща роля на капитализма, започна две десетилетия по-късно, когато доктрината на научния социализъм беше окончателно оформена, когато едрата индустрия се разпространи по-нашироко и се появиха редица талантиливи и енергични хора, които пропагандираха тази доктрина сред работниците. Освен че представят историческите факти в невярна светлина и забравят за огромните усилия на социалистите да придадат съзнателен и организиран характер на работническото движение, нашите философи отгоре на всичко приписват на Маркс най-безсмислени фаталистични възгледи. Излиза, че според него организирането и обобществяването на работниците ставали от само себе

* Колко малобройна е била работническата класа, се вижда от това, че след 27 години, през 1875 г., Маркс пише: «Трудещият се народ в Германия и миозинството си се състои от селяни, а не от пролетарии»⁹⁷. Та значи е «имал работа (?) с готов пролетариат!»

си, следователно, ако ние виждаме капитализма, а не виждаме работническо движение, причината е в това, че капитализмът не изпълнява мисията си, а не в това, че нашата дейност за организиране на работниците и за пропагандата сред тях все още е слаба. Това еснафски страхливо извъртане на нашите самобитни философи не заслужава дори да го опровергаваме: опровергава го цялата дейност на социалдемократите във всички страни, опровергава го всяка публична реч на който и да е марксист. Социалдемократията — съвсем правилно казва Кауцки — е съединение на работническото движение със социализма. И за да може прогресивната дейност на капитализма да се «прояви» и у нас, нашите социалисти трябва най-енергично да се хванат на работа; те трябва да разработят по-подробно марксисткото гледище за руската история и действителност, проследявайки по-конкретно всички форми на класовата борба и експлоатацията, които в Русия са особено заплетени и замаскирани. Освен това те трябва да популяризират тази теория, да отидат с нея при работника, да му помогнат да я усвои и да изработят *най-ПОДХОДЯЩА за нашите условия организационна форма за разпространяване на социалдемократизма и за сплотяване на работниците в политическа сила*. А руските социалдемократи не само не са казвали никога, че те вече са свършили, изпълнили тази работа на идеолози на работническата класа (на тази работа крайт ѝ не се вижда), а, напротив, винаги са подчертавали, че те едва я започват, че са нужни още много усилия от страна на много хора, за да се създаде нещо що-годе трайно.

Освен на незадоволителното и безобразно ограничено разбиране на Марксовата теория това изтъркано възражение, че нашият капитализъм не върши прогресивна дейност, се основава, както изглежда, и на абсурдната идея за митичния «народен строй».

«Селянинът» в прословутата «община» се рои на голтаци и богаташи, на представители на пролетариата и на капитала (особено на търговския), а те не искат да видят в това зачатъчния, средновековен капитализъм и като отминават политико-икономическата структура на селото, надълго и нашироко говорят за търсене на «други пътища за отечеството», за видоизменения във формата на

земевладение в селото, с която непростимо смесват формата на икономическата организация, сякаш в самата «уравни-телна община» у нас не процъфтява чисто буржоазното разслояване на селяните. Докато този капитализъм в своето развитие надраства тесните форми на средновеков-ния, селски капитализъм, разкъсва крепостническата власт на земята и принуждава отдавна вече напълно огра-бения и гладен селянин да остави земята на общината за уравнително разпределяне между тържествуващите ку-лаци и да тръгне да се скита из цяла Русия, като прекарва много време без работа, да се наема днес при помешчика, утре — при предприемача на строеж на железопътна ли-ния, вдругиден — като общ работник в града или като ратай при богат селянин и т. н.; докато този «селянин», сменяйки работодателите из цяла Русия, вижда, че на-всякъде, където и да иде, най-безсрамно го ограбват, вижда, че заедно с него биват ограбвани и другите голтаци като него, вижда, че не само «господарят», а и «братът-мужик» граби, щом има пари да купува работна сила, вижда как властта навред служи на неговите господари, като ограничава правата на работниците и смазва като «бунт» всеки техен опит да защитят най-елементарните си права, вижда, че трудът на руския работник става все по-напрегнат, че богатството и разкошът все повече ра-стат, докато положението на работника непрекъснато се влошава, експроприацията се засилва и безработицата става норма — в същото време нашите критици на марк-сизма търсят други пътища за отечеството, в същото време те решават дълбокомисления въпрос: можем ли да признаем, че капитализмът тук върши прогресивна работа, когато виждаме, че броят на фабричните работници се увеличава бавно, и не следва ли да отхвърлим и да признаем нашия капитализъм за неправилен път, тъй като той «лошо, съв-сем лошо изпълнява своята историческа мисия».

Какво възвишено, широко хуманно занимание, нали?

И колко ограничени доктринери са тези зли марксисти, когато казват, че да търсим други пътища за отечеството при съществуващата капиталистическа експлоатация на трудещия се навсякъде в Русия, значи да бягаме от дей-ствителността в сферата на утопиите; когато заявяват, че не нашият капитализъм, а руските социалисти изпълняват

лошо своята мисия, защото не искат да разберат, че да се мечтае за стихване на вековната икономическа борба между антагонистичните класи на руското общество, значи да се изпада в маниловщина⁹⁸, не искат да разберат, че трябва да се стремим да придадем организираност и съзнателност на тази борба и за тази цел да се заловим за социалдемократическа работа.

В заключение не можем да не отбележим още една нападка на г-н Ник.—он против г-н Струве в същата кн. 6 на «Русское Богатство».

«Не можем да не обърнем внимание — казва г-н Ник.—он — на известна особеност в полемиката на г-н Струве. Той пише за немска публика в сериозно немско списание, а си служи, както ни се струва, със съвсем неподходящи похвати. Трябва да се предполага, че не само немската, но дори и руската публика е дорасла «до нивото на възрастен човек», за да не се подведе по разните «призраци», с които е пълна неговата статия. «Утопия», «реакционна програма» и други подобни изрази се срещат във всяка колона. Но тези «страшни думи», уви, вече съвсем нямат онова въздействие, на което очевидно разчита г-н Струве» (с. 128).

Нека се опитаме да разберем има ли в тази полемика между г-н Ник.—он и г-н Струве «неподходящи похвати» и ако има — кой си служи с тях.

Г-н Струве е обвинен в употреба на «неподходящи похвати» въз основа на това, че в една сериозна статия плаши публиката с «призраци» и «страшни думи».

Да прибегваш към «призраци» и «страшни думи» — значи да даваш такава характеристика на противника, която е рязко неодобрителна, но същевременно не е ясно и отчетливо мотивирана, не произтича неизбежно от гледището на пишещия (изложено конкретно гледище), а просто изразява желанието му да го наругае, да го нахока.

Ясно е, че именно последният признак превръща рязко неодобрителните епитети в «страшилища». Защото г-н Слонимски се отзова рязко за г-н Ник.—он, но тъй като формулира ясно и точно своето гледище на обикновен либерал, абсолютно неспособен да разбере буржоазността на

съвременните отношения, формулира съвсем отчетливо своите феноменални доводи — той може да бъде обвинен във всичко друго, но не и в «неподходящи похвати». Г-н Ник.—он също се отзовава рязко за г-н Слонимски, като между другото за назидание и поучение му сочи думите на Маркс, «които се оправдаха и у нас» (по признание на г-н Ник.—он), за *реакционността* и *утопичността* на онази защита на дребното кустарно производство и на дребното селско земевладение, каквато иска г-н Слонимски, обвини го в «ограниченост», «*наивност*» и т. н. Виждате, че статията на г-н Ник.—он е «пълна» със също такива епитети (подчертаните), както и статията на г-н Струве, но тук не можем да говорим за «неподходящи похвати», тъй като всичко това е мотивирано, всичко това произтича от определено гледище и система от възгледи на автора, които могат да бъдат неправилни, но ако човек ги приеме, не може да се отнесе към противника по друг начин освен като към наивен, ограничен, реакционен утопист.

Да видим как стои въпросът в статията на г-н Струве. Обвинявайки г-н Ник.—он в утопизъм, от който ще произлезе реакционна програма, и в наивност, той съвсем ясно посочва въз основа на какво е стигнал до това мнение. Първо: желаейки «обобществяване на производството», г-н Ник.—он «апелира към обществото (*sic!*) и държавата». Това «доказва, че учението на Маркс за класовата борба и за държавата е съвсем чужда на руския политико-икономист». Нашата държава е «представител на управляващите класи». — Второ: «Ако на *действителния* капитализъм се противопоставя *въображаем* стопански строй, който *трябва* да се появи просто защото ние го *искаме*, с други думи, ако се иска обобществяване на производството без капитализъм, това говори само за наивно, несъответстващо на историята разбиране.» С развитието на капитализма, с изместването на натуралното стопанство, с намаляването на селското население «днешната държава ще излезе от мрака, в който тя още се намира в нашето патриархално време (ние говорим за Русия), ще излезе в ярката светлина на откритата класова борба и за обобществяването на производството ще се наложи да се потърсят други сили и фактори».

Да не би това да не е достатъчно ясна и отчетлива мотивировка? Може ли да се оспорва фактичката достоверност, с която г-н Струве предава мислите на автора? Нима г-н Ник.—он взема под внимание класовата борба, свойствена на капиталистическото общество? Не. Той говори за обществото и държавата, а забравя за тази борба и я изключва. Той казва например, че държавата подкрепяла капитализма, вместо да обобществява труда чрез общината, и т. н. Очевидно той смята, че държавата е могла да постъпи и така, и иначе, че тя следователно стои *над класите*. Не е ли ясно, че обвинението срещу г-н Струве в сплашване чрез «призраци» е крещяща несправедливост? Не е ли ясно, че човек, който мисли, че нашата държава е класова, не може да не смята за наивен и реакционен утопист оногова, който апелира към тази държава да обобществи труда, т. е. да премахне управляващите класи? Нещо повече. Когато обвиняват противника, че си служи с «призраци», а *премълчават* неговия възглед, от който произтича отзивът му, въпреки че той е формулиран ясно, когато при това го обвиняват в подцензурно списание, където този възглед не може да проникне — не трябва ли да мислим, че това е «съвсем неподходящ похват»?

Да продължим нататък. Не по-малко ясно е формулиран и вторият довод на г-н Струве. Безспорно е, че обобществяването на труда без капитализъм, чрез общината, е въображаем строй, тъй като такова нещо не съществува в действителност. Самият г-н Ник.—он рисува тази действителност по следния начин: до 1861 г. производителни единици бяха «семейството» и «общината» («Очерци», с. 106—107). Това «дребно, раздробено, самозадоволяващо се производство не можеше да се развие значително и затова то е характерно като крайно рутинно, слабо производително». По-нататъшното изменение се състои в това, че «общественото разделение на труда постоянно се задълбочаваше». Следователно капитализмът е разрушил тесните граници на предишните производителни единици и е обобществил труда в цялото общество. *Това обобществяване на труда от нашия капитализъм се признава и от г-н Ник.—он*. Ето защо, в желанието си да базира обобществяването на труда не върху капитализма, който

вече е обобществил труда, а върху общината, разрушаването на която именно е донесло за пръв път обобществяване на труда в цялото общество, той е реакционен утопист. Такава е мисълта на г-н Струве. Можете да я смятате за правилна или неправилна, но не можете да отречете, че от това мнение с логическа неизбежност следва резкият отзив за г-н Ник.—он и че поради това е излишно да се говори за «призраци».

Нещо повече. Когато г-н Ник.—он, завършвайки своята полемика с г-н Струве, приписва на противника си желание да лиши селяните от земя («ако под прогресивна програма се разбира лишаването на селяните от земя. . . тогава авторът на «Очерците» е консерватор») — въпреки недвусмисленото изявление на г-н Струве, че той иска обобществяване на труда, иска това да стане чрез капитализма, иска за тази цел да се опира на онези сили, които ще се открият в «ярката светлина на откритата класова борба», — това не може да се нарече другояче освен пълно изопачаване на истината. А ако вземем под внимание обстоятелството, че в подцензурния печат г-н Струве не би могъл да говори за силите, открояващи се в ярката светлина на класовата борба, следователно, че противникът на г-н Ник.—он е със запушена уста — тогава едва ли може да се оспорва, че г-н Ник.—он си служи със съвсем «неподходящ похват».

Приложение III

Като говоря за ограничено разбиране на марксизма, имам предвид самите марксисти. По този повод не можем да не отбележим, че марксизмът най-безобразно се ограничава и изопачава, когато нашите либерали и радикали се залавят с излагането му на страниците на легалния печат. Що за изложение е това! Помислете си само как трябва да се осакати тази революционна доктрина, за да се побере в прокрустовото ложе⁹⁹ на руската цензура! И нашите публицисти с лека ръка вършат подобна операция: в тяхно изложение марксизмът се свежда, кажи-речи, до учение, разкриващо как при капиталистическия строй протича диалектичното развитие на индивидуалната собственост, основана върху труда на собственика, как тя се превръща в своето отрицание и след това се обобществява. И в тази «схема» те със сериозен вид поставят цялото съдържание на марксизма, като отминават всички особености на неговия социологически метод, прескачат учението за класовата борба и пряката цел на изследването — да разкрие всички форми на антагонизма и експлоатацията, за да помогне на пролетариата да ги отхвърли. Нищо чудно, че се получава нещо до такава степен бледо и ограничено, че нашите радикали започват да окайват бедните руски марксисти. И таз добра! Руският абсолютизъм и руската реакция нямаше да бъдат абсолютизъм и реакция, ако при тях би могло изцяло, точно и пълно да се изложи марксизмът, да се кажат докрай неговите изводи! А ако нашите либерали и радикали познаваха както трябва марксизма (макар и от немската литература), едва ли биха си позволили така съвестно да го ссакатяват по страниците на подцензурния печат. Ако

не можете да изложите теорията — мълчете или поне кажете, че това далеч не е всичко, че изпускате най-същественото, но защо, като я излагате откъслечно, крещите, че тя е ограничена?

Защото само по този начин може да се стигне до такива възможни само в Русия куриози, когато към марксистите се причисляват хора, които нямат понятие за борбата на класите, за неизбежния антагонизъм, присъщ на капиталистическото общество, и за развитието на този антагонизъм, хора, които нямат представа за революционната роля на пролетариата; и дори хора, които издигат направо буржоазни проекти, стига в тях да се срещат думичките «парично стопанство», «необходимост» на същото и тем подобни изрази, за определянето на които като специфично марксистки е нужно дълбокото остроумие на г-н Михайловски.

А Маркс виждаше цялата стойност на своята теория в това, че тя «по самата си същина е критическа* и революционна теория»¹⁰⁰. Последното качество наистина е присъщо на *марксизма* изцяло и безусловно, защото тази теория направо си поставя за задача да *разкрие* всички форми на антагонизма и експлоатацията в съвременното общество, да проследи тяхната еволюция, да докаже техния преходен характер, неизбежността на превръщането им в друга форма и *по този начин да послужи на пролетариата колкото може по-скоро и колкото може по-лесно да сложи край на всяка експлоатация*. Непреодолимата притегателна сила, която привлича към тази теория социалистите от всички страни, се състои именно в това, че тя съчетава строгата и висша научност (защото е последна дума на обществената наука) с революционността и ги съчетава не случайно, не само защото основателят на доктрината лично е съчетавал качествата на учен и революционер, а ги съчетава вътрешно и неразривно в самата теория. И наистина, тук направо се поставя като задача на теорията,

* Забележете, че тук Маркс говори за материалистическа критика, която той смята за единствено научна, т. е. критика, която съпоставя политико-юридическите, социалните, битовите и др. факти с икономиката, със системата на производствените отношения, с интересите на онези класи, които неизбежно се формират върху почвата на всички антагонистични обществени отношения. Че руските обществени отношения са антагонистични, в това едва ли някой би могъл да се съмнява. Но още никой не се е опитвал да ги вземе за основа на *такава* критика.

като цел на науката да окаже съдействие на класата на потиснатите в нейната действителна икономическа борба.

«Ние не казваме на света: престани да се бориш — цялата твоя борба е глупост. Ние само му даваме истинския лозунг за борба.»¹⁰¹

Следователно пряка задача на науката според Маркс е да даде истинския лозунг за борба, т. е. обективно да представи тази борба като продукт на определена система на производствени отношения, да *разбере* необходимостта от тази борба, нейното съдържание, хода и условията на нейното развитие. «Лозунг за борба» не може да се даде, ако не се изследва най-подробно всяка отделна форма на тази борба, ако не се следи всяка нейна стъпка при преминаването ѝ от една форма в друга, за да може във всеки даден момент да се определи положението, без да се изпуска от очи общият характер на борбата, нейната обща цел — пълно и окончателно премахване на всяка експлоатация и всяко потисничество.

Опитайте се да сравните с «критическата и революционна» теория на Маркс онези безцветни безсмислици, които излагаше в своята «критика» и против които воюваше «известният наш» Н. К. Михайловски — и ще се смяте как могат наистина такива хора да се смятат за «идеолози на трудещата се класа» и да се задоволяват с... онзи «плосък кръг», в който нашите публицисти превръщат теорията на Маркс, лишавайки я от всякакъв живот.

Опитайте се да сравните с изискванията на тази теория нашата народническа литература, която също, разбира се, има желанието да бъде идеолог на трудещия се — литература, посветена на историята и на съвременното състояние на нашите икономически отношения изобщо и на селяните по-специално, — и ще се смяте как са могли социалистите да се задоволяват с подобна теория, която се ограничава с изучаване и описание на бедствията и с морализиране по повод на тези бедствия. Крепостното право се представя не като определена форма на стопанска организация, която поражда такава и такава експлоатация, такива и такива антагонистични класи, такива и такива политически, юридически и др. отношения — а

просто като злоупотреби на помещниците и несправедливост по отношение на селяните. Селската реформа се представя не като стълкновение на определени стопански форми и определени икономически класи, а като мярка на началството, «избрало» по грешка «неправилен път» въпреки най-добрите си намерения. Следреформена Русия се представя като отклонение от истинския път, придружавано с бедствия за трудещия се, а не като система на антагонистични производствени отношения с определено развие.

Впрочем тази теория сега несъмнено е дискредитирана и колкото по-скоро руските социалисти разберат, че при днешното равнище на знанията не може да има революционна теория извън марксизма, колкото по-скоро насочат всичките си усилия за прилагане на тази теория в Русия и в теоретическо, и в практическо отношение --- толкова по-сигурен и по-бърз ще бъде успехът на революционната работа.

Като нагледна илюстрация на разтлението, което господата «приятелите на народа» предизвикват в съвременната «бедна руска мисъл» със своя призив към интелигенцията за културно въздействие върху «народа» с цел да се «създаде» правилна, истинска промишленост и т. н., ще посочим отзива на хора, коренно различаващи се от нас по начин на мислене — на «народоправците», преки, непосредствени потомци на народоволците. Вж. брошурата «Насъщен вопрос», 1894. Изд. на партията «Народно право».

След като дават прекрасен отговор на оня сорт народници, които казват, «че под никакъв предлог, дори и при условие на широка свобода, Русия не трябва да се разделя със своята икономическа организация, осигуряваща(!) на трудещия се самостоятелно положение в производството», които казват: «ние се нуждаем не от политически, а от системни, планомерно проведени икономически реформи», народоправците продължават:

«Ние не сме защитници на буржоазията, а още по-малко поклонници на нейните идеали, но ако злата съдба би принудила народа да избере едно от двете --- «планомер-

ните икономически реформи» под защита на земските началници, които ревниво ги пазят от посегателствата на буржоазията, или самата буржоазия върху почвата на политическа свобода, т. е. при условия, *осигуряващи* на народа организирана защита на неговите интереси, — ние смятаме, че народът, ако избере второто, ще има чиста печалба. Сега ние нямаме «политически реформи», застрашаващи да лишат народа от неговата мнимо самостоятелна икономическа организация — а имаме онова, което е общоприето да се смята за буржоазна политика, изразяваща се в най-груба експлоатация на народния труд. Сега у нас няма нито широка, нито тясна свобода, а има покровителствуване на съсловните интереси, за което престанаха да мечтаят земевладелците и капиталистите от конституционните страни. Сега ние нямаме «буржоазен парламентаризъм», обществото не може да припари до управлението — но имаме господата найденовци, морозовци, казиевци и беловци, които искат да се издигне китайска стена за защита на собствените им интереси, а също и представители на «нашето вярно дворянство», които стигнаха дотам, че искат безвъзмезден кредит в размер на 100 рубли на десетина. Тях ги канят в комисиите, изслушват ги с уважение, те имат решаващата дума по най-важните въпроси на икономическия живот на страната. А кой и къде е издигнал глас в защита на народа? да не би земските началници? не се ли проектират именно за него селскостопанските работни роти? Не беше ли заявено сега с откровеност, граничеща с цинизъм, че наделът е даден на народа единствено за плащане на данъци и отбиване на повинности, както се изрази в своя циркуляр вологодският губернатор? Той само е формулирал и гласно е изрекъл онова, което самодържавието или, по-точно, бюрократичният абсолютизъм фатално провежда в своята политика.»

Колкото и мъгляви да са все още представите на народоправците за «народа», чиито интереси те искат да защищават, за «обществото», в което продължават да виждат заслужаващ доверие орган за защита на интересите на труда, все пак не можем да не признаем, че образуването на партията «Народно право» е крачка напред, крачка към окончателното преодоляване на илюзиите и

мечтите за «други пътища за отечеството», към смелото признаване на действителните пътища и търсенето върху тяхна почва елементи за революционна борба. Тук ясно личи стремеж към образуване на демократична партия. Говоря само за «стремеж», тъй като народоправците, за съжаление, не се придържат последователно към своето основно гледище. Те все още говорят за обединение и съюз със социалистите и не желаят да разберат, че да се възличат работниците в обикновения политически радикализъм, значи само да се откъсват работниците-интелигенти от работническата маса, значи да се обрича на безсилне работническото движение, тъй като то може да бъде силно само върху почвата на пълно и всестранно прокарване интересите на работническата класа, върху почвата на икономическата борба срещу капитализма, сливаща се неразделно с политическата борба против слугите на капитала. Те не искат да разберат, че «обединението» на всички революционни елементи ще се постигне много по-добре чрез самостоятелна организация на представителите на отделните интереси* и чрез общи действия на едната и на другата партия в конкретни случаи. Те все още наричат своята партия «социално-революционна» (вж. Манифеста на партията «Народно право» с дата 19 февруари 1894 г.), макар че същевременно се ограничават само с политически реформи и най-старателно заобикалят нашите «проклетни» социалистически въпроси. Една партия, толкова горещо призоваваща на борба със заблудите, не би трябвало да вкарва другите в заблуда още с първите думи на своя «манифест»; не би трябвало да говори за *социализъм* там, където няма нищо друго освен *конституционализъм*. Повтарям обаче, когато преценяваме народоправците, не бива да забравяме, че те са приемници на народо-волците. Ето защо не можем да не признаем, че те правят крачка напред, обосновавайки изключително политическата борба, която няма отношение към социализма, със

* Силите те протестират против вярата в чудотворството на интелигенцията, говорят за необходимостта да се привлече в борбата самият народ. Но затова е необходимо тази борба да се свърже с определени житейски интереси, необходимо е следователно да се разграничават отделните интереси и поотделно да се включват в борбата. . . А ако засланияме тези отделни интереси с голи политически искания, ясни само на интелигенцията, няма ли пак да се върнем назад, пак да се ограничим само с борбата на интелигенцията, чисто безсилне току-що бе признато?

също така изключително политическа програма. Социал-демократите желаят на народоправците успех от все сърце, пожелават на тяхната партия да расте и се развива, желаят им по-тясно сближаване с онези обществени елементи, които стоят върху почвата на дадените икономически отношения* и чиито *житейски* интереси наистина са най-тясно свързани с *демократизма*.

Помирителното, страхливо, сантиментално-мечтателно народничество на «приятелите на народа» няма да се задържи дълго, когато го нападнат от две страни: политическите радикали — затова, че са способни да изразяват доверие към бюрокрацията, затова, че не разбират безусловната необходимост от политическа борба; а социалдемократите — затова, че се опитват да се представят едва ли не за социалисти, без да имат никакво отношение към социализма, без да имат никакво понятие за причините за потискането на трудещия се и характера на водещата се класова борба.

* (Тоест капиталистическите) — а не върху почвата на необходимо отричане на тези отношения и безпощадна борба против тях.

ИКОНОМИЧЕСКОТО
СЪДЪРЖАНИЕ НА НАРОДНИЧЕСТВОТО
И КРИТИКАТА СРЕЩУ НЕГО
В КНИГАТА НА Г-Н СТРУВЕ

*(Отразяването на марксизма
в буржоазната литература)*

По повод книгата на П. Струве: «Критични бележки
към въпроса за икономическото развитие на Русия».
СПБ, 1894 г.¹⁰²

*Написано в края на 1894 —
началото на 1895 г.
Отпечатано през 1895 г. в сборника
«Материалы к характеристике
нашего хозяйственного развития».
СПБ.
Подпис: К. Тулин*

*Печата се по текста на сборника
«Материалы к характеристике
нашего хозяйственного развития»,
сверен с текста на сборника:
Вл. Ильин. «За 12 лет». 1907*

МАТЕРІАЛЫ

КЪ ХАРАКТЕРИСТИКЪ

НАШЕГО ХОЗЯЙСТВЕННОГО РАЗВИТІЯ.

СБОРНИКЪ СТАТЕЙ.

С.-ПЕТЕРБУРГЪ

Типографія П. П. Солякина, Стрѣляная ул., № 12 -

1895

Заглавен лист на сборника, в който е бил отпечатан трудът на В. И. Ленин «Икономическото съдържание на народничеството и критиката срещу него в книгата на г-н Струве». — 1896 г.

Споменатата книга на г-н Струве представлява систематизирана критика срещу народничеството в широкия смисъл на думата — като теоретическа доктрина, която определено решава най-важните социологически и икономически въпроси, и като «система от догмати на икономическата политика» (VII с.). Самата задача на книгата би могла да породи изключителен интерес към нея, но още по-важно в това отношение е позицията, от която се прави критиката. За нея авторът казва в предговора следното:

«Присъединявайки се по някои основни въпроси към възгледите, които напълно се определиха в литературата, той (авторът) ни най-малко не се смята свързан с буквата и кодекса на която и да било доктрина. Той не е заразен от ортодоксия» (IX).

От цялото съдържание на книгата става ясно, че под тези «възгледи, които напълно се определиха в литературата», се подразбират марксистките възгледи. Въпросът е, кои именно «някои основни» положения на марксизма авторът приема и кои отхвърля? — защо и доколко? Авторът не дава пряк отговор на този въпрос. Ето защо, за да изясним кое именно в тази книга може да бъде отнесено към марксизма — кои положения на доктрината авторът приема и доколко последователно ги поддържа, кои отхвърля и какво става в тези случаи, — за да изясним всичко това, необходимо е подробно да анализираме книгата.

Нейното съдържание е извънредно разнообразно: първо, авторът характеризира възприетия от нашите народници «субективен метод в социологията», критикува го и му противопоставя метода на «историко-икономическия материализъм». След това той прави икономическа критика на народничеството, първо, въз основа на «общо-

човешкия опит» (с. IX) и, второ, въз основа на данни от руската икономическа история и действителност. Същевременно се критикуват и догмите на народническата икономическа политика. Това разнообразие на съдържанието (съвсем неизбежно, когато се критикува такова голямо течение в нашата обществена мисъл) определя и формата на анализа: налага се да следваме стъпка по стъпка изложението на автора, като се спираме на всички негови аргументи.

Но преди да започна анализа на книгата, смятам за необходимо да се спра по-подробно на едно предварително обяснение. Задача на настоящата статия е да се разкритикува книгата на г-н Струве от позицията на човек, който се «присъединява» по *всички* (а не само по «някои») «основни въпроси към възгледите, които напълно се определиха в литературата».

Тези възгледи неведнъж вече са били излагани по страниците на либерално-народническия печат с цел да бъдат критикувани и това изложение безобразно ги замъгли — нещо повече дори: изопачи ги, като е намесил тук хегелианството, «вярата в задължителното преминаване на всяка страна през фазата на капитализма» и много други чисто нововремски глупости, които нямат нищо общо с тях.

Особено много се изопачава практическата страна на доктрината, приложението ѝ в руската действителност. Тъй като не искаха да разберат, че изходна точка на доктрината на руския марксизъм е една съвсем различна представа за руската действителност, нашите либерали и народници сравняваха доктрината със своя стар възглед за тази действителност и правеха изводи, не само напълно несъобразни, но отгоре на това и пораждащи най-дивни обвинения срещу марксистите.

Ето защо ми се струва, че без да уточним отношението си към народничеството, не можем да пристъпим към анализа на книгата на г-н Струве. Освен това предварителна съпоставка на народническото и марксисткото гледище е необходима за разясняване на много места в разглежданата книга, която се ограничава с обективната страна на

доктрината и почти не се занимава с практическите изводи.

Тази съпоставка ще ни покаже какви общи изходни точки имат народничеството и марксизмът и в какво се състои коренната разлика между тях. Затова е по-удобно да вземем старото руско народничество, тъй като то, първо, стои несравнимо по-високо от съвременното (представявано от органи като «Русское Богатство») по последователност и съгласуваност и, второ, то по-цялостно разкрива най-добрите страни на народничеството, с които и марксизмът в някои отношения се съгласява.

Ще вземем едно *profession de foi** на старото руско народничество и стъпка по стъпка ще следваме автора.

* верую. — *Ред.*

Г Л А В А I

КОМЕНТАР ПОД ЛИНИЯ
КЪМ НАРОДНИЧЕСКОТО PROFESSION DE FOI

ССХLII том на «Отечественные Записки»* е поместена, без да се посочва авторът, статията «Нови кълнове в народната нива», в която релефно се изтъкват прогресивните страни на народничеството, противоположно на руския либерализъм.

Авторът започва с това, че «сега» се смята «едва ли не за измяна» да се протестира срещу «хората, които се отделят от народната среда и застават на по-високо обществено стъпало».

«Неотдавна едно литературно магаре хвърли къч срещу «Отечественные Записки» заради *песимизма спрямо народа*, както той се изрази по повод на една малка рецензия за книжката на Златовратски, в която, освен песимизъм по отношение на лихварството и изобщо на развращаващото влияние на парата, нямаше нищо песимистично; а когато по-късно Гл. Успенски написа коментар към своите последни очерци («Отечественные Записки», кн. 11, 1878 г.), либералното блато, досущ като в приказката, се раздвижи. . . и неочаквано се появиха толкова много защитници на народа, та ние нанстина се учудихме, че нашият народ има толкова приятели. . . Аз не мога да не симпатизирам. . . на начина, по който се поставя въпросът за селото-хубавелка и за отношението на литературните момци към нея или, по-точно, не момци, а стари коцкари измежду господата дворяните и лакенте и младото търговско съсловие. . . Да пееш серенади на селото и «да му правиш мили очи» още съвсем не означава, че го обичаш и уважаваш, както и да посочваш неговите недостатъци още не значи да се отнасяш към него враждебно. Ако попитате същия този Успенски. . . кое му е пѐ на сърце, в какво той вижда повече гаранции за бъдещето — в селото или в стародворянското и новомещанското наслоение, може ли да има някакво съмнение, че той ще каже: «в селото».»

Това място е твърде характерно. Първо, то показва нагледно в какво се състои същността на народничеството: в протеста срещу крепостничеството (стародворянското

* 1879 г., № 2, «Современное обозрение», с. 125—152.

наслоение) и буржоазността (новомешчанското) в Русия *от гледището на селянина, на дребния производител*. Второ, то показва същевременно и нереалността на този протест, неговото абстрахиране от фактите.

Нима «селото» съществува някъде *извън* «стародворянските» или «новомешчанските» отношения? Нима представителите и на едните, и на другите не строяха и не строят по свой начин именно «селото»? Това наслоение, отчасти «стародворянско», отчасти «новомешчанско», е именно селото. Както и да въртите селото — ако констатирате само действителното положение (за това именно става дума), а не възможностите, вие не ще можете да намерите в него нищо друго, никакво трето «наслоение». И ако народниците го *намират*, причината е само в това, че зад дърветата не виждат гората, зад формата на *земевладение* на отделните селски общини не виждат икономическата организация на цялото руско обществено стопанство. Превръщайки селянина в стокопроизводител, тази организация прави от него дребен буржоа — обособен дребен стопанин, който работи за пазара; поради това тя изключва възможността да търсим «гаранции за бъдещето» *назад* или принуждава да ги търсим *напред* — не в «селото», където съчетаването на «стародворянското» и «новомешчанското» наслоение страшно влошава положението на труда и му отнема възможността за борба против властелините на «новомешчанските» отношения, тъй като самата противоположност между техните интереси и интересите на труда е недостатъчно развита — а в напълно развитото, докрай «новомешчанско» наслоение, което се е очистило напълно от «стародворянските» прелести, обобществило е труда и е довършило и откроило онази социална противоположност, която в селото още е в зачатъчно, потиснато състояние.

Сега трябва да набележим теоретическите различия, които съществуват между доктрините, *водещи* към народничеството и към марксизма, между *разбиранията* за руската действителност и история.

Да продължим по-нататък след автора.

Той уверява «господа възмутените духом», че Успенски разбира съотношението между бедността и нравствеността на народа

«по-добре от мнозина поклонници на селото, за които . . . селото е . . . нещо като либерален паспорт, с какъвто в епохи като сегашната обикновено се запасяват всички съобразителни и практични буржоа».

Как мислите вие, г-н народнико, защо човекът, който би искал да представлява интересите на труда, се сблъсква с такова печално и обидно нещо като превръщането на онова, в което той вижда «гаранции за бъдещето», в «либерален паспорт»? Това бъдеще трябва да изключва буржоазията — а онова, чрез което вие искате да вървите към това бъдеще, не само не се посреща враждебно от «практичните и съобразителни буржоа», а, напротив, на драго сърце се приема, и то като «паспорт».

Как мислите вие, би ли могло да стане такова скандално нещо, ако вие посочвахте «границите за бъдещето» не там, където социалните противоположности, присъщи на онзи строй, при който господствуват «практичните и съобразителни буржоа», се намират още в неразвито, зачатъчно състояние, а там, където те са развити докрай, до *plus ultra*^{*}, където следователно е невъзможно ограничаването с палиативи или полумерки, където е невъзможно да се утилизират *desiderata*^{**} на трудещите се в своя полза, където въпросът е поставен ребром.

По-долу не казвате ли самите вие следното:

«Пасивните приятели на народа не искат да разберат простата истина, че в обществото всички действащи сили обикновено се събират в две взаимно противоположни равнодействащи и че пасивните сили, които привидно не участвуват в борбата, само служат на онази сила, която в дадения момент има надмощие» (с. 132).

Нима тази характеристика не се отнася за селото, нима то е някакъв особен свят, в който не съществуват тези «взаимно противоположни сили» и борба, та за него можем да говорим общо, без да се страхуваме, че ще налеем вода в мелницата на «силата, която има надмощие»? Нима, щом вече стана дума за борбата, имаме основание да започваме оттам, където съдържанието на тази борба е затрупано с куп странични обстоятелства, които ни пречат строго и окончателно да отделим една от друга тези взаимно противоположни сили, пречат ни да видим ясно главния

* — до краен предел. *Ред.*
 ** — желанията, исканията. *Ред.*

враг? Не е ли очевидно, че програмата, която авторът предлага в края на статията — образование, разширяване на селското земевладение, намаляване на данъците, — не може ни най-малко да засегне онзи, който има надмощие, а последната точка на програмата — «организиране на народна промишленост» — дори предполага не само че е имало борба, но отгоре на това, че борбата вече е завършила с победа? Вашата програма се отвърща от антагонизма, чието съществуване самите вие не можете да не признаете. Ето защо тя не е страшна за властелините от «новомешчанкото наслоение». Вашата програма е дребнобуржоазна мечта. Ето защо тя става само за «либерален паспорт».

«Хората, за които селото е отвлечено понятие, а мужикът — някакъв Нарцис, дори му мислят злото, когато казват, че трябва само да хвалим и утвърждаваме селото, че то отлично се противопоставя на всички рушителни влияния. Когато селото е поставено при такива условия, че всеки ден е принудено да се бори за копейката, когато го обират лихварите, мамят го кулаците, потискат го помещиците, а понякога го бият във волостното управление, нима това може да не повлияе върху неговата нравственост? . . . Когато рублията, тази капиталистическа луна, е изплувала на преден план в селския пейзаж, когато към нея са обърнати всички погледи, всички помисли и душевни сили, когато тя става цел на живота и мерило за способностите на личността, нима тогава може да се скрива този факт и да се твърди, че мужикът е някакъв Кузма-безсребърник, който изобщо няма нужда от пари? Когато в селото се забелязват стремежи към разделение, когато кулачеството процъфтява и се стреми да зароби най-слабите селяни, превръщайки ги в ратаи, да разруши общината и т. н., нима тогава може, питам аз, да се прикриват всички тези факти?! Ние можем да желаем да бъдат изследвани подробно и всестранно, можем да си ги обясняваме с потискащите условия на бедността (от глад хората крадат, убиват, а в крайни случаи дори се самоизяждат), но съвсем непъзможно е да ги скриваме. Да ги прикриваме, значи да защитаваме status quo-to*, значи да защитаваме прословутото laissez faire, laissez aller**, докато печалните явления не вземат ужасяващи размери. Разкрасяването на истината изобщо винаги е излишно.»

И отново — колко хубава характеристика на селото и колко нищожни изводи! колко вярно са отбелязани фактите и колко мизерно е тяхното обяснение, тяхното разбиране! Тук отново виждаме гигантска пропаст между desiderat'ите във връзка със защитата на труда и сред-

* — съществуващото положение. *Ред.*

** Оставете нещата да следват своя естествен ход. *Ред.*

ствата за тяхното осъществяване. За автора капитализмът в селото е просто едно «печално явление». Въпреки че той вижда същия капитализъм и в града в големи размери, вижда, че капитализмът е подчинил не само всички области на народния труд, но дори и «прогресивната» литература, която предлага буржоазни мерки от името на народа и в името на народа — въпреки това той не иска да признае, че въпросът е в особената организация на нашето обществено стопанство, и се утешава с илюзията, че това е само едно печално явление, предизвикано от «потискащите условия». Тъй че ако не се придържахме към теорията за ненамеса, тези условия могат да бъдат премахнати. Да, стига да беше така! Но в Русия никога не е имало политика на ненамеса; винаги е имало намеса. . . в полза на буржоазията и само сладките блянове през «следобедната дрямка» могат да породят надежда, че това ще се промени без «преразпределяне на социалната сила между класите», както казва г-н Струве.

«Ние забравяме, че нашето общество се нуждае от идеали — политически, граждански и други — главно за да се запаси с тях и после вече да не мисли за нищо, че то ги търси не с младежка тревога, а със следобедна сънливост, че то се разочарова от тях не с душевни мъки, а с лекотата на аркадски принц. Такова е поне огромното мнозинство от нашето общество. То всъщност не се нуждае от никакви идеали, понеже е сито и напълно се задоволява с утробните процеси.»

Превъзходна характеристика на нашето либерално народническо общество.

Пита се, кой сега е по-последователен: «народниците», които продължават да си играят с това «общество» и да го коткат, да го стряскат с ужасите на «грядущия» капитализъм, на «застрашаващото зло»*, както се е изразил авторът на статията, да приканват неговите представители да изоставят неправилния път, по който «ние» сме се отклонили, и т. н. — или марксистите, които са толкова «тесногръди», че рязко се разграничават от обществото и смятат за необходимо да се обърнат изключително към онези, които не се «задоволяват» и *не могат да се задоволят* с «утробните процеси», на които са нужни идеали, и то като потребност във всекидневния им живот.

* Застрашаващо какво? Утробните процеси ли? Капитализмът не само не ги «застрашава», а, напротив, обещава им най-изискани и фини ястия.

Така може да разсъждава една пансионерка — продължава авторът. Това

«свидетелствува за дълбоко развращение на мисълта и чувството. . . никога не е имало толкова приличен, лакиран, толкова певичен и същевременно дълбок разврат. Този разврат е достойнис изцяло на нашата най-нова история, достойние на мешчанската култура [т. е. на буржасните, капиталистическите отношения, ако се изразим по-точно. К. Т.], развила се върху почвата на помешчеството, на дворянския сантиментализъм, невежество и леност. Мешчанството донесе в живота своя наука, свой нравствен кодекс и свои софизми.»

На пръв поглед авторът преценява действителността толкова вярно, че вече може да разбере и единствено възможния изход. Щом цялата работа е в нашата буржоазна култура — значи не може да има други «гаранции за бъдещето» освен «антипода» на тази буржоазия, защото единствено той е окончателно «диференциран» от тази «мешчанска култура», окончателно и безвъзвратно враждебен към нея и неспособен на каквито и да било компромиси, от които толкова удобно се кроят «либерални паспорти».

Но не. Можем още да помечтаем. «Културата» действително е само «мешчанство», само разврат. Но тя е само резултат от старото господство на помешчиците (а самият той току-що призна, че тя е създадена от най-новата история, от онази история, която именно унищожи старото помешчичество) и от леността — следователно е случайна, без трайни корени и т. н. и т. н. Започват фрази, които не водят до нищо освен до отклоняване от фактите, и сантиментални мечти, които засенчват пред погледа *наличието* на «взаимно противоположни сили». Слушайте:

«На него (на мешчанството) му е нужно да ги насади (науката, нравствения кодекс) на катедрата, в литературата, в съда и в други кътчета на живота. [По-горе видяхме, че то *асче ги е насадило* в толкова дълбоко «кътче на живота» като селото. К. Т.] Преди всичко то не намира за целта достатъчно годни хора и по необходимост се обръща към хора с други традиции. [Руската буржоазия ли «не намира хора»? Не си струва дори да го опровергаваме, още повече че по-долу авторът сам ще се опровергае. К. Т.] Тези хора не познават нещата [руските капиталисти ли? К. Т.], те са неопитни, недозялани [достатъчно «познават нещата», за да получат десетки и стотици проценти печалба; достатъчно «опитни» са, за да практикуват навсякъде truck-system¹⁰³, и достатъчно ловки,

за да получават покровителствени мита. Само в главата на онзи, който не е изпитал на гърба си властта на тези хора, само в главата на дребния буржоа такава фантазия би могла да се роди. К. Т.]; те се стараят да подражават на западноевропейската буржоазия, изписват си книжки, учат се [ето че авторът вече сам е принуден да признае илюзорността на току-що съчинената от него фантазия, че у нас «мещанската култура» се е развила върху почвата на *невежеството*. Това не е вярно. Именно *тя* донесе културата, «образоваността» на следреформена Русия. «Да се разкрасява истината», да се представя врагът като безсилен, като лишен от почва под краката си, «изобщо винаги е излишно». К. Т.]; понякога ги обземат съжаления за миналото, а понякога размисли за бъдещето, тъй като отнякъде се чуват гласове, че мещанството е само безочлив парвеню, че неговата наука не издържа критика, а нравственият му кодекс не струва пет пари.»

Значи руската буржоазия «съжالياва за миналото» и «размишлява за бъдещето»?! Хайде де! Как могат някои хора да се самозаблуждават, да клеветят без мярка бедната руска буржоазия, че се смущавала от гласовете за «негодното мещанство»? Не е ли обратното: не се ли «смутиха» онези «гласове», когато здравата ги сгълчаха, и дали именно те не «размишляват за бъдещето»? . . .

И подобни господа отгоре на това се учудват и се правят, че не разбират защо ги наричат романтици!

«А в същото време трябва да се спасяваме. Дребната буржоазия не моли, а ти заповядва, под страх от гибел, да вървиш на работа*. Не отидеш ли — ще останеш без хляб и ще стоиш наред улицата — да подвикваш: «дайте нещо на запасния щабс-капитан!», иначе ще пукнеш от глад. И ето, започва работата, чува се шум, скърцане, тракане — суматоха. Работата е бърза, не търпи отлагане. Найсетне механизъмът е пуснат. Шумът и острите звукове като че ли са понамалели, частите като че ли се движат правилно, чува се само грохот на някаква несклопосана грамада. Но от това става още по-страшно: дъските все повече се огъват, винтовете се разхлабват и току-виж, всичко се разпаднало на парчета.»

Това място е особено характерно, тъй като в релефна, лаконична, красива форма съдържа схемата на онези разсъждения, които руските народници обичат да обличат в научна форма. Като изхождат от безспорни, неподлежащи на никакво съмнение факти, които доказват на-

* Забележете, читателю. Когато народникът казва, че у нас, в Русия, «дребната буржоазия ни заповядва да вървим на работа» — тогава това е истина. А когато марксистът каже, че у нас господства капиталистическият начин на производство, тогава г-н В. В. ще се развика, че той се стреми към «замяне на демократичния (sic!) строй с капиталистически».

личнето на противоречия при капиталистическия строй, съществуващото потисничество, измиране, безработица и т. н., те полагат усилия да докажат, че капитализмът е извънредно лошо, «нескопосано» нещо [срв. В. В., *Каблуков* («Въпросът за работниците в селското стопанство») и *отчасти* г-н Николай—он], което «току-виж» се разпаднало на парчета.

Гледаме, от много години вече гледаме и виждаме, че тази сила, която заповядва на руския народ да върви на работа, все повече крепне и нараства, хвали се пред цяла Европа с мощта на създаваната *от нея* Русия и се радва, разбира се, че се «чуват гласове» само за необходимостта да се уповаваме на това, че «винтовете се разхлабват».

«На слабите хора сърцето им замира от страх. «Толкова по-добре», казват отчаяните хора. «Толкова по-добре» — казва и буржоазията: — «по-скоро ще изпишем нов механизъм от чужбина, по-скоро ще приготвим платформи, дъски и другите груби части от домашен материал, по-скоро ще се сдобием с чевърсти машинисти». А през цялото това време нравствената страна на обществото се намира в най-отвратително състояние. Новата дейност допада на някои и те се стараят свръх сили, а други изостават и се разочароват от живота.»

Бедната руска буржоазия! Тя «свръх сили» се старая да присвоява свръхстойност! и се чувства отвратително откъм нравствената страна! (Не забравяйте, че само една страница преди това цялата тази нравственост се свеждаше до утробни процеси и разврат.) Ясно е, че тук вече няма никаква нужда от борба срещу нея — още повече от някаква си класова борба, — а просто трябва хубавичко да я смърим — и тя ще престане да се пресилва.

«В същото време почти никой не мисли за народа; а според правилата на буржоазията всичко се прави за народа, в негова полза; всеки обществен деец, както и литературата смятат за свой дълг да говорят надълго и нашироко за неговото благо. . . Това либерално кокетирашо направление задуши всички останали и стана преобладаващо. В нашия *демократичен век* не само г-н Суворин публично се обяснява в любов на народа и казва: «едно винаги съм обичал — народа, и ще си умра с тази любов, аз самият съм излязъл от народа» (което още не доказва абсолютно нищо); но дори «Московские Ведомости» някак съвсем другояче се отнасят към него. . . и по свой начин, разбира се, се грижат за неговото благоденствие. Днес вече няма нито един печатен орган от рода на покойната «Весть», т. е. явно недружелюбен към народа. Но явно недружелюбното отношение бе по-добро, защото тогава врагът се виждаше ясно, като на

длан: виждаше се от коя страна той е глупак, а от коя измамник. Сега всички са приятели и същевременно всички са врагове; всичко се е смесило в един общ хаос. Народът, както казва Успенски, е потънал именно в някаква мъгла, в която неопитният човек се обърква и загубва пътя. Преди той виждаше пред себе си само открито беззаконие. А сега му казват, че и той е свободен като помешчика, казват му, че той сам си е господар, казват, че го измъкват от жалкото положение и го изправят на нозе, но тези гръжи са просмукани от безкраен фалш и лицемерие — една тъпка, но здрава нишка, която минава през всички тях.»

Което е вярно, вярно е!

«Тогава далеч не всички се занимаваха с организиране на кредитно-спестовни дружества, които поощряват кулаците и оставят истинските бедняци без кредит.»

Отначало човек би могъл да си помисли, че авторът, разбирайки буржоазния характер на кредита, изцяло ще отхвърли всякакви такива буржоазни мерки. Но отличителна и основна черта на дребния буржоа е да воюва против буржоазността пак със средствата на буржоазното общество. Ето защо и авторът, както и народниците изобщо, *поправя* буржоазната дейност, като настоява за по-широк кредит, кредит за истинските бедняци!

«. . . не говореха за необходимост от интензивно стопанство, пречка за което са преразпределянето на земята и общината (?); не говореха надълго и нашироко, че данъкът на глава е тежък, премълчавайки за косвените данъци и за това, че на практика подоходният данък обикновено се стоварва върху същите бедняци; не говореха за необходимостта от поземлен кредит, за да могат селяните да купуват земи от помешчиците на ненормално високи цени и т. н. . . Същото е и в общината: и там народът има толкова много приятели, че да се чудиш и маеш. . . Вероятно, за любовта си към народа скоро ще заговорят лихварите и кръчмарите.»

Протестът срещу буржоазността е превъзходен; но изводите са мизерни: буржоазията цари и в живота, и в обществото. Оттук като че ли следва, че човек трябва да се отрече от това общество и да отиде при антипода на буржоазията.

Не, следва да се пропагандира кредитът за «истинските бедняци»!

«Трудно е да се определи кой е по-виновен за това мътно положение на нещата — литературата или обществото, а и съвсем безполезно е да се определя. Казват, че рибата се разлага от главата, но аз не придавам никакво значение на това чисто кулнарно наблюдение.»

Буржоазното общество се разлага — ето, значи, мисълта на автора. Заслужава да се подчертае, че именно такава е изходната точка на марксистите.

«А докато ние кокетираме със селото и му правим мили очи, колелото на историята се върти, действуват стихийни сили или, казано по-ясно и по-просто, към живота се присламчват всевъзможни негодници и го преустройват, както си искат. Докато литературата продължава да спори за селото, за бладушнето на селянина и за това, че му липсват знания, докато публицистиката изписва цели недра мастило по въпросите за общината и формите на земевладение, докато данъчната комисия продължава да обсъжда данъчната реформа — селото ще се окаже съвсем онеправдано.»

Ето каква била работата! «Докато ние говорим — колелото на историята се върти, действуват стихийни сили!»

Приятели, с какъв ли бяс се бихте хвърлили вий против мене, да бях направил това аз!¹⁰⁴

Когато марксистите говорят за «колелото на историята и стихийните сили», като при това конкретно поясняват, че тези «стихийни сили» са силите на развиващата се буржоазия — господа народниците предпочитат да отминат въпроса, верен ли е и вярно ли е оценен фактът за нарастването на тези «стихийни сили», и да дрънкат невероятни глупости, че хората, способни да говорят за «колело на историята» и «стихийни сили», са «мистици и метафизици».

Разликата между цитираното признание на народника и обичайното гледище на марксистите е само в това — и то твърде съществена разлика, — че докато за народника тези «стихийни сили» са «негодниците», които «се присламчват към живота», за марксиста стихийните сили се възпъщават в буржоазната *класа*, която е продукт и израз на обществения «живот», представляващ капиталистическа обществена формация, а не «се присламчват към живота» случайно или някъде отвън. Оставайки си на повърхността на разните кредити, данъци, форми на земевладение, преразпределения, подобрения и т. н., народникът не може да види дълбоките корени на буржоазията в руските производствени отношения и затова се утешава с детински илюзии, че това са просто «негодници». Естествено, при *такова* гледище наистина ще бъде абсолютно непонятно какво общо има тук класовата борба, когато цялата работа е само в премахването на «негодниците». Естествено е

господа народниците да отговарят на усилените и многократни указания на марксистите във връзка с тази борба с мълчанието на човек, който не разбира нищо, защото не вижда класата, а вижда само «негодници».

С една класа може да се бори само *друга класа*, и то непременно такава, която е вече напълно «диференцирана» от своя враг, напълно противоположна на него, а с «негодниците», разбира се, е достатъчно да се бори само полицията, в краен случай — «обществото» и «държавата».

Скоро обаче от характеристиката на самия народник ще видим какви са тези «негодници», колко дълбоки са техните корени, колко всеобхватни са техните обществени функции.

По-нататък, веднага след цитираните думи за «пасивните приятели на народа», авторът продължава:

«Това е нещо по-лошо от въоръжения неутралитет в политиката, по-лошо, защото тук винаги се оказва активна помощ на по-силния. Пасивният приятел, колкото и да е искрен в своите чувства, колкото и да се стреми към скромно и тихо място на житейското поприще, той винаги ще вреди на приятелите си. . .»

«. . . Това положение на нещата в края на краищата става непоносимо отвратително за хората, които са повече или по-малко принципи и искрено обичат народа.* Става им срамно и противно да слушат тези непрестанни сладникави обяснения в любов, които всекидневно се повтарят от година на година, повтарят се и в канцелариите, и салоните на висшето общество, и в кръчмите, при бутилка шампанско, и никога не се осъществяват на дело. Затова именно в края на краищата те стигат до безогледно отричане на целия този миш-маш.»

Тази характеристика на отношението на предишните руски народници към либералите почти изцяло можеше да съвпадне с отношението на марксистите към сегашните народници. И на марксистите вече им е «непоносимо» да слушат за подпомагане на «народа» с кредити, закупуване на земя, технически подобрения, артели, обща обработка на земята** и т. н. Те също изискват от хората, желаещи

* Колко неопределени са техните белези, отличаващи ги от «пасивните приятели»! Нали и онези са «принципни» хора и безспорно «искрено» «обичат народа». От предишното противопоставяне явно следва, че на пасивния трябва да противопоставим онези, които участвуват в борбата на «взаимно противоположните» *обществени сили*. Hier liegt der Hund begraben. (Ето къде е истината. *Ред.*)

** Г-н Южаков в «Русское Богатство», № 7. 1894 г.

да застанат на страната. . . не на «народа», не — а на оизи, на когото буржоазията заповядва да върви на работа, — «безогледно да отричат» целия този либерално-народнически миш-маш. Те смятат, че е «непоносимо» лицемерно да се разсъждава за пътя, който трябва да избере Русия, за бедствията, с които ни «запращава» капитализмът, за «нуждите на народната промишленост», когато във всички области на тази народна промишленост царя капиталът, води се глуха борба на интереси и тя не трябва да се замазва, а да се разкрива, не да се мечтае: «по-добре би било без борба»,* а да се *развива* тази борба, като се укрепва, като ѝ се придава приемственост, последователност, и главното, идейност.

«Затова именно в края на краищата се появяват известни граждански повели, известни категорични изисквания за порядъчност, строги и понякога дори педантични изисквания, поради което те не са много по вкуса на ширококрилите либерали, които обичат простор на тъмно и забравят техния логичен произход.»

Превъзходно положение! Безусловно необходими са именно «строги» и «педантични» изисквания.

Но бедата е там, че всички превъзходни намерения на народниците са си оставали в областта на «невинните пожелания». Въпреки че са съзнавали необходимостта от такива изисквания, въпреки че са имали предостатъчно време за тяхното осъществяване, те и до днес не са ги изработили, постоянно са се сливали с руското либерално общество чрез цяла редица постепенни преходи и продължават да се сливат с него и до днес.**

Затова сами са си виновни, че сега марксистите издигат *против* тях действително много «строги» и много «педантични» изисквания — изисквания за *изключително* служене *изключително* на една класа (именно на оиизи, която е «диференцирана от живота»), на нейното самостоятелно

* Израз на г-н Кривенко («Русское Богатство», № 10, 1894 г.) в отговор на думите на г-н Струве за «суровата борба на обществените класи».

** Някои наивни народници, които в своята ограниченост не разбират, че нишат против себе си, дори се хвалят с това:

«Нашата интелигенция изобщо и по-специално литературата — нише г-н В. В. *против* г-н Струве, — дори представителите на най-буржоазните течения имат, така да се каже, народнически характер.» («Недели», 1894 г., № 47, с. 1506).

Както в живота дребният производител чрез редица незабележими преходи се слива с буржоазията, така и в литературата невинните народнически пожелания се превръщат в «либерален паспорт» за вместилницата на утробни процесни за обиращите каймака¹⁰⁰ и т. н.

развитие и мислене, изисквания за пълно скъсване с «гражданската» «порядъчност» на руските «порядъчни» буржоа.

«Колкото и педантични да са наистина тези повели в подробностите, все пак нищо не може да се каже против общото изискване: «едно от двете — или ще бъдете истински приятели, или станете открити врагове!»

Сега ние преживяваме извънредно важен исторически процес — процес на формиране на трето съсловие. Пред нашите очи става подбор на представителите и се организира нова обществена сила, която се готви да управлява живота.»

Значи още «се готви»? А кой тогава «управлява»? Коя друга «обществена сила»?

Може би онази, изразител на която бяха органи а la* «Вестъ»¹⁰⁶. Не може да бъде. Сега не е 1894 г. а 1879 година, намираме се в навечерието на «диктатурата на сърцето»,¹⁰⁷ когато, според израза на автора на статията «крайните консерватори ги сочат с пръст на улицата и им «се смеят с пълен глас».

Може би «народът», трудещите се? — Отрицателен отговор дава цялата статия на автора.

И при това да се говори все още, че «се готви да управлява»?! Не, тази сила много отдавна «се е приготвила», много отдавна «управлява»; сега само народниците «се готвят» — да изберат по-добър път за Русия, и така вероятно ще се готвят дотогава, докато последователното развитие на класовите противоречия не изтика, не изтласка настрана всички, които бягат от тях.

«Този процес, започнал в Европа много по-рано от нашия, в много държави е вече към края си; ** в други той още се задържа от отломките на феодализма и от противодействието на работническите класи, но и там колелото на историята от година на година все повече раздробява тези отломки и подготвя живота за новите отношения.»

Ето до каква степен нашите народници не разбират западноевропейското работническо движение! Предста-

* — като. Ред.

** Какво всъщност значи това, че е «към края си»? Може би, че вече му се вижда краят, че вече се образува «новата сила»? — тогава той и у нас е към края си. Или че там вече не се ражда 3-ото съсловие? Това не е вярно, тъй като и там още има дребни производители, които се разслояват на шепа буржоазия и маси пролетариат.

вете си, то «задържало» капитализма и затова като «отломка» го поставят наред с феодализма!

Това е нагледно доказателство, че нашите народници не са в състояние да разберат не само за Русия, но и за Запада — как може да се води борба срещу капитализма не чрез «задържане» на неговото развитие, а чрез ускоряването му, не като се дърпа назад, а като се тласка напред, не реакционно, а прогресивно.

«В общи линии този процес се състои в следното: между дворянството и народа се образува нов обществен слой от елементи, които се смъкват отгоре, и елементи, които се издигат отдолу, които сякаш имат еднакво относително тегло, ако може така да се изразим; тези елементи тясно се сплотяват, съединяват се, претърпяват дълбоко вътрешно изменение и започват да променят и горния, и долния слой, приспособявайки ги към своите потребности. Този процес е извънредно интересен сам по себе си, а за нас той има особено голямо значение. Тук пред нас възникват редица въпроси: фатално и неизбежно стъпало ли е господството на третото съсловие в цивилизацията на всеки народ? . . .»

Що за глупост?! Откъде се взе и какво търси тук «фаталната неизбежност»? Нима самият автор не описва и още по-подробно ще опише по-нататък господството на 3-ото съсловие у нас, в светата Рус, през 70-те години?

Авторът очевидно взема онези теоретически доводи, зад които се криеха представителите на нашата буржоазия.

Е, как това да не е мечтателна повърхностност — да приемаш такива измислици за чиста монета? Да не разбираш, че зад тези «теоретически» разсъждения стоят *интереси*, интересите на онова общество, което току-що бе толкова вярно оценено, интересите на буржоазията?

Само един романтик може да се надява, че срещу интересите може да се води борба със силогизми.

«. . . не може ли държавата направо от едно стъпало да премине на друго, без да прави някакви салто-морталета, каквито на всяка крачка се привиждат на прекалено предвидливите филистери, и без да слуша фаталистите, които виждат в историята само съдбоносен ред, вследствие на който господството на третото съсловие е също така неизбежно за държавата, както за човека е неизбежна старостта и младостта? . . .»

Ето колко дълбоко разбират народниците нашата действителност! Ако държавата спомага за развитието на капитализма — тя в никакъв случай не го прави, защото

буржоазията притежава такава материална сила, че «праца на работа» народа и насочва политиката в свой интерес. Въпросът е чисто и просто в това, че професори като Вернадски, Чичерин, Менделеев и други се придържат към неправилни теории за «съдбоносния» ред, а държавата ги «слуша».

«. . . не може ли, най-после, да се смекчат отрицателните страни на настъпващия ред, някак той да се видоизмени или да се скъси времето на неговото господство? Нима наистина държавата е нещо толкова инертно, безволно и безсилно, че не може да влияе върху своята съдба и да я променя; нима наистина тя е нещо като пумпал, пускан от провидението, който се движи само по определен път, само известно време и извършва известен брой обороти, или като организъм с твърде ограничена воля; нима наистина тя се управлява от нещо като гигантско чугунено колело, смазващо всеки, който дръзне, който се осмели да изпита най-преките пътища към човешкото щастие?!»

Това е извънредно характерно място, защото особено нагледно показва *реакционността, дребнобуржоазността* на онова представителство на интересите на непосредствените производители, вълпъщавано от руските народници. Настроени враждебно към капитализма, дребните производители представляват преходна класа, която се съединява с буржоазията, и поради това не могат да разберат, че неприятният за тях едър капитализъм не е нещо случайно, а пряк продукт на целия съвременен икономически (и социален, и политически, и юридически) строй, който се формира от борбата на взаимно противоположните обществени сили. Само неразбирането на този факт може да породи такава абсолютна безсмислица като призивите към «държавата», сякаш политическите отношения не се коренят в икономическите, не ги изразяват, не им служат.

Нима държавата е нещо инертно? — пита с отчаяние дребният производител, като вижда, че по отношение на *неговите* интереси тя наистина е изключително инертна.

Не — можем да му отговорим ние, — държавата в никой случай не е нещо инертно, тя винаги действа, и то много енергично, тя винаги е активна и никога пасивна — само една страница преди това и авторът характеризира тази активна дейност, нейния буржоазен характер, нейните естествени плодове. Лошото е само това, че той не иска

да види връзката между нейния характер и капиталистическата организация на руското обществено стопанство и поради това е толкова повърхностен.

Нима държавата е пумпал, нима тя е чугунено колело? — пита Kleinbürger*, когато вижда, че «колелото» съвсем не се върти така, както той би желал.

О, не — можем да му отговорим ние, — тя не е пумпал, не е колело, не е закон на съдбата, не е воля на провидението: движат я «живи личности» «през редица препятствия»** (като например съпротивата на непосредствените производители или на представителите на стародворянското население), именно «живи личности», спадащи към обществената сила, която има надмощие. Ето защо, за да накараш колелото да се върти на другата страна, трябва срещу «живите личности» (т. е. обществените елементи, които не принадлежат към идеологически състояния, а пряко изразяват насъщните икономически интереси) да изправиш пак «живи личности», срещу класата да изправиш друга класа. За тази цел никак не са достатъчни добрите и невинни пожелания за намиране на «най-преки пътища» — за тази цел е нужно «преразпределение на социалната сила между класите», за тази цел е нужно да станеш идеолог не на непосредствения производител, който стои настрана от борбата, а на онези, който се намира в кипежа на борбата, който вече окончателно е «диференциран от живота» на буржоазното общество. Това е *единственият* и поради това най-прекният «път към човешкото щастие», път, по който можем да постигнем не само смекчаване на отрицателните страни на положението, не само да скъсим неговото съществуване чрез ускоряване на развитието му, но и да му сложим край, като накараме «колелото» (но не на държавните, а на социалните сили) да се върти в обратна посока.

«. . . Нас ни занимава само процесът на организиране на третото съсловие и дори само хората, които излизат от народната среда

* — дребният буржоа. *Ред.*

** Г-н Н. Михайловски, у г-н Струве, с. 8: «Живата личност с всички свои помисли и чувства става деец на историята на свой собствен риск. Тя, и не някаква мистична сила, поставя цели в историята и движи към тях събитията през редица препятствия, издигнати пред нея от стихийните сили на природата и на историческите условия.»

и застават в неговите редици. Тези хора имат голямо значение: те изпълняват извънредно важни обществени функции, от тях непосредствено зависи степента на интензивност на буржоазния строй. Без тях не е могла да се справи нито една страна, в която се е установил този строй. Ако няма такива в страната или пък са недостатъчно, те трябва да се излъчат от средата на народа, трябва в народния живот да се създадат такива условия, които да допринасят за тяхното формиране и излъчване, трябва, най-после, те да бъдат пазени и да им се помага, докато израснат и укрепнат. Тук се срещаме с непосредствената намеса в историческата съдба от страна на най-енергичните хора, които използват обстоятелствата и момента в свой интерес. Тези обстоятелства се състоят главно в необходимостта от промишлен прогрес (в заменяне на кустарното производство с мануфактурно и на мануфактурното с фабрично, в заменяне на една система на земеделие с друга, по-рационална), без което държавата наистина не може да се справи при дадена гъстота на населението и при определени международни връзки, и при политическото и нравственото разединение, обуславящо се както от икономическите фактори, така и от развитието на идеите. Обикновено ловките хора се свързват именно с тези належащи изменения в държавния живот и с известна система, която без всякакво съмнение би могла да бъде заменена и винаги може да бъде заменена с други, ако останалите хора са по-умни и по-енергични, отколкото досега.»

И така, авторът не може да не признае, че буржоазията изпълнява «важни обществени функции» — функции, които в общи линии могат да бъдат изразени така: да подчини народния труд, да го ръководи и да увеличава неговата производителност. Авторът не може да не вижда, че икономическият «прогрес» действително «се свързва» с тези елементи, т. е. че нашата буржоазия действително носи икономически, по-точно казано, технически прогрес.

Но тук именно започва основната разлика между идеолога на дребния производител и марксиста. Народникът обяснява този *факт* (връзката между буржоазията и прогреса) с това, че «ловките хора» «използват обстоятелствата и момента в свой интерес» — с други думи, смята това явление за случайно и с наивна смелост прави заключение: «без всякакво съмнение, тези хора винаги (!) могат да бъдат заменени с други», които също ще донесат прогрес, но не буржоазен прогрес.

Марксистът обяснява този факт с обществените отношения на хората във връзка с производството на материални ценности, отношения, които се създават в стоковото стопанство, превръщат труда в стока, подчиняват го на капитала и повишават неговата производителност. Тук той

вижда не случайност, а необходим продукт на капиталистическото устройство на нашето обществено стопанство. Ето защо той вижда изхода не в празните приказки какво «могат без съмнение» да направят хората, които ще сменят буржоата (най-напред обаче трябва да ги «сменят», а за тази цел не са достатъчни само думи или призови към обществото и държавата), а в развитието на класовите противоречия на дадения икономически строй.

Всеки разбира, че тези две обяснения са диаметрално противоположни, че от тях произтичат две взаимно изключващи се системи на действие. Народникът, смятайки буржоазията за случайност, не вижда връзките ѝ с държавата и с доверчивостта на «простодушен селяк» се обръща за помощ именно към онзи, който защитава нейните интереси. Неговата дейност се свежда до умерена и прилежна, казионно-либерална дейност, която е напълно равностилна на филантропията, защото не засяга сериозно «интересите» и никак не е страшна за тях. Марксистът обръща гръб на този миш-маш и казва, че не може да има други «гаранции за бъдещето» освен «суровата борба на икономическите класи».

Ясно е също, че ако тези разлики в системите на действие непосредствено и неизбежно произтичат от различното *обясняване* на факта за господството на нашата буржоазия, марксистът, водейки *теоретически спор*, само доказва необходимостта и неизбежността (при дадената организация на общественото стопанство) на тази буржоазия (това именно произтича от книгата на г-н Струве) и ако народникът, заобикаляйки въпроса за тези различни начини на обяснение, се занимава с приказки за хегелство и за «жестокост към личността»*, това само нагледно показва неговото безсилие.

«Историята на третото съсловие в Западна Европа е извънредно дълга. . . Ние, разбира се, няма да повторим цялата тази история, въпреки учението на фаталистите; просветените представители на нашето трето съсловие също няма да използват, разбира се, всички онези средства за постигане на своите цели, към каквито се е прибегвало преди, а ще вземат от тях само най-подходящите и съответстващи на мястото и времето. Те няма, естествено, да прибегнат към груба военна сила или към не по-малко грубо прочистване на

* Г-н Михайловски в № 10 на «Русское Богатство» от 1894 г.

именията, за да останат селяните без земя и да се създаде фабричен протариат. . . »

«Няма да прибъгват». . .?! Само теоретици на сладникавия оптимизъм са способни умишлено да забравят *фактите* от миналото и настоящето, които вече са казали своето «да», и блажено да се надяват, че в бъдеще, естествено, ще кажат «не». Това, разбира се, е лъжа.

«. . . а ще унищожат общинното земевладение, ще създадат фермерство, немногобройна класа заможни селяни* и изобщо ще си послужат със средства, при които икономически слабият загива от само себе си. Те няма тепърва да създават цехове, но ще учредяват кредитни, суровинни, потребителни и производителни сдружения, които, обещавайки общо щастие, само ще помагат на силния да стане още по-силен, а на слабия — още по-слаб. Те няма да се стремят към патримониален съд, а към законодателство за поощряване на трудолюбието, трезвостта и образованието, в които ще се подвизава само младата буржоазия, тъй като масата както преди ще пиянствува, ще си остане невежа и ще се труди за други.»

Колко добре са характеризирани тук всички кредитни, суровинни и всякакви други сдружения, всички тези мерки за поощряване на трудолюбието, трезвостта и образованието, към които така трогателно се отнася сегашният ни либерално-народнически печат, включително и «Русское Богатство». На марксиста му остава само да подчертае казаното, да се съгласи напълно, че действително *всичко това не е нищо повече от представителство на третото съсловие* и следователно хората, които ратуват за това, не са нищо друго освен *дребни буржоа*.

Този цитат дава достатъчен отговор на съвременните народници, които от презрителното отношение на марксистите към подобни мерки правят заключение, че те искат да бъдат «зрители», да си седят със скръстени ръце. Да, разбира се, за буржоазна дейност те никога няма да запретнат ръкави, по отношение на нея те винаги ще си останат «зрители».

«От ролята на тази класа (на излезлите от народа, на дребната буржоазия), която образува стражевите пикети, стрелковата вернга и авангарда на буржоазната армия, за съжаление твърде малко са се интересували историците и икономистите, а нейната роля, повтаряме, е извънредно важна. Когато общината се рушеше и на селя-

* Това отлично се осъществява и без унищожаване на общината, която ни най-малко не премахва разцеплението между селяните — както е установено от земската статистика.

ните се отнемаше земята, това съвсем не се извършваше само от лордовете и рицарите, а и от родни братя, т. е. пак от хората, излезли от народа, хора практически съобразителни, с гъвкав гръбнак, ползващи се от господарската милост, насъбрали в мътната вода или придобили чрез грабеж известен капиталец, хора, на които висшите съсловия и законодателството подаваха ръка. Наричаха ги най-трудолюбивите, способни и трезви елементи на народа. . .»

От фактическа страна това наблюдение е много вярно. Действително земята на селянина се вземаше главно от «братята», от дребните буржоа. Но народникът не разбира докрай този факт. Той не прави разлика между двете антагонистични класи — феодалите и буржоазията, представителите на «стародворянските» и «новомещанските» отношения, не прави разлика между двете системи на стопанска организация, не вижда прогресивното значение на втората класа в сравнение с първата. Това първо. Второ, нарастването на буржоазията той приписва на грабежа, съобразителността, работнистото и т. н., а всъщност дребното стопанство, върху почвата на стоковото производство, превръща в дребен буржоа най-трезвия, трудолюбив стопанин: той успява да «спести» нещо и по силата на заобикалящите го отношения тези «спестявания» се превръщат в *капитал*. Прочетете описанията на нашите белетристи-народници за кустарните производства и селското стопанство.

«. . . Това дори не е стрелкова верига и авангард, а главната буржоазна армия, строеви низши чиновци, съединени в отряди, с които се разпореждат щаб- и оберофицери, началници на отделни части и генерален щаб, който се състои от публицисти, оратори и учени*». Без тази армия буржоазията не би могла нищо да направи. Има лиглейските лендлордове, които не са и 30 хиляди, биха могли без фермерите да управляват гладната маса от няколко десетки милиона?! Фермерът е истински боеви войник в политически смисъл и малка експроприраща ядка в икономически смисъл. . . Във фабричните ролята на фермерите се изпълнява от майсторите и калфите, които получават много добра заплата не само заради добрата работа, но и за да надзирават работниците, последни да напускат машините и да не позволяват на работниците да искат увеличение на работната заплата или намаляване на работните часове, а работодателите да могат да ги посочат и да кажат: «вижте колко плащаме на онези, които работят и ни принасят полза»; из-

* Трябвало е да се допълни: администратори, бюрокрации. Иначе посоченият състав на «генералния щаб» е невъобразимо непълно — невъобразимо особено за руските условия.

пълнява се от лавкаджините, които са в най-близки отношения с господарите и заводската администрация; от чиновниците, всевъзможните надзиратели и други такива дребни насекоми, в жилите на които още тече работническа кръв, но душата им вече всецяло е обладана от капитала. [Напълно вярно! К. Т.] Разбира се, това, което виждаме в Англия, може да се види и във Франция, и в Германия, и в други страни. [Напълно вярно! И в Русия също. К. Т.] В някои случаи може би се променят само подробностите, но и те в по-голямата си част остават неизменни. Френската буржоазия, която възтържествува в края на миналия век над дворянството или, по-точно, която се възползва от народната победа, излъчи от народа дребната буржоазия, която ѝ помогна да ограби народа си и сама го ограби и го предаде в ръцете на авантюристите. . . Докато в литературата се пееха химни в чест на френския народ, докато се превъзнасяше неговото величие, великодушие и любов към свободата, докато димът от изкадения тамян висеше като облак над Франция, буржоазният котарак лапаше пилето и почти цялото го излапа, а на народа остави само кокалчетата. Прославеното народно земевладение се оказа микроскопично, измерващо се с метри и често пъти дори неспособно да изплати данъците. . . »

Да се спрем на това.

Първо, за нас би било интересно да попитаме народника, кой у нас «се възползва от победата над крепостното право», над «стародворянското наслоение?» Вероятно не буржоазията. Какво ставаше у нас сред «народа», докато «в литературата се пееха химни», току-що посочени от автора, за народа, за любовта към народа, за великодушното, за общинните свойства и качества, за «социалното взаимоприспособяване и солидарна дейност» в общината, за това, че цяла Русия е един артел, че общината въплъщава «всички помисли и действия на селските люде», etc.* etc. etc., което се пее и досега (макар и в миньорентон) по страниците на либерално-народническия печат? На селяните, разбира се, не се отнемаше земята; буржоазният котарак не излапа пилето, не го излапа почти цялото; «прославеното народно земевладение» не «се оказа микроскопично», плащанията не надхвърляха доходите от него.** — Не, само «мистици и метафизици» могат да твърдят това, да го смятат за факт, да вземат този факт за изходна, отправна точка на своите разсъждения за нашите работи, на своята дейност, чиято цел е не да се търсят

* — et cetera — и така нататък. *Ред.*

** И не само «често пъти», както във Франция, а като общо правило, при което разликата се изчислява не само в десетки, а дори в стотици проценти.

«други пътища за отечеството», а да се работи при дадения напълно очертан вече капиталистически път.

Второ. Интересно е да сравним *метода* на автора с *метода* на марксистите. Чрез конкретни разсъждения можем да разкрием разликата между тях много по-добре, отколкото чрез отвлечени съображения. Защо авторът казва, че френската «буржоазия» възтържествувала в края на миналия век над дворянството? защо дейността, която се е състояла предимно и почти изключително от дейност на интелигенцията, се именува буржоазна? а освен това нали именно правителството е отнемало земята на селяните и е налагало високи данъци и т. н.? Най-после, нали тези дейци са говорили за любов към народа, за равенство и общо щастие, както говореха и говорят руските либерали и народници? може ли при тези условия да виждаме във всичко това само «буржоазия»? не е ли «тесен» този възглед, свеждащ политическите и идейните движения до Plusmacherei*? — Погледнете, това са същите въпроси, с които затрупват руските маркнисти, когато те говорят такива неща за нашата селска реформа (откривайки разлика в нея само в «подробностите») и изобщо за следреформена Русия. Повтарям, тук говоря не за фактичката правилност на нашия възглед, а за *метода*, използван в случая от народника. Той взема за *критерий* резултатите («оказа се», че народното земевладение е микроскопично, котаракът «лапаше» и «излапа» пилето), и то изключително икономическите *резултати*.

Пита се, защо тогава той прилага този *метод* само по отношение на Франция и не желае да го употребява и за Русия? Нали методът трябва навсякъде да бъде еднакъв. Щом във Франция зад дейността на *правителството* и на *интелигенцията* търсите някакви *интереси*, защо не ги *търсите* и в светата Рус? щом *там* вашият критерий поставя въпроса, какво се е «оказало» народното земевладение, защо *тук* критерият е какво «може» то да се окаже? След като там изпитвате справедливо отвращение от фразите за народа и за неговото великодушие, когато някой «излапва пилето» — защо тук не се отдръпвате като от буржоазни философи от онези, които при несъмненото,

* — дамтеж за печалба, за обогатяване. Ред.

пак от вас признато «излапване» са способни да говорят за «социално взаимоприспособяване», за «народна общинност», за *«нуждите на народната промишленост»* и други подобни неща?

Отговорът е един: защото вие сте идеолог на дребната буржоазия, защото вашите идеи, т. е. народническите идеи изобщо, а не идеите на Иван, Пьотр, Сидор са резултат от отражението на интересите и гледището на дребния производител, а съвсем не резултат от «чистата»* мисъл.

«Но особено поучителна в това отношение за нас е Германия, която закъсня, както и ние, с буржоазната реформа и поради това се възползва от опита на другите народи не в положителен, а, разбира се, в отрицателен смисъл.» Съставът на селското население в Германия — авторът преразказва Василчиков — бе нееднороден: селяните се различаваха и по права, и по владение, по размери на поземлените участъци. Целият процес доведе до образуване на «селска аристокрация», «на съсловие на дребни земевладелци от недворянски произход», до превръщане на масата «от стопани в черноработници». «Най-сетне полуаристократичната, полудребнобуржоазната конституция от 1849 г., която даде право на глас само на дворянството и на имотните дребнобуржоазни слоеве, довърши работата и отрязва всички легални пътища към поправяне положението на работниците.»

Оригинално разсъждение. Конституцията *«отрязала»* легалните пътища?! Това е отражение още на добрата стара теория на руските народници, приканваща «интелигенцията» да пожертвува «свободата», понеже само тя щяла да се ползва от нея, а народът би попаднал в ръцете на «имотното мешчанство». Ние няма да спорим с тази абсурдна и реакционна теория, тъй като днешните народници изобщо и по-специално нашите непосредствени противници, господа публицистите от «Русское Богатство», се отказаха от нея. Но не можем да не отбележим, че като се отказаха от тази идея, като направиха крачка напред към откритото признаване на *дадените* пътища на Русия, вместо приказките, че са възможни други пътища — тези народници окончателно разкриха дребнобуржоазната си същност, тъй като искането за незначителни дребнобуржоазни реформи заедно с абсолютното неразбиране на класовата борба ги поставя на страната на либералите сре-

* Израз на г-н В. В. Вж. «Нашите направления», както и «Неделя» от 1894 г., № 47—49.

щу онези, които застават на страната на «антипода», виждайки в него единствения, така да се каже, дестина-тер* на онези блага, за които става дума.

«И в Германия по това време имаше много хора, които се отдаваха само на възторзи от еманципацията, отдаваха се десет години, двадесет години, тридесет и повече години; хора, които смятаха, че всеки скептицизъм, всяко недоволство от реформата е изгодно за реакцията, и го проклинаха. Простодушните сред тях си представяха народа като кон, пуснат на свобода, който отново може да бъде икаран в конюшната и използван за пощенски услуги (което не съвсем винаги е възможно). Но имаше и измамници, които ласкаеха народа, а тайно прокарваха друга линия, измамници, които се присламчваха към такива искрено обичащи народа заплеси, които можеха да бъдат водени за носа и експлоатирани. Ах, тези искрени заплеси! Когато започва гражданска борба, съвсем не всеки е готов за нея и съвсем не всеки е способен за нея.»

Прекрасни думи, които добре резюмират най-хубавите традиции на старото руско народничество и от които ще можем да се възползваме, за да характеризираме отношението на руските марксисти към *днешното* руско народничество. За тази цел не е нужно много да ги променяме: толкова *еднороден* е процесът на капиталистическото развитие на двете страни; толкова *еднородни* са обществено-политическите идеи, които са отразявали този процес.

И у нас в «напредничавата» литература царят и се разпореждат хора, които говорят за «съществени различия между нашата селска реформа и западната», за «санкциониране на народното (sic!) производство», за великото «даване на земя» (за откупа е думата!) и т. н. и затова очакват от началството да направи чудото, именувано «обобществяване на труда», чакат «десет години, двадесет години, тридесет и повече години», а котаракът — за който току-що говорихме — излапва пилето и като сит и спокоен звяр ласкаво гледа «искрените заплеси», които разсъждават за необходимостта да се избере друг път за отечеството, за вредата от «застрашаващия» ни капитализъм, за мерките за подпомагане на народа с кредити, артели, обща обработка на земята и друг подобен певниен кърпеж. «Ах, тези искрени заплеси!»

«Ето този именно процес на образуване на трето съсловие преживяваме сега и ние, и, главно, нашите селяни. Русия в това отно-

шение е изостанала от цяла Европа, дори от своята другарка по съдба или, по-точно, учителка — Германия. Главен разсадник и фермент на третото съсловие навсякъде в Европа бяха градовете. У нас, обратно» — градските жители са несравнимо по-малко. . . «Главната причина за тази разлика се крие в нашето народно земевладение, което задържа населението в селото. Нарастването на градското население в Европа е тясно свързано с лишаването на народа от земя и с фабричната промишленост, която при капиталистическите условия на производство се нуждае от евтин труд, предлаган в излишък. Докато прокудените от селата европейски селяни търсеха работа в градовете, нашите селяни, докато им стигат силите, се държат за земята. Народното земевладение е главният стратегически пункт, главният ключ на позицията на селяните, значението на който отлично разбират водачите на мешчанството и поради това насочват към него цялото си умение и всичките си сили. Оттук произтичат всички нападки срещу общината, оттук множеството различни проекти за лишаване на земеделеца от земя в името на рационалната агрономия, в името на процъфтяването на промишлеността, в името на националния прогрес и слава!»

Тук вече ясно личи колко повърхностна е народническата теория, която поради мечтите за «други пътища» съвсем неправилно оценява действителността: вижда «главния пункт» в такива юридически институти като формите на селското земевладение (общинно или по домакинства), които не играят основна роля; вижда нещо особено в нашето дребно селско стопанство, сякаш то не е обикновено стопанство на дребни производители, съвсем еднородно — по тип на политико-икономическа организация — със стопанството на западноевропейските занаятчии и селяни, а някакво си «народно» (!?) земевладение. Според възприетата в нашия либерално-народнически печат терминология, с думата «народно» се означава нещо, което изключва експлоатацията на трудещия се — така че авторът със своята характеристика просто замъглява несъмнения факт, че в нашето селско стопанство е налице същото присвояване на свръхстойност, същият наемен труд, какъвто цари и извън «общината», и отваря широко вратите на сантименталното и сладникаво фарисейство.

«Днешната наша община, с малко земя и обременена с данъци, още не е бог знае каква гаранция. Селянинът и без това нямаше много земя, а сега, в резултат от нарастването на населението и влошаването на плодородието, тя стана още по-малко: данъчното бреме не намалява, а се увеличава, другите поминъци са малко; местни странични занятия — още по-малко; животът в селото става толкова тежък, че цели села отиват да търсят работа далеч,

а по домовете остават само жените и децата. Така запустяват цели уезди. . . Под влияние на тези именно тежки условия на живот, от една страна, от селяните се отделя особена класа хора — млада буржоазия, която се стреми самостоятелно, индивидуално да купува земя, стреми се към други занятия — търговия, лихварство, образувание на работнически артели, възглавявани от нея, към получаване на различни поръчки и към други подобни дребни афери.»

На това място заслужава да се спрем най-подробно.

Тук виждаме, първо, констатация на известни факти, които могат да се изразят с две думи: селяните бягат; второ, оценката им (отрицателна) и, трето, обяснението им, от което произтича непосредствено и цялата програма, която не е изложена тук, но твърде добре е известна (земята да се увеличи, данъците да се намалят; занаятите да се «издигнат» и «развият»).

Необходимо е да подчертаем, че от гледището на марксиста и *първото*, и *второто* е напълно и безусловно правилно (само че е изразено, както ще видим след малко, съвсем незадоволително). *Третото* обаче е абсолютно негодно.*

Ще обясня. Първото е вярно. Факт е, че нашата община не е гаранция, че селяните напускат селото, изоставят земята; трябваше да се каже, че се експропрират — защото са притежавали (като частна собственост) известни средства за производство (между тях и земя по особено право, което обаче даваше за частно експлоатиране и земята, *изкупувана* от общините) и ги изгубват. Вярно е, че кустарните производства «западат» — т. е. и тук селяните са експроприрани, загубват средствата и оръдията за производство, изоставят домашното тъкачество и стават наемни работници по строежи на железопътни линии, зидари, общи работници и т. н. Средствата за производство, от които се освобождават селяните, отиват в ръцете на пищожно малцинство, служейки като източник за експлоатацията на работната сила — като *капитал*. Ето защо авторът е прав, че притежателите на тези средства за производство се превръщат в «буржоазия», т. е. в класа, която държи в ръцете си «народния» труд при капиталистическата организация на общественото производство.

* Ето защо теоретниците на марксизма, воювайки срещу народничеството, избягват толкова върху обяснението, разбирането, върху обективната страна.

Всички тези факти са констатирани правилно, оценката за тяхното експлоататорско значение е вярна.

Но от направеното вече описание читателят е видял, разбира се, че марксистът *обяснява* тези факти по съвсем друг начин. Народникът вижда причините на тези явления в това, че «земята е малко», че данъците са обременителни, че «припечелването» настрана намалява — т. е. в особеностите на поземлената, данъчната и промишлената *политика*, а не в особеностите на *обществената организация на производството*, от която неизбежно произтича *дадената политика*.

Земята е малко — разсъждава народникът — и става все по-малко. (Имам предвид не толкова дори изявлението на автора на статията, а общото положение на народническата доктрина.) — Съвсем правилно, но защо казвате само, че земята е *малко*, а не добавяте: *малко се продава*. Вие знаете, че нашите селяни плащат *откуп* на помещиците за своите надели. Защо тогава обръщате внимание главно на това, че е *малко*, а не на това, че се *продава*?

Самият факт, че се продава, че се откупва, говори за господството на такива принципи (придобиване на средства за производство срещу пари), при които трудещите се ще останат без средства за производство независимо от това, дали ще се продават малко или много такива средства. Като премълчавате този факт, вие премълчавате за капиталистическия начин на производство, върху почвата на който единствено е могла да се появи такава продажба. А като премълчавате това, вие заставате върху почвата на това буржоазно общество и се превръщате чисто и просто в политикан, който разсъждава дали се продава много или малко земя. Вие не виждате, че самият този факт — откупът, доказва, че «душата» на онези, чиито интереси осъществиха «великата» реформа, които я проведоха, «вече изцяло е обладана от *капитала*», че за цялото либерално-народническо «общество», което се опира върху създадените от реформата отношения, политиканствувайки за разни подобрения, единственият светлик е «капиталистическата луна». *Затова* именно народникът с такава ненавист се опълчва срещу онези, които последователно стоят на принципно друга почва. Той на-

дава вик, че те не се грижат за народа, че искат да лишат селяните от земя!!

Той, народникът, се грижи за народа, той не иска да лиши селяните от земя, той иска да им дадат (*продадат*) повече земя. Той е честен бакалин. Вярно, той не споменава, че земята не се дава даром, а се продава — но нима в бакалницата някой ти казва, че стоката се плаща? Това всеки го знае.

Обяснимо е, че той ненавижда марксистите, които казват, че трябва да се обръщаме изключително към онези, които вече са «диференцирани» от това бакалско общество, които са «отлъчени» от него — ако е позволено да употребим тези извънредно характерни дребнобуржоазни изрази на господата от типа на Михайловски и Южаков.*

Да продължим. «Неземеделските поминъци са малко» — това е гледището на народника за кустарните производства. И отново не се споменава нищо за организацията на тези производства. Благодушно си затваря очите пред това, че всички те — тези, които «западат», и онези, които се «развиват», са организирани капиталистически, с пълно заробване на труда от капитала на изкупвачите, търговците и т. н., и се ограничава с дребнобуржоазни искания за прогреси, подобрения, артели и т. н., сякаш подобни мерки могат изобщо да засегнат *факта*, че капиталът господствува. Както в областта на земеделието, така и в областта на обработващата промишленост той застава върху почвата на дадената организация и воюва не против самата организация, а против различни нейни несъвършенства. — Що се отнася до данъците, тук народникът сам се опровергава, разкривайки релефно основната характерна черта на народничеството — способността на компромиси. По-горе той сам твърдеше, че всеки данък (дори подходящият) се стоварва върху работните ръце при съществуващата система на присвояване на свръхстойността, но въпреки това той съвсем не се отказва да побеседва с либералното общество за данъците — дали са големи или малки, и като «порядъчен гражданин» да даде съответните съвети на департамента за данъците и берните.

* Освен премълчаването и неразбирането на капиталистическия характер на откупа господата народниците скромно отминават и факта, че «маломителността» на селяните се допълва от наличието на твърде хубави парчета земя у представителите на «стародворянското» наследство.

С една дума, причината според марксиста е не в политиката, не в държавата и не в «обществото» — а в дадената система на икономическа организация на Русия; въпросът не е в това, че «ловки хора» или «хитреци» ловят риба в мътна вода, а в това, че «народът» е разделен на две взаимно противоположни, взаимно изключващи се класи: «в обществото всички действащи сили се сумират в две равнодействащи, които са взаимно противоположни».

«Хората, които са заинтересовани от вдвояването на буржоазния ред, виждайки провала на своите проекти*, не спират дотук: те непрекъснато повтарят пред селяните, че за всичко са виновни общината и взаимното поръчителство, преразделянето на земята и общинският ред, който поощрява лентяите и пияниците; за заможните селяни те създават кредитно-спестовни дружества и настояват за дребен поземлен кредит за участъковото земевладение; те откриват в градовете технически, занаятчийски и различни други училища, в които пак влизат само децата на заможните хора, докато масата си остава без училища; чрез изложби и премии, чрез развъдници, от които срещу заплащане се наемат породисти животни за разплод, те помагат на богатите селяни да подобряват породата на добитъка си. Всички тези дребни усилия се оформят в една значителна сила, която действа върху селската община разлагашо и все повече разделя селяните на две.»

Характеристиката на «дребните усилия» е добра. Мисълта на автора, че всички тези дребни усилия (за които толкова усърдно ратува сега «Русское Богатство» и целият ни либерално-народнически печат) означават, изразяват и налагат «новомещчанското» наслоение, капиталистическите отношения, е съвсем правилна.

Именно това е причината за отрицателното отношение на марксистите към подобни усилия. А фактът, че тези «усилия» несъмнено са израз на най-близките desiderata на дребните производители, доказва, според тях, правил-

* Значи, провалянето на проекта за унищожаване на общината означава победа над заинтересованите от «вдвояване на буржоазния ред»!

Съчинил си мешчанска утопия от «общината», народникът стига до такова мечтателно игнориране на действителността, че в проекта против общината вижда цялото вдвояване на буржоазния ред, докато това е просто политиканство върху почвата на вече «вдворения» буржоазен строй.

Най-решителен довод против марксиста за него е въпросът, който той си задава с победоносен вид: кажете де, кажете, искате ли да унищожите общината или не? да или не? — В това за него е целият въпрос, цялото «вдвояване». Той абсолютно не иска да разбере, че от гледището на марксиста «вдвояването» отдавна вече е безвъзвратен факт, който не ще бъде засегнат нито от унищожаването на общината, нито от укрепването и — както и сега господството на капитала е еднакво и в общинното село, и в съставеното от отделни домакинства.

Народникът се старее да представи по-дълбокия протест срещу «вдвояването» като апология на вдвояването. Давещият се и за сламка се хваща.

ността на основното им положение: че в селяниина не може да виждаме представител на идеята на труда, тъй като при капиталистическата организация на стопанството той е дребен буржоа, поради което застава върху почвата на дадените отношения и с някои страни на своя живот (и на своите идеи) се доближава до буржоазията.

И тук не е безполезно да се възползваме от случая, за да подчертаем следното. Отрицателното отношение на марксистите към «дребните усилия» предизвиква особено много укори от страна на господата народниците. Като им припомняме за техните предци, ние показваме, че е имало време, когато народниците са гледали на това другояче, когато те не са правили компромиси с такава готовност и усърдие [макар че и тогава все пак са ги правили, както доказва същата статия], когато те — ако не са разбирали — поне са чувствували буржоазността на всички подобни усилия, когато тяхното отрицание е било осъждано като «лесимизъм спрямо народа» само от най-наивните сред либералите.

Приятното общуване на господата народниците с последните като представители на «обществото» очевидно е дало полезни плодове.

Неспособността да се задоволяваме с «дребните усилия» на буржоазния прогрес съвсем не означава абсолютно отричане на отделните реформи. Марксистите съвсем не отричат известна (макар и мизерна) полза от тези мерки: те могат да донесат за трудещия се известно (макар и мизерно) подобрене на неговото положение; те ще ускорят отмирането на особено изостаналите форми на капитала, на лихварството, на робската зависимост и т. н., ще ускорят превръщането им в по-съвременните и човечни форми на европейския капитализъм. Ето защо ако запитат марксистите, дали трябва да се вземат такива мерки, те, естествено, ще отговорят: трябва, но при това ще обяснят какво е отношението им изобщо към капиталистическия строй, който се подобрява посредством тези мерки, ще мотивират своето съгласие с желанието да се ускори развитието на този строй и следователно неговият финал.*

* Това се отнася не само до «техническите и други училища», до подобрената техника у селяните и кустарите, но и до «разширяването на селското земевладение», до «кредита» и т. н.

«Ако обърнем внимание, че у нас селското население по права и владение е разделено както в Германия на различни категории (държавни селяни, царски, бивши помешчически и между тях такива, които са получили пълни надели, средни и четвъртни, домашни слуги); че общинният бит не е у нас общ бит; че в югозападния край, срещайки лично земевладение, ние откриваме пак селяни, притежаващи впрегатен добитък, и пешаци*, градинари, ратаи и наследствени наематели — селяни, едни от които имат по 100 и повече десетини, а други нямат нито педя земя; че в балтийските губернии аграрният строй е пълно копие на германския аграрен строй и т. н., — ще видим, че и у нас има почва за буржоазия.»

Тук не можем да не отбележим характерното за народниците мечтателно преувеличаване на значението на общината. Авторът се изразява така, сякаш «общинният бит» изключва буржоазията, изключва разслояването на селяните! Но това е съвсем невярно!

Всеки знае, че и общинните селяни също се различават помежду си по права и надели; че и в най-общинното село селяните също се различават и «по права» (безимотни, наделни, бивши крепостни, изплатили наделите на вноски, причислени etc. etc.), и «по владение»: селяни, които са дали наделите си под наем, други, на които са ги отнели заради недобори, заради това, че не са ги обработвали и са ги занемарили, и трети, които наемат чужди надели; селяни, които имат «вечна» земя или «купуват за година» по няколко десетини; най-сетне, селяни без собствен дом, без какъвто и да било добитък, без коне и с много коне. Всеки знае, че и в най-общинното село върху почвата на тази стопанска разнородност и стоковото стопанство буйно разцъфтява лихварският капитал, икономическото заробване във всичките негови форми. А народниците продължават да разказват своите сладникави приказки за някакъв «общинен бит»!

«Младата буржоазия у нас действително расте не с дни, а с часове, расте не само в еврейските покрайнини, но и във вътрешността на Русия. Засега е доста трудно да се изрази с цифри нейната численост, но като имаме предвид увеличаващия се брой на земевладелците, увеличаващия се брой на търговските разрешителни, увеличаващия се брой на оплакванията от селата срещу изедниците и кулаците и други подобни признаци**, можем да смятаме, че нейната численост вече е значителна.»

* Вж. настоящия том, с. 34—35. Ред.

** Към които трябва да добавим: покупки с помощта на селската банка, «прогресивни течения в селското стопанство» — подобрения в техниката и

Съвсем вярно! Именно този факт, верен за 1879 г. и безспорен, в неизмеримо по-голямо развитие, за 1895 г., е една от основите на марксисткото разбиране на руската действителност.

Отношението към този факт у нас е еднакво отрицателно; и двамата сме съгласни, че той изразява явления, противоположни на интересите на непосредствените производители, но ние *разбираме* тези факти съвсем различно. По-горе вече характеризирах теоретическата страна на това различие, а сега ще се спра на практическата.

Буржоазията — особено селската — у нас е още слаба; тя едва се заражда, казва народникът. И затова срещу нея още може да се води борба. Буржоазното направление засега е доста слабо — затова още може да се направи завой назад. Още не е късно.

Само социолог-метафизик (който на практика се превръща в страхлив реакционен романтик) може да разсъждава по такъв начин. Аз няма изобщо да говоря за това, че «слабостта» на селската буржоазия се обяснявала с отлив на нейните силни елементи, на нейните върхове, към градовете — че в селата оставали само «войниците», а в градовете вече се намирал «генералният щаб», — изобщо няма да говоря за цялото това повече от очевидно изопачаване на факта от страна на народниците. Има още една грешка в това разсъждение, която именно го прави метафизично.

Ние имаме пред себе си известно обществено отношение, отношение между селския дребен буржоа (богатия селянин, търгаша, кулака, изедника и т. н.) и «трудещия се» селянин, трудещия се «за други», разбира се.

Това отношение съществува — народникът не може да отрече, че то е общоразпространено. Но то е слабо — казва той — и затова все *още* може да бъде поправено.

Историята се прави от «живите личности», ще кажем ние на този народник, връщайки му със същата монета. Разбира се, възможно е да се поправят и изменят обществените отношения, но е възможно само тогава, когато това изхожда *от самите участници в тези поправки или из-*

меняни обществени отношения. Това е ясно като бял ден. Пита се, може ли трудещият се селянин да промени това отношение? В какво се състои то? — В това, че двамата дребни производители работят при система на стоково производство, че това стоково стопанство ги разделя «на две», че то дава на първия *капитал*, а втория принуждава да работи «за друг».

Но по какъв начин нашият трудов селянин ще измени това отношение, когато самият той с единия крак стои именно на тази почва, която трябва да бъде изменена? как може той да разбере негодността на обособеността и стоковото стопанство, когато самият той е обособен и работи на собствен риск и отговорност, работи за пазара? когато тези условия на живот пораждат у него типичните «помисли и чувства» на човек, който самичък работи за пазара? когато самите материални условия, големината и характерът на неговото стопанство го правят изолиран производител, поради което противоположността между него и капитала е още толкова неразвита, че той не може да разбере, че това е именно *капиталът*, а не само «негодници» и ловки хора?

Не е ли очевидно, че трябва да се обърнем натам, където *същото* (*nota bene**) обществено отношение е развито *докрай*, където самите участници в това обществено отношение, представляващи непосредствени производители, вече окончателно са «диференцирани» и «отлъчени» от буржоазните отношения, където противоположността вече е развита до такава степен, че е ясна от само себе си, където вече е невъзможна каквато и да било мечтателна, половинчата постановка на въпроса? И когато непосредствените производители, намиращи се при тези прогресивни условия, се «диференцират от живота» на буржоазното общество не само *фактически*, но и *в съзнанието си* — тогава и трудовите селяни, поставени при изостанали, по-лоши условия, ще видят «как става това» и ще се присъединят към своите другари, работещи също «за друг».

«Когато у нас се говори, че селяните купуват земя, и се обяснява, че те купуват земя и за лична собственост, и чрез общината, почти никога към това не се добавя, че общинските покупки са само рядко и нищожно изключение от общото правило — личните покупки.»

* — забележете. *Ред*

След като привежда по-нататък данни за броя на частните земевладелци — 103 158 през 1861 г. и 313 529 според данните от 60-те години, и след като казва, че това се обяснява с обстоятелството, че втория път са преброени и дребните собственици сред селяните, които не са се смятали при крепостното право, авторът продължава:

«това именно е нашата млада селска буржоазия, която непосредствено се доближава и се слива с дребното дворянство».

Истина — ще кажем ние, — чиста истина, особено що се отнася до това, че тя се «доближава» и се «слива»! И затова към идеолозите на дребната буржоазия отнасяме онези, които придават сериозно значение (в смисъл на интересите на непосредствените производители) на «разширяването на селското земевладение», т. е. и автора, който казва това на с. 152.

И затова именно ние смятаме — ни повече, ни по-малко — за политикани хората, които разглеждат въпроса за личните и общинските покупки така, като че ли от него зависи макар и на йота «въдворяването» на буржоазните отношения. И единия, и другия случай отнасяме към буржоазността, тъй като покупката си е покупка, парите са си пари и в двата случая, т. е. такава стока, която отива само в ръцете на дребните буржоа,* все едно дали са обединени от селската община «за социално взаимоприспособление и солидарна дейност», или разединени от участъковото земевладение.

«Впрочем, тя (младата селска буржоазия) тук далеч още не е цялата. «Тунейдец», разбира се, не е нова дума в Русия, но тя никога не е имала такова значение, каквото придоби сега, никога не е гнетяла селяните така, както сега. Тунейдецът е бил някакво патриархално лице — в сравнение с днешния, — лице, което винаги се е подчинявало на общината, а понякога е бил просто лентяй, който не е ламтял особено за богатство. В днешно време думата тунейдец има друго значение, а в повечето губернии тя е станала вече родово понятие, сравнително малко се употребява и се замеся с думите: кулак, търтей, търговец, кръчмар, кождер, предприемач, лихвар и т. н. Раздробяването на една дума на няколко думи, на думи, някои от които не са нови, а други са съвсем нови или досега несрещани в селската словоупотреба, показва преди всичко, че в

* Става дума, разбира се, не за такива пари, които служат само за сдобиране с необходимите предмети за потребление, а за свободни пари, които могат да бъдат спестени за купуване на средства за производство.

експлоатацията на народа е настъпило разделение на труда, а освен това показва широко разрастване на хищничеството и неговата специализация. Почти във всяко село има по един или няколко такива експлоататори».

Безспорно празилно е отбелязан фактът, че хищничеството се разраства. Напразно обаче авторът, както и народниците изобщо, въпреки всички тези факти, не иска да разбере, че това системно, всеобщо, закономерно (дори с разделение на труда) кулачество е проява на капитализма в земеделието, че то е господство на капитала в неговите първични форми, който, от една страна, постоянно поражда онзи градски банкинг, изобщо европейски капитализъм, смятан от народниците за нещо наносно, а, от друга страна — се поддържа и подхранва от този капитализъм, с една дума, че това е една от страните на капиталистическата организация на руското народно стопанство.

Освен това характеристиката на «еволюцията» на тунейдеца ще ни даде възможност още повече да разобличим народника.

В реформата от 1861 г. народникът вижда санкция на народното производство, вижда в нея съществени разлики от западната.

Мерките, за които той сега жадува, също се свеждат до подобна «санкция» — на общината и т. н., до такова «осигуряване с надел» и изобщо със средства за производство.

А защо, г-н народнико, реформата, «санкционираща народното (а не капиталистическото) производство», е довела само до това, че от «патриархалния лентяй» е излязъл сравнително енергичен, предприемчив хищник, едва-едва облъхнат от цивилизацията? че и тя, както и съответните велики реформи на Запад, е довела само до промяна на *формата* на хищничеството?

Защо смятате, че следващите стъпки на «санкцията» (напълно възможни под формата на разширяване на селското земевладение, на преселвания, регулиране на арендата и други несъмнени прогреси, но само буржоазни прогреси), защо смятате, че те ще доведат до нещо друго, а не до по-нататъшно видоизменение на *формата*, до по-нататъшно европеизиране на *капитала*, до прераждането

му от търговски в производителен, от средновековен в най-съвременен?

Другояче *не може да бъде* — по простата причина, че такива мерки ни най-малко не засягат *капитала*, т. е. онова отношение между хората, при което в ръцете на едни са натрупани пари — продукт на *обществения* труд, организиран от стоковото стопанство, а други нямат нищо освен свободни «ръце»*, свободни именно от продукта, който е съсредоточен у по-горната категория.

«. . . Дребосъкът без капитал сред тях (сред тези кулаци и т. и.) обикновено се лепва за едрите търговци, които го снабдяват с кредит или му възлагат покупки за своя сметка; по-заможните вършат работата самостоятелно, сами влизат във връзка с големите търговски и пристанищни градове, изпращат там от свое име вагони и сами отиват за необходимите стоки. Ако пътувате по железницата, в III класа (рядко във II) непременно ще срещнете десетки от тези хора, тръгнали нанякъде по своите работи. Ще ги познаете и по облеклото, и по подчертаната безцеремонност в маниерите, и по гръмогласния смях при молбата на някоя госпожа да не се пуши или при вида на някое селянче [точно така е казано: «селянче». К. Т.], което е тръгнало нанякъде да търси работа и ги размива със слюята «необразованост», понеже нищо не разбира от търговия и носи цървули. Ще познаете тези хора и по приказката. Те обикновено говорят за «астраган», за «постни масла», за кожи, за «древна сладководна риба», за просо и т. н. А ще ги чуете и цинично да разказват какви далавери вършат и как подправят стоката: как продали във фабриката някакво осолено месо, което «смърдяло отдалече», как «всеки може да боядиса чая, стига да му покажеш», как «може да се овлажни захарта и да вдигне три фунта на тегло, но така, че купувачът да не усети нищо», и т. н. От тези толкова откровени и безцеремонни разкази ви става ясно, че тези хора не крадат лъжици по бюфетите и не отвъртат газените лампи по гарите само защото се страхуват да не попаднат в затвора. Иравствената страна на тези нови хора е под равнището на най-елементарните изисквания, тя изцяло почива върху рублиата и се изчерпва с афоризмите: търговецът е ловец; щуката затова е в морето — да не дреме шаранът; отваряй си очите; падне ли ти нещо, грабвай; използвай момента, когато никой не те гледа; не жали слабия; кланяй се и се подмазвай, когато е нужно.» По-нататък от вестникарска кореспонденция се привежда пример, как един кръчмар и лихвар, Волков, запалил къщата си, застрахована за голяма сума. Този субект в очите на «учителя и местния свещеник е най-уважаваният им познат», един «учител му пише за вино всички книжа за съда». «Волостният писар му обещава да омотае мордвинеца.» «Един зем-

* «Масата както преди. . . ще се труди за друг» (разглежданата статия, с. 135): ако тя не беше «свободна» (de facto — de jure (фактически — юридически. Ред.), и може би «осигурена с надел»), това, естествено, не би могло да стане.

ски агент, същевременно член на земската управа, застрахова старата му къща за 1000 рубли» и т. н. «Волков съвсем не е единично явление, той е тип. Навсякъде си имат своите волковци, навсякъде ще ви разкажат не само за подобно обирање и заробване на селяните, но и за случаи на такива палежи. . .»

«. . . Но как се отнася към подобни хора селското население? Ако те са глупави, грубо безсърдечни и дребнави като Волков, селяните не ги обичат и се страхуват от тях, страхуват се, понеже от тях могат да очакват всякаква мръсотия, без да могат да им направят нещо; техните къщи са застраховани, те имат бързи коне, здраво резе на вратата, зли кучета и връзки с местните власти. Но ако тези хора са по-умни и по-хитри от Волков, ако обират и заробват селяните, но в благовидна форма, ако тайно трупат пари, но в същото време публично подхвърлят по някой грош, ако не им се свиди кило водка или някоя крина просо за опожарено село, тогава те се ползват с почит, авторитет и уважение сред селяните като закрилници, като благодетели на бедните, без които те, кажи-речи, са загубени. Селяните ги смятат за умни хора и дори пращат при тях децата си да чиракуват; за тях е чест, че момчето седи в бакалницата, те са уверени, че така то ще стане човек.»

Нарочно цитирах по-подробно разсъжденията на автора, за да приведа характеристиката на нашата млада буржоазия, направена от *противник* на тезата за буржоазната организация на руското обществено стопанство. Един анализ на тази характеристика може да изясни много неща в теорията на руския марксизъм, в характера на изтърканите нападки, отправяни срещу него от *съвременното* народничество.

В началото на тази характеристика авторът като че ли разбира дълбоките корени на тази буржоазия, разбира връзката ѝ с едрата буржоазия, за която се «лепва» дребната, връзката ѝ със селяните, които дават при нея «децата си да чиракуват» — но от примерите на автора се вижда, че той съвсем недостатъчно оценява силата и трайността на това явление.

Неговите примери говорят за углавни престъпления, мошеничества, пожари и т. н. Създава се впечатление, че «обирането и заробването» на селяните е нещо случайно, резултат (както се изразява авторът) от тежките условия на живот, от «грубостта на нравствените идеи», от ограничения «достъп на литературата до народа» (с. 152) и т. н. — с една дума, че всичко това не произтича неизбежно от съвременната организация на нашето обществено стопанство.

Марксистът се придържа именно към последното гледище; той твърди, че това съвсем не е случайно, а необходимост, необходимост, обусловена от капиталистическия начин на производство, господстващ в Русия. Щом селянинът става стоков производител (а такива станаха вече всички селяни), неговата «нравственост» неизбежно ще «почива върху рублията» и няма защо да го обвиняваме за това, тъй като самите условия на живот го принуждават да си служи с всякакви търговски хитрости, за да се докопа до рублията.* При тези условия без всякакви углавни престъпления, без всякаво раболепие, без всякакви фалшификации селяните се делят на богати и бедни. Старото равенство не може да устои на пазарните колебания. Това не са думи; това е факт. Факт е също, че «богатството» на малцината се превръща при тези условия в капитал, а «бедността» принуждава масата да продава своите ръце, да работи за друг. Следователно, от гледището на марксиста, капитализмът вече се е настанил здраво, оформил се е и напълно се е определил не само във фабрично-заводската промишленост, а и в селото и изобщо навсякъде в Русия.

Можете да си представите сега какво остроумие проявяват господа народниците, когато в отговор на аргументацията на марксиста, че причина за тези «печални явления» в селата не са политиката, малоимотността, плащанията, не са лошите «личности», а капитализмът, че всичко това е *необходимо* и неизбежно при съществуването на капиталистическия начин на производство, при господството на класата на буржоазията — когато в отговор на това народникът започва да крещи, че марксистите искат да лишат селяните от земя, че те предпочитат пролетария пред «самостоятелния» селянин, че те проявяват — както казват провинциалните госпожици и г-н Михайловски в отговор на г-н Струве — «презрение и жестокост» към «личността»!

В тази картинка на селото, която е интересна с това, че е нарисувана от противник, можем да видим нагледно глупостта на изтърканите възражения против марксистите, да видим как ги измислят — като заобикалят фактите и

забравят предишните си изявления — все за да се спасят, *coûte que coûte**, онези теории на фантазиите и компромисите, които, за щастие, вече не могат да бъдат спасени от никаква сила.

Разсъждавайки за капитализма в Русия, марксистите заимствуват готови схеми, повтарят като догми положения, които отразяват съвсем други условия. В нищожното по развитие и значение капиталистическо производство в Русия (в нашите фабрики и заводи са заети всичко 1400 хил. души) те включват и масата селяни, които още притежават земя. Това е едно от любимите възражения на либерално-народническия лагер.

И ето, в същата картинка на селото виждаме, че народникът, описвайки отношенията на «общинните» и «самостоятелните» селяни, не може да мине без същата тази заимствувана от абстрактни схеми и чужди догми категория — буржоазията, не може да не констатира, че тя е селски тип, а не единичен случай, че тя е свързана с едрата буржоазия в градовете чрез извънредно здрави нишки, че тя е свързана и със селското население, което «дава при нея децата си да чиракуват», от което, с други думи, излиза тази млада буржоазия. Виждаме, следователно, че тази млада буржоазия расте в нашата «община», а не извън нея, че тя се поражда от самите обществени отношения в средата на селяните, превърнали се в стокопроизводители, виждаме, че не само онези «1400 хил. души», а и цялата маса на руския селски народ работи за *капитала*, намира се под негово «управление». — Кой всъщност прави по-правилни изводи от тези факти, констатирани не от някакъв «мистик и метафизик», от марксист, който вярва в «триадата», а от самобитен народник, който умее да цени особеностите на руския бит? Народникът ли, когато той говори за избиране на най-добрия път, като че ли капиталът не е направил вече своя избор; когато говори за поврат към друг строй, очакван от «обществото» и «държавата», т. е. от такива елементи, които са израсли именно въз основа на този избор и за него? Или марксистът, който казва, че ако мечтаеш за други пътища, значи да си наивен романтик, тъй като действи-

* — на всяка цена. Ред.

телността показва по най-очевиден начин, че «пътят» вече е избран, че господството на капитала е факт, срещу който са безсилни упреците и осъжданията, факт, с който могат само да се съобразяват непосредствените производители?

Друг разпространен упрек. Марксистите признават едрия капитализъм в Русия за прогресивно явление. Следователно те предпочитат пролетария пред «самостоятелния» селянин, съчувствуват на народа, който остава без земя, а от гледна точка на теорията, която издига като идеал надлежността на средствата за производство на работниците, съчувствуват на работника заради отделинето му от средствата за производство, т. е. изпадат в непримиримо противоречие.

Да, марксистите смятат едрия капитализъм за прогресивно явление — разбира се, не защото той заменя «самостоятелността» с несамостоятелност, а защото създава условия за премахване на несамостоятелността. Що се отнася до «самостоятелността» на руския селянин, това е сладникава народническа басня и нищо повече; в действителност такава самостоятелност не съществува. И в посочената картина (както и във всички съчинения и изследвания върху икономическото положение на селяните) също се признава този факт (че в действителност не съществува самостоятелност): селяните, както и работниците, работят «за друг». Това се признаваше от старите руски народници. Но те не разбираха причините и характера на тази несамостоятелност, не разбираха, че това също е *капиталистическа* несамостоятелност, която се отличава от градската само по това, че е по-неразвита, че в нея остатъците от средновековните, полукрепостнически форми на капитала са повече. Да сравним например селото, което ни бе нарисувано от народника, с фабриката. Разликата (по отношение на самостоятелността) е само в това, че там виждаме «дребни паразити», а тук — едри, там — единична експлоатация с полукрепостнически похвати, а тук — експлоатация на масите, и то чисто капиталистическа. Ясно е, че втората е прогресивна: същият капитализъм, който в селото не е развит и поради това има за придатък лихварството etc., тук е развит; същата противоположност, която съществува и в селото, тук е изразена напълно; тук разграничаването вече е пълно и няма въз-

можност за такава половинчата постановка на въпроса, която задоволява дребния производител (и неговия идеолог), способен да хока, да ругае и да проклина капитализма, но неспособен да се откаже от самата почва* на този капитализъм, от доверието към неговите слуги, от розовите мечти, че «по-добре би било без борба», както казва великолепият г-н Кривенко. Тук вече мечтите са невъзможни — и това е гигантска крачка напред; тук вече ясно се вижда на чия страна е силата и не може да се приказва за избор на път, тъй като е ясно, че първо трябва тази сила да се «преразпредели».

«Сладнишков оптимизъм» — така г-н Струве характеризира народничеството и това е напълно вярно. Как да не е оптимизъм, когато пълното господство на капитала в селото се игнорира, премълчава и представя като случайност? когато се предлагат разни кредити, артели, обща обработка на земята, като че ли всички тези «кулаци, търтеи, търговци, кръчмари, предприемачи, лихвари» и т. н. — цялата тази «млада буржоазия» не държи вече «в ръцете си» «всяко село»? Как наистина да не е сладнишковост, когато от «10 години, 20 години, 30 и повече години» тези хора повтарят: «по-добре би било без борба», а в същото време вече се води борба, само че глуха, несъзнателна, незорана от идеята.

«А сега, читателю, да идем в града. Там ще срещнем още многобройна и по-разнообразна млада буржоазия. Всеки, който е станал грамотен и се смята годин за по-благородна дейност, всеки, който се смята достоен за по-добро нещо от жалката участ на простия селянин, най-после, всеки, който при тези условия не си намира място в селото, сега се устремява към града. . .»

Въпреки това господа народниците сладниково приказват колко «изкуствен» е градският капитализъм, какво «парниково растение», така че ако не се полагат грижи

* За да няма недоразумения, ще поясня, че под «почва» на капитализма аз разбирам онова обществено отношение, което в различни форми цари в капиталистическото общество и което Маркс е изразил с формулата: пари — стока — пари в плюс.

Народническите мерки не засягат това отношение, не разклащат нито стокото производство, което дава в ръцете на частни лица парите — продукт на обществения труд, нито разделянето на «народа» на притежатели на тези пари и бедняци.

Марксизмът се обръща към това отношение в неговата най-развита форма, която представлява квинтесенция на всички останали форми, и посочва на производителя задача и цел: да премахне това отношение, да го замени с друго.

за него, ще си загине самѝ, и т. н. Достатъчно е само да погледнем по-просто на *фактите* и ще ни стане ясно, че тази «изкуствена» буржоазия са чисто и просто преселилите се в градовете селски изедници, които никнат от само себе си върху почвата, осветлявана от «капиталистическата луна» и принуждаваща всеки обикновен селянин по-евтино да купи, а по-скъпо да продаде.

«. . . Тук срещате продавачи, писари, дребни търговци, разносвачи, всевъзможни предприемачи (мазачи, дърводелци, зидари и т. н.), кондуктори, старши портнери, стражари, борсови артелници, съдържатели на салове и лодки за превоз, на гостилници и ханове, собственици на различни работилници, фабрични майстори и т. н. и т. н. Всичко това е истинска млада буржоазия с всичките ѝ характерни признаци. Нейният морален кодекс и тук не е особено сложен: цялата дейност е основана върху експлоатацията на труда*, а целта на живота е да си придобие капитал или капиталец за празно прекарване на времето. . . » «. . . Аз зная, че мнозина се радват, като гледат тези хора, откриват в тях ум, енергия и предприемчивост, смятат ги за най-прогресивните елементи от народа, виждат в тях пряка и естествена крачка на отечествената цивилизация, грапавините на която ще се огладят с течение на времето. О, аз отдавна вече зная, че у нас се е създала висша буржоазия от образованите хора, търговското съсловие и дворянството било поради това, че не е издържало на кризата от 1861 г. и е западнало, било под влияние на духа на времето, зная, че тази буржоазия е създала вече кадрите на третото съсловие и че не ѝ достигат само такива именно елементи от народа, без които тя не може да направи нищо и които тъкмо поради това ѝ се харесват. . . »

И тук е оставена вратичка за «сладникавия оптимизъм»: на едрата буржоазия «не ѝ достигат само» буржоазни елементи сред народа!! Откъде тогава е излязла едрата буржоазия, ако не от народа? А може би авторът ще отрече връзките на нашето «търговско съсловие» със селяните?

Тук прозира стремеж да се представи този растеж на младата буржоазия като нещо случайно, като резултат от политиката и т. н. Това повърхностно гледище, при което не се виждат корените на явлението в самата икономическа

* Нечетно. Дребният буржоа се отличава от едрия именно по това, че и сам се труди — както се трудят и изброените от автора категории. Експлоатация на труд, разбира се, има, но не е само експлоатацията.

Още една малка забележка: целта в живота на онези, които не се задволяват със съдбата на простия селянин, е да придобият капитал. Тъкмо говори (в минути на трезвост) народникът. — Тенденцията на руското селско население е не общинният, а дребнобуржоазният строй. Така казва марксизмът.

Каква е разликата между тези становища? Не е ли само тази, че единият дава емпирично наблюдение от живота, а другият обобщава наблюденияните факти (изразяващи реалните «помисли и чувства» на реалните «живи личности») в политико-икономически закон?

структура на обществото — най-подробно се изброяват отделните представители на дребната буржоазия, но не се разбира, че дори дребното самостоятелно стопанство на селянина и на занаятчията при дадените икономически отношения вече не е никакво «народно» стопанство, а *дребнобуржоазно* стопанство, — е извънредно типично за народника.

«. . . Аз зная, че мнозина потомци на древни родове вече се занимават с производство на ракия и с кръчмарство, с железопътни концесии и издирвания, настанили са се в управленията на акционерните банки, настанили са се дори в литературата и сега пеят нова песен. Аз зная, че много от литературните песни са извънредно нежни и прочувствени, че в тях се говори за нуждите и желанията на народа, но аз зная също, че задължението на порядъчната литература се състои в разкриване на намеренията да се поднесе на народа вместо хляб — камък.»

Каква аркадска идилия!¹⁰⁹ Значи само «намерение» да се поднесе?!

И как хармонира това: «знае», че «вече отдавна» е възникнала буржоазия, със следващото: все още вижда своята задача в «разкриване на намеренията» да се създаде буржоазия!

Това се казва «оптимизъм» — при наличието на мобилизирана вече армия, на строени «войници», обединени от «отдавна вече» образувания «генерален щаб», да продължаваш да говориш за «разкриване на намеренията», а не за напълно проявилата се борба на интереси.

«. . . Френската буржоазия също се отъждествяваше с народа и винаги предявяваше своите искания от името на народа, но винаги го мамеше. Ние смятаме, че буржоазното направление, възприето от нашето общество през последните години, е вредно и опасно за народната нравственост и благосъстояние.»

В тази фраза може би най-нагледно се проявява дребнобуржоазната същност на автора. Той заявява, че буржоазното направление е «вредно и опасно» за нравствеността и благосъстоянието на народа! Но на кой «народ», почитаеми господин моралист? На онзи, който работеше за помещиците при крепостното право, укрепващо «семеиното огнище», «уседналостта» и «светото трудово задължение»?* или на онзи, който после тръгна да търси

* Думи на г-н Южаков.

пари за откупа? Вие добре знаете, че заплащането на тези пари бе основното и главно условие за «освобождението» и че селянинът няма откъде да ги вземе освен от господни Купон¹¹⁰. Та вие сам описвате как този господни се разпорежда, как «дребната буржоазия е донесла в живота своята наука, своя нравствен кодекс и своите софизми», как вече се е оформила литературата, която възпява «ума, предприемчивостта и енергията» на буржоазията. Ясно е, че целият въпрос се свежда до смяната на една форма на обществена организация с друга: системата на присвояване на принадлежащия труд на закрепените за земята крепостни селяни създаде крепостническа нравственост; системата на «свободния труд», работещ «за друг», за собственика на пари, създаде вместо нея буржоазната нравственост.

Но дребният буржоа се страхува да погледне открито нещата и да ги нарече със собствените им имена: той обръща гръб на тези безспорни факти и започва да мечтае. За «нравствено» той смята само дребното самостоятелно стопанство (което работи за пазара — това скромно се премълчава), а наемния труд — за «безнравствен». Той не разбира връзката между едното и другото — и то неразривна връзка — и смята, че буржоазната нравственост е някаква случайна болест, а не пряк продукт на буржоазните отношения, израстващи от стоковото стопанство (против което той всъщност няма нищо против).

И ето той започва своите бабешки поучения: това е «вредно и опасно».

Той не сравнява най-новата форма на експлоатация с предишната, крепостната, той не гледа измененията, които тя е внесла в отношенията на производителя към собственика на средствата за производство — той я сравнява с безсмислената, дребнобуржоазна утопия: някакво «дребно самостоятелно стопанство», което ще бъде стоково стопанство, но няма да води към това, към което води (срв. по-горе: «буйно разцъфтява кулачеството, стреми се да зароби най-слабия, като го превърне в ратай» и т. н.). Ето защо неговият протест против капитализма (като такъв, като протест — напълно законен и справедлив) се превръща в реакционно хленчене.

Той не разбира, че като смени онази форма на експлоа-

тация, която закрепваше трудещия се към едно място, с друга, която го тласка от място на място из цялата страна, «буржоазното направление» вършеше полезна работа; че като смени онази форма на експлоатация, при която присвояването на принадлежния продукт се преплиташе с личните отношения на експлоататора към производителя, с взаимни граждански политически задължения, с «осигуряване с надел» и т. н. — с друга, която поставя на мястото на всичко това «безсърдечната суха парá» и приравнява работната сила към всяка друга стока, към вещь, «буржоазното направление» оголи експлоатацията от всички прикрития и илюзии, а самото оголване е голяма заслуга.

Освен това обърнете внимание и на твърдението, че нашето общество е възприело буржоазното направление «през последните години». Чак «през последните години» ли? Не се ли изрази то напълно ясно още през 60-те години? Не господствуваше ли и през целия период на 70-те години?

И тук дребният буржоа се стреми да смекчи нещата, да представи буржоазността, характерна за нашето «общество» през цялата следреформена епоха, като някакво временно увлечение, като мода. Зад дърветата да не вижда гората — това е основната черта на дребнобуржоазната доктрина. Зад протеста против крепостното право и зад яростните нападки срещу него той (идеологът на дребната буржоазия) не вижда буржоазността, защото се страхува да погледне направо икономическите основи на онези отношения, които са се изграждали при тези яростни викове. Зад приказките на цялата напредничава («либерално кокетиреща», с. 129) литература за кредити, кредитно-спестовни дружества, за данъчното бреме, за разширяване на земевладението и други подобни мерки за подпомагане на «народа» — той вижда само буржоазността през «последните години». Най-сетне зад оплакванията от «реакцията», зад плача за «60-те години» той изобщо не вижда залегалата в основата на всичко това буржоазност и затова все повече се слива с това «общество».

В действителност и през трите периода на следреформената история нашият идеолог на селяните винаги е стоял редом с «обществото» и заедно с него, без да разбира, че

буржоазността на това «общество» напълно обезсилва неговия протест против буржоазността и неизбежно го обрича или на мечтателство, или на жалки дребнобуржоазни компромиси.

От тази близост на нашето народничество («по принцип» враждебно на либерализма) до либералното общество мнозина са изпадали в умиление, а г-н В. В. и до днес изпада в умиление (срв. неговата статия в «Неделя» от 1894 г., кн. 47—49). Оттук се прави заключение, че буржоазната интелигенция у нас е слаба или дори липсва, което се свързва с беспочвеността на руския капитализъм. А всъщност е тъкмо обратното: тази близост е най-силният аргумент против народничеството, пряко потвърждение на неговата дребнобуржоазност. Както в живота дребният производител се слива с буржоазията чрез наличието на обособено производство на стоки за пазара, чрез своите шансове да си пробие път, да се нареди сред едрите собственици — така и идеологът на дребния производител се слива с либерала, заедно с когото обсъжда въпросите за разни кредити, артели etc.; както дребният производител е неспособен да се бори срещу буржоазията и се уповава на такива мерки за подпомагане като намаляването на данъците, увеличаването на земицата и т. н. — така и народникът се доверява на либералното «общество» и на неговото забулено с «безкраен фалш и лицемерие» пустословие за «народа». Дори понякога да наругае «обществото», той веднага ще прибави, че то се е покварило едва «през последните години», а изобщо и само по себе си не е лошо.

«Разглеждайки неотдавна новата икономическа класа, създали се у нас след реформата, «Современные Известия» много добре я характеризират: «Старовремският скромн и брадат милионер с юфтени ботуши, който се свиваше дори пред най-ниския полицейски чин, бързо се преобрази в разпасан по европейски, дори безцеремонен и надменен антрепреньор, перчещ се понякога с орден и високо звание. Като се вглеждаш в тези неочаквано изникнали хора, с учудване забелязваш, че повечето от тези светила на днес са довчерашни кръчмари, предприемачи, продавачи и т. н. Новите пришълци оживиха градския живот, но не го подобриха. Те внесоха и него суетня и извънредно голямо объркване на понятията. Засилването на оборотите, търсенето на капитал развиха треската за създаване на предприятия, която се превърна в хазарт. Множеството

състояния, появили се изневиделица, изостриха до степен на крайно нетърпение апетита за печалба» и т. н.

Безспорно е, че такива хора оказват най-гибелно влияние върху народната нравственост [ето, значи, къде е бедата: в нравствената поквара, а съвсем не в капиталистическите производствени отношения! К. Т.], и ако не се съмняваме във факта, че градските работници са покварени повече от селските, не можем, естествено, и да се съмняваме, че това зависи от обстоятелството, че в градовете те много повече са заобиколени от подобни хора, дишат едни въздух с тях и възприемат създадения от тях начин на живот.»

Нагледно потвърждение на мнението на г-н Струве за реакционността на народничеството. «Покварата» на градските работници плаши дребния буржоа, който предпочита «семейното огнище» (с връзките между свекъра и снахата и с пръчката), «уседналостта» (с невежеството и дивотията) и не разбира, че пробуждането на човека в «кончето»¹¹¹ — пробуждане, което има такова гигантско, световноисторическо значение, че за него са законни всички жертви — не може да не придобие буйни форми при капиталистическите условия изобщо и по-специално при руските.

«Докато руският помешчик се отличаваше с дивашина и под кожата му прозираше татаринът, при руския буржоа това е очебийно. Докато старото руско търговско съсловие създаде едно тъмно царство, сега то и новата буржоазия ще създадат такъв мрак, в който загива всяка мисъл, всяко човешко чувство.»

Авторът жестоко се лъже. Тук трябва да се говори в минало, а не в бъдеще време, така би трябвало да се говори още през 70-те години.

«Ордите на новите завоеватели настъпват навред и никъде и от никого не срещат противодействие. Помешчиците ги покровителствуват и ги посрещат с радост, земските дейци им изплащат огромни застраховки, народните учители им пишат книжата, духовенството ходи на гости у тях, а общинските писари им помагат да омотават мордвинца.»

Напълно правилна характеристика! «не само че не срещат противодействие от никого», а всички представители на «обществото» и на «държавата» — които авторът току-що приблизително изброи — им оказват съдействие. Поради това — самобитна логика!, — за да се промени положението, трябва да ги посъветваме да изберат друг път, да посъветваме именно «обществото» и «държавата».

«Какво обаче да предприемем срещу тези хора?»

«. . . Да се очаква духовно развитие у експлоатиращите и подобряване на общественото мнение е невъзможно както от гледна точка на справедливостта, така и от нравствено и политическо гледище, на което трябва да застане държавата.»

Представете си: държавата трябва да застане на «нравствено и политическо гледище»! Това вече е просто фразьорство. Нима току-що описаните представители и агенти на «държавата» (като се почне от общинските писари и се продължи по-горе) вече не стоят на «политическо» гледище [срв. по-горе: «мнозина се радват. . . смятат ги за най-прогресивните елементи от народа, виждат в тях пряка и естествена крачка на отечествена цивилизация»] и «нравствено» гледище [срв. пак там: «ум, енергия, предприемчивост»]? Защо замазвате факта, че съществуват противоположни нравствени и политически идеи, толкова враждебни помежду си, както «новите кълнове» в живота са безусловно враждебни на онези, «които буржоазията принуждава да работят»? Защо прикривате борбата между тези идеи, която е само надстройка над борбата на обществените класи?

Всичко това е все естествен и неизбежен резултат от дребнобуржоазното гледище. Дребният производител страда много от съвременните отношения, но той стои настрана от истинските, напълно оголени противоречия, страхува се от тях и се утешава с наивно-реакционни мечти, че «държавата ще застане на нравствено гледище», и то именно на онова нравствено гледище, за което милее дребният производител.

Не, вие не сте прави. Държавата, към която се обръщате, съвременната, сегашната държава, *ще* застане на гледището на онази нравственост, за която милее висшата буржоазия, *ще* застане, защото такава е разпределението на социалната сила между наличните класи на обществото.

Вие сте възмутени. Вие започвате да крещите, че като признава това, тази необходимост, марксистът защитава буржоазията.

Не е вярно. Вие чувствувате, че фактът е против вас, и затова прибегвате към фокуси: желание да защитава буржоата вие приписвате на онзи, който опровергава нашите еснафски мечти за избор на път без буржоазия,

като се позовава на *факта*, че буржоазията господства; на онзи, който опровергава пригодността на вашите дребни, мизерни мерки против буржоазията, като се позовава на дълбоките ѝ корени в икономическата структура на обществото, на икономическата борба между класите, залегнала в основата на «обществото» и на «държавата»; който иска от идеолозите на трудещата се класа да скъсат напълно с тези елементи и да служат изключително на онзи, който е «диференциран от живота» на буржоазното общество.

«Ние смятаме, разбира се, влиянието на литературата за съвсем безсилно, но за това тя трябва: първо, да разбира по-добре своето предназначение и да не се ограничава само (sic !!!) с възпитаване на кулачеството, но и да буди общественото мнение.»

Ето ви *petit bourgeois** в чист вид! Ако литературата възпитава кулачеството, причината е, че тя зле разбира своето предназначение!! И тези господа отгоре на това се чудят, когато ги наричат наивни, когато за тях казват, че са романтици!

Напротив, уважаеми г-н народник: «кулачеството»** възпитава литературата — то ѝ дава идеи (за ума, енергията, предприемчивостта, за естествената крачка на отечествената цивилизация), то ѝ дава средства. Вашето обръщение към литературата е толкова смешно, ако си представим две изправени една срещу друга неприятелски армии и някой, който би се обърнал към адютанта на неприятелския фелдмаршал с покорна молба: «да действувате по-дружно». Съвсем същото е и тук.

Това важи и за пожеланието «да се буди общественото мнение». — Значи мнението на онова общество, което «търси идеали със следобедна сънливост»? Типично за господа народниците занимание, на което те се отдават с такъв блестящ успех от «10 години, 20 години, 30 и повече години».

Постарайте се още, господа! Унесеното в следобедна дрямка общество от време на време измучава нещо — сигурно това значи, че то се е приготвило да действа

* — дребен буржоа. Ред.

** Това е твърде тясна дума. Би трябвало да се каже по-точно и по-определено: буржоазията.

дружно против кулачеството. Поговорете още с него. *Allez toujours!**

«. . . и, второ, тя трябва да се ползва с по-голяма свобода на словото и с по-голям достъп до народа».

Хубаво желание. «Обществото» симпатизира на този «идеал». Но тъй като то и него «търси» със следобедна сънливост и тъй като от всичко на света най-много се страхува да не нарушат спокойствието му, то. . . то бърза много бавно, прогресира толкова мъдро, че всяка година се оказва все по-назад. Господа народниците си мислят, че това е случайно, че следобедният сън всеки момент ще свърши и ще започне истинският прогрес. Има да чакате!

«Също така, според нас, не е съвсем безсилно и влиянието на възпитанието и образованието, но смятаме преди всичко: 1) че образование трябва да се дава на всички и на всекиго, а не само на изключителни личности, които по този начин се откъсват от средата и се превръщат в кулаци. . .»

«На всички и на всекиго». . . — именно това искат марксистите. Но те смятат, че това е непостижимо върху почвата на дадените общественно-икономически отношения, тъй като дори и при безплатно и задължително обучение за «образованието» ще бъдат нужни пари, с каквито разполагат само «откъсналите се от своята среда». Следователно и в това отношение те смятат, че няма друг изход освен «суровата борба на обществените класи».

«. . . 2) че в народните училища трябва да се даде достъп не само за псалтове в оставка, чиновници и разни пияници, а за хора, които са действително порядъчни и искрено обичат народа.»

Трогателно! Но нали онези, които виждат «ум, предприемчивост и енергия» в «излезлите от народа», също така уверяват (и не винаги неискрено), че «обичат народа», и мнозина от тях безспорно са «действително порядъчни» хора. Но кой ще преценява това? Критически мислещите и нравствено развитите личности ли? Но не каза ли самият автор, че с презрение не бива да се действа срещу «новоизлюпените»?**

* Продължавайте! Продължавайте!. *Ред.*

** С. 151. «. . . не идват ли те вече надъхани с презрение (добре запомнете това «вече») към онези, които биха могли да ги презират?»

В заключение отново се сблъскваме със същата основна черта на народничеството, която констатирахме в самото начало — пренебрегването на фактите.

Когато народникът описва фактите, самият той винаги е принуден да признае, че действителността принадлежи на капитала, че нашата действителна еволюция е капиталистическа, че силата е в ръцете на буржоазията. Това току-що бе признато например и от автора на коментиранията статия, който констатира, че у нас се е създала «мещчанска култура», че буржоазията заповядва на народа да работи, че буржоазното общество е заето само с благоутобните си процеси и следобедния сън, че «мещчанството» е създало дори буржоазна наука, буржоазна нравственост, буржоазни политически софизми, буржоазна литература.

Въпреки това *всички* народнически разсъждения *винаги* се гледат върху обратното предположение: че силата не е на страната на буржоазията, а на страната на «народа». Народникът говори за избор на път (а същевременно признава капиталистическия характер на действителния път), за обобществяване на труда (намиращ се под «управлението» на буржоазията), за това, че държавата трябва да застане върху нравствено и политическо гледище, че именно народниците трябва да учат народа и т. н., сякаш силата е вече на страната на трудещите се или на техните идеолози и остава само да се посочват «преките», «целесъобразни» и т. н. начини за употреба на тази сила.

Всичко това от край до край са сладникави измислици. Преди половин век, по времето, когато пруският регирунгсрат¹¹² откри «общината» в Русия, все още бихме могли да видим някакъв *raison d'être** за подобни илюзии, но сега, когато «свободният» труд има повече от 30-годишна история, това е или подигравка, или фарисейство и сладникаво лицемерие.

Основната теоретическа задача на марксизма е да разруши тази благонамерена и наивна лъжа. Първото задължение на онези, които искат да търсят «пътища към човешкото щастие», е да не се самозаблуждават, да имат смелост да признаят открито онова, което съществува.

* — основание. *Ред.*

Когато идеолозите на трудещата се класа разберат и дълбоко почувствуват това, тогава те ще признаят, че «идеалите» трябва да се състоят не в чертаене на най-добри и най-преки пътища, а във формулирането на задачите и целите на «суровата борба между обществените класи», която се води сега пред очите ни в нашия капиталистическо общество; че мерило за успеха на стремежите им е не изработването на съвети към «обществото» и «държавата», а степента на разпространение на тези идеали сред определена класа на обществото; че и най-високите идеали не струват пукната пара, ако не успеете да ги слеете неразривно с интересите на самите участници в икономическата борба, да ги слеете с онези «тесни» и дребни житейски въпроси на дадена класа като въпроса за «справедливото възнаграждение на труда», на които високопарният народник гледа с такова величествено преенебрежение.

«. . . Нещо повече, умственото развитие, както виждаме за съжаление на всяка крачка, още не е гаранция за запазване на човека от хищните домогвания и инстинкти. Затова трябва незабавно да се вземат мерки за опазване на селото от хищничеството, да се вземат мерки преди всичко за запазване на нашата община като форма на съвместен живот, компенсираща нравственото несъвършенство на човешката природа. Общината трябва веднъж завинаги да се затвърди. Нещо повече: общината не може да съществува при днешните икономически условия и данъчни тежоби, ето защо са нужни мерки за разширяване на селското земевладение, за намаляване на данъците, за организиране на народна промишленост.

Ето средствата против кулачеството, с които трябва да е съгласна цялата порядъчна литература и да държи за тях. Тези средства, разбира се, не са нови; но работата е там, че това са единствените възможни средства, а мнозина още не са убедени в това.» (Краи.)

Ето ви и програмата на високопарния народник! От описанието на фактите видяхме, че навсякъде се разкрива пълно противоречие между икономическите интереси, «навсякъде» не означава само в града и в селото, и в общината, и извън нея, и във фабрично-заводската, и в «народната» промишленост, но и извън рамките на стопанските явления — и в литературата, и в «обществото», и сферата на нравствените, политическите, юридическите и т. н. идеи. А нашият рицар Kleinbürger пролива горчиви сълзи и призовава «незабавно да се вземат мерки за опазване на селото». Еснафски повърхностното му разбиране

и готовност на компромиси е очебийно. Самото село, както видяхме, представлява разцепление и борба, представлява строй на противоположни интереси, но народникът вижда корена на злото не в самия строй, а в отделните му недостатъци, изгражда програмата не с цел да придаде идейност на водещата се борба, а да «опази» селото от случайни, противозаконни, появяващи се отвън «хищници»! А кой, многоуважаеми г-н романтик, ще вземе мерки за опазването му? Дали «обществото», което се наслаждава на благоутробните си процеси на гърба именно на онези, които трябва да бъдат опазвани? Или земските, волостните и есякакви други агенти, които живеят от част от принадлежната стойност и поради това, както току-що видяхме, оказват не противодействие, а съдействие?

Народникът смята, че това е печална случайност и нищо повече, че това е резултат от лошо «разбиране на своето предназначение»; че е достатъчно да призовем всички подобни елементи «да се обединят и да действуват дружно» и те «ще изоставят погрешния път». Той не иска да види, че ако в икономическите отношения се е създала система *Plusmacherei*, ако са се създали такива отношения, че средства и свободно време за образование може да има само «излезлият от народа», а «масата» трябва «да си остане невежа и да се труди за друг», оттук пряко и непосредствено следва, че в «обществото» ще попадат само представителите на първите, че именно от това «общество» и от «излезлите от народа» могат да се набират общински писари, земски агенти и така нататък, които народникът наивно смята за нещо, което стои *по-горе* от икономическите отношения и класи, за нещо *над* тях.

Тъкмо затова неговият призив за «опазване» е адресиран съвсем погрешно.

Той се успокоява или с дребнобуржоазни палиативи (борба срещу кулачеството — вж. по-горе за кредитно-спестовните дружества, кредита, законодателството за поощряване на трезвостта, трудолюбието и образованието; разширяване на селското земевладение — вж. по-горе за поземления кредит и купуването на земя; намаляване на данъците — вж. по-горе за подходящия данък), или с розови пансионерски мечти за «организиране на народната промишленост».

Та нима тя не е организирана вече? Нима цялата горе-описана млада буржоазия не е организирала вече тази «народна промишленост» по свой, по буржоазен начин? Иначе как щеше «да държи в ръцете си всяко село»? Как щеше «да заповяда на народа да работи» и да присвоява свръхстойност? Високонравственото възмущение на народника няма граници. Безнравствено е — крещи той — да признаваме капитализма за «организация», когато той е построен върху анархия на производството, върху кризи, върху постоянна, нормална и непрестанно задълбочаваща се безработица на масите, върху безкрайно влошаване положението на трудещите се.

Напротив. Безнравствено е да разкрсяваме истината, да представяме отношенията, които характеризират цяла следреформена Русия, като нещо случайно и неочаквано. Че всяка капиталистическа нация носи технически прогрес и обобществяване на труда с цената на осакатяването и обезобразяването на производителя — това е установено много отдавна. Но ако превръщаш този *факт* в материал за беседи с «обществото» на морални теми, ако си затваряш очите за водещата се борба, да брътвиш със следобедна сънливост за «опазване», «осигуряване» и «организиране», значи, че си романтик, наивен, реакционен романтик.

Вероятно читателят ще си помисли, че този коментар няма никаква връзка с анализа на книгата на г-н Струве. Според мен само външно липсва връзка.

Книгата на г-н Струве съвсем не открива руския марксизъм. Тя само за пръв път изнася в нашия печат теориите, оформени и изложени още по-рано*. Преди те да бъдат изменени, както вече отбелязахме, по адрес на марксизма беше отправена ожесточена критика в либерално-народническият печат, критика, която заплете и изопачи въпроса:

Без да отговорим на тази критика, не бихме могли, първо, да стигнем до днешното положение на въпроса; второ, не бихме могли да разберем книгата на г-н Струве, нейния характер и предназначение.

Взехме за отговора старата народническа статия, защото ни беше нужна принципна статия и освен това ста-

* Срв. В. В. «Очерки теоретической экономии». СПб. 1895, с. 257—258.

тия, в която са запазени поне някои завети на старото руско народничество, ценни за марксизма.

С този коментар ние се постарахме да покажем колко преднамерени и глупави са изтърканите похвати на либерално-народническата полемика. Разсъжденията на тема, че марксизмът е свързан с хегелианството*, с вярата в триадата, в абстрактните, неизискващи проверка факти, догми и схеми, в задължителното преминаване на всяка страна през фазата на капитализма и т. н., се оказват празно бръщолевене.

Марксизмът вижда своя критерий във *формулировката* и в теоретическото *обяснение* на извършващата се пред нашите очи борба на обществените класи и икономическите интереси.

Марксизмът не се основава на нищо друго освен на фактите от руската история и действителност; той представлява също идеология на трудещата се класа, само че обяснява съвсем другояче общоизвестните факти — растежа и победите на руския капитализъм, съвсем другояче разбира задачите, които нашата действителност поставя пред идеолозите на непосредствените производители. Ето защо, когато марксистът говори за необходимостта, неизбежността, прогресивността на руския капитализъм, той изхожда от общоустановени факти, които не винаги се посочват именно защото са общоустановени, защото не са нови; той дава друго обяснение на онова, което се разказва и преразказва в народническата литература — и ако в отговор на това народникът крещи, че марксистът не иска да знае за фактите, тогава, за да го разобличим, е достатъчно само да се позовем на която и да било принципна народническа статия от 70-те години.

Да преминем сега към анализа на книгата на г-н Струве.

Г Л А В А 11

КРИТИКА НА НАРОДНИЧЕСКАТА СОЦИОЛОГИЯ

«Същността» на народничеството, неговата «основна идея» авторът вижда в «теорията за самобитното иконо-

* Имам предвид, разбира се, не историческия произход на марксизма, а съвременното му съдържание.

мическо развитие на Русия». Тази теория, според него, има «два основни източника: 1) определено учение за ролята на личността в историческия процес и 2) непосредственото убеждение в специфичния национален характер и дух на руския народ и в особената му историческа съдба» (2). В бележката във връзка с това авторът посочва, че за «народничеството са характерни напълно определени социални идеали»*, освен това казва, че по-нататък ще изложи икономическите възгледи на народниците.

Струва ми се, че тази характеристика на същността на народничеството се нуждае от известни поправки. Тя е твърде абстрактна, идеалистична, защото посочва господстващите теоретически идеи на народничеството, но не разкрива нито неговата «същност», нито неговия «източник». Остава съвсем неясно, защо посочените идеали са се свързвали с вярата в самобитното развитие, с особеното учение за ролята на личността, защо тези теории са станали «най-влиятелното» течение в нашата обществена мисъл. Щом авторът, говорейки за «социологическите идеи на народничеството» (заглавие на 1-ва глава), не е могъл да се ограничи с чисто социологически въпроси (метода в социологията), а е засегнал и възгледите на народниците за руската икономическа действителност, трябвало е да разкрие и същността на тези възгледи. А в посочената забележка това е направено само наполовина. Същността на народничеството е представителство на интересите на производителите от гледището на дребния производител, на дребния буржоа. Г-н Струве в своята статия на немски език за книгата на г-н Н.—он («Sozialpolitisches Centralblatt**», 1893, бр. 1) нарича народничеството «национален социализъм» («Русское Богатство», 1893, кн. 12, с. 185.) Вместо «национален» би трябвало да се каже «селски» — за старото руско народничество, и «мещански» — за съвременното. «Източник» на народничеството е преобладаването на класата на дребните производители в следреформена капиталистическа Русия.

* Разбира се, изразът «напълно определени идеали» не трябва да се разбира буквално, т. е. в смисъл, че народниците «напълно определено» са имали какво искат. Това би било съвсем невярно. Под «напълно определени идеали» трябва да разбираме не нещо друго, а идеология на непосредствените производители, макар и тази идеология да е съвсем мъглява.

** «Централен социално-политически вестник». *Ред.*

Необходимо е да поясним тази характеристика. Израза «мещански» употребявам не в обикновеното, а в политико-икономическото значение на думата. Дребен производител, собственик при системата на стоковото стопанство — ето двата признака, които образуват понятието «дребен буржоа», *Kleinbürger* или, което е все същото, мещанин. Така че тук спадат и селянинът, и кустарят, поставяни от народниците винаги един до друг — и напълно основателно, тъй като и двамата са производители, работещи за пазара, и се различават помежду си само по степента на развитие на стоковото стопанство. По-нататък, аз разграничавам старото* от съвременното народничество въз основа на това, че то беше до известна степен стройна доктрина, създадена през епохата, когато капитализмът в Русия бе още твърде слабо развит, когато дребнобуржоазният характер на селското стопанство изобщо не беше се проявил, когато практическата страна на доктрината беше чиста утопия, когато народниците рязко страняха от либералното «общество» и «отиваха сред народа». Днес е друго: вече никой не отрича, че Русия се развива по капиталистическия път, разслоението в селото е безспорен факт. От стройната доктрина на народничеството с детинската вяра в «общината» останаха само дрипи. В практическо отношение на мястото на утопията изпъкна програмата за дребнобуржоазни «прогреси», която никак не е утопична, и само пишните фрази напомнят за историческата връзка на тези жалки компромиси с мечтите за най-добри и самобитни пътища за отечеството. Вместо отделяне от либералното общество виждаме най-трогателно сближаване с него. Тази именно промяна ни принуждава да разграничаваме идеологията на селяните от идеологията на дребната буржоазия.

Тази поправка във връзка с действителното съдържание на народничеството ни се струваше още по-необходима поради това, че споменатата абстрактност на изложението е основен недостатък на г-н Струве; това, първо, И, второ, «някои основни» положения на доктрината, с която г-н Струве не е обвързан, изискват именно обществените

* Под стари народници разбирам не онези, които ръководеха например «Отечественные Записки», а именно онези, които «отиваха сред народа».

идеи да се свеждат до обществено-икономическите отношения.

Сега ние ще се постареем да докажем, че без такова свеждане не можем да си изясним дори чисто теоретическите идеи на народничеството, като например въпроса за метода в социологията.

След като посочва, че народническото учение за особения метод в социологията е изложено най-добре от г-н Миртов и г-н Михайловски, г-н Струве характеризира това учение като «субективен идеализъм» и за да потвърди това, посочва от съчиненията на споменатите лица редица места, на които заслужава да се спрем.

И двамата автори поставят в центъра положението, че историята се създава от «отделни борещи се личности». «Личностите създават история» (Миртов). Още по-ясно е у г-н Михайловски: «Живата личност с всички свои помисли и чувства става деец на историята на свой собствен риск. Тя, а не някаква мистична сила, поставя цели в историята и движи към тях събитията през редицата препятствия, издигани пред нея от стихийните сили на природата и на историческите условия» (8). Това положение — че личностите правят историята — теоретически е съвсем безсъдържателно. Цялата история се състои именно от действия на личностите и задача на обществената наука е да обясни тези действия, така че посоченото «право на намеса в хода на събитията» (думи на г-н Михайловски, цитирани от г-н Струве, с. 8) — се свежда до празна тавтология. Особено ясно изпъква това в последната тирада на г-н Михайловски. Живата личност — разсъждава той — движи събитията през редица препятствия, издигани пред нея от стихийните сили на историческите условия. А в какво се състоят тези «исторически условия»? Според логиката на автора — пак в действията на други «живи личности». Наистина, каква дълбока философия на историята: живата личност движи събитията през редица препятствия, издигани пред нея от други живи личности! И защо действията на едни живи личности се наричат стихийни, а за другите се казва, че те «движат събитията» към предварително поставени цели? Ясно е, че да търсим тук каквото и да било теоретическо съдържание, би било едва ли не безнадеждна работа. Всъщност историческите

условия, които са давали на нашите субективисти материал за «теорията», са представлявали (както и сега представляват) антагонистични отношения, пораждали са експроприация на производителя. Като не могат да разберат тези антагонистични отношения, да намерят в *самите тях* такива обществени елементи, към които биха могли да се присъединят «отделните личности», субективистите се задоволяват да съчиняват теории, утешаващи «отделните» личности с това, че историята се създава от «живите личности». Знаменитият «субективен метод в социологията» не изразява решително нищо освен добро желание и лошо разбиране. По-нататък разсъждението на г-н Михайловски, цитирано от автора, нагледно потвърждава това.

Европейският живот, казва г-н Михайловски, «се е формирал така безсмислено и безнравствено, както в природата тече реката или расте дървото. Реката тече по посока на най-малкото съпротивление, отнася онова, което може да отнесе, ако ще да е диамантена мина, и заобикаля онова, което не може да отнесе, ако ще да е купчина тор. Шлюзи, бентове, напоителни и отводнителни канали се строят по инициатива на човешкия разум и чувство. Този разум и това чувство, може да се каже, не са присъствували (?П.С.) при възникването на съвременния икономически строй в Европа. Те са били в зачатъчно състояние и тяхното въздействие върху естествения, стихийния ход на нещата е било нищожно» (9).

Г-н Струве поставя въпросителен знак и ние недоумяваме защо го е поставил само след една дума, а не след всички: толкова безсъдържателна е цялата тази тирада! Що за глупост е това, че разумът и чувството не са присъствували при възникването на капитализма? В какво тогава се състои капитализмът, ако не в известни отношения между хората, а хора, които да нямат разум и чувство, ние още не познаваме. И каква е тази измислица, че въздействието на разума и чувството на тогавашните «живи личности» върху «хода на нещата» било «нищожно»? Тъкмо обратно. Хората са строили тогава, със здрав разум и ясно съзнание, с изключително майсторство шлюзи и бентове, които са вкарвали непокорния селянин в руслото на капиталистическата експлоатация; чрез полн-

тически и финансови мерки те извънредно хитро са създавали канали, по които са тръгвали капиталистическото натрупване и капиталистическата експлоатация, които не са се задоволявали само с действието на икономическите закони. С една дума, всички тези твърдения на г-н Михайловски са толкова чудовищно неверни, че не могат да бъдат обяснени само с теоретически грешки. Те се обясняват напълно с мешчанското гледище на автора. Капитализмът вече съвсем ясно разкри своите тенденции, той разви докрай присъщия му антагонизъм, противоречието на интересите започва вече да взема определени форми, отразявайки се дори в руското законодателство — но дребният производител стои настрана от тази борба. Чрез своето мъничко стопанство той е още вързан за старото буржоазно общество и поради това, макар и потискан от капиталистическия строй, той не може да разбере истинските причини за потисничеството, което търпи, и продължава да се утешава с илюзиите, че всички бедни произтичат от това, че разумът и чувството на хората още са «в зачатъчно състояние».

«Разбира се — продължава идеологът на този дребен буржоа, — хората винаги са се старали така или иначе да повлияят върху хода на нещата.»

«Ходът на нещата» се състои именно в действията и «влианията» на хората и нищо повече, така че това пак е празна фраза.

«Но при това те са се ръководели от съвсем оскъдният си опит и от най-груби интереси; нищо чудно, че изключително рядко тези ръководители случайно са налучквали пътя, сочен от съвременната наука и съвременните правствени идеи» (9).

Еснафски морал, който осъжда «грубостта на интересите» поради неумение да доближи своите «идеали» до някакви насъщни интереси; еснафско затваряне на очите пред извършеното вече разцепление, което ярко се отразява и в съвременната наука, и в съвременните правствени идеи.

Естествено, всички тези свойства на разсъжденията на г-н Михайловски си остават неизменни и тогава, когато той преминава към Русия. Той «приветствува от все сърце» не по-малко странните приказки на някой си г-н Яков-

лев, че Русия е *tabula rasa** , че тя може да започне отначало, да избегне грешките на другите страни и т. п. и т. н. И всичко това се говори с пълното съзнание, че върху тази *tabula rasa* все още много здраво се държат представителите на «стародворянския» строй с едра поземлена собственост и с огромни политически привилегии, че върху нея бързо расте капитализмът с неговите всевъзможни «прогреси». Дребният буржоа страхливо си затваря очите за тези *факти* и отлита в сферата на невинните мечти, че «ние започваме да живеем сега, когато науката вече е постигнала и някои истини, и известен авторитет».

И така, дори само от разсъжденията на г-н Михайловски, които са цитирани от г-н Струве, се вижда класовият произход на социологическите идеи на народничеството.

Не можем да не възразим срещу една зебележка на г-н Струве по адрес на г-н Михайловски. «Според неговия възглед — казва авторът — не съществуват непреодолими исторически тенденции, които като такива трябва да служат, от една страна, като изходна точка, а от друга — като задължителна граница за целесъобразната дейност на личността и на обществените групи» (11).

Това е език на обективист, а не на марксист (материалист). Между тези понятия (системи от възгледи) има разлика, на която трябва да се спрем, тъй като непълното изясняване на тази разлика е един от основните недостатъци в книгата на г-н Струве и се проявява в повечето от неговите разсъждения.

Обективистът говори за необходимостта на даден исторически процес; материалистът точно констатира дадена обществено-икономическа формация и поражданите от нея антагонистични отношения. Обективистът, доказвайки необходимостта на дадена редица факти, винаги рискува да изпадне в положението на апологет на тези факти; материалистът разкрива класовите противоречия и по този начин определя своята позиция. Обективистът говори за «непреодолими исторически тенденции»; материалистът говори за онази класа, която «завежда» даден икономически строй, създавайки такива и такива форми на противодействие срещу други класи. Следователно материали-

стът, от една страна, е по-последователен от обективиста и по-дълбоко, по-пълно провежда своя обективизъм. Той не само посочва необходимото настъпване на процеса, а изяснява каква именно общественно-икономическа формация дава съдържание на този процес, *коя именно класа* определя тази необходимост. В дадения случай например материалистът не би се задоволил да констатира «непреодолимите исторически тенденции», а би посочил съществуването на известни класи, които определят съдържанието на дадени отношения и изключват възможността да се излезе извън действията на самите производители. От друга страна, материализмът включва, така да се каже, партийност, задължавайки те при всяка оценка на събитие направо и открито да застанеш на позициите на определена обществена група.*

От г-н Михайловски авторът преминава към г-н Южаков, който не представлява нищо самостоятелно и интересно. Г-н Струве съвсем правилно казва за неговите социологически разсъждения, че това са «гръмки думи», «лишени от всякакво съдържание». Заслужава да се спрем на извънредно характерната (за народничеството изобщо) разлика между г-н Южаков и г-н Михайловски. Г-н Струве отбелязва тази разлика, като нарича г-н Южаков «националист», докато г-н Михайловски «винаги е бил съвсем чужд на всякакъв национализъм» и за него, според собствените му думи, «въпросът за народната правда обхваща не само руския народ, а всички трудещи се хора в целия цивилизован свят». Струва ми се, че зад тази разлика се долавя и отражение на двойственото положение на дребния производител, който е прогресивен елемент, тъй като той започва, според сполучливия по случайност израз на г-н Южаков, да се «диференцира от обществото», и реакционен елемент, тъй като се бори да запази своето положение на дребен собственик и се опитва да забави икономическото развитие. Затова именно руското народничество умее да съчетава прогресивните, демократичните черти на доктрината с реакционните, посрещани с одобрение от «Московские Ведомости»¹¹⁴. Що се отнася до реак-

* Конкретни примери за непълно прокарване на материализма от г-н Струве и за неиздържаността на теорията за класовата борба у него ще посочвам по-нататък при всеки отделен случай.

ционните, едва ли някой би могъл да ги изрази по-ясно от г-н Южакков в следната тирада, цитирана от г-н Струве.

«Само селяните винаги и навсякъде са били носители на чистата идея на труда. Очевидно същата идея беше изнесена на арената на съвременната история от така нареченото четвърто съсловие, от градски пролетариат, но видоизмененията, които претърпя нейната същност, са толкова значителни, че селянинът едва ли би познал в нея обикновената основа на своя бит. *Право* на труд, а не свещеният трудов *дълг*, дългът да си изкарваш хляба с пот на чело [ето какво се криело зад «чистата идея на труда»! Чисто крепостническата идея за «дълга» на селянина да си изкарва хляба. . . за да изпълнява своите повинности, така ли? За този «свят» дълг се говори на измъченото и смазано от него *кончел!**]; по-нататък отделяне на труда и възнаграждение за него, цялата тази агитация за справедливо възнаграждение за труда, като че ли самият труд с плодовете си не създава това възнаграждение [«Какво е това?» — пита г-н Струве — «*sancta simplicitas*** или нещо друго?» По-лошо. Това е апотеоз на покорството на закрепения за земята ратай, свикнал да работи за други едва ли не даром]; диференциране на труда от живота в някаква отвлечена (?! П. С.) категория, която се изразява в толкова и толкова часа стоене във фабриката и няма никакво друго (?! П. С.) отношение, никаква връзка с всекидневните интереси на работника [чисто мешчанският страх на дребния производител, който понякога си пати много лошо от съвременната капиталистическа организация, но който от всичко на света най-много се страхува от сериозно движение против тази организация от страна на елементите, окончателно «диференцирали се» от всякаква връзка с нея]; най-сетне, липса на стабилност, на домашно огнище, създадено с труд, постоянно сменяне на трудовото поприще — всичко това е съвсем чуждо на идеята на селския труд. Трудовото огнище, завещано от бащи и деди, трудът, просмукал със своите интереси целия живот и неговата морална основа — любовта към земята,

* Авторът може би не знае — както и подсбава на дребния буржоа, — че западноевропейските трудещи се хора отдавна са надрасли онзи стадий на развитие, когато са искали «право на труд», и сега искат «право на леност», право на почивка от прекомерната работа, която ги осакатява и смазва.

** — свещена простота. *Ред.*

оросявана с потта на много поколения, — всичко това, което е неотделима отличителна черта на селския бит, е съвсем непознато на работническия пролетариат, ето защо, докато животът на последния, макар и трудов, се гради върху буржоазния морал (индивидуалистичен, опиращ се върху принципа на придобитото право), а в най-добрия случай върху отвлечено-философски, основа на селския морал е именно трудът, неговата логика и неговите изисквания» (18). Тук вече изпъкват в чист вид реакционните черти на дребния производител, неговата затьпялост, поради която той вярва, че навеки му е отреден «светият дълг» да бъде конче; неговото «завещано от бащи и деди» угодничество; неговата привързаност към отделното мъничко стопанство, страхът от загубата на което го принуждава да се откаже дори от всякаква мисъл за «справедливо възнаграждение» и да бъде враг на всякаква «агитация» — което, поради ниската производителност на труда и закрепеността на трудещия се за едно място, го прави див и по силата вече на самите стопански условия неизбежно обуславя неговата затьпялост и неговото угодничество. Разрушаването на тези реакционни черти трябва да бъде безусловно признато за заслуга на нашата буржоазия; нейният прогресивен принос се състои именно в това, че тя скъса всички връзки на трудещия се с крепостническите отношения, с крепостническите традиции. Средновековните форми на експлоатация, които бяха прикрити от *личните* отношения на господаря към неговия подчинен, на местния кулак и изкупвач към местните селяни и кустари, на патриархалния «скромни и брадат милионер» към неговите «деца» и които поради това пораждаха ултрареакционни идеи — тези средновековни форми тя замени и продължава да ги заменя с експлоатацията на «разпасания по европейски антрепренъор», с безлична, гола, с нищо неприкрита експлоатация, която точно затова разрушава абсурдните илюзии и мечти. Тя разруши предишната обособеност на селянина («уседналост»), който не искаше, *а и не можеше* да знае нищо друго освен своето парче земя, и като обобществи труда и извънредно много повиши неговата производителност, започна насила да изтласква производителя на арената на обществения живот.

Г-н Струве казва по повод на това разсъждение на г-н Южаков: «По този начин г-н Южаков съвсем ясно документира славянофилските корени на народничеството» (18), и по-нататък, обобщавайки своето изложение на социологическите идеи на народничеството, той добавя, че вярата в «самобитното развитие на Русия» изразява «историческата връзка между славянофилството и народничеството» и че поради това спорът на марксистите с народниците е «естествено продължение на разногласието между славянофилството и западничеството» (29). Струва ми се, че последното положение трябва да бъде ограничено. Безспорно у народниците има извънредно много най-долнопробен шовинизъм (у г-н Южаков например). Безспорно е също, че за онези хора в Русия, които искат да представляват интересите на непосредствените производители, игнорирането на социологическия метод на Маркс и на неговата постановка на въпросите, отнасящи се до непосредствените производители, е равносилно на пълно отчуждение от западната «цивилизация». Но същността на народничеството е по-дълбока: тя не е в учението за самобитността, нито в славянофилството, а в представителството на интересите и идеите на руския дребен производител. Именно поради това сред народниците имаше писатели (и те бяха най-добрите между народниците), които, както отбелязва и г-н Струве, нямаха нищо общо със славянофилството, които дори признаваха, че Русия е тръгнала по същия път, по който върви и Западна Европа. С такива категории като славянофилството и западничеството в никакъв случай не можем да се ориентираме във въпросите на руското народничество. Народничеството отрази един факт в руския живот, който почти липсваше в онази епоха, когато се формираха славянофилството и западничеството, а именно: противоположността между интересите на труда и *капитала*. То отрази този факт през призмата на жизнените условия и интереси на дребния производител и поради това го отрази изопачено, страхливо, като създаде теория, която изнася на преден план не противоречията между обществените интереси, а безплодните упования за друг път на развитие, и наша задача е да поправим тази грешка на народничеството, да покажем коя обществена група може да бъде действителен

представител на интересите на непосредствените производители.

Преминаваме сега към втората глава на книгата на г-н Струве.

Планът на изложението на автора е следният: отначало той посочва по какви общи съображения смятаме материализма за единствено правилен метод на обществената наука; след това излага възгледите на Маркс и Енгелс и накрая прилага получените изводи към някои явления в руския живот. Поради особеното значение на предмета на тази глава ние ще се опитаме по-подробно да анализираме нейното съдържание, отбелязвайки всички онези точки, които предизвикват възражения.

Най-напред авторът напълно правилно посочва, че теорията, свеждаща обществения процес до действията на «живите личности», които «си поставят цели» и «движат събитията», е плод на недоразумение. Никой, разбира се, никога не е имал намерение да приписва «на социалната група самостоятелно, независимо от съставлящите я личности съществуване» (31), но работата е там, че «личността като конкретна индивидуалност е производна на всички живели преди и едновременно с нея личности, т. е. на социалната група» (31). Да поясним мисълта на автора. Историята се прави — разсъждава г-н Михайловски — от «живата личност с всички нейни помисли и чувства». Точно така. Но от какво се определят тези «помисли и чувства»? Може ли сериозно да се защитава мнението, че те се появяват случайно, а не произтичат по необходимост от дадена обществена среда, която служи като материал, като обект на духовния живот на личността и която положително или отрицателно се отразява в нейните «помисли и чувства», в представителството на интересите на една или друга обществена класа? По-нататък: по какви признаци ще преценяваме *реалните* «помисли и чувства» на *реалните* личности? Този признак явно може да бъде само един: *действията* на тези личности, а тъй като става дума само за обществени «помисли и чувства», трябва да добавим още: *обществените действия* на личностите, т. е. *социалните факти*. «Като отделяме социал-

ната група от личността — казва г-н Струве, — подразбираме под първата всички онези многообразни взаимодействия между личностите, които възникват върху почвата на социалния живот и се обективират в обичаите и правото, в нравите и нравствеността, в религиозните представи» (32). С други думи: социологът-материалист, който взема за предмет на своето изследване определени обществени отношения на хората, фактически изследва и реалните *личности*, от чиито действия се формират тези отношения. А социологът-субективист започва разсъждението си уж с «живите личности», но всъщност предварително влага в тези личности такива «помисли и чувства», които той смята за рационални (защото изолирайки своите «личности» от конкретната обществена обстановка, той се лишава от възможността да изследва *действителните* им помисли и чувства), т. е. «започва с утопия», както е принуден да признае г-н Михайловски*. А тъй като самите представи на този социолог за рационалното отразяват (без той да го съзнава) дадена социална среда, окончателните изводи от неговите разсъждения, които му се виждат като «най-чист» продукт на «съвременната наука и съвременните идеи», всъщност изразяват само гледището и интересите на. . . мешчанството.

Последната точка — т. е. че особената социологическа теория за ролята на личността или за субективния метод поставя утопията на мястото на критическото материалистическо изследване — е особено важна и тъй като тя е изпусната от г-н Струве, заслужава да се спрем малко на нея.

Да вземем за илюстрация баналното народническо разсъждение за кустаря. Народникът описва жалкото положение на този кустар, мизерното му производство, безобразната експлоатация от страна на изкупвача, който слага в джоба си лъвския пай от продукта, като оставя за производителя грошове при 16—18-часов работен ден — и прави следното заключение: жалкото равнище на производството и експлоатацията на труда на кустаря са лошите страни на дадените отношения. Но кустарят не е наемен работник; това е добрата страна. Трябва да се

* Сочинения. Т. III, с. 155: «Социологията трябва да започне с известна утопия».

запази добрата страна и да се премахне лошата и за целта да се образува кустарен артел. Ето народническото разсъждение в завършен вид.

Марксистът разсъждава другояче. Запознаването със състоянието на даден занаят буди у него освен въпроса, дали това е добро или лошо, още и въпроса, каква е организацията на този занаят, т. е. как и *защо* отношенията между кустарите в производството на даден продукт са *именно такива, а не други*. И той вижда, че тази организация е стоково производство, т. е. производство на *обособени* производители, свързани помежду си чрез *пазари*. Продуктът на отделния производител, предназначен за чуждо потребление, може да стигне до потребителя и да даде право на производителя да получи друг обществен продукт само като придобие формата на *пари*, т. е. като предварително мине през обществена оценка както по качество, така и по количество. А тази оценка се извършва зад гърба на производителя посредством пазарните колебания. Тези неизвестни на производителя, независещи от него пазарни колебания не могат да не породят неравенство между производителите, не могат да не засилват това неравенство, като разоряват едни и дават в ръцете на други парите — продукта на обществения труд. Оттук е ясна и причината за могъществото на собственика на парите, на изкупвача: тя се състои в това, че сред кустарите, които живеят ден за ден, най-много седмица за седмица, само той е собственик на пари, т. е. на продукта на *минал обществен* труд, който именно в неговите ръце се превръща в *капитал*, в средство за присвояване принадлежащия продукт на другите кустари. Ето защо, заключава марксистът, при такова устройство на общественото стопанство експроприацията и експлоатацията на производителя са съвсем неизбежни, съвсем неизбежно е безимотните да бъдат подчинени на имотните, да съществува противоположност между техните интереси, която дава съдържание на *научното* понятие *борба на класите*. Следователно интересът на производителя ни най-малко не се състои в примиряването на тези противоположни елементи, а — обратно, в развитието на противоположността, в развитието на съзнанието за тази противоположност. Виждаме, че разрастването на стоковото стопанство довежда и у нас, в Русия,

до такова развитие на противоположността: с увеличаването на пазара и разширяването на производството търговският капитал се превръща в индустриален. Машинната индустрия, разрушавайки окончателно дребното особено производство (коренът му вече е подкопан от изкупвача), обобществява труда. Системата Plusmacherei, която в кустарното производство се прикрива от привидната самостоятелност на кустаря и уж случайната власт на изкупвача, сега става ясна и вече нищо не я прикрива. «Трудът», чиято участие в «живота» и при кустарното производство се изчерпваше с това, че подаряваше принадлежащия продукт на изкупвачите, сега окончателно «се диференцира от живота» на буржоазното общество. Това общество най-открито го изтласква, изразявайки без заобикалки залегналия в основата му принцип, че производителят може да получи средства за живот само тогава, когато намери собственик на пари, който ще благоволи да присвоява принадлежащия продукт на неговия труд — и онова, което не можеше да разбере кустарят (и неговият идеолог — народникът), а именно: дълбокия, класовия характер на посочената противоположност — само по себе си става ясно за производителя. Ето защо интересите на кустаря могат да бъдат представлявани само от този прогресивен производител.

Да сравним сега тези разсъждения от гледна точка на социологическия метод.

Народникът уверява, че той е реалист. «Историята се прави от живите личности» и аз, казва той, започвам именно от «чувствата» на кустаря, отрицателно настроен към съвременния ред, и от неговите помисли за създаване на по-добър ред, а марксистът разсъждава за някаква си необходимост и неизбежност; той е мистик и метафизик.

Действително, отговаря този мистик, историята се прави от «живите личности» — и аз, анализирайки въпроса, защо в кустарното производство са се оформили такива, а не други обществени отношения (вие дори не поставяте този въпрос!), анализирах именно това — как «живите личности» са *направили своята история* и продължават да я правят. Разполагах със сигурен критерий, че имам работа с «живи», действителни личности, с действителни помисли и чувства: този критерий се състои в това, че у тях

«помислите и чувствата» са се изразили в действия, създали са определени обществени отношения. Наистина аз никога не казвам, че «историята се прави от живите личности» (защото ми се струва, че това е празна фраза), но като изследвам *действителните* обществени отношения и тяхното *действително* развитие, аз изследвам именно продукта от дейността на живите личности. А вие говорите за «живите личности», но всъщност вземате за изходна точка не «живата личност» с онези «помисли и чувства», които действително се създават от условията на техния живот, от дадената система на производствени отношения, а някаква кукла и тъпчете главата ѝ със собствените си «помисли и чувства». Ясно е, че от такива занимания могат да се родят само невинни мечти; животът остава встрани от вас, а вие — встрани от живота*. Но това още не е всичко: та вижте с какво тъпчете главата на тази кукла и какви мерки проповядвате. Като препоръчвате на трудещите се артела като «път, сочен от съвременната наука и от съвременните нравствени идеи», вие забравяте една малка подробност: цялата организация на нашето обществено стопанство. Не разбирате, че това е капиталистическо стопанство и затова не сте забелязали, че *върху тази почва* всички възможни артели ще си останат съвсем незначителни палиативи, които ни най-малко не ще премахнат нито концентрацията на средствата за производство, включително и на парите, в ръцете на малцинството (тази концентрация е неоспорим факт), нито пълната неоправданост на огромната маса от населението — палиативи, които в най-добрия случай ще издигнат само шепа кустари и редовете на дребната буржоазия. От идеолог на трудещия се вие ставате идеолог на дребната буржоазия.

Да се върнем обаче към г-н Струве. След като посочва безсъдържателността на разсъжденията на народниците за «личността», той продължава: «В това, че социологията наистина се стреми винаги да сведе елементите на индивидуалността до социалните източници, ни убеждава всеки опит да се обясни един или друг важен момент в истори-

* «Практиката я ограничава («възможността за нов исторически път») безпоощадно»; «тя намалява, може да се каже, с всеки изминат ден» (думи на г-н Михайловски, у П. Струве, с. 16). Намалява, разбира се, не «възможността», която никога не е съществувала, а илюзиите. И добре правят, че намаляват.

ческата еволюция. Когато работата стигне до «историческата личност», до «великия човек», винаги се появява стремеж той да се изтъкне като «носител» на духа на известна епоха, като представител на своето време, да се представят неговите действия, неговите успехи и неуспехи като закономерен резултат от цялото предходно развитие на нещата» (32). Тази обща тенденция на всеки опит да се обяснят социалните явления, т. е. да се създаде обществена наука, «намери ярък израз в учението за класовата борба като основен процес на обществената еволюция. След като личността бе изключена от сметката, трябваше да се намери друг елемент. Този елемент се оказва социалната група» (33). Г-н Струве е напълно прав, като посочва, че теорията за класовата борба един вид довежда до край общия стремеж на социологията да свежда «елементите на индивидуалността до социалните източници». Нещо повече: теорията за класовата борба за пръв път прокарва този стремеж толкова пълно и последователно, че издига социологията до степен на наука. Това бе постигнато чрез материалистическото определение на понятието «група». Само по себе си това понятие е още твърде неточно и произволно; като критерий за разграничаване на «групите» може да се използват и религиозните, и етнографските, и политическите, и юридическите, и т. н. явления. Не съществува строго определен признак, по който във всяка от тези области да се разграничават едни или други «групи». А теорията на класовата борба е огромна придобивка на обществената наука именно поради това, че съвсем точно и определено установява методите за свеждане на индивидуалното към социалното. Първо, тази теория изработи понятието *обществено-икономическа формация*. Като взе за изходна точка основния за всяко човешко общество факт — начина на добиване на средства за живот, тя постави във връзка с него онези отношения между хората, които се формират под влияние на дадените начини за добиване на средства за живот, и посочи, че системата от тези отношения («производствени отношения» според терминологията на Маркс) е *основата* на обществото, която се облича в политико-юридически форми и известни течения на обществената мисъл. Всяка такава система от производствени отношения според теорията

на Маркс е отделен социален организъм, който си има специфични закони на своето зараждане, функциониране и преминаване в по-висша форма, на превръщане в друг социален организъм. Тази теория приложи в социалната наука обективния, общонаучен критерий на повторимостта, чиято приложимост в социологията се отричаше от субективистите. Те разсъждаваха именно така, че социалните явления, поради огромната им сложност и разнообразие, не могат да се изследват, ако не се отделят важните от маловажните, а за да се отделят, е необходимо гледището на «критически мислещата» и «нравствено развитата» личност — по този начин те благополучно стигнаха до превръщане на обществената наука в назидания на еснафския морал, образци на който видяхме у г-н Михайловски, философствуваш за нецелесъобразността на историята и за пътя, озарен от «светлината на науката». Теорията на Маркс подрязва корена именно на разсъжденията от този род. Вместо важното от маловажното тя разграничава икономическата структура на обществото като *съдържание* от политическата и идейната *форма*: самото понятие икономическа структура бе точно разяснено чрез опровергаване възгледа на предишните икономисти, които виждаха закони на природата там, където има само закони на отделна, исторически определена система на производствени отношения. На мястото на разсъжденията на субективистите за «обществото» изобщо, разсъждения безсъдържателни, които не надхвърлят рамките на мешчанските утопии (защото не бе изяснена дори възможността за обобщаване на най-различните социални отношения в социални организми от особен вид) — бе поставено *изследването* на определени форми на общественото устройство. Второ, действията на «живите личности» в рамките на всяка такава общественно-икономическа формация — безкрайно разнообразни действия, които на пръв поглед не се поддават на никаква систематизация — бяха обобщени и сведени до действия на групи личности, различаващи се помежду си по ролята, която играят в системата на производствените отношения, по условията на производството и следователно по условията на своята жизнена обстановка, по интересите, които се определят от тази обстановка — с една дума, до действия на *класи*. борбата

между които определя развитието на обществото. С това бе опроверган детински наивният, чисто механически възглед за историята, присъщ на субективистите, които се задоволяваха с нищо незначещото твърдение, че историята се прави от живите личности, без да се интересуват от каква социална обстановка и как именно се обуславят техните действия. Субективизмът беше изместен от възгледа за социалния процес като естественоисторически процес — възглед, без който, разбира се, не би могло да има обществена наука. Г-н Струве много правилно посочва, че «игнорирането на личността в социологията или, по-точно, отстраняването ѝ от социологията всъщност е частен случай на стремежа към научно познание» (33), че «индивидуалности» съществуват не само в духовния, но и във физическия свят. Цялата работа е там, че във физическия свят «индивидуалностите» много отдавна са приведени към известни общи закони, а за социалната област това беше твърдо установено едва от теорията на Маркс.

Следващото възражение на г-н Струве против социологическата теория на руските субективисти се състои в това, че освен всички приведени по-горе аргументи — «социологията в *никакой* случай не може да признае за първичен факт онова, което ние наричаме индивидуалност, тъй като самото понятие индивидуалност (неподлежаща на понататъшно обяснение) и съответстващият му факт са резултат от дълъг социален процес» (36). Това е много вярна мисъл и ние трябва да се спрем на нея, още повече че в аргументацията на автора има някои неправилни неща. Той привежда възгледите на Зимел, който в съчинението си «За социалната диференциация» доказва пряката зависимост между развитието на индивидуалността и диференцирането на групата, в която влиза тази личност. Г-н Струве противопоставя това положение на теорията на г-н Михайловски за обратната зависимост между развитието на индивидуалността и диференциацията («разнородността») на обществото. «В недиференцирана среда — възразява г-н Струве — индивидът ще бъде «хармонически цялостен». . . в своето «еднообразие и безличност». «Реалната личност не може да бъде «съвкупност от всички черти, свойствени на човешкия организъм изобщо», просто защото едно толкова пълно съдържание надхвърля силите

на реалната личност» (38—39). «За да може личността да бъде диференцирана, тя трябва да се намира в диференцирана среда» (39).

Оттук не е ясно как именно поставя въпроса Зимел и как се аргументира. Но и у г-н Струве постановката на въпроса страда от същия недостатък, както и у г-н Михайловски. Абстрактното разсъждение за зависимостта на развитието (и благосъстоянието) на индивидуалността от диференциацията на обществото е абсолютно ненаучно, тъй като не може да се установи някакво съотношение, валидно за всяка форма на обществено устройство. Самото понятие «диференциация», «разнородност» и т. н. получава съвсем различно значение в зависимост от конкретната социална обстановка, за която се отнася. Основната грешка на г-н Михайловски се състои именно в абстрактния догматизъм на разсъжденията му, в неговите опити да обхване «прогреса» изобщо, вместо да изследва конкретния «прогрес» на някоя конкретна обществена формация. Когато г-н Струве му противопоставя своите общи положения (цитираните по-горе), той повтаря грешката на г-н Михайловски, защото не изобразява и не изяснява конкретния прогрес, а се пренася в сферата на мъглявите и голословни догми. Да вземем един пример: «Хармоничната цялост на индивида по съдържание се определя от степента на развитие, т. е. на диференциация на групата» — казва г-н Струве, поставяйки тази фраза в курсив. Какво обаче трябва да разбираме тук под «диференциация» на групата? Премахването на крепостното право засили ли тази «диференциация» или я отслаби? Г-н Михайловски решава въпроса във втория смисъл («Що е прогрес?»); г-н Струве вероятно би го решил в първия — позовавайки се на засилването на общественото разделение на труда. Единият има предвид премахването на съсловните различия; другият — създаването на икономически различия. Както виждате, терминът е толкова неопределен, че може да се натъкмява към противоположни неща. Още един пример. Бихме могли да приемем прехода от капиталистическата манифактура към едрата машинна индустрия за намаляване на «диференциацията», тъй като детайлното разделение на труда между специализираните работници се прекратява. Но същевременно не може да

има съмнение, че условията за развитие на индивидуалността са много по-благоприятни (за работника) именно в този случай. Изводът оттук е, че самата постановка на въпроса е неправилна. Авторът сам признава, че съществува и антагонизъм между личността и групата (за което именно говори Михайловски). «Но животът — прибавя той — никога не се състои от абсолютни противоречия: в него всичко *тече* и е *относително* и същевременно всички отделни страни се намират в постоянно взаимодействие» (39). Ако е така, защо тогава трябва да се изтъкват абсолютните съотношения между групата и личността? — съотношения, които не се отнасят до строго определен момент в развитието на определена обществена формация? защо цялата аргументация да не се отнесе към въпроса за конкретния процес на еволюцията на Русия? Авторът прави опит да постави въпроса по такъв начин и ако той беше проявил последователност, аргументацията щеше да спечели много. «Само разделението на труда — това грехопадение на човечеството според учението на г-н Михайловски — създаде условия за развитие на онази «личност», в името на която г-н Михайловски основателно протестира срещу съвременните форми на разделение на труда» (38). Превъзходно казано; само че вместо «разделение на труда» трябваше да се каже «капитализъм» и дори още по-конкретно: *руски капитализъм*. Прогресивното значение на капитализма се състои именно в това, че той разруши предишните ограничени условия за живот на човека, които пораждаха духовна тъпота и не даваха възможност на производителите да вземат в ръцете си своята съдба. Огромното развитие на търговските връзки и на световния обмен, постоянните придвижвания на огромни маси от населението разкъсаха съществуващите от паметвека връзки на рода, семейството, териториалната община и създадоха онова разнообразие на развитието, «разнообразие на талантите, богатство на обществените отношения»*, което играе толкова голяма роля в най-новата история на Запада. В Русия този процес се прояви с пълна сила в следреформената епоха, когато старинните форми на труда се рушаха с огромна бързина и първо място зае

* К. Marx, «Der achtzehnte Primatire». S. 98. u. s. w. [К. Маркс. «Осемнадесети брюмер», с. 98 и сл. Рсд.]¹¹⁸.

покупко-продажбата на работната сила, която откъсваше селянина от патриархалното полукрепостническо семейство, от затъпяващата обстановка на селото и заменяше полукрепостническите форми на присвояване на свръхстойността с чисто капиталистически форми. В социалната област този икономически процес се отрази в «общ подем на съзнанието за собствената личност», в изтласкването на помешчическата класа от «обществото» от страна на различниците, в разгорещената война на литературата против безсмислените средновековни ограничения на личността и т. н. Народниците едва ли ще възразят, че именно следреформена Русия донесе този подем на съзнанието за собствената личност, на чувството за лично достойнство. Но те не си задават въпроса — какви материални условия доведоха до това. При крепостното право, разбира се, не можеше да съществува нищо подобно — и народникът приветствува «освободителната» реформа, без да забелязва, че изпада в същия късоглед оптимизъм, както буржоазните историци, за които Маркс казва, че те гледат на селската реформа през *clairobscur** на «еманципацията», без да забелязват, че тази «еманципация» просто заменя една форма с друга, заменя феодалния принадлеен продукт с буржоазната принадлеена стойност. Съвсем същото беше и у нас. И именно системата на «стародворянското» стопанство, която приковаваше населението на определено място, разделяше го на малки групи, подчинени на отделни «владетели», и потискаше личността. По-нататък, именно капитализмът изтръгна личността от всички крепостни окови и я постави в самостоятелни отношения към пазара, като я направи стокопритежател (а като такъв — равен на всеки друг стокопритежател) и засили съзнанието за собствената личност. Ако господата народниците фарисейски се ужасяват, когато им се говори за прогресивността на руския капитализъм, това е само защото те не се замислят по въпроса за материалните условия на онези «блага на прогреса», които са знаменне на следреформена Русия. Ако г-н Михайловски започва своята «социология» от «личността», протестираща срещу руския капитализъм като случайно и временно отклонение

* — завоалираност. Ред.

ние на Русия от правилния път, той още с това се оборва сам, защото не разбира, че именно капитализмът създаде условията, които направиха възможен този протест на личността. От този пример още веднъж виждаме от какво изменение се нуждае аргументацията на г-н Струве. Въпросът би трябвало да се постави изцяло върху почвата на руската действителност, да се изясни онова, което е, и защо е именно така, а не иначе: не току-тъй народниците изграждат цялата си социология върху разсъждения за онова, което «може да бъде», а не върху анализа на действителността; те не можеха да не виждат, че действителността безпощадно руши техните илюзии.

Авторът завършва анализа на теорията за «личностите» със следната формулировка: «за социологията личността е функция на средата», «личността тук е формално понятие, съдържанието на което се разкрива чрез изследване на социалната група» (40). Това противопоставяне особено добре подчертава противоположността между субективизма и материализма: като разсъждаваха за «личността», субективистите определяха *съдържанието* на това понятие (т. е. «помислите и чувствата» на тази личност, нейните социални действия) *a priori*, т. е. подменяха «изследването на социалната група» със своите утопии.

Друга «важна страна» на материализма — продължава г-н Струве — «се състои в това, че икономическият материализъм подчинява идеята на факта, съзнанието и онова, което трябва да бъде — на битието» (40). Разбира се, «подчинява» в дадения случай означава, че им се отрежда подчинено място при обясняването на обществените явления. Субективистите-народници правят точно обратното: в своите разсъждения те изхождат от «идеалите», като изобщо не се замислят, че тези идеали могат да бъдат само известно отражение на действителността и следователно трябва да бъдат проверени чрез фактите, да бъдат сведени към фактите. — Всъщност, ако не поясним тази мисъл, народникът няма да я разбере. Как така — мисли си той — идеалите трябва да осъждат фактите, да посочват как да се изменят те, да проверяват фактите, а не да бъдат проверявани чрез фактите. А за народника, свикнал да витае в облаци, това е примиряване с факта. Да обясним какво имаме предвид.

Наличието на «работа не за себе си, а за друг», наличието на експлоатация винаги ще поражда както у самите експлоатирани, така и у отделни представители на «интелигенцията» идеали, противоположни на тази система.

Тези идеали са извънредно ценни за марксиста; именно въз основа на тях той полемизира с народничеството, полемизира изключително по въпроса за формирането на тези идеали и осъществяването им.

За народника е достатъчно да констатира факта, който поражда такива идеали, след това да посочи законността на идеала от гледна точка на «съвременната наука и съвременните нравствени идеи» [при което той не разбира, че тези «съвременни идеи» означават само отстъпка от страна на западноевропейското «обществено мнение» пред зараждащата се нова сила] и накрая да апелира към «обществото» и «държавата»: осигурете, запазете, организирайте!

Марксистът изхожда от същия идеал, но той го сверява не със «съвременната наука и съвременните нравствени идеи»*, а със *съществуващите класови противоречия*, и поради това го формулира не като искане на «науката», а като искане на тази и тази класа, което се поражда от такива и такива обществени отношения (подлежащи на обективно изследване) и може да бъде постигнато само по такъв и такъв начин вследствие на такива и такива свойства на тези отношения. Ако не сведем *по такъв начин* идеалите към фактите, тези идеали ще си останат невинни пожелания без всякакви шансове да бъдат възприети от масата и следователно да бъдат осъществени.

И така, след като посочва общите теоретически положения, поради които трябва да признаем материализма за единствено правилен метод на обществената наука, г-н Струве излага възгледите на Маркс и Енгелс, цитирайки предимно съчиненията на последния. Тази част на книгата е извънредно интересна и поучителна. Изключително верни са думите на автора, че «никъде не се сблъскваме с такова неразбиране на Маркс, както у руските публици-

* В книгата си «Herrn E. Dührings Demwältzung der Wissenschaft» («Превратът на науката, извършен от г-н О. Дюринг». *Ред.*) Енгелс извънредно точно отбелязва, че да сверяваш своето понятие не с факта, който то отразява, а с друго понятие, отражение на друг факт, е стар психологически метод.¹¹⁶

сти» (44). Като пример се посочва преди всичко г-н Михайловски, който вижда в «историко-философската теория» на Маркс само изясняване на «генезиса на капиталистическия строй». Г-н Струве с пълно право протестира срещу това. Действително, това е във висша степен характерен факт. Г-н Михайловски много пъти е писал за Маркс, но никога не е обелил зъб за отношението между *метода на Маркс* и «субективния метод в социологията». Г-н Михайловски пише за «Капиталът», изразява своята «солидарност» (?) с икономическата доктрина на Маркс, но не споменава нищо например за това, дали руските субективисти не си служат с метода на Прудон, който иска да преустрои стоковото стопанство съобразно със своя идеал за справедливост.* По какво се различава този критерий (за справедливост — *justice éternelle*) от критерия на г-н Михайловски: «съвременната наука и съвременните нравствени идеи»? И защо г-н Михайловски, който винаги толкова енергично протестира срещу отъждествяването на метода на обществените науки с метода на естествените науки, не възразява против твърдението на Маркс, че методът на Прудон е също така абсурден, както ако химикът би пожелал, вместо «да изследва действителните закони на обмяната на веществата», да преустрои тази обмяна по законите на «сродството»? защо не възразява против възгледа на Маркс, че социалният процес е «естествено-исторически процес»? Това не може да се обясни с непознаване на литературата: очевидно причината е в пълното неразбиране или нежелание да се разберат нещата. Г-н Струве пръв, струва ми се, в нашата литература заяви това — и в това е голямата му заслуга.

Да преминем сега към онези изказвания на автора по повод на марксизма, които предизвикват критика. «Не можем да не признаем — казва г-н Струве, че *чисто философското обосноваване* на това учение още не е дадено и че то още не се е справило с огромния конкретен материал, какъвто представлява световната история. Явно е необходимо да бъдат преразгледани фактите от гледището на новата теория; необходима е критика на теорията въз основа на фактите. Може би много едностранчивости и

* «Das Kapital», I. B., 2-te Aufl., S. 62, Anm. 38 («Капиталът», Т. I, 2-ро изд., с. 62, бел. 38. *Ред.*)¹⁷

твърде прибързани обобщения ще бъдат отхвърлени» (46). Не е съвсем ясно какво разбира авторът под «чисто философско обоснование»? От гледището на Маркс и Енгелс философията няма никакво право на отделно, самостоятелно съществуване и нейният материал се отнася към различните отрасли на положителната наука. Така че под философско обоснование можем да разбираме или съпоставянето на нейните предпоставки с твърдо установените закони на другите науки [и г-н Струве, че сам признава, че дори и положенията на психологията ни карат да се откажем от субективизма и да приемем материализма], или опита от прилагането на тази теория. А в това отношение ние имаме изявлението на самия г-н Струве: че «материализмът винаги ще си запази заслугата, че е дал дълбоко научно, наистина *философско* (курсивът е на автора) тълкуване на цяла редица (това NB) исторически факти от огромно значение» (50). В това изявление авторът признава, че материализмът е единственият научен метод на социологията и поради това, разбира се, е необходимо «да бъдат преразгледани фактите» от това гледище, особено да се преразгледат фактите от руската история и действителност, толкова усърдно изопачавани от руските субективисти. Що се отнася до последната бележка за възможните «едностранчивости» и «твърде прибързани обобщения», ние няма да се спираме на тази обща и поради това неясна бележка, а направо ще преминем към една от онези поправки, които «незаразеният от ортодоксията» автор прави в «твърде прибързаните обобщения» на Маркс.

Става въпрос за държавата. Отричайки държавата, «Маркс и неговите последователи» «отишли» «твърде далеч в критиката срещу *съвременната държава*» и изпаднали в «едностранчивост». «Държавата — поправя г-н Струве тази крайност — е преди всичко *организация на реда*; а организация на господството (класово) тя става в обществото, в което подчиняването на едни групи от други се обуславя от неговата икономическа структура» (53). Родовият бит, според автора, е познавал държава, която ще остане да съществува и след унищожаване на класите, тъй като признак на държавата е принудителната власт.

Можем само да се чудим, че авторът с такава поразителна липса на аргументи критикува Маркс от своето про-

фесорско гледище. Преди всичко той съвсем неправилно вижда отличителния признак на държавата в принудителната власт: принудителна власт има във всяка човешка общност — и при родовия строй, и в семейството, но тук няма държава. «Съществен признак на държавата — казва Енгелс в съчинението, от което г-н Струве е взел цитата за държавата — е публичната власт, отделена от масата на народа» ([«Ursprung der Familie u. s. w.», 2-te Aufl., S. 84*; руски прев., с. 109¹¹⁸], а малко преди това той говори за учредяването на навкрарии¹¹⁹, което «подкопавало родовия строй двойко: първо, то е създавало публична власт (öffentliche Gewalt — в руския превод е предадено невярно: обществена сила), която вече не се покривала чисто и просто със съвкупността на въоръжения народ» (ib., ** S. 79; руски прев., с. 105¹²⁰). И така, признак на държавата е наличието на особена класа от хора, в ръцете на която се съсредоточава *властта*. Никой, разбира се, не би могъл да каже, че общината, в която за «организацията на реда» последователно отговарят *всички* нейни членове, е държава. По-нататък, разсъжденията на г-н Струве за съвременната държава са още по-несъстоятелни. Да се казва, че тя е «преди всичко (sic!?!) организация на реда», значи да не се разбира една от най-важните точки в теорията на Маркс. Особеният слой, в ръцете на който се намира властта в съвременното общество, е бюрокрацията. Непосредствената и най-тясна връзка на този орган с господстващата в съвременното общество класа на буржоазията проличава и от историята (бюрокрацията е била първото политическо оръдие на буржоазията против феодалите, изобщо против представителите на «стародворянския строй», първата поява на арената на политическото господство не на благородниците-земевладелци, а на разночинците, на «мешчанството»), и от самите условия на образуване и комплектуване на тази класа, в която имат достъп само «излезлите от народа» буржоа и която е свързана с тази буржоазия чрез хиляди извънредно здрави нишки***. Грешката на автора става още по-досадна по-

* «Произход на семейството и т. н.», 2-ро изд., с. 84. *Ред.*

** — *ibidem* — пак там. *Ред.*

*** Св. К. Маркс. «Bürgerkrieg in Frankreich», S. 23 (Lpz. 1876) (К. Маркс. «Гражданската война във Франция», с. 23, Лайпциг, 1876. *Ред.*) и «Der achtzehnte Brumaire», S. 45—46 (Hmb. 1885) («Осемнадесети брумър», с. 45—46.

ради това, че именно руските народници, против които той е имал доброто намерение да се опълчи, нямат понятие за това, че всяка бюрокрация и по своя исторически произход, и по своя съвременен източник, и по своето предназначение представлява чисто и изключително буржоазна институция, към която от позициите на интересите на производителя могат да се обръщат само идеолозите на дребната буржоазия.

Заслужава да се спрем малко и на отношението на марксизма към етиката. На с. 64—65 авторът привежда прекрасното разяснение, направено от Енгелс, на отношението на свободата към необходимостта: «Свободата е разбиране на необходимостта»¹²². Детерминизмът не само не предполага фатализъм, а, напротив, именно той създава почва за разумно действие. Към това не можем да не добавим, че руските субективисти не успяха да вникнат дори в един толкова елементарен въпрос, какъвто е въпросът за свободата на волята. Г-н Михайловски безпомощно се заплете, смесвайки детерминизма с фатализма, и намери изход. . . като седна между два стола: понеже не желаше да отрече законосъобразността, той твърдеше, че свободата на волята е факт на нашето съзнание (всъщност това е идея на Миртов, от когото я възприел г-н Михайловски) и поради това може да служи за основа на етиката. Ясно е, че приложения към социологията, тези идеи не можеха да дадат нищо друго освен утопия или празно морализаторство, игнориращо борбата на класите, която се води в обществото. Ето защо не можем да не се съгласим и с основателното твърдение на Зомбарт, че «в самия марксизъм от начало до край няма нито зрънце етика»: в теоретическо отношение той подчинява «етическото гледище» на «принципа на причинността»; а в практическо — го свежда до класовата борба.

Г-н Струве допълва изложението на материализма с оценка от материалистическо гледище на «двата фактора, които играят твърде важна роля във всички народнически построения» — «интелигенцията» и «държавата» (70).

Хамбург, 1885. *Ред.*)¹²²: «Материалният интерес на френската буржоазия най-точно се прелята със запазването на този широк и широко разклоняващ се механизъм [става дума за бюрокрацията]. Тук тя пласира своето излишно население и извлича под формата на държавна заплата онова, което не е могла да получи под формата на печалба, лихви, ренти и хонорари.»

Върху тази оценка също е повлияла «неортодоксалността» на автора, отбелязана по-горе по повод на неговия обективизъм. «Щом. . . изобщо всички обществени групи представляват реална сила само доколкото. . . съвпадат с обществените класи или се присъединяват към тях, «безсъсловната интелигенция» явно не е реална обществена сила» (70). В абстрактен теоретически смисъл авторът, разбира се, е прав. Той се хваща, така да се каже, за думата на народниците. Вие казвате, че интелигенцията трябва да насочи Русия по «други пътища» — но вие не разбирате, че без да се присъедини към някоя класа, тя е нула. Вие се хвалите, че руската безсъсловна интелигенция винаги се е отличавала с «чистота» на идеите — обаче именно поради това тя винаги е била безсилна. Критиката на автора се изчерпва със съпоставяне на абсурдната народническа *идея* за всемогъществото на интелигенцията и собствената му, напълно правилна *идея* за «бессилието на интелигенцията в икономическия процес» (71). Но само това съпоставяне не е достатъчно. За да говорим за руската «безсъсловна интелигенция» като за особена група в руското общество, която е толкова характерна за цялата следреформена епоха — епоха на окончателно изтласкване на дворянина от различинеца, — която безспорно играеше и продължава да играе известна историческа роля, за тази цел е необходимо да съпоставим идеите, а още повече програмите на нашата «безсъсловна интелигенция» с *положението и интересите на дадените класи на руското общество*. За да не ни заподозрат в пристрастие, ние няма сами да направим това съпоставяне, а ще се позовем на онзи народник, чиято статия бе коментирана в I глава. От всички негови отзиви произтича един съвсем определен извод: руската напредничава, либерална, «демократична» интелигенция е била буржоазна интелигенция. «Безсъсловността» ни най-малко не изключва класовия произход на идеите на интелигенцията. Винаги и навсякъде буржоазията е въставала против феодализма в името на безсъсловността — и у нас против стародворянския, съсловния строй се обяви безсъсловната интелигенция. Винаги и навсякъде буржоазията се е обявявала против отживелите съсловни рамки и други средновековни институции в името на целия «народ», класовите противо-

речия сред които бяха още неразвити, и тя както на Запад, така и в Русия, беше права, тъй като критикуваните институции наистина притесняваха *всички*. Щом на съсловността в Русия бе нанесен решителен удар (1861), веднага прелича антагонизмът сред самия «народ», а едновременно и по силата на това — и антагонизмът сред безсъсловната интелигенция между либералите и народниците, идеолози на селяните (сред които първите руски идеолози на непосредствените производители не виждаха, а и не можеха още да видят образуването на противоположни класи). По-нататък икономическото развитие доведе до по-пълно разкриване на социалните противположности в руското общество, наложи да се признае фактът, че селяните се разслояват на селска буржоазия и пролетариат. Народничеството вече почти напълно се превърна в идеология на дребната буржоазия и отдели марксизма от себе си. Поради това руската «безсъсловна интелигенция» представлява «реална обществена сила», *тъй като тя застъпва общобуржоазните интереси**. Ако въпреки това тази сила не успя да създаде подходящи за защищаваните от нея интереси институции, не успя да преобрази «атмосферата на съвременната култура на Русия» (г-н В. В.), ако «активният демократизъм в епохата на политическата борба» се смени с «обществена индиферентност» (г-н В. В. в «Неделя», 1894 г., № 47) — причината за това се крие не само в мечтателния характер на нашата «безсъсловна интелигенция», а главно в положението на онези класи, от които тя произлизаше и от които черпеше сила, в тяхната двуличност. Безспорно е, че в руската «атмосфера» имаше много минуси за тях, но тя им даваше и известни плюсове.

В Русия особено голяма е историческата роля на онези класа, която според народниците не е носител на «чистата идея на труда»; нейната «активност» не може да се приписи с «есетра с хрян». Ето защо изтъкването ѝ от страна

* Дребнобуржоазният характер на огромната част от народническите пожелания бе отбелязан в I глава. Пожеланията, за които не важи тази характеристика (като «обобществяването на труда»), в съвременното народничество вече заемат съвсем миниатюрно място. И «Русское Богатство» (1893, № 11—12, ст. на Южаков «Въпроси на икономическото развитие на Русия»), и г-н В. В. («Очерки теоретической экономии», СПб. 1895) протестира срещу «суровия» отзив на г-н Н.-он (израз на г-н Южаков) за изтъкването панацея — кредитите, разширяването на земевладението, преселванията и т. н.

на марксистите не само не «прекъсват демократичната нишка», както ни уверява г-н В. В., който се специализира в измисляне на най-невероятни глупости по адрес на марксистите, а, напротив, подхваща тази «нишка», която индиферентното «общество» изпуска от ръцете си, настоява тя да се развива и укрепва, да се доближи до живота.

С непълната оценка на интелигенцията у г-н Струве е свързана и не напълно сполучливата формулировка на следното положение. «Трябва да се докаже — казва той, — че разлагането на стария икономически строй е неизбежно» (71). Първо, какво разбира авторът под «стар икономически строй»? Крепостничеството ли? — но неговото разлагане няма защо да се доказва. — Или «народното производство»? — но той самият казва по-нататък, и то съвсем правилно, че това словосъчетание «не отговаря на никакво реално историческо явление» (177), че това, с други думи, е мит, тъй като след отменянето на «крепостното право» у нас ускорено започна да се развива стоковото стопанство. Вероятно авторът е имал предвид онзи стадий в развитието на капитализма, когато той още не се е освободил напълно от средновековните институции, когато търговският капитал още е силен и дребното производство все още се запазва за голяма част от производителите. Второ, в какво авторът вижда критерия за тази неизбежност? В господството на дадени класи? В свойствата на дадената система на производствени отношения? И в двата случая въпросът се свежда до *констатиране на наличието* на едни или други (капиталистически) отношения; въпросът се свежда до *констатиране на факта* и той в никой случай не трябваше да се пренася в областта на разсъжденията за бъдещето. Подобни разсъждения би следвало да се оставят като монопол на господа народниците, които търсят «други пътища за отечеството». Още на следващата страница авторът сам казва, че всяка държава е «израз на господството на известни обществени класи», че е «нужно преразпределяне на социалната сила между отделните класи, за да промени държавата из основи своя курс» (72). Всичко това е напълно вярно и много точно бие по народниците, а съобразно с това би следвало въпросът да се постави по друг начин: трябва да се докаже *наличието* (не «неизбежността

на разлагането» и т. н.) на капиталистически производствени отношения в Русия; трябва да се докаже, че и руски данни потвърждават закона, че «стоковото стопанство е капиталистическо стопанство», т. е. че и у нас стоковото стопанство навсякъде прераства в капиталистическо; трябва да се докаже, че навсякъде господствуват отношения, които по своята същност са буржоазни, че именно господството на тази класа, а не прословутите народнически «случайности» или «политиката» и т. н. предизвикват освобождаването на производителя от средства за производство, и това, че той навсякъде работи за друг.

С това ще завършим анализа на първата част от книгата на г-н Струве, която има общ характер.

Г Л А В А III

ПОСТАНОВКАТА НА ИКОНОМИЧЕСКИТЕ ВЪПРОСИ У НАРОДНИЦИТЕ И У Г-Н СТРУВЕ

След като свършва със социологията, авторът преминава към «по-конкретни икономически въпроси» (73). При това той смята за «естествено и закононо» да започне с «общи положения и исторически справки», с «безспорни, установени от общочовешкия опит предпоставки» — както се казва в предговора.

Не можем да не отбележим, че този метод страда от същата абстрактност, която бе отбелязана от самото начало като основен недостатък на разглежданата книга. В онези глави, към които преминаваме сега (трета, четвърта и пета), този недостатък е довел до две нежелателни последици. От една страна, той е отслабил определените теоретически положения, с които авторът се противопоставя на народниците. Г-н Струве разсъждава *изобщо*, рисува преминаването от натуралното към стоковото стопанство, посочва, че в света в повечето случаи това е ставало така и така, като прави по някоя бегла забележка и за Русия, включвайки я в общия процес на «историческото развитие на стопанския бит». Безспорно включването ѝ е напълно закононо и «историческите справки» на автора са съвсем необходими за критиката срещу народничеството, което представя неправилно не само руската история. Би тряб-

вало обаче тези положения да се изкажат по-конкретно, да се противопоставят по-определено на доводите на народниците, които отричат закономерността на разпространето на общия процес и върху Русия; би трябвало народническото разбиране на руската действителност да се съпостави със становището на марксистите, които *другояче* разбират *същата* действителност. От друга страна, абстрактният характер на разсъжденията на автора води до незавършеност на неговите положения, до това, че той правилно посочва наличието на един или друг процес, но не анализира кои класи са се формирали при това, кои класи са били носители на процеса и са засенчвали другите, подчинени на тях слоеве на населението; с една дума, обективизмът на автора тук не стига до материализъм — в споменатото по-горе значение на тези термини*.

Доказателства за тази оценка на посочените глави от съчинението на г-н Струве ще приведем веднага, като анализираме отделни, най-важни положения.

Извънредно вярна е забележката на автора, че «в руската история, едва ли не от първите страници, срещаме зависимостта (юридическа и икономическа) на непосредствените производители от господарите като исторически спътник на идилията на «народното производство»» (81). В епохата на натуралното стопанство селянинът е бил заробен от земевладелеца, той е работел не за себе си, а за болярина, за манастира, за помещика — и г-н Струве с пълно право противопоставя този *исторически факт* на приказките на нашите самобитни социолози, че «средствата за производство са принадлежали на производителя» (81). Тези приказки са едно от онези изгодни за мешчанската утопия изопачения на руската история, на които народни-

* Между другото Маркс посочва това съотношение между обективизма и материализма в предговора към съчинението си «Der achtzehnte Brumaire des Louis Bonaparte» («Осемнадесети брюмер на Луи Бонапарт». *Ред.*) Маркс казва, че за същото това историческо събитие е писал и Прудон («*Coup d'état* (Превратът. *Ред.*)), и по следния начин противопоставя неговото и своето гледище:

«Прудон от своя страна се стреми да представи държавния преврат [от 2-ри дек.] като резултат от предшестващото историческо развитие. Но под неговата ръка историческата конструкция на държавния преврат се превръща в историческа апология на героя на този преврат. По този начин той изпада в грешката на нашите така наречени *обективни* историци. Аз, напротив, доказвам по какъв начин *класовата борба* във Франция е създала условията и обстоятелствата, които дадоха възможност на тази посредствена и смешна личност да изиграе ролята на герой» (Vorwort)¹²³.

ците винаги са били толкова щедри. Като се бояха да погледнат открито действителността и да нарекат това потисничество с истинското му име, те се обръщаха към историята и представяха нещата така, сякаш принадлежността на средствата за производство на производителя е била «вековечно» начало, «вековна основа» на селския труд и съвременната експроприация на селяните поради това се обяснявала не с това, че феодалният припадък продукт се сменя от буржоазната свръхстойност, не с капиталистическата организация на нашето общество стопанство, а със случайно избраната погрешна политика, с временното «отклонение от пътя, предначертан от целия исторически живот на нацията» (г-н Южаков, цитирано от П. Струве, с. 15). И те не се срамуваха да разказват тези глупави приказници за една страна, където съвсем наскоро се прекрати* крепостническата експлоатация на селското население в най-груби, азиатски форми, при които не само че средствата за производство не принадлежаха на производителя, но и самите производители бяха почти «средство за производство». Г-н Струве много уместно противопоставя на този «сладникав оптимизъм» резкия отзив на Салтиков за връзката между «народното производство» и крепостното право, за това, че «изобилието» в епохата на «вековните основи» се «стичаше само в ръцете на [забележете] потомците на лейбкомпанците¹²⁴ и на разните дружинници» (83).

Ще отбележим освен това следната бележка на г-н Струве, която конкретно се отнася до конкретни факти от руската действителност и съдържа извънредно правилна мисъл. «Когато производителите започват да работят не за местния, строго разграничен, а за отдалечен и неопределен пазар и се развива конкуренцията, борба за пазар, тези условия довеждат до технически прогрес. . . Щом е възможно разделение на труда, то трябва да се осъществи колкото може по-широко, но преди производството да се реорганизира в техническо отношение, влиянието на новите условия за размяна (пласмент) ще се прояви в това,

* Дори още не може да се каже, че е прекратена окончателно. От една страна, имаме плащанията по откупа (а известно е, че в него влезе не само цената на земята, но и откупването от крепостното право); от друга страна на пример, отработването за «отрязаните земи» е пряка отживелица от феодалния начин на производство.

че производителят ще изпадне в икономическа зависимост от търговеца (изкупвача), а в социално отношение този момент има решаващо значение. Това убягва от вниманието на нашите «истински марксистки» като г-н В. В., заслепени от значението на чисто техническия прогрес» (98). Решаващото значение, което има появата на изкупвача, е дълбока истина. То е решаващо в смисъл, че безусловно доказва наличието на капиталистическа организация на производството, доказва, че по отношение на Русия може да бъде приложено положението, че «стоковото стопанство — паричното стопанство е капиталистическо стопанство», което поставя производителя в такова подчинено положение спрямо капитала, единственият изход от което е активизирането на производителя. «От момента, когато между потребителя и производителя застава капиталистът-предприемач — а това е неизбежно при производството за широк и неопределен пазар, — ние имаме пред себе си една от формите на капиталистическото производство.» Авторът с основание добавя, че «ако под *кустарно* производство разбираме такова, при което производителят, работейки за неопределен и отдалечен пазар, се ползва от *пълна икономическа самостоятелност*, тогава може би ще се окаже, че такова истинско кустарно производство в руската *действителност* почти не съществува». Напразно са употребени тук изразът «може би» и бъдеще време: преобладаването на домашната система на едро производство и пълното заробване на кустарите от изкупвачите е общоразпространен и преобладаващ *факт* в действителната организация на нашите кустарни производства. Тази организация е не само капиталистическа, но както правилно забелязва авторът, и «извънредно изгодна за капиталистите», организация, която им осигурява гигантски печалби, безобразно ниска работна заплата и която извънредно много затруднява организирането и развитието на работниците (99—101). Не можем да не отбележим, че преобладаването на капиталистическата експлоатация в нашите кустарни производства е факт, известен много отдавна, но народниците най-безцеремонно го игнорират. Почти във всеки брой на техните списания и вестници, където става дума за това, ще срещнете оплаквания, че правителството «изкуствено» поддържа едрия капитали-

зъм [цялата «изкуственост» на който се състои в това, че той е едър, а не дребен, фабричен, а не занаятчийски, механичен, а не ръчен] и не прави нищо за «нуждите на *народната* промишленост». Тук най-нагледно изпъква ограничеността на дребния буржоа, който се бори за дребния *капитал* против едрия и упорито си затваря очите пред безспорно установения факт, че и в тази «народна» промишленост е налице същата противоположност на интересите и следователно изходът! не е в жалките кредити и т. н. Тъй като за дребния собственик, който е прикован към своето стопанство и постоянно се страхува да не го загуби, всичко това изглежда като нещо ужасно, като някаква «агитация» «за справедливо възнаграждение на труда, сякаш самият труд не създава това възнаграждение със своите плодове» — явно е, че единствен представител на трудещата се маса кустари може да бъде само производителят, който се намира в «изкуствените», «парникови» условия на фабрично-заводската промишленост*.

Да се спрем и на разсъжденията на г-н Струве за земеделието. Парният транспорт налага да се премине към разменно стопанство, той прави селскостопанското производство стоково. А стоковият характер на производството безусловно изисква от «него икономическа и техническа рационалност» (110). Авторът смята това положение за особено важен аргумент против народниците, които с победоносен вид сочат, че предимствата на едрото производство в земеделието не били доказани. «На онези, които се опират на учението на Маркс — отговаря им авторът, — не подобава да отричат значението на икономическите и техническите особености на селскостопанското производство, благодарение на които в известни случаи дребните предприятия имат икономически предимства в сравнение с едрите — макар че самият Маркс отрича значението на тези особености» (111). Твърде неясно място. За какви именно особености говори авторът? Защо не ги е посочил? Защо не е казал къде и как Маркс е изразил мнението си за това и на какво основание авторът смята за нужно да го поправя?

* «Целият процес се изразява в това, че дребното производство (занаятът) с едни свои елементи се доближава до «капитализма», а с други — до наемния труд, свободен от средства за производство» (104).

«Дребното земеделско производство — продължава той — все повече ще придобива стоков характер и за да бъдат жизнеспособни *предприятия*, дребните земеделски стопанства трябва да отговарят на общите изисквания за икономическа и техническа рационалност» (111). «Въпросът съвсем не е в това, дали дребните земеделски предприятия ще бъдат погълнати от едрите — такъв изход на икономическата еволюция едва ли може да се очаква, — а в метаморфозата, на която се подхвърля цялото народно стопанство под влияние на размяната. Народниците забравят, че изтласкването на натуралното стопанство от разменното във връзка с констатираното по-горе «разпространяване на промишлеността» напълно променя цялата структура на обществото. Предишното съотношение между земеделското (селското) и неземеделското (градското) население се нарушава в полза на последното. Самият икономически тип и психичен облик на селскостопанските производители коренно се променя под влияние на новите условия на стопанския живот» (114).

Този цитат ни обяснява какво е искал да каже авторът със своята тирада за Маркс и същевременно илюстрира нагледно направената по-горе забележка, че догматичният начин на изложение, който не се опира върху изобразяването на конкретния процес, замъглява мислите на автора и ги оставя недоизказани. Неговата оценка за неправилните народнически възгледи е съвсем вярна, но тя не е пълна, тъй като не се посочват новите форми на класов антагонизъм, които се развиват при заместването на нерационалното производство с рационално. Авторът например само бегло споменава, че «икономическата рационалност» означава «най-висока рента» (110), а забравя да добави, че *рентата* предполага *буржоазна организация на земеделието*, т. е., първо, че то напълно се подчинява на пазара и, второ, че и в земеделието се образуват същите класи — буржоазия и пролетариат, които са свойствени за капиталистическата индустрия.

Разсъждавайки за уж некапиталистическа организация на нашето земеделие, народниците поставят въпроса безобразно тясно и неправилно, защото свеждат всичко до изтласкването на дребните стопанства от едрите. Г-н Струве съвсем правилно им казва, че при такова разсъждение

изпускат общия характер на земеделското производство, който може да бъде (и у нас действително е) буржоазен и при дребното производство, както е буржоазно и стопанството на западноевропейските селяни. Условиата, при които дребното самостоятелно стопанство («народното» — според терминологията на руската интелигенция) става буржоазно, са известни: това е, първо, господството на стоковото стопанство, което при изолираността* на производителите поражда сред тях конкуренция и разоривайки масата, обогатява малцина; второ, превръщането на работната сила в стока и на средствата за производство в капитал, т. е. освобождаването на производителя от средствата за производство и капиталистическата организация на най-важните отрасли на промишлеността. При тези условия дребният самостоятелен производител заема изключително положение спрямо производителите — както и в действителност у нас *самостоятелните* стопани сега са изключение сред масата, която работи за друг, която не само че няма «самостоятелно» стопанство, но дори и жизнени средства за една седмица напред. Положението и интересите на самостоятелния стопанин го обособяват от масата на производителите, които живеят *главно* от работна заплата. Докато те издигат въпроса за «справедливо възнаграждение», който по необходимост е преддверие на основния въпрос за друго устройство на общественото стопанство, той много по-живо се интересува от съвсем друго нещо: кредит и особено дребен «народен» кредит, по-добри и по-евтини оръдия, «организация на пласмента», «разширяване на земевладението» и т. н.

Самият закон за предимството на едрите стопанства в сравнение с дребните е закон само на стоковото производство и следователно не може да се прилага към стопанства, които още не са въввлечени окончателно в стоковото производство, не са подчинени на пазара. Ето защо тази аргументация (в която, между другото, се упражнява и г-н В. В.), че западането на дворянските стопанства след

* Ясно е, че става дума за *стопанска* изолираност. Общинното *земевладение* ни най-малко не я премахва. И при най-«уравнително» преразпределяне селянинът се разпорежда на своето парче земя, следователно е изолиран, обособен производител.

реформата и арендуването на частни земи от селяните опровергават тезата за капиталистическата еволюция на нашето земеделие — тази аргументация доказва само, че онези, които прибягват към нея, изобщо не разбират въпроса. Ясно е, че разрушаването на крепостните отношения, при които *културата* беше в ръцете на селяните, предизвика криза за помещниците. Но като оставим настрана обстоятелството, че тази криза доведе само до все по-широко използване на ратайски и надничарски труд, заместващ отживелите форми на полуфеодалния труд (отработването) — като оставим това настрана, самото селско стопанство започна съществено да променя своя характер: то беше принудено да работи за пазара, което не закъсня да доведе до разслояване на селското население на селска дребна буржоазия и селски пролетариат. Това разслояване окончателно решава въпроса за капитализма в Русия. Г-н Струве пояснява посочения процес в V глава, където отбелязва: «Дребният земеделец се диференцира: развива се, от една страна, «икономически здраво» селско население [би трябвало да се каже: буржоазно], от друга — селско население от пролетарски тип. Чертите на народното производство се съединяват с капиталистическите в една картина, над която ясно личи надпис: «кулакът иде» (177).

Ето на тази страна на въпроса, на *буржоазната организация* на новото, «рационално» земеделие именно би трябвало да се обърне внимание. Би трябвало да се докаже на народниците, че като игнорират посочения процес, те се превръщат от идеолози на селяните в идеолози на дребната буржоазия. «Издигането на народното производство», за което те жадуват, при такава организация на селското стопанство може да означава само «издигане» на дребната буржоазия. Напротив, онези, които обръщат очи към производителя, който живее при най-развити капиталистически отношения, изразяват правилно интересите не само на този производител, а и на цялата гигантска маса на «пролетарското» селско население.

Незадоволителността на изложението на г-н Струве, неговата непълнота и недоизказаност е довела до това, че говорейки за рационално земеделие, той не характеризира неговата обществено-икономическа организация, че по-

казвайки как парният транспорт заменя нерационалното производство с рационално, натуралното със стоково, той не характеризира онази нова форма на класов антагонизъм, която се създава едновременно с това.

Същият недостатък в постановката на въпросите изпъква в повечето от разсъжденията в разглежданите глави. За илюстрация ще посоча още няколко примера. Стоковото стопанство — казва авторът — и широкото обществено разделение на труда «се развиват, опирайки се на института на частната собственост, на принципите на икономическа свобода и на чувството на индивидуализъм» (91). Прогресът на националното производство е свързан със «степената на господство на института на частната собственост над обществото». «Може да е печално, но е факт — това е емпирически, исторически установено съвместно съществуване. В днешно време, когато с такова лекомислие се третират идеите и принципите на XVIII в., при което всъщност се повтаря неговата грешка — твърде често се забравя културно-историческата връзка на икономическия прогрес с института на частната собственост, с принципите на икономическата свобода и чувството на индивидуализъм. Само ако се игнорира тази връзка, може да се очаква стопански прогрес, без осъществяване на споменатите начала в едно икономически и културно неразвито общество. Ние не изпитваме никаква особена симпатия към тези начала и прекрасно разбираме техния исторически *преходен* характер, същевременно обаче не можем да не виждаме в тях огромна културна сила — не само отрицателна, но и положителна. Само идеализмът, който в своите построения си въобразява, че не е свързан с никаква историческа приемственост, може да не вижда тази сила» (91).

Авторът е напълно прав в своята «обективна» констатация за «историческото съвместно съществуване», но именно затова недоизказаността в неговата аргументация става още по-досадна. Просто ти иде да му кажеш: та изкажете се докрай! отнасяйте тези общи положения и исторически справки към определен период от нашата руска история, формулирайте ги така, че да покажете защо и по какво именно се различава вашето разбиране от народническото, съпоставяйте ги с онази действителност,

която трябва да служи като критерий за руския марксист, разкривайте класовите противоречия, потуляни с всички тези прогреси и култури.*

«Прогресът» и «културата», които донесе следреформена Русия, несъмнено са свързани с «института на частната собственост» — той не само бе наложен за пръв път изцяло чрез създаването на нов «състезателен» граждански процес, осигуряващ същото «равенство» в съда, което се въплъщава в живота чрез «свободния труд» и продаването му на капитала; той обхвана земевладението както на помещиците, избавени от всички държавни повинности и задължения, така и на селяните, които се превърнаха в селяни-собственици; той бе поставен дори в основата на политическите права на «гражданите» за участие в местното самоуправление (цензът) и т. н. Още по-несъмнена е «връзката» на нашия «прогрес» с «принципите на икономическата свобода»: в I глава вече чуваме от нашия народник, че тази «свобода» се изразявала в освобождаването на «скромните и брадатите», заграбващи все повече земя, от необходимостта «да се свиват пред най-ниския полицейски чин». Вече говорихме как «чувството на индивидуализъм» се е създавало от развитието на стоковото стопанство. Като съберем ведно всички тези черти на отечествения прогрес, не можем да не стигнем до извода (направен и от народника от 70-те години), че този прогрес и тази култура са напълно буржоазни. Съвременна Русия е много по-добра от предреформената, но тъй като цялото това подобрене изцяло и изключително се дължи на буржоазията, на нейните агенти и идеолози, производителите не са се възползвали от него. За тях тези подобрения означаваха само промяна на формата на принадлежния продукт, означаваха само подобрени и усъвършенствувани начини на освобождаване на производителя от средствата за производство. Ето защо господа народниците проявяват най-невероятно «лекомислие» и късопаметност, когато с протеста срещу руския капитализъм и буржоазност се обръщат именно към онези, които бяха техен носител и

* *Contra principia negantem disputari non potest* (с онези, които отрича принципните положения, е невъзможно да се спори. *Ред.*) — казва авторът за спора с народниците. То зависи от начина, по който ще се формулират тези principia — като общи положения и справки или като друго разбиране на такива и такива факти от руската история и действителност.

проводник. За тях може само да се каже: «своя своия не познаша».

Не е по силите на съвременния народник да се съгласи с такава квалификация на следреформена Русия и «обществото». А за да го оспори, той би трябвало да отрече буржоазния характер на следреформена Русия, да отрече онова, в името на което въставаше неговият далечен предшественик, народникът от 70-те години, и «отиваше сред народа» да търси «залог за бъдещето» у самите непосредствени производители. Разбира се, *съвременният* народник преспокойно може да отрече това, а дори и да почне да доказва, че в това отношение е настъпила промяна към по-добро; но така той само ще докаже и на онези, които още не виждат това, че той решително не е нищо повече от най-обикновен *малък буржоа*.

Както вижда читателят, аз трябва само да довършвам тезите на г-н Струве, да им давам друга формулировка — «същото е, ама по-иначе звучи». Пита се нужно ли е това? Струва ли си толкова подробно да се спираме на тези допълнения и изводи? Не се ли подразбират те от само себе си?

Мисля, че си струва по две причини. Първо, *тесният* обективизъм на автора е крайно опасен, тъй като стига до замъгляване на разликата между старите, толкова дълбоко вкоренени в нашата литература професорски разсъждения за пътищата и съдбините на отечеството — и точната характеристика на действителния процес, движен от дадени класи. Този тесен обективизъм, тази неиздържаност на марксизма е основният недостатък на книгата на г-н Струве и е необходимо особено подробно да се спрем на него, за да докажем, че той произтича не от марксизма, а именно от недостатъчното му провеждане; не от това, че авторът е виждал други критерии на своята теория освен действителността, че е правил други практически изводи от доктрината (те са невъзможни, повтарям, немислими без осакатяване на всичките ѝ най-главни положения), а от това, че авторът се е ограничил с една, най-общата, страна на теорията и не я провел с пълна последователност. Второ, не можем да не се съгласим с мисълта, изказана от автора в предговора, че преди да критикуваме народничеството по отделни въпроси, необходимо беше «да раз-

която трябва да служи като критерий за руския марксист, разкривайте класовите противоречия, потуляни с всички тези прогреси и култури.*

«Прогресът» и «културата», които донесе следреформена Русия, несъмнено са свързани с «института на частната собственост» — той не само бе наложен за пръв път изцяло чрез създаването на нов «състезателен» граждански процес, осигуряващ същото «равенство» в съда, което се въплъщава в живота чрез «свободния труд» и продаването му на капитала; той обхваща земевладението както на помещиците, избавени от всички държавни повинности и задължения, така и на селяните, които се превърнаха в селяни-собственици; той бе поставен дори в основата на политическите права на «гражданите» за участие в местното самоуправление (цензът) и т. н. Още по-несъмнена е «връзката» на нашия «прогрес» с «принципите на икономическата свобода»: в I глава вече чухме от нашия народник, че тази «свобода» се изразявала в освобождаването на «скромните и брадатите», заграбващи все повече земя, от необходимостта «да се свиват пред най-ниския полицейски чин». Вече говорихме как «чувството на индивидуализъм» се е създавало от развитието на стоковото стопанство. Като съберем ведно всички тези черти на отечествения прогрес, не можем да не стигнем до извода (направен и от народника от 70-те години), че този прогрес и тази култура са напълно буржоазни. Съвременна Русия е много по-добра от предреформената, но тъй като цялото това подобрене изцяло и изключително се дължи на буржоазията, на нейните агенти и идеолози, производителите не са се възползвали от него. За тях тези подобрения означаваха само промяна на формата на принадлежния продукт, означаваха само подобрени и усъвършенствувани начини на освобождаване на производителя от средствата за производство. Ето защо господа народниците проявяват най-невероятно «лекомислие» и късопаметност, когато с протеста срещу руския капитализъм и буржоазност се обръщат именно към онези, които бяха техен носител и

* Contra principia negantem disputari non potest (с онези, които отрича принципите положения, е невъзможно да се спори. *Ред.*) — казва авторът за спора с народниците. То зависи от начина, по който ще се формулират тези principia — като общи положения и справки или като *друго разбиране* на такива и такива *факти* от руската история и действителност.

проводник. За тях може само да се каже: «своя своих не познаша».

Не е по силите на съвременния народник да се съгласи с такава квалификация на следреформена Русия и «обществото». А за да го оспори, той би трябвало да отрече буржоазния характер на следреформена Русия, да отрече онова, в името на което въставаше неговият далечен предшественик, народникът от 70-те години, и «отиваше сред народа» да търси «залог за бъдещето» у самите непосредствени производители. Разбира се, *съвременният* народник преспокойно може да отрече това, а дори и да почне да доказва, че в това отношение е настъпила промяна към добро; но така той само ще докаже и на онези, които още не виждат това, че той решително не е нищо повече от най-обикновен *малък буржоа*.

Както вижда читателят, аз трябва само да довършвам тезите на г-н Струве, да им давам друга формулировка — «същото е, ама по-иначе звучи». Пита се нужно ли е това? Струва ли си толкова подробно да се спираме на тези допълнения и изводи? Не се ли подразбират те от само себе си?

Мисля, че си струва по две причини. Първо, тесният обективизъм на автора е крайно опасен, тъй като стига до замъгляване на разликата между старите, толкова дълбоко вкоренени в нашата литература професорски разсъждения за пътищата и съдбините на отечеството — и точната характеристика на действителния процес, движен от дадени класи. Този тесен обективизъм, тази неиздържаност на марксизма е основният недостатък на книгата на г-н Струве и е необходимо особено подробно да се спрем на него, за да докажем, че той произтича не от марксизма, а именно от недостатъчното му провеждане; не от това, че авторът е виждал други критерии на своята теория освен действителността, че е правил други практически изводи от доктрината (те са невъзможни, повтарям, немислими без осакатяване на всичките ѝ най-главни положения), а от това, че авторът се е ограничил с една, най-общата, страна на теорията и не я провел с пълна последователност. Второ, не можем да не се съгласим с мисълта, изказана от автора в предговора, че преди да критикуваме народничеството по отделни въпроси, необходимо беше «да раз-

крием самите основи на разногласието» (VII) чрез «принципна полемика». Именно за да не остане тази цел на автора неосъществена, трябва да придадем по-конкретен смисъл на почти всички негови твърдения, трябва да приведем твърде общите му указания към конкретните въпроси на руската история и действителност. По всички тези въпроси на руските марксисти тепърва предстои голяма работа във връзка с «преразглеждането на фактите» от материалистически позиции — за разкриване на класовите противоречия в дейността на «обществото» и «държавата», зад теориите на «интелигенцията» — най-сетне, работа за установяване на връзката между всички отделни, безкрайно разнообразни форми на присвояване на принадлеен продукт в руските «народни» производства и онази прогресивна, най-развита капиталистическа форма на присвояване, в която се крие «залогът за бъдещето» и която издига в днешно време на преден план идеята и историческата задача на «производителя». Ето защо, колкото и да изглежда смел опитът да посочим решение на тези въпроси, до каквито и промени и поправки да доведе по-нататъшното, подробното изследване — все пак си заслужава трудът да набележим конкретните въпроси, за да предизвикаме колкото е възможно по-общо и широко обсъждане.

Кулминационна точка на тесния обективизъм на г-н Струве, който поражда неправилната постановка на въпросите, са разсъжденията му за Лист, за неговото «забележително учение» за «конфедерацията на националните производителни сили», за значението, което има развитието на фабричната промишленост за селското стопанство, за превъзходството на манифактурно-зеделската държава над зеделската и т. н. Авторът намира, че това «учение» извънредно «убедително говори за историческата неизбежност и законност на капитализма в широкия смисъл на думата» (123), за «културно-историческата мощ на тържествувашщото стоково производство» (124).

Професорският характер на разсъжденията на автора, който сякаш се издига над всякакви определени страни, определени исторически периоди и определени класи, тук изпква особено нагледно. Както и да разглеждаме това разсъждение — било от чисто теоретическа или практическа страна, — оценката си остава еднакво правилна. Да

започнем от първата. Не е ли странно да си мислиш, че можеш да «убедиш» когото и да било в «историческата неизбежност и законност на капитализма» за дадена страна чрез абстрактни, догматични тези за значението на фабричната промишленост? Не е ли грешка да се поставя въпросът върху тази почва, която толкова допада на либералните професори от «Русское Богатство»? Не е ли задължение на марксиста да сведе цялата работа до изясняване на онова, което е, и защо е именно така, а не иначе?

Народниците смятат нашия капитализъм за изкуствено, парниково растение, защото не разбират неговата връзка с цялата стокова организация на нашето обществено стопанство, не виждат корените му в нашето «народно производство». Покажете им тези връзки и корени, докажете, че капитализмът господствува и в народното производство в най-неразвита и поради това най-лоша форма — и вие ще докажете «неизбежността» на руския капитализъм. Докажете, че този капитализъм, като повишава производителността на труда и го обобществява, развива и откроява онази класова, социална противоположност, възникнала навред в «народното производство» — и вие ще докажете «законността» на руския едър капитализъм. Що се отнася до практическата страна на това разсъждение, което засяга и въпроса за търговската политика, можем да отбележим следното. Руските марксисти, подчертавайки преди всичко и най-вече, че въпросът за свободата на търговията и за протекционизма е капиталистически въпрос, въпрос на буржоазната политика, трябва да се обявяват за свобода на търговията, тъй като в Русия особено силно изпъква реакционността на протекционизма, който забавя икономическото развитие на страната, който служи на интересите не на цялата класа на буржоазията, а само на шепа тузове-олигарси — тъй като свободата на търговията означава ускоряване на процеса, който носи средства за избавяне от капитализма.

Последният § (XI) от III глава е посветен на анализа на понятието «капитализъм». Авторът много правилно посочва, че тази дума се употребява «твърде свободно»,

привежда примери за «много тясно» и «много широко» разбиране на капитализма, но не сочи никакви точно определени признаци; понятието «капитализъм», въпреки анализа на автора, си остава неанализирано. А всъщност това не е особено трудно, тъй като понятието е въведено в науката от Маркс и е фактически обосновано от него. Но г-н Струве и тук не желае да се заразява от «ортодоксията». «Самият Маркс — казва той — може би си е представял процеса на превръщане на *стоковото* производство в *стоково-капиталистическо* по-стремителен и праволинеен, отколкото е в действителност» (127, бел.). Може би. Но тъй като това е единствената представа, обоснована научно и подкрепена от историята на капитала, тъй като не сме запознати с други представи, «може би» по-малко «стремителни» и по-малко «праволинейни», и ние ще се обърнем към Маркс. Съществените признаци на капитализма според неговото учение са (1) *стоковото* производство като *обща* форма на производството. Продуктът придобива форма на стока в най-различни обществени производствени организми, но само в капиталистическото производство тази форма на продукта на труда е *обща*, а не изключителна, не единична, не случайна. Вторият признак на капитализма (2) се изразява в това, че *стокова* форма придобива не само продуктът на труда, но и самият труд, т. е. работната сила на човека. Степента на развитие на *стоковата* форма на работната сила характеризира степента на развитие на капитализма.* — С помощта на това определение ние лесно ще вникнем в приедените от г-н Струве примери за неправилно разбиране на този термин. Безспорно е, че да се противопоставят руските отношения на капитализма въз основа на техническата изостаналост на нашето народно стопанство, преобладаването на ръчното производство и т. н., което толкова често правят народниците, е съвсем нелепо, тъй като капитализъм съществува и при ниска, и при високоразвита техника, и в «Капиталът» Маркс многократно подчертава, че капиталът отначало подчинява онова производство, което е заварил и

* «Das Kapital», II. Band (1885), S. 93. («Капиталът». Т. II (1885), с. 93. *Ред.*). Необходимо е да уточним, че на посоченото място Маркс съвсем не дава *дефиниция* (формално определение. *Ред.*) на капитализма. Той изобщо не се е занимавал с дефиниции. Тук се посочва само отношението на *стоковото* производство към капиталистическото, за което именно става дума в текста.²²⁵

едва по-късно технически го преобразува. Безспорно е, че германската Hausindustrie и руската «домашна система на едро производство» представляват капиталистическа организация на промишлеността, защото тук не само господствува стоковото производство, но и собственикът на пари господствува над производителя и си присвоява свръхстойност. Безспорно е, че любимото на народниците противопоставяне: от една страна, руските селяни, които «имат земя», а от друга — западноевропейският капитализъм също показва, че те не разбират какво е капитализъм. И на Запад, както съвсем правилно отбелязва авторът, тук-там се запазва «полунатуралното стопанство на селяните» (124), но този факт и на Запад, и в Русия не премахва нито преобладаването на стоковото производство, нито подчиняването на преобладаващото мнозинство производители от капитала — което, преди да стигне до най-високото си пределно развитие, минава през много стадии, обикновено игнорирани от народниците, въпреки че Маркс съвсем точно е обяснил нещата. Това подчиняване започва с *търговския и лихварския капитал*, след това преминава в индустриален капитализъм, който на свой ред отначало е технически съвсем примитивен и по нищо не се отличава от старите системи на производство, след това организира манифактура — която все още се основава върху ръчен труд, върху преобладаващите кустарни производства, без да нарушава връзката на наемния работник със земята — и завършва развитието си с едрата машинна индустрия. Последният, висш стадий е кулминационната точка в развитието на капитализма, *едва той създава напълно експроприиран, волен като птица работник**, *едва той* поражда (и в материално, и в социално отношение) «обединяващата роля» на капитализма, която народниците са свикнали да свързват изобщо с капитализма, *едва той* противопоставя на капитализма неговата «кръвна рожба».

Четвъртата глава на книгата: «Икономически прогрес и социален прогрес», е пряко продължение на третата глава и се отнася към онази част на книгата, в която про-

* Народниците винаги представят нещата така, че лишеният от земя работник е необходимо условие за капитализма изобщо, а не само за машинната индустрия.

тив народниците се изтъкват данни на «общочовешкия опит». Тук се налага да се спрем подробно, първо, на един неправилен възглед на автора [или несполучлив израз?] за последователите на Маркс и, второ, на формулировката на задачите на икономическата критика срещу народничеството.

Г-н Струве казва, че Маркс си представя преминаването от капитализма към новия обществен строй като пълно сгромолясване, рухване на капитализма. (Той смята, че «някои места» у Маркс дават основание да се мисли така, а всъщност този възглед се съдържа във всички съчинения на Маркс.) Неговите последователи се борят за реформи. В гледището на Маркс от 40-те години «бе внесена важна корекция»: вместо «пропастта», която отделя капитализма от новия строй, бяха признати «цяла редица преходи».

Ние в никакъв случай не можем да се съгласим с това. «Последователите на Маркс» не са внасяли никаква «корекция» (*поправка* на руски), нито важна, нито маловажна, в неговото гледище. Борбата за реформи ни най-малко не говори за «корекция» — ни най-малко не поправя учението за пропастта и пълното сгромолясване, тъй като тази борба се води с открито и определено призната цел — да се стигне именно до «сгромолясване», а това, че за тази цел са необходими «цяла редица преходи» — от една фаза на борбата, от едно нейно стъпало към следващото, — се признаваше през 1840-те години и от Маркс, който пише в «Манифеста», че движението към новия строй не може да се *отделя* от работническото движение (и следователно от борбата за реформи), и сам в заключение сочи редица практически мерки.¹²⁸

Ако г-н Струве е искал да посочи *развитието* в гледището на Маркс, той естествено е прав. Но тогава в това виждаме не «корекция» на неговите възгледи, а тъкмо обратното: *провеждане, осъществяване* на тези възгледи.

Не можем да се съгласим и с отношението на автора към народничеството.

«Нашата народническа литература — казва той — подхвана противопоставянето на националното богатство и народното благосъстояние, на социалния прогрес и прогреса на разпределението» (131).

Народничеството не е «подхванало» това противопоставяне, а само *констатира*, че в следреформена Русия налице е същата противоположност между прогреса, културата, богатството — и освобождаването на производителя от средствата за производство, намаляването на неговия дял от продукта на народния труд, нарастването на мизерията и безработицата, която предизвика това противопоставяне и на Запад

«. . . Поради своя хуманен, народолюбив характер тази литература веднага реши въпроса в полза на народното благосъстояние и тъй като някои народно-икономически форми (общината, артелът) очевидно въплъщаваха идеала за икономическо равенство и по този начин осигуряваха народното благосъстояние, а прогресът на производството под влияние на засилената размяна съвсем не обещаваше благоприятни условия за тези форми, тъй като премахваше икономическите и психическите им основи, народниците, сочейки печалния опит на Запада с производствения прогрес, опиращ се на частната собственост и икономическата свобода, противопоставиха на стоковото стопанство — на капитализма — така нареченото «народно производство», гарантиращо народното благосъстояние, като обществено-икономически идеал, за запазването и понататъшното развитие на който трябва да се борят руската интелигенция и руският народ.»

В това разсъждение най-нагледно изпъкват недостатъците на изложението у г-н Струве. Народничеството се представя като «хуманна» теория, която «подхванала» противопоставянето на националното богатство и бедността на народа, «решила въпроса» в полза на разпределението, тъй като «опитът на Запада» «не обещава» народно благосъстояние. И авторът започва да спори против това «решение» на въпроса, като не се съобразява, че воюва само против идеалистическата, и то наивно-мечтателна обвивка на народничеството, а не против неговото съдържание, като не се съобразява, че със самото допускане на обикновената за господа народниците професорска постановка на въпроса той вече прави голяма грешка. Както вече бе отбелязано, *съдържанието* на народничеството отразява гледището и интересите на руския дребен производител. «Хуманността и народолюбивостта» на

теорията е последица от потиснатото положение на нашия дребен производител, който търпеше жестоки несгоди и от «стародворянските» отношения и традиции, и от потисничеството на едрия капитал. Отношението на народничеството към «Запада» и неговото влияние върху Русия се определи, разбира се, не от това, че то «подхвана» от него една или друга идея, а от условията на живот на дребния производител: той виждаше срещу себе си едрия капитализъм, заимстващ западноевропейската техника*, и тъй като беше потискан от него, строеше наивни теории, които обясняваха не капиталистическата политика със съществуването на капиталистическо стопанство, а капитализма — с политиката, които обявяваха едрия капитализъм за нещо чуждо на руския живот, донесено отвън. Прикован към собственото малко, отделно стопанство, той не можеше да разбере истинския характер на държавата — и се обръщаше към нея с молба за подкрепа и развитие на дребното («народното») производство. Поради присъщата на руското капиталистическо общество неразвитост на класовата противоположност теорията на тези идеолози на мешчанството стана един вид изразителка на интересите на труда изобщо.

Вместо да покаже колко нелепа е още самата постановка на въпроса у народниците и да обясни тяхното «решение» на този въпрос с материалните условия на живот на дребния производител, авторът сам в своята постановка на въпроса проявява догматизъм, който напомня за народническия «избор» между икономическия и социалния прогрес.

«Задача на критиката на икономическите основи на народничеството. . . е. . . да докаже следното:

1) Икономическият прогрес е необходимо условие за социалния прогрес; последният исторически произтича от първия и на известно стъпало в развитието между двата процеса трябва да възникне и действително възниква органично взаимодействие, взаимна обусловеност» (133).

Изобщо това положение, разбира се, е съвсем правилно. Но то набелязва по-скоро задачите на критиката на социологическите, а не на икономическите основи на народни-

* Ср. посочената по-горе статия от «Отечественные Записки».

чеството: всъщност, това е друга формулировка на учението, според което развитието на обществото се определя от развитието на производителните сили и за което ставаше дума в I и II глава. За критиката на «икономическите основи на народничеството» това е недостатъчно. Въпросът трябва по-конкретно да се формулира, да се сведе от прогреса изобщо към «прогреса на руското капиталистическо общество, към онези неправилни моменти в разбирането на този прогрес, които породиха смешните народнически прикази за *tabula rasa*, за «народното производство», за безпочвеността на руския капитализъм и т. н. Необходимо е, вместо да се говори за взаимодействието, което трябва да възникне между икономическия и социалния прогрес, да се посочат (или поне да се набележат) определени явления на социалния прогрес в Русия, при които народниците не виждат *такива и такива* икономически корени*.

«2) Ето защо въпросът за организацията на производството и степента на производителността на труда стои над въпроса за разпределението; при известни исторически условия, когато производителността на народния труд и абсолютно, и относително е много ниска, първостепенното значение на производствения момент изпъква особено рязко.»

Авторът се опира тук на учението на Маркс за подчиненото значение на разпределението. Като мото на IV глава са взети думите на Маркс от бележките към Готската програма¹²⁷, където той противопоставя вулгарния социализъм на научния, който не придава съществено значение на разпределението, обяснявайки обществения строй с организацията на *производствените отношения* и смятайки, че дадена тяхна организация вече включва и определена система на разпределение. Тази идея, както напълно правилно отбелязва авторът, пронизва цялото учение на Маркс и има извънредно голямо значение за изясняване мешчанското съдържание на народничеството. Но във вто-

* Могат да ме упрекнат, че аз просто избързвам: нали авторът казва, че има намерение от общите въпроси постепенно да премине към конкретните, и наистина ги разглежда в VI глава. Но работата е там, че споменатата абстрактност на критиката на г-н Струве е характерна за цялата му книга — и за VI глава, и дори за заключителната част. У него най-много се нуждае от поправки именно постановката на въпросите.

рата половина фразата на г-н Струве става много мъглява, особено поради неясния термин «производствен момент». Възможно е, струва ми се, да се породи недоумение, в какъв смисъл да се разбира този термин. Народникът стои на позициите на дребния производител, който обяснява своите несгоди съвсем повърхностно: с това, че той е «беден», а съседът изкупвач е «богат», с това, че «началството» помага само на едрия капитал и т. н.; с една дума, с особеностите на разпределението, с грешките на политиката и т. н. А какво гледище му противопоставя авторът: дали гледището на едрия капитал, който се отнася с презрение към мизерното стопанство на селянина-кустар и се гордее с високата степен на развитие на своето производство, със своята «заслуга», състояща се в повишаване и абсолютно, и относително — на ниската производителност на народния труд? или гледището на неговия антипод, който живее вече при толкова развити отношения, че обясняването на нещата с политиката и разпределението не може да го задоволи, който започва да разбира, че причината е по-дълбока — в самата организация (обществена) на производството, в самото устройство на общественото стопанство върху началата на индивидуалната собственост под контрола и ръководството на пазара? Такъв въпрос естествено би могъл да възникне у читателя, още повече че авторът понякога употребява израза «производствен момент» наред с израза «стопанственост» (вж. с. 171: «игнориране на производствения момент» у народниците, «достигащо до отричане на всяка стопанственост»), още повече че със съотношението между «нерационално» и «рационално» производство авторът понякога засенчва отношението между дребния производител и производителя, който вече окончателно е загубил средствата за производство. Безспорно е, че това не намалява верността на изложението на автора *откъм обективната страна*; че всеки, който разбира антагонистичността на капиталистическия строй, лесно ще си представи нещата от гледна точка на последното отношение. Но общоизвестно е, че именно господата руските народници не разбират това, ето защо е желателно в споровете с тях да има повече определеност и изчерпателност и колкото може по-малко прекалено общи, абстрактни твърдения.

Както се постаряхме да покажем чрез конкретен пример в I глава, *цялата* разлика между народничеството и марксизма се състои в *характера на критиката срещу руския капитализъм*. Народникът смята, че за критиката срещу капитализма е достатъчно да констатира наличието на експлоатация, взаимодействието между нея и политиката и т. н. Марксистът смята за необходимо да обясни и да свърже ведно тези явления на експлоатация като система от известни производствени отношения, като определена обществено-икономическа формация, законите на функционирането и развитието на която подлежат на обективно изследване. Народникът смята, че за критиката срещу капитализма е достатъчно да го осъди от позициите на своите идеали, от позициите на «съвременната наука и съвременните нравствени идеи». Марксистът смята за необходимо да разгледа най-подробно класите, които се образуват в капиталистическото общество, смята за основателна само критиката от гледището на определена класа — критиката, която се основава не върху моралните преценки на «личността», а върху точната формулировка на действително извършващия се обществен процес.

Ако се опитаме, изхождайки от това, да формулираме задачите на критиката срещу икономическите основи на народничеството, те ще бъдат приблизително следните:

Да се докаже, че едрият капитализъм в Русия се отнася към «народното производство» като напълно развито явление към неразвито, като висш стадий в развитието на капиталистическата обществена формация към низшия ѝ стадий*; че освобождаването на производителя от средствата за производство и присвояването на продукта на неговия труд от собственика на парите трябва да бъде обяснено както във фабриката, така и във всяко, дори и в най-общинното село не с политиката, не с разпределението, а с онези производствени отношения, които неизбежно се формират в стоковото стопанство, с образуването на про-

* Анализът на икономическата страна трябва, разбира се, да се допълни с анализ на социалните, юридико-политическите и идейните надстройки. Неразбирането на връзката между капитализма и «народното производство» пораждаше у народниците идеите за *некласовия* характер на селската реформа, държавната власт, интелигенцията и т. н. Свеждайки всички тези явления към класовата борба, материалистическият анализ трябва конкретно да посочи, че нашият руски следреформен «социален прогрес» е само последица от капиталистическия «икономически прогрес».

тивоположни по своите интереси класи, характерно за капиталистическото общество* ; че онази действителност (дребното производство), която народниците искат да издигнат на по-високо стъпало, прескачайки капитализма, вече включва капитализма с присъщата му противоположност на класите и сблъскванията между тях — само че в най-лошата ѝ форма, затрудняваща самостоятелната дейност на производителя, и че поради това народниците, игнорирайки възникналите вече социални противоположности и мечтаейки за «други пътища за отечеството», са реакционни утописти, тъй като едрият капитализъм само развива, очиства и изяснява съдържанието на тези противоположности, съществуващи навсякъде в Русия.

С прекалено абстрактната формулировка на задачите на икономическата критика срещу народничеството непосредствено е свързано и по-нататъшното изложение, в което авторът доказва «необходимостта» и «прогресивността» не на руския, а на западноевропейския капитализъм. Това изложение, макар и да не засяга непосредствено икономическото съдържание на народническата доктрина, съдържа много интересни и поучителни неща. В нашата народническа литература неведнъж е изразявано недоверие към западноевропейското работническо движение. Особено ясно проличава това в последната полемика на г-н Михайловски и с не с марксистите («Русское Богатство», 1893—1894). Ние още не сме видели нищо добро от капитализма — писа тогава г-н Михайловски**.

* «Преразглеждането на фактите» на руската икономическа действителност, особено на онази, от която народниците черпят материал за своите пансионерски мечти, т. е. на селското и кустарното стопанство, трябва да докаже, че причината за потиснатото положение на производителя се крие не в разпределението («селанинът е беден, изкупвачът е богат»), а вече в самите производствени отношения, в самата обществена организация на съвременното селско и кустарно стопанство. Оттук ще стане ясно, че и в «народното» производство «въпросът за организацията на производството стои над въпроса за разпределението».

** Не можем да не отбележим, че в отговора на г-н Струве г-н Михайловски вижда «самовлсбеност» у Енгелс, който казва, че доминиращ, гигантски факт на съвременността, който прави тази съвременност по-добра от всяка друга епоха и оправдава историята на нейния произход, е работническото движение на Запад.

Този просто възмутителен упрек срещу Енгелс е извънредно характерен за оценката на съвременното руско народничество.

Тези господа умеят да бръщолевят за «народната правда», умеят да разговарят с нашето «общество» и да го ругаят заради неправилно избрания път за отечеството, умеят да пеят сладко за това, че «сили сега, или никога», и да пеят това «10 години, 20 години, 30 и повече години», но са абсолютно неспособни да разберат какво всеобхватно значение имат самостоятелните действия на онези, в името на които се пеят тези сладки песни.

Абсурдността на тези мешчански възгледи прекрасно се опровергава от данните на г-н Струве, още повече че тези данни са заимствувани от най-новата буржоазна литература, която в никакъв случай не може да бъде заподозряна в преувеличение. Приведените от автора цитати показват, че на Запад всички, дори и буржоата, виждат, че преминаването на капитализма в нова обществено-икономическа формация е неизбежно.

Обобществяването на труда от капитализма е отишло толкова далеч, че дори и в буржоазната литература направо се говори за необходимостта от «планомерна организация на народното стопанство». Авторът е напълно прав, когато казва, че това е «признак на времето», признак за пълното разлагане на капиталистическите отношения. Извънредно интересни са цитираните от него изявления не само на буржоазни професори, но и на консерватори, принудени да признаят онова, което руските радикали и до днес са готови да отричат, а именно, че работническото движение е създадено от материалните условия, породени от капитализма, а не «просто» от културата или от други политически условия.

След всичко казано дотук едва ли вече е необходимо да се спираме на разсъжденията на автора, че разпределението може да прогресира само ако се опира на рационално производство. Това твърдение явно означава, че само едрият капитализъм, основан върху рационално производство, поставя производителя при такива условия, които му дават възможност да вдигне глава, да помисли и да се погрижи и за себе си, и за онези, които поради изостаналото производство не се намират при тези условия.

Ще кажем само две думи по повод на следната фраза на г-н Струве: «Крайно неравномерното разпределение, което забавя икономическия прогрес, не е създадено от капитализма: той го е наследил» от онази епоха, в която романтиците виждат реки от мляко и мед (с. 159). Това е вярно, ако авторът е искал само да каже, че и преди капитализма е имало неравномерно разпределение, за което господа народниците са склонни да забравят. Но то е невярно, ако се отрича, че при капитализма неравномерността се засилва. При крепостното право нямаше и не можеше да има такова рязко неравенство между съвсем

обеднелия селянин или босяк — и банковия, железопътния, промишления туз, каквото възникна в следреформа на капиталистическа Русия.

Да преминем към V глава. Тук авторът дава обща характеристика на «народничеството като икономически мироглед». «Народниците», според г-н Струве, «са идеолози на натуралното стопанство и на първобитното равенство» (167).

Невъзможно е да се съгласим с такава характеристика. Няма да повтаряме тук приведените в I глава доводи в подкрепа на това, че народниците са идеолози на дребния производител. Там вече посочихме, че именно материалните условия за живот на дребния производител, неговото преходно, междинно положение между «господарите» и «работниците», поражда и неразбирането на народниците за класовите противоречия, и странната смесица от прогресивни и реакционни положения в тяхната програма.

Тук ще добавим само, че с първата, т. е. с прогресивната си страна руското народничество се доближава до западноевропейския демократизъм и затова за него напълно важи гениалната характеристика на демократизма, дадена преди повече от 40 години по повод на събитията във френската история:

«Демократът представлява дребната буржоазия, т. е. *преходната класа*, в която взаимно се притъпяват интересите на двете класи, и затова си въобразява, че той изобщо стои над класовия антагонизъм. Демократите допускат, че против тях стои привилегированата класа, но те заедно с цялото останало население на нацията представляват *народа*. Те са за *народното право*; те представляват *народните интереси*. Ето защо не смятат за необходимо да изследват интересите и положението на различните класи. Не смятат за необходимо твърде строго да преценяват собствените си средства* . . . Ако се окаже, че техните

* Досуц като руските народници. Те не отричат, че в Русия има класи, антагонистични на производителя, но се успокояват с разсъждения за нищожността на тези «хищници» в сравнение с «народа» и не искат да се занимават с точно изследване на положението и интересите на всяка отделна класа, не искат да проверят дали интересите на някои категории производители не се преплитат с интересите на «хищниците», отслабвайки силата на съпротивата на първите срещу последните.

интереси нямат привърженици, че тяхната сила е *безсилна*, виновни за това са или вредните софисти, които разделят *единния* народ на враждебни лагери*, . . . или всичко е рухнало поради някаква дреболия в изпълнението, или най-сетне, непредвидена случайност е довела този път до неуспех. Във всеки случай демократът излиза от най-позорното поражение толкова неопетнен, колкото невинен е влязъл, излиза с още по-твърдо убеждение, че той ще победи, че не самият той и неговата партия трябва да изоставят старото гледище, а, напротив, обстоятелствата трябва да дораснат до него» (*ihm entgegensetzen haben* «Der achtzehnte Brumaire u. s. w.», S. 39)¹²⁸.

Посочените от самия автор примери говорят, че характеристиката на народниците като идеолози на натуралното стопанство и на първобитното равенство е неправилна. «Като *куриоз* трябва да отбележим — казва г-н Струве, — че г-н —он досега нарича Василчиков либерален икономист» (169). Ако вземем това название *по същество*, то съвсем не е куриозно. Василчиков включва в програмата си евтин и широко разпространен кредит. Г-н Николай —он не може да не вижда, че върху почвата на капиталистическото общество като руското кредитът само ще засили буржоазията, ще доведе до «развитие и затвърдяване на капиталистическите отношения» («Очерци», с. 77). Василчиков, както и всички народници, със своите практически мерки изразява единствено интересите на дребната буржоазия. Тук куриозно може да бъде само това, че г-н —он, разположил се редом с публицистите от «Русское Богатство», и «досега» не вижда, че те са досущ такива малки «либерални икономисти» като кн. Василчиков. Теорията на утопизма на практика лесно се погажда с мешчанските прогреси. Тази квалификация на народничеството още повече се потвърждава от Головачов, който съзнава колко безсмислено е да се дава надел на глава от населението и предлага «евтин кредит за работните люде». Критикувайки тази «изумителна» теория, г-н Струве обръща внимание само на нейната теоретическа абсурд-

* За руските народници виновни са зловерните марксиста, които изкуствено присаждат капитализма и неговите класови антагонизми върху почвата, на която така буйно разцъфтяват «социалното взаимоприспособяване» и «солидарната дейност» (г-н В. В. у Струве, с. 161).

ност, но като че ли не забелязва нейното дребнобуржоазно съдържание.

Във връзка с V глава не можем да не се спрем и на «закона» за «средните потребности» на г-н Шчербина. Това има значение за оценката на малтусианството на г-н Струве, което изпъква релефно в VI глава. «Законът» се състои в това, че при групирането на селяните по *надел* се получава твърде слабо варираща (в групите) средна величина на потребностите на селското семейство (т. е. на разходите за различни нужди), при което г-н Шчербина изчислява разходите на човек от населението.

Г-н Струве с удоволствие подчертава, че този «закон» «има огромно значение», тъй като потвърждавал «общоизвестния» закон на Малтус, че «благосъстоянието и размножаването на населението се определят от достъпните за него средства за съществуване».

Удивително е защо г-н Струве се радва на този закон. Удивително е как може в изчисленията на г-н Шчербина да се вижда «закон», и то с «огромно значение». Много естествено, че при не особено големите различия в начина на живот на отделните селски семейства ще получим слабо вариращи средни цифри, ако разделим селяните на групи, особено ако за основа на това деление вземем размера на надела, който не определя непосредствено благосъстоянието на семейството (тъй като наделът може да бъде даден под наем, а може и допълнително да се арендува земя) и е еднакъв и при богатия, и при бедния селянин, ако имат еднакъв брой членове на семейството по данъчните регистри. Изчисленията на г-н Шчербина само доказват, че той е избрал несполучлив начин на групиране. Ако г-н Шчербина смята, че е открил някакъв закон — това е съвсем странно. Не по-малко странно е да се вижда тук потвърждение на закона на Малтус в смисъл, че по големината на надела може да се съди за «достъпните за селянина средства за съществуване», без да се взема под внимание нито арендата, нито «припечелваното настрана, нито икономическата зависимост на селянина от помешчика и изкупвача. По повод на този «закон» на г-н Шчербина (неговата формулировка у г-н Шчербина показва, че самият автор на «закона» придава невероятно голямо значение на своите средни цифри, които абсолютно нищо не

доказват) г-н Струве казва: «Народното производство» в дадения случай означава просто стопанство без използване на наемен труд. Безспорно при такава организация на стопанството «принадената стойност» остава в ръцете на производителя» (176). И авторът посочва, че при ниската производителност на труда това не пречи на представителя на това «народно производство» да живее по-зле от работника. Увлечението по малтусианството е причина за дадената от автора неточна формулировка, която токущо цитирахме. Търговският и лихварският капитал подчинява труда във всяко руско село и — без да превръща производителя в наемен работник — отнема от него не по-малка принадена стойност, отколкото индустриалният капитал от работника. Г-н Струве правилно е посочил по-горе, че капиталистическото производство настъпва в момента, когато между производителя и потребителя застава капиталистът, дори и ако той само купува от самостоятелния (привидно) производител готовата стока (с. 99 и бел. 2), така че сред руските «самостоятелни» производители трудно може да се намери някой, който да не работи за капиталиста (търговец, изкупвач, кулак и т. н.). Една от най-големите грешки на народниците се състои в това, че те не виждат извънредно тясната и неразривна връзка между капиталистическата организация на руското обществено стопанство и пълновластното господство на търговския капитал в селото. Ето защо изключително верни са думите на автора, че «самото словосъчетание «народно производство» в смисъла, в който го употребяват господа народниците, не отговаря на никакъв реален исторически факт. У нас в Русия до 1861 г. «народното производство» бе тясно свързано с крепостното право, а след 1861 г. с ускорени темпове се развиваше стоковото стопанство, което не можеше да не наруши чистотата на народното производство» (177). Когато народникът казва, че принадлежността на средствата за производство на производителя е вековечно начало в руския бит, той чисто и просто нагажда историята към своята утопия, изопачава я чрез словесни машинации: при крепостното право помещикът даваше на производителя средства за производство, за да може производителят да му работи барщина*;

* — отработъчна феодална поземлена рента (XVII—XVIII в.). Бълг. ред.

наделът беше един вид натурална работна заплата — «вековечно» средство за присвояване на принадлеен продукт. Разрушаването на крепостното право съвсем не означаваше «освобождение» на производителя, а само *промяна на формата* на принадлежния продукт. Ако някъде в Англия рухването на крепостното право е създадо действително самостоятелни и свободни селяни, нашата реформа веднага извърши преход от «позорния» крепостен принадлеен продукт към «свободната» буржоазна свръхстойност.

Г Л А В А I V

ОБЯСНЕНИЕ НА НЯКОИ ЧЕРТИ НА СЛЕДРЕФОРМЕНАТА ИКОНОМИКА НА РУСИЯ У Г-Н СТРУВЕ

Последната (шеста) глава в книгата на г-н Струве е посветена на най-важния въпрос — икономическото развитие на Русия. Теоретическото ѝ съдържание е разпределено в следните раздели: 1) пренаселеност в земеделска Русия — характер и причини; 2) разслояване на селското население — значение и причини; 3) ролята на промишления капитализъм за разоряването на селяните; 4) частнособственическо стопанство; характер на неговото развитие и 5) въпросът за пазарите за руския капитализъм. Преди да анализираме аргументацията на г-н Струве по всеки от тези въпроси, нека се спрем на бележките му за селската реформа.

Авторът се обявява против «идеалистическото» ѝ разбиране и посочва нуждите на държавата, които са налагали да се повиши производителността на труда, посочва *откупа*, натиска «от долу». Жалко, че авторът не е изразил докрай своя законен протест. Народниците обясняват реформата с развитието на «хуманни» и «освободителни» идеи в «обществото». Този факт е безспорен, но да се обяснява с него реформата, значи да се изпада в безсмислена тавтология, като се свежда «освобождението» до «освободителните» идеи. Материалистът смята за необходимо специално да разгледа *съдържанието* на мерките, които бяха осъществени в името на идеите. В историята няма нито една важна «реформа», макар и с класов ха-

рактер, в полза на която да не са били изказвани високопарни думи и възвишени идеи. Същото е и със селската реформа. Ако обърнем внимание на действителното съдържание на извършените от нея промени, ще се окаже, че те се изразяват в следното: част от селяните бяха лишени от земя, а — главното — другите селяни, на които бе оставена част от тяхната земя, трябваше да я *купуват* като съвсем чужда вещ от помешчиците, и то да я купуват на изкуствено надута цена. Такива реформи не само у нас, в Русия, но и на Запад се обличаха в теории за «свобода» и «равенство» и още в «Капиталът» е посочено, че почвата, на която изникнаха идеите за свобода и равенство, беше именно стоковото производство. Във всеки случай, колкото и сложен да е бюрократичният механизъм, който проведе реформата в Русия, колкото и далеч да беше той, *привидно**, от самата буржоазия, безспорно си остава, че само върху почвата на *такава* именно реформа можеха да възникнат *буржоазни* отношения. Г-н Струве напълно правилно посочва, че баналното вече противопоставяне на руската селска реформа и западноевропейските е неправилно: «съвсем неправилно е (*в толкова обща форма*) твърдението, че в Западна Европа селяните били освободени без земя или, с други думи, лишени от земя по законодателен път» (196). Подчертавам думите: «в толкова обща форма», тъй като лишаването на селяните от земя по законодателен път е безспорен исторически факт навсякъде, където е била извършена селска реформа, но това не е всеобщ факт, тъй като и на Запад *част* от селяните при освобождаването им от крепостна зависимост са *откупили* земята си от земевладелците, откупват я и у нас. Само буржоата са способни да замазват факта за *откупа* и да твърдят, че «освобождаването на селяните със земя** превърнало Русия в *tabula rasa*» (по думите на някой си г-н Яковлев «приветствувани от сърце» от г-н Михайловски — вж. с. 10 у П. Струве).

* Всъщност, както бе посочено по-горе, именно този механизъм и по състав, и по исторически произход можеше да послужи на буржоазията.

** Ако говорим истината, би трябвало да кажем: предоставяне на *част* от селяните възможност да *откупят* от помешчиците *част от своята* наделна земя на *двойна цена*. А дори и думата «предоставяне» не е подходяща, тъй като заплашваха селянина с побой във волостното управление, ако се откаже от това «осигуряване с надел».

I

Да преминем към теорията на г-н Струве за «характера на свръхнаселението в земеделска Русия». Това е една от най-важните точки, по които г-н Струве отстъпва от «доктрината» на Маркс и се доближава до доктрината на малтусианството. Същността на неговите възгледи, развити в полемиката с г-н Н.—он, се състои в това, че свръхнаселението в земеделска Русия «не е капиталистическо, а, така да се каже, обикновено съответстващо на натуралното стопанство»*.

Тъй като г-н Струве казва, че неговото възражение срещу г-н —он «напълно съвпада с общото възражение на Ф.-А. Ланге против Марксовата теория за относителното свръхнаселение» (183, бел.), ние ще се спрем най-напред именно на това «общо възражение» на Ланге, за да го проверим.

Ланге разсъждава за Марксовия закон за народонаселението в глава V на произведението си «Работническият въпрос» (в руския превод с. 142—178). Той започва с основното положение на Маркс, че «изобщо на всеки исторически определен начин на производство съответствува собствен закон за увеличаване на народонаселението, който има само историческо значение. Абстрактният закон за размножаването съществува само за растенията и животните»¹²⁹. Във връзка с това Ланге казва:

«Ще си позволим да отбележим, че и за растенията и животните, строго казано, не съществува никакъв «абстрактен» закон за размножаването, тъй като изобщо абстракцията е просто извличане на общото от редица еднородни явления» (143), и Ланге подробно обяснява на Маркс що е абстракция. Очевидно, той просто не е разбрал мисълта на Маркс. Тук Маркс противопоставя човека на растенията и животните въз основа на това, че човекът живее в *различни*, исторически сменящи се *социални организми*, които се определят от системата на общественото производство, а следователно и на разпределението. Условията на размножаването на човека непосредствено

* Така го формулира г-н Струве в своята статия в «Sozialpolitisches Centralblatt» (1893, № 1 от 2 окт.). Той добавя, че не смята този възглед за «малтусиански».

зависят от устройството на различните социални организми, затова законът за народонаселението трябва да се изследва конкретно при всеки такъв организъм, а не «абстрактно», без връзка с исторически различните форми на обществено устройство. Разяснението на Ланге, че абстракцията е извличане на общото от *еднородните* явления, се обръща изцяло против самия него: за еднородни можем да смятаме само условията за съществуване на животните и растенията, но в никакъв случай и условията на човека, след като знаем, че той е живял в социални съюзи, различаващи се по типа на своята организация.

След като излага по-нататък теорията на Маркс за относителното свръхнаселение в капиталистическата страна, Ланге казва: «на пръв поглед може да ни се стори, че тази теория прекъсва дългата нишка, която минава през цялата органична природа и стига чак до човека, че според нея за нашата цел, т. е. за разбирането на работническия въпрос, са напълно излишни общите изследвания върху съществуването, размножаването и усъвършенствуването на човешкия род» (154)*.

Теорията на Маркс ни най-малко не прекъсва нишката, която минава през цялата органична природа и стига чак до човека: тя изисква само «работническият въпрос» — тъй като такъв съществува единствено при капиталистическото общество — да се решава не въз основа на «общи изследвания» върху размножаването на човека, а въз основа на специални изследвания за законите на капиталистическите отношения. Но Ланге е на друго мнение: «в действителност обаче — казва той — не е така. Ясно е преди всичко, че фабричният труд още в зародиш предполага *мизерия*» (154). И Ланге на страница и половина доказва това положение, което е очевидно от само себе си и което дори на косъм не ни придвижва напред: първо, ние знаем, че капитализмът сам създава мизерия още преди да настъпи онзи стадий в неговото развитие, когато производството придобива фабрична форма, още преди машините да създават излишно население; второ, и предшеству-

* И какви ще бъдат тези «общи изследвания»? Ако игнорират отделните икономически формации на човешкото общество, те ще се сведат до баналности. А ако трябва да обхващат няколко формации, тогава е очевидно, че трябва да се предшествуват от отделни изследвания за всяка конкретна формация.

вашата капитализма форма на обществено устройство — феодалната, крепостническата, сама създаваше своя особена мизерия, която именно предаде по наследство на капитализма.

«Но дори и с такъв могъщ помощник [т. е. с нуждата] първият капиталист само в редки случаи успява да прирами значително количество работна сила в новия вид дейност. Обикновено нещата стават по следния начин. Капиталистът докарва контингент работници от местата, където фабричната промишленост вече си е извоювала право на гражданство; към тях той прибавя няколко бедняци*, които в момента нямат работа, а по-нататък наличният фабричен контингент се попълва вече от *подрастващата младеж*» (156). Последните две думи Ланге поставя в курсив. Очевидно, «общите изследвания върху съществуването, размножаването и усъвършенствуването на човешкия род» са се изразили именно в положението, че фабрикантът набира нови работници сред «подрастващата младеж», а не сред немощните старци. Добрият Ланге продължава тези «общии изследвания» на още една страница (157), като разказва на читателя, че родителите се стремят да осигурят своите деца, че моралистите от нямане какво да правят осъждат стремежа на човека да се измъкне от това положение, в което се е родил, че е напълно естествено човек да се стреми да нареди децата си на работа. Чак когато преодолеем всички тези разсъждения, уместни може би само в назидателно четиво, стигаме до същността на работата:

«В една земеделска страна, където земята принадлежи на дребни и едри собственици, неизбежно възниква, ако в народните нрави не се е укрепил тенденцията към доброволно ограничаване на раждаемостта, постоянен излишък от работна ръка и потребители, които желаят да съществуват от произведенията на дадената територия» (157—158). Без каквито и да било доказателства Ланге просто изказва тази чисто малтусианска теза. Той я повтаря още веднъж и още веднъж, като казва, че «бъв всеки случай населението на такава страна, макар и то абсолютно да е

* Между другото, откъде са се взели тези «бедняци»? Може би, според Ланге, това не е остатък от крепостните отношения и не е продукт от господството на капитала, а резултат от това, че «в народните нрави не се е укрепил тенденцията към доброволно ограничаване на раждаемостта» (с. 157)?

много рядко, обикновено съдържа признаци на относително свръхнаселение», че «на пазара *постоянно преобладава* предлагането на труд, докато търсенето си остава незначително» (158) — но всичко това си остава съвсем голословно. Откъде следва действителната «неизбежност» на «излишъка от работници»? Къде личи връзка между този излишък и липсата на тенденция към доброволно ограничаване на раждаемостта в народните нрави? Не е ли необходимо, преди да разсъждаваме за «народните нрави», да вникнем в производствените отношения, при които живее този народ? Да си представим например, че дребните и едрите собственици, за които говори Ланге, в производството на материални ценности са свързани по следния начин: дребните собственици, за да се издържат, получават поземлени надели от едрите и заради това им работят барщина — обработват техните ниви. Да си представим, по-нататък, че тези отношения са разрушени, че хуманните идеи до такава степен са помрачили разсъдка на едрите собственици, че те са «освободили своите селяни със земя», *т. е.* отрязали са им около 20 % от наделите, а за останалите 80 % са ги принудили да платят покупната цена на земята, умножена по две. Ясно е, че тези селяни, гарантирани по този начин срещу «язвата на пролетариата», за да съществуват, трябва, както и преди, да работят за едрите собственици, но сега вече те работят не по нареждане на крепостния старейшина, а по свободен договор — следователно те един на друг си измъкват работата от ръцете, тъй като вече не са свързани помежду си и всеки сам си е стопанин. При това боричкане за работата някои селяни неизбежно ще бъдат изтласкани: тъй като поради намаляването на наделите и увеличаването на плащанията те са станали по-слаби спрямо помешчика, конкуренцията между тях ще увеличи нормата на принадлежния продукт и помешчикът ще се нуждае от по-малък брой селяни. Колкото и да се утвърдява в народните нрави тенденцията към доброволно ограничаване на раждаемостта — образуването на «излишък» си остава неизбежно. Разсъждението на Ланге, игнориращо обществено-икономическите отношения, само нагледно доказва колко негодни са неговите методи. А у Ланге и по-нататък няма нищо друго освен такива разсъждения. Той казва, че фа-

брикантите с готовност пренасят производството в затънтените села, защото там *«винаги имат наготово необходимото количество детски труд за всяка работа»* (161), без да изследва историята, начина на общественото производство, създал тази «готовност» у родителите да дават децата си в робство. Неговите методи най-релефно изпъкват в следното разсъждение: той цитира Маркс, който казва, че машинната индустрия, която дава възможност на капитала да купува женски и детски труд, превръща работника в «търговец на роби».

«Ето каква била работата!» — победоносно възкликва Ланге. — «Но нима може да се допусне, че работникът, който от нужда продава собствената си работна сила, толкова лесно би се решил да търгува и с жена си и децата си, ако и към тази стъпка не го тласкаха, от една страна, нуждата, а от другата — съблазънта?» (163)

Добрият Ланге стига в усърдието си дотам, че защитава работника от Маркс, като доказва на Маркс, че «нуждата тласка» работника.

«. . . Пък и какво друго всъщност представлява тази растяща нужда, ако не метаморфоза на борбата за съществуване?» (163)

Ето към какви открития водят «общите изследвания върху съществуването, размножаването и усъвършенствването на човешкия род»! Научаваме ли поне нещичко за причините на «нуждата», за нейното политико-икономическо съдържание и развитие, когато ни казват, че това е метаморфоза на борбата за съществуване? Та това може да се каже за всичко — и за отношението на работника към капиталиста, на земевладелеца към фабриканта и към крепостния селянин и т. н. и т. н. Опитът на Ланге да поправи Маркс не ни дава нищо освен подобни безсъдържателни баналности или наивности. Да видим сега какво дава в подкрепа на тази поправка последователят на Ланге, г-н Струве — въз основа на разсъждението по конкретния въпрос, а именно свръхнаселението в земеделска Русия.

Стоковото производство — започва г-н Струве — увеличава вместимостта на страната. «Размяната проявява това си действие не само чрез пълната, техническа и икономическа, реорганизация на производството, но и в

случаите, когато техниката на производството си остава на предишното равнище и натуралното стопанство си запазва предишната доминираща роля в общата икономика на населението. В този случай обаче след кратко оживление съвсем неизбежно се появява «свръхнаселение»; но за него стоковото производство може да има вина само: 1) като възбудител, 2) като усложняващ момент.» (182). Свръхнаселението би се появило и без стоково стопанство: то има некапиталистически характер.

Такава е концепцията на автора. Още от самото начало тя ни поражда със същата голословност, която видяхме и у Ланге: твърди се, че свръхнаселението при натуралното стопанство е неизбежно, но не се обяснява какъв именно процес го поражда. Да се обърнем към онези факти, в които авторът намира потвърждение на своите възгледи.

Данните за 1762—1846 г. показват, че населението, общо взето, съвсем не се е размножавало бързо: годишният прираст е 1,07—1,5%. При това, по думите на Арсениев, то се е размножило по-бързо в «зеделските» губернии. Този «факт» — заключава г-н Струве — «е извънредно характерен за примитивните форми на народното стопанство, при които размножаването се намира в непосредствена, така да се каже, осезаема зависимост от естественото плодородие». Това е действие на «закона за съответствието между размножаването на населението и средствата за съществуване» (185). «Колкото по-обширна е земята и по-високо — нейното естествено плодородие», толкова по-голям е естественият прираст на населението» (186). Абсолютно недоказан извод: само въз основа на факта, че в губерниите от централната област на Европейска Русия от 1790 до 1846 г. населението най-малко се е увеличило във Владимирска и Калужка губерния, се формулира общ закон за съответствието между размножаването на населението и средствата за съществуване. Та нима по «обширността на земята» може да се съди за средствата за съществуване на населението? (Дори и да приемем, че от толкова малобройни данни може да се правят общи изводи.) Защото това «население» не е използвало само получаваните продукти от «естественото плодородие»: то ги е деляло с помешчиците, с държавата. Не е ли ясно, че една

или друга система на помещническото стопанство — оброк или барщина, размер на данъците и начини на тяхното вземане и т. н. — са оказвали много по-голямо влияние върху количеството на падащите се на населението «средства за съществуване», отколкото обширността на земята, която не се е намирала в изключително и свободно владение на производителите? Нещо повече. Независимо от обществените отношения, които са се изразявали в крепостното право, населението и тогава е било свързано чрез размяната: «отделяне на обработващата промишленост от земеделието — правилно казва авторът, — т. е. обществено, национално разделение на труда е съществувало и в епохата преди реформата» (189). Пита се, защо в такъв случай трябва да смятаме, че владимирският кустар или изкупвач, живеещи из блатата, са имали по-малко «средства за съществуване», отколкото тамбовският примитивен земеделец с цялото му «естествено плодородие на земята»?

След това г-н Струве привежда данни за намаляването на крепостното население преди освобождението. Икономистите, чието мнение той предава, приписват това явление на «спадането на благосъстоянието» (189). Авторът прави следното заключение:

«Ние се спряхме върху факта за намаляващия брой на крепостното население преди освобождението, тъй като той — според нас — хвърля ярка светлина върху икономическото положение на Русия през онази епоха. Значителна част от страната е била. . . наситена с население при дадените технико-икономически и социално-юридически условия: последните са били направо неблагоприятни за едно що-годе бързо размножаване на близо 40% от цялото население» (189). Какво общо има тук «законът» на Малтус за съответствието между размножаването и средствата за съществуване, когато крепостническите обществени отношения са насочвали тези средства за съществуване в ръцете на една шепа едри земевладелци и са лишавали от тях масата на населението, размножаването на която е обект на изследването? Можем ли да признаем някаква стойност например на твърдението на автора, че най-малък се оказал прирастът на населението или в неплодородните губернии със слабо развита про-

мишленост, или в гъсто населените чисто земеделски губернии? Г-н Струве иска да види в това проява на «некапиталистическо свръхнаселение», което щяло да възникне и без стоково стопанство и според него «съответствува на натуралното стопанство». Но със същото, ако не и с по-голямо право можем да кажем, че това свръхнаселение съответствува на крепостното стопанство, че бавното нарастване на населението е зависело най-много от засилването на експлоатацията на селския труд, което е било последица от нарастването на стоковото производство в помешчическите стопанства, след като започнали да използват барщината за производство на зърнени храни *за продажба*, а не само за собствени нужди. Примерите на автора говорят против него: те говорят, че е невъзможно да се построи абстрактен закон за народонаселението по формулата за съответствието между размножаването и средствата за съществуване, като се игнорират исторически определените системи на обществени отношения и стадияте в тяхното развитие.

Преминавайки към следреформената епоха, г-н Струве казва: «в историята на населението след падането на крепостното право виждаме същата основна черта, както и преди освобождението. Енергията на размножаването, общо взето, се намира в пряка зависимост от поземленото пространство и поземления надел» (198). Това се доказва от таблицата, в която селяните са групирани по размер на надела и която показва, че прирастът на населението е толкова по-голям, колкото по-голям е размерът на надела. *«А другояче не може да бъде при условията на натурално, «самопотребителско»... стопанство, което служи преди всичко за непосредствено задоволяване на нуждите на самия производител»* (199).

Действително, *ако това беше така*, ако наделите служеха преди всичко за непосредствено задоволяване на нуждите на производителя, ако те представляваха единствен източник за задоволяване на тези нужди — тогава, само тогава от подобни данни би могло да се изведе общ закон за размножаването. Но ние знаем, че това не е така. Наделите служат «преди всичко» за задоволяване на нуждите на помешчиците и държавата: те се отнемат от притежателите, ако тези «нужди» не се задоволяват в определе-

ния срок; те се облагат с плащания, които надминават тяхната доходност. По-нататък, това не е единственият ресурс на селянина. Дефицитът в стопанството — казва авторът — трябва превантивно и репресивно да се отразява на населението. Сезонната работа отвлича възрастното мъжко население, а освен това забавя и размножаването (199). Но ако дефицитът на наделното стопанство се покрива чрез аренда или странични доходи, средствата за съществуване на селянина могат да се окажат напълно достатъчни за «енергично размножаване». Безспорно обстоятелствата могат да бъдат толкова благоприятни само за малцинството от селяни, но — при липсата на специален анализ на производствените отношения сред селското население — отникъде не се вижда, че този прираст е бил равномерен, че не е предизвикан предимно от благосъстоянието на малцинството. Накрая самият автор обуславя валидността на своята теза със съществуването на натурално стопанство, а след реформата, според собственото му признание, в предишния начин на живот нашироко нахлува стоковото производство. Очевидно е, че данните на автора са абсолютно недостатъчни за *установяване на общ закон за размножаването*. Нещо повече — с абстрактната си «простота» този закон, който предполага, че средствата за производство в разглежданото общество «служат преди всичко за непосредствено задоволяване на нуждите на самия производител», дава съвсем неправилна, абсолютно недоказана оценка на извънредно сложните факти. Например: след освобождението — казва г-н Струве — за помешчиците беше изгодно да дават на селяните земя под аренда. «По този начин хранителната площ, достъпна за селяните, т. е. техните средства за съществуване, се увеличи» (200). Това пряко отнасяне на цялата аренда към «хранителната площ» е съвсем голословно и неправилно. Авторът сам посочва, че помешчиците са вземали за себе си лъвския пай от продукта, произвеждан на тяхна земя (200), така че е под въпрос, дали тази аренда (например с отработване) не е влошавала положението на арендаторите, дали не ги е обременявала със задължения, които в края на краищата са водели до намаляване на хранителната площ. По-нататък самият автор изтъква, че арендата е по силите само на заможните (216) селяни, в

чиито ръце тя става по-скоро средство за разширяване на стоковото стопанство, отколкото за укрепване на «самопотребителското». Дори да беше доказано, че арендата, общо взето, е подобрила положението на «селячеството», какво значение би могло да има това обстоятелство, когато, по думите на самия автор, бедняците са се разорявали от арендуването (216) — т. е. когато това подобрене за едни е означавало влошаване на положението за други? В селската аренда явно се преплитат стари, крепостнически отношения и нови, капиталистически; абстрактното разсъждение на автора, който не взема под внимание нито едните, нито другите, не само че не ни помага да вникнем в тези отношения, а, напротив, обърква нещата.

Остават още данните, посочени от автора в потвърждение на неговите възгледи. Става въпрос по-точно за това, че «старата дума *малоимотност* е само общожитейски термин за онова явление, което в науката се нарича свръхнаселение» (186). Тук авторът сякаш се опира на цялата наша народническа литература, която безспорно установи факта, че селските надели са «недостатъчни», която хиляди пъти «подкрепя» своите препоръки за «разширяване на селското земевладение» с такова «просто» съображение: населението се е увеличило, наделите са станали съвсем дребни, ето защо е естествено, че селяните се разоряват. Но това изтъркано разсъждение на народниците за «малоимотността» е извън всяко съмнение, то едва ли има някаква научна* стойност, едва ли може да се използва за нещо друго освен в «благонамерените речи» в комисията по въпроса за безболезненото насочване на отечеството по правия път. В това разсъждение подробностите изместват главното, зад външните очертания на явлението не се вижда основният общественно-икономически фон на картината. Обстоятелството, че представителите на «стародворянския» строй притежават огромен поземлен фонд — от една страна, и купуването на земя от друга — ето основния фон, при който всяко «разширяване на земевладението» ще си остане жалък палнатив. И народническите

* Т. е. това разсъждение изобщо не може да помогне за обясняване на разоряването на селяните и свръхнаселението, макар че като факт «недостатъчността» е извън всяко съмнение, факт) и изострянето й поради увеличаването на населението. Необходимо е не да се констатира фактът, а да се обясни откъде е произлязъл той.

разсъждения за малонмотността, и Малтусовите «закони» за съответствието между размножаването и средствата за съществуване страдат именно от своята абстрактна «простота», игнорираща дадените, конкретни обществено-икономически отношения.

Този преглед на аргументите на г-н Струве ни довежда до заключението, че неговото твърдение, според което свръхнаселението в земеделска Русия се обяснявало с несъответствието между размножаването и средствата за съществуване, решително с нищо не е доказано. Аргументацията си той обобщава по следния начин: «и ето — пред нас е картината на натурално-стопанското свръхнаселение, усложняващо се от стоково-стопанските моменти и от други важни черти, наследени от социалния строй на крепостната епоха» (200). Всъщност за всеки икономически факт в една страна, която преживява преход от «натурално» към «стоково» стопанство, може да се каже, че това е «натурално-стопанско явление, усложняващо се от стоково-стопански моменти». Може да се каже и обратното: «стоково-стопанско явление, усложняващо се от натурално-стопански моменти» — но всичко това не може да даде не само «картина», но дори и най-малка представа за това, *как именно* възниква свръхнаселението върху почвата на *дадените обществено-икономически отношения*. Окончателният извод на автора против г-н Н.—он и неговата теория за капиталистическото свръхнаселение в Русия гласи: «нашите селяни произвеждат недостатъчно храна» (237).

Земеделското производство на селяните и досега дава продукти за помешчиците, които чрез държавата получават пари по откупа; то служи като постоянен обект на операциите на търговския и лихварския *капитал*, който отнема огромни части от продукта на преобладаващата маса от селяните, и, най-последно, сред самото «селячество» това производство е разпределено толкова сложно, че общият и среден плюс (арендата) за масата се оказва минус, но г-н Струве разсича цялата тази мрежа от обществени отношения като гордиев възел¹³⁰ с едно абстрактно и съвсем голословно решение: «производството е недостатъчно». Не, тази теория не издържа никаква критика: тя само затрупва онова, което трябва да бъде изследвано — произ-

водствените отношения в земеделското стопанство на селяните. Малтусианската формула представя нещата така, като че ли пред себе си имаме *tabula rasa*, а не крепостнически и буржоазни отношения, които се преплитат в съвременната организация на руското селско стопанство.

Разбира се, ние съвсем не можем да се задоволим само с критика срещу възгледите на г-н Струве. Необходимо е освен това да си зададем въпроса: на какво се дължат неговите грешки? и кой от противниците (г-н Н.—он или г-н Струве) дава правилно обяснение на свръхнаселението?

Г-н Н.—он, обяснявайки свръхнаселението, изхожда от факта, че в резултат от капитализацията на дребните производства се «освобождават» маса работници. При това той привежда само данни за разрастването на едрата фабрично-заводска промишленост и отминава паралелния факт — разрастването на кустарните производства, изразяващ задълбочаването на общественото разделение на труда*. Той пренася обяснението си и върху земеделието дори без да се опита да обрисова по-точно неговата общественоекономическа организация и *степенята на нейното развитие*.

В отговор на това г-н Струве изтъква, че «капиталистическото свръхнаселение в Марксовия смисъл е тясно свързано с прогреса на техниката» (183), но тъй като той заедно с г-н Н.—он смята, че «техниката» в селското «стопанство почти не е прогресирала» (200), свръхнаселението в земеделска Русия, според него, не е капиталистическо и той търси друго обяснение.

Отговорът, който г-н Струве дава на г-н Н.—он, е правилен. Капиталистическото свръхнаселение се дължи на това, че *капиталът* овладява производството и намалявайки броя на необходимите (за производството на дадено количество продукти) работници, създава излишно население. За капиталистическото свръхнаселение в земеделието Маркс казва следното:

* Известен е фактът, че след реформата нашите кустарни производства нараснаха и се появиха много нови. Известно е също така теоретическото обяснение на този факт наред с капитализацията на другите производства, което Маркс дава, обяснявайки «създаването на вътрешен пазар за промишления капитал» («Das Kapital», 2 Aufl., S. 776 u. ff.)¹²¹.

«Щом капиталистическото производство овладее селското стопанство или успоредно с овладяването му търсенето на селски работници намалява абсолютно с натрупването на функциониращия в тази област капитал, при което изтласкването на работниците не се придружава, както в неземеделската промишленост, с по-голямо привличане на такива. Ето защо част от селското население постоянно е готова да мине към градското или манифактурното население*. (Манифактурата тук означава всяка неземеделска промишленост.) Така че този източник на относително свръхнаселение е постоянно подвижен. Но непрекъснатият приток към градовете предполага в селото постоянно скрито свръхнаселение, размерите на което се забелязват едва тогава, когато отводните канали се отварят необикновено широко. Поради това селският работник е принуден да се ограничава с минимум работна заплата и с единия крак постоянно стои в блатото на пауперизма» («Das Kapital», 2. Aufl., S. 668)¹³².

Г-н Н.—он *не доказва* капиталистическия характер на свръхнаселението в земеделска Русия, защото не го поставя във връзка с капитализма в земеделието: отбелязвайки бегло и напълно капиталистическата еволюция на частно-собственическото стопанство, той съвсем изпуска буржоазните черти на организацията на селското стопанство. Г-н Струве би трябвало да поправи тази незадоволителна страна на изложението на г-н Н.—он, която има много голямо значение, тъй като игнорирането на капитализма в земеделието, на неговото господство и същевременно на все още слабото му развитие естествено доведе до теорията за липса или стесняване на вътрешния пазар. Вместо да сведе теорията на г-н Н.—он към конкретните данни за нашия земеделски капитализъм, г-н Струве изпада в друга грешка, отричайки напълно капиталистическия характер на свръхнаселението.

Нахлуването на *капитала* в земеделското стопанство характеризира цялата следреформена история. Помешчи-

* Между другото. Вероятно именно отбелязаният тук факт е дал повод на Ланге да съчинява поправки към теорията на Маркс, която той не е разбрал достатъчно. Вместо да анализира този факт, като вземе за изходна точка дадения (капиталистически) начин на общественото производство и да види как се проявява в земеделието, той започва да си изсмуква от палците разни особености на «народните права».

ците преминаваха (бавно или бързо — това е друг въпрос) към волнонаемен труд, който твърде широко се разпространи и определи дори характера на преобладаващата част от селските поминъци; те повишаваха техниката и въвеждаха в употреба машините. Дори и отмиращата крепостническа система на стопанство — даване земя на селяните срещу отработване — се преобразяваше в буржоазен дух поради конкуренцията между селяните, която доведе до влошаване положението на наемателите, до по-тежки условия* и следователно до намаляване броя на работниците. В селското стопанство съвсем ясно се очерта разслояването на селска буржоазия и пролетарнат. «Богаташите» разширяваха орната площ, подобряваха стопанството си [срв. В. В. «Прогресивни течения в селското стопанство»] и бяха принудени да използват наемен труд. Всичко това са отдавна установени, общопризнати факти, посочвани (както ще видим след малко) и от самия г-н Струве. Да вземем за илюстрация и един най-обикновен в руското село случай: «кулакът» измъква от «общината», по-точно от съобщинниците от пролетарски тип, най-хубавото парче наделна земя и създава стопанство, използвайки труда и инвентара на същите тези «осигурени с надел» селяни, които са обременени с дългове и тегоби и вързани за своя благодетел — за социално взаимоприспособяване и солидарна дейност — от любимите на народниците общинни начала. Неговото стопанство се поддържа, разбира се, по-добре от стопанствата на разорените селяни и изисква много по-малко работници в сравнение с онова време, когато това парче е било в ръцете на няколко дребни стопани. Нито един народник не може да отрече, че подобни факти не са единични, а всеобщи. Самобитността на техните теории се състои само в това, че те не искат да нарекат тези факти с истинското им име, не искат да видят, че те означават *господство на капитала в земеделието*. Те забравят, че първична форма на *капитала* винаги и навсякъде е търговският, паричният капитал, че капиталът винаги приема техническия производствен процес такъв, какъвто

* Вж. например Каришев («Итоги земской статистики», т. II, с. 266) — посоченото в сборника за Ростовски уезд постепенно намаляване на дела на селяните при скопщината¹³³. Пак там, гл. V, § 9 — Относно допълнителния труд на селяните при изполищата.

го е заварил, и едва по-късно започва технически да го преустройва. Затова те не разбират, че «защищавайки» (разбира се, само на думи) съвременните земеделски отношения от «грядущия» (?) капитализъм, те защищават само *средновековните* форми на капитала от натиска на неговите най-нови, чисто буржоазни форми.

Следователно капиталистическият характер на свръх-населението в Русия не може да се отрече, както не може да се отрече господството на капитала в земеделието. Но, разбира се, съвсем глупаво е да се игнорира *степенята на развитие на капитала*, както прави г-н Н.—он, който в своето увлечение го представя като почти завършено и затова съчинява теорията за стесняването или липсата на вътрешен пазар, докато всъщност капиталът вече господствува, но в сравнително твърде неразвита форма; до пълното развитие, до пълното отделяне на производителя от средствата за производство има още много междинни стадии и всяка крачка напред на земеделския капитализъм означава *нарастване* на вътрешния пазар, който, според теорията на Маркс, се създава именно от земеделския капитализъм, и този пазар в Русия не се стеснява, а, на против, формира се и се развива.

По-нататък от тази, макар и най-обща характеристика на нашия земеделски капитализъм* виждаме, че той не се покрива с *всички* обществено-икономически отношения в селото. Наред с него виждаме все още и крепостнически отношения — и в стопанската област (например даването на отрязаните земи срещу отработване и плащането в натура — тук са налице всички признаци на крепостническото стопанство: и натурална «размяна на услуги» между производителя и собственика на средствата за производство, и експлоатация на производителя посредством *закрепването* му за земята, а не чрез отделяне от средствата за производство), а още повече в социалната и юридикополитическата (задължително «осигуряване с надел», закрепване за земята, т. е. липса на свобода на придвижване, плащане на откуп, т. е. все същия оброк, даван на помещика, подчинено положение спрямо привилегированите земевладелци в областта на съда и управлението

* За него по-подробно ще говорим по-надолу, като се спрем отделно на селяните и помещиците.

и т. н.); тези отношения несъмнено също водят до разоряване на селяните и до безработица, до «сврѣхнаселение» сред закрепените за земята ратаи. Капиталистическата основа на съвременните отношения не трябва да скрива тези все още извънредно жилави остатъци от «стародворянското» наслоение, които капитализмът *още не е разрушил* именно поради своята неразвитост. Неразвитостта на капитализма, «изостаналостта на Русия», която народниците смятат за «щастие»*, е «щастие» само за експлоататорите с благородническо звание. Следователно в съвременното «сврѣхнаселение» освен основните капиталистически черти има и крепостнически.

Ако сравним това гледище с твърдението на г-н Струве, че в «сврѣхнаселението» има натурално-стопански и стоково-стопански черти, ще видим, че първото не изключва второто, а, обратно, включва се в него: крепостното право се отнася към «натурално-стопанските» явления, капитализмът — към «стоково-стопанските». Г-н Струве, от една страна, не посочва конкретно кои именно *отношения* са натурално-стопански и кои стоково-стопански, а, от друга страна, ни връща назад към голословните и безсъдържателни «закони» на Малтус.

От тези недостатъци естествено произтича незадоволителният характер на по-нататъшното изложение. «Но по какъв начин — пита авторът, — върху какви начала *може* да бъде реорганизирано нашето народно стопанство?» (202). Странен въпрос, формулиран пак съвсем по професорски, досущ както са свикнали да поставят въпросите господа народниците, които констатирали незадоволителността на настоящето и избират по-добри пътища за отечеството. «Нашето народно стопанство» е капиталистическо стопанство и неговата организация и «реорганизация» се определят от буржоазията, «завеждаща» това стопанство. Вместо въпроса за възможната реорганизация би трябвало да се постави въпросът за последователните стадии в развитието на това буржоазно стопанство — би трябвало тъкмо от позициите на онази теория, в името на която авторът така прекрасно отговаря на г-н В. В., който атестира г-н Н.—он като «несъмнен марксист»,

* Г-н Южаков в «Русское Богатство».

че този «несъмнен марксист» няма понятие за класовата борба и класовия произход на държавата. Ако въпросът беше поставен в този смисъл, това би предпазило автора от обърканите разсъждения за «селячеството», които четем на с. 202—204.

Авторът започва с това, че наделната земя на селяните е недостатъчна, че дори да компенсират недостига с аренда, «значителна част от тях» въпреки това *винаги* са в дефицит; за селяните не може да се говори като за нещо цяло, защото това би значило да говорим за фикция* (203). И непосредствено отгук се прави заключение:

«Във всеки случай недостатъчното производство е *основен, доминиращ* факт в нашето народно стопанство» (204). Това е съвсем голословно и няма никаква връзка с предишното: защо «основен, доминиращ факт» не е това, че селяните като цяло са фикция, понеже сред тях се формират враждебни класи? Авторът прави своя извод без всякакви данни, без всякакъв анализ на фактите, отнасящи се до «недостатъчното производство» [което обаче не пречи на малцинството да се сдобива с имот за сметка на мнозинството] или до разслояването на селяните — просто по силата на някакво предубеждение в полза на малтусианството. «Затова — продължава той — увеличаването на производителността на земеделския труд е напълно изгодно и благодатно за руските селяни» (204). Ние изпадаме в недоумение: току-що авторът отправи срещу народниците сериозно (и във висша степен справедливо) обвинение, че разсъждават за една «фикция» — за «селячество» въобще, а сега сам вкарва тази фикция в своя анализ! Щом отношенията сред това «селячество» са такива, че малцинството става «икономически здраво», а мнозинството се пролетаризира, щом малцинството разширява земите си и забогатява, а мнозинството винаги е в дефицит и се разорява, как тогава може да се говори за «изгодност и благодатност» на процеса изобщо? Вероятно авторът е искал да каже, че процесът е изгоден и за едната, и за другата част от селяните. Но тогава, първо, той би трябвало да анализира положението на всяка отделна

* «Главният недостатък в разсъжденията на г-н Голубев в прекрасните му статии се състои именно в това, че той никак не може да се отърве от тази фикция» (203).

група и да го изследва специално и, второ, при наличието на антагонизъм между групите би трябвало конкретно да посочи от гледището на коя група говори за «изгодност и благодатност»: Този пример още веднъж и още веднъж потвърждава незадоволителността, неяснотата на обективизма на г-н Струве.

Тъй като по дадения въпрос г-н Н.—он се придържа към противоположното мнение, като твърди, че «увеличаването на производителността на земеделския труд*», ако продуктите се произвеждат във вид на стока, не може да допринесе за издигане на народното благосъстояние» («Очерци», 266), ето защо г-н Струве се заема сега да опровергае това мнение.

Първо, казва той, селянинът, върху когото съвременната криза се е стоварила с цялото си бреме, произвежда зърнени храни за собствени нужди; той не продава, а допълнително си купува зърнени храни. За такива селяни — а те са към 50% (с един кон и без никакъв кон) или поне не по-малко от 25% (без коне) — повишаването на производителността на труда във всички случаи е изгодно въпреки спадането на цените на зърнените храни.

Да, разбира се, повишаването на производителността щеше да бъде изгодно за такъв селянин, ако той можеше да задържи стопанството си и да го издигне на по-високо равнище. Но тъкмо това е невъзможно за селяните с по един кон и без коне. Не е по силите им да задържат сегашното си стопанство с неговите примитивни оръдия, с небрежната обработка на почвата и т. н., камо ли да повишават техниката. Това повишаване на техниката е резултат от развитието на стоковото стопанство. И ако още на дадения стадий в развитието на стоковото производство продажбата на зърнени храни е необходимост дори за онзи селянин, който е принуден да купува допълнително зърнени храни, следващият стадий ще направи тази продажба още по-наложителна (авторът сам признава необходимостта от преминаване от натурално към стоково стопанство) и конкуренцията от страна на стопаните, повишили културата, неминуемо и незабавно ще го експроприира докрай, ще го превърне от пролетарий, закрепен за земята,

* «Колкото и» то «да е желателно и необходимо» — добавя г-н Н.—он.

в пролетарий, волен като птица. Аз съвсем не искам да кажа, че тази промяна би била неизгодна за него. Напротив, щом производителят вече е попаднал в лапите на капитала — а това е безспорно свършен факт за разглежданата група селяни, — за него е твърде «изгодна и благодатна» пълната свобода, която му дава възможност да сменя работодателите, която му развързва ръцете. Но полемиката между г-н Струве и г-н Н.—он съвсем не засяга подобни съображения.

Второ, продължава г-н Струве, г-н Н.—он «забравя, че производителността на земеделския труд може да бъде повишена само чрез изменения в *техниката* и в *системата* на стопанството или на земеделието» (206). Действително, г-н Н.—он забравя това, но изтъкнатото съображение само ще подкрепи твърдението, че окончателното еспроприиране на несъстоятелните селяни, на селяните от «пролетарски тип», е неизбежно. За да се подобри техниката, са нужни свободни парични средства, а тези селяни нямат дори средства за прехрана.

Трето — заключава авторът, — г-н Н.—он не е прав, когато заявява, че повишаването на производителността на земеделския труд ще принуди конкурентите да намалят цената. За такова намаление — правилно казва г-н Струве — е необходимо производителността на нашия земеделски труд не само да достигне западноевропейската [в такъв случай ще продаваме продукта на равнището на обществено-необходимия труд], но и да я надмине. — Това възражение е напълно основателно, но то не говори още нищо за коя именно част от «селячеството» и по каква причина това подобряване на техниката ще бъде изгодно.

«Изобщо г-н Н.—он напразно се страхува толкова много от повишаването на производителността на земеделския труд» (207). Според г-н Струве това се дължи на обстоятелството, че г-н Ник.—он не може да си представи прогреса на селското стопанство по друг начин освен като прогрес на екстензивното земеделие, който се придружава от все по-голямо изтласкване на работниците от машините.

Авторът доста сполучливо характеризира отношението на г-н Н.—он към развитието на земеделската техника с думата «страх»; той е напълно прав, че този страх е без-

смислен. Но неговата аргументация, според нас, не засяга основната грешка на г-н Н.—он.

Г-н Н.—он като че ли съвсем строго се придържа към доктрината на марксизма, но въпреки това рязко разграничава капиталистическата еволюция на земеделието в капиталистическото общество от еволюцията на обработващата промишленост — разграничава ги в такъв смисъл, че на последната признава прогресивния принос на капитализма, обобществяването на труда, а на първата не го признава. Ето защо той «не се страхува» от повишаването на производителността на труда в обработващата промишленост, а от повишаването ѝ в земеделието «се страхува», *макар че общественно-икономическата страна на въпроса и отражението на този процес върху различните класи на обществото са съвсем еднакви и в двата случая*. . . Маркс е изразил тази мисъл особено релефно в следната бележка: «Филантропичните английски икономисти като Мил, Роджърс, Голдин, Смит, Фоусет и т. н. и либералните фабриканти като Джон Брайт и сие питат английския поземлен аристократ, както бог питал Каин за брат му Авел: — къде отидоха нашите хиляди селяни? — Но откъде сте дошли вие самите? От унищожаването на тези селяни. А защо не питате къде са отишли самостоятелните тъкачи, предачи и занаятчии?» («Das Kapital», I, S. 780, Anm. 237¹³⁴). Последната фраза нагледно отъждествява съдбата на дребните производители в земеделието с тяхната съдба в обработващата промишленост, подчертава, че и в двата случая се образуват класите на буржоазното общество.* Основната грешка на г-н Н.—он се състои именно в това, че той игнорира тези класи, образуването им в нашето село, не си поставя за цел да проследи с най-голяма точност всички последователни стадии в развитието на противоположността между тези класи.

Но г-н Струве съвсем не поставя така въпроса. Той не само не поправя посочената грешка на г-н Н.—он, а, напротив, *сам я повтаря*, разсъждавайки от гледището на професор, който стои *над* класите, за «изгодността» на прогреса за «селячеството». Този опит да се издигне над класите прави твърденията на автора толкова неясни, че

* Вж. «Капиталът», т. I, особено § 4 на глава XXIV: «Генезис на капиталистическите арендатори». ¹⁴³

от тях могат да бъдат направени буржоазни изводи: на безспорно вярното схващане, капитализмът в земеделието (както и капитализмът в индустрията) влошава положението на производителя, той противопоставя тезата за «изгодността» на тези изменения *въобще*. Все едно, когато се говори за машините в буржоазното общество, някой да почне да опровергава теорията на икономиста-романтик, че те влошават положението на трудещите се, с доказателства за «изгодността и благодатността» на прогреса изобщо.

Един народник вероятно ще отговори на г-н Струве така: г-н Н.—он се страхува не от увеличаването на производителността на труда, а от буржоазността.

Че прогресът на техниката в земеделието при нашите капиталистически отношения е свързан с буржоазността — това е несъмнено, но «страхът», проявяван от народниците, разбира се, е съвсем безсмислен. Буржоазността е вече факт в действителния живот, трудът вече е подчинен на капитала и в земеделието — така че трябва да се «страхуваме» не от буржоазността, а от това, че производителят не съзнава тази буржоазност, не е способен да защитава своите интереси от нея. Ето защо трябва да желаем не да се забави развитието на капитализма, а, напротив, да се развие напълно, да се развие докрай.

За да посочим по-подробно и по-точно корените на грешката, която г-н Струве е допуснал, разглеждайки земеделието в капиталистическото общество, ще се опитаме да обрисуваме (в най-общи черти) процеса на образуване на класите успоредно с измененията в техниката, които са дали повод за това разсъждение. Г-н Струве прави строга разлика между екстензивното и интензивното земеделие, виждайки причината за заблудата на г-н Н.—он в това, че той не иска нищо да знае освен екстензивното земеделие. Ние ще се постареем да докажем, че *основната* грешка на г-н Н.—он не е в това, че при преминаването на земеделието в интензивно образуването на класите на буржоазното общество всъщност е еднородно с онова, което се извършва при развитието на екстензивното земеделие.

За екстензивното земеделие не е нужно много да говорим, тъй като и г-н Струве признава, че тук «селячеството» се изтласква от буржоазията. Ще отбележим само две неща. Първо. Прогресът на техниката се поражда от сто-

ковото стопанство; за осъществяването му е необходимо стопанинът да има свободни, излишни [като се има предвид неговото потребление и възпроизводството на неговите средства за производство] *парични* средства. Откъде могат да се вземат тези средства? Очевидно, те не могат да се вземат отникъде, освен от това, че обръщението: стока—пари—стока, ще се превърне в обръщение: пари—стока—пари в плюс. С други думи, тези средства могат да се вземат само от капитала, *от търговския и лихварския капитал*, от същите онези «търтени, кулаци, търговци» и т. н., които наивните руски народници причисляват не към капитализма, а към «хищничеството» (сякаш капитализмът не е хищничество! сякаш руската действителност не ни показва взаимната връзка между всевъзможните форми на това «хищничество» — от най-примитивното и първобитно кулачество до най-новото, рационално предприемачество!)*. Второ, ще отбележим странното отношение на г-н Н.—он към този въпрос. В бележка 2-ра на с. 233 той оборва автора на «Южноруското селско стопанство» В. Е. Постников, който изтъква, че машините са увеличили работната площ на селското домакинство точно два пъти, от 10 дес. на 20 дес. на работник, и че поради това причината за «бедността на Русия» е «малкият размер на стопанството на селяните». С други думи: нарастването на техниката в буржоазното общество води до експроприране на дребните и изостаналите стопанства. Г-н Н.—он възразява: утре техниката може да утрои работната площ. Тогава стопанствата по 60 дес. ще трябва да обхващат по 200 или 300—десетини. — Този аргумент против тезата за буржоазността на нашето земеделие е смешен — все едно някой да се хване да доказва слабостта и безсилието на фабричния капитализъм с това, че днеш-

* Господа народниците разполагат с още един, твърде мъдър начин за прикриване корените на нашия промишлен капитализъм в «народното производство», т. е. в «народното» лихварство и кулачество. Кулакът внася своите «спестявания» в държавната банка; неговите вноски дават възможност на банката, опирайки се върху нарастването на народното богатство, на народните спестявания, на народната предприемчивост, на народната кредитоспособност, да вземе пари от англичанина. «Държавата» използва взетите назаем пари за подпомагане. . . — каква недалновидна политика! какво печално игнориране на «съвременната наука» и на «съвременните нравствени идеи!» — . . . на *капиталистите*. Пита се сега, няма ли е ясно, че ако държавата използваше тези пари (на капиталистите) не за капитализма, а за «народното производство», дали у нас, в Русия, щеше да има «народно производство», а не капитализъм?

ната парна машина ще трябва «утре» да се замени с електрическа. «Освен това си остава неизвестно къде се даят милионите освободени работни ръце» — добавя г-н Н.—он, призовавайки на съд буржоазията и забравяйки, че няма кой да я съди освен самия производител. Образуването на резервна армия от безработни и в буржоазното земеделие е също така необходим резултат от прилагането на машини, както и в буржоазната индустрия.

И така, ако се има предвид развитието на екстензивното земеделие, несъмнено прогресът на техниката при стопанството води до превръщане на «селянина» във фермер, от една страна (като под фермер разбираме предприемач, капиталист в земеделието), а от друга — в ратай и надничар. Да разгледаме сега случая, когато екстензивното земеделие преминава в интензивно. Г-н Струве очаква «изгоди» за «селянина» именно от този процес. За да избегнем споровете относно пригодността на материала, по който описваме този преход, ще се възползваме от съчинението «Влиянието на парния транспорт върху селското стопанство» от г-н Скворцов*, когото г-н Струве хвали толкова щедро.

В глава 3-та от IV раздел на книгата си г-н А. Скворцов разглежда «изменението на техниката на земеделието под влияние на парния транспорт» в екстензивните и интензивните страни. Да вземем описанието на това изменение в *гъсто населените екстензивни страни*. Може да се очаква, че тази характеристика се отнася и за централните области на Европейска Русия. Г-н Скворцов предсказва за такава страна същите изменения, които неизбежно ще настъпят, според г-н Струве, и в Русия, а именно: да се превърне в страна с интензивно земеделие и развито фабрично производство.

Да последваме г-н А. Скворцов (§ 4—7, с. 440—451).

Екстензивна страна** . Доста значителна част от населе-

* В нашата литература е прието да го отнасят към марксистите. Това е толкова неоснователно, колкото и причисляването на г-н Н.—он към марксистите. Г-н А. Скворцов също не познава учението за класевата срба и классовия характер на държавата. Неговите практически предлжения в «Икономически етюди» по нищо не се различават от обикновените буржоазни предложения. Вярно е, че той гледа на руската действителност много по-резво, отколкото народниците, но само на това основание би следвало да причислим към марксистите и г-н В. Чичерин, и мнозина други.

** Г-н А. Скворцов посочва, че обикновено под екстензивна страна се разбира слабо населена страна (с. 439, бел.). Той смята, че това определение е

нието е заета със земеделие. Еднообразието на занятията е причина за липсата на пазар. Населението е бедно, първо, поради малкия размер на стопанствата и, второ, поради липсата на размяна: «останалите нужди, освен храната, произвеждана от самия земеделец, се задоволяват, може да се каже, изключително с произведенията на първобитните занаяти, на така нареченото у нас кустарно производство».

С прокарването на железопътна линия цената на земеделските продукти се повишава и следователно покупателната способност на населението нараства. «С появата на железниците страната се наводнява с евтини произведения на манифактурите и фабриките», които разоряват местните кустари. Това е първата причина за «пропадането на много стопанства».

Втората причина за това явление е неплодородието. «Дотогава земеделието също е било първобитно, т. е. винаги нерационално, следователно неплодородните години не са рядкост, а с прекарването на железопътна линия поскъпването на продукта, което по-рано е било последица от слабата реколта, или съвсем изчезва, или, във всеки случай, значително се намалява. Ето защо естествена последица още от първата неплодоносна година тук обикновено е рухването на много стопанства. Този резултат идва толкова по-скоро, колкото по-малък е бил изобщо излишъкът при нормална реколта и колкото повече населението е било принудено да се осланя на доходи от кустарното производство.»

За да може селянинът да живее без кустарничество и да стане независим от слабите реколти, като премине към интензивно (рационално) земеделие, необходими са, първо, големи излишъци от парични средства (от продажба на земеделските продукти на по-висока цена) и, второ, интелигентна сила на населението, без която не може да бъде повишена рационалността и интензивността. Масата от населението, естествено, не разполага с такива условия: с тях разполага само малцинството*.

неправилно, и сочи следните признаци за екстензивност: 1) силни колебания в добивите; 2) еднообразие в културите и 3) липса на вътрешни пазари, т. е. на големи градове, централизиращи обработващата промишленост.

* «За такава страна (наситена с население при дадената степен на стопанска култура) трябва да допуснем, че, от една страна, малките излишъци, от

«Излишното население, възникнало по този начин [т. е. след «банкрута» на голям брой стопанства, разорени поради западането на кустарните производства и поради повисоките изисквания към земеделието], отчасти ще бъде погълнато от онези стопанства, които намерят по-благоприятен изход от това положение и поради това имат възможност да увеличат интензивността на производството» (т. е. ще бъдат «погълнати», разбира се, като наемни работници, ратаи и надничари. Г-н А. Скворцов не го казва, защото може би смята, че това е повече от ясно). Ще се изискват големи разходи на жива сила, тъй като приближаването до пазара чрез подобрените съобщителни средства дава възможност да се произвеждат продукти, които трудно се превозват, и «производството на които най-често изисква значителни разходи на жива работна сила». «Обикновено обаче — продължава г-н Скворцов — процесът на разрушаване се извършва много по-бързо от процеса на подобряване на запазилите се стопанства и част от разорените стопани са принудени да се изселят ако не извън страната, то поне в града. Именно тази част е образувала главния контингент за увеличаване населението на европейските градове, откакто започва прекарването на железопътни линии.»

По-нататък. «Излишното население означава евтина работна ръка.» «При плодородна почва (и благоприятен климат. . .) тук са налице всички условия за отглеждане на растения и изобщо за производство на земеделски продукти, изискващи големи разходи на работна сила на единица площ» (443), още повече че малките размери на стопанствата («макар че те може би ще се увеличат в сравнение с преди») затрудняват въвеждането на машини. «Наред с това няма да остане неизменен и основният капитал, а преди всичко ще измени характера си мъртвият инвентар.» А освен машините «необходимостта от добра обработка на почвата ще доведе до заместване на предишните първобитни сечива с по-съвършени, до заместване на дървото с желязо и стомана. Това преустройство ще наложи тук да се създадат фабрики за изработване на такива сечива, тъй като ръчно не могат да се направят

друга — инското образование на населението, ще принуди голям брой стопанства при изменилите се условия да банкрутират» (442).

що-годе сносно.» За развитието на този промишлен отрасъл съществуват следните благоприятни условия: 1) необходимостта да се получи бързо машина или част от нея; 2) «тук има в изобилие евтина работна ръка»; 3) горивото, постройките и земята са евтини; 4) «при малките размери на стопанските единици потреблението на сечива расте, защото е известно, че дребните стопанства изискват относително повече инвентар». Развиват се и други производства. «Изобщо развива се градски живот». Развиват се по силата на необходимостта *минните предприятия*, «тъй като, от една страна, се появяват маса свободни ръце, а, от друга, благодарение на железопътните линии и развитието на преработващата машинна и друга промишленост се засилва търсенето на продуктите на минния отрасъл.

Следователно район, който преди прокарването на железницата е бил гъсто населен, с екстензивно земеделие, повече или по-малко бързо се превръща в район с много интензивно земеделие, с повече или по-малко развито фабрично производство». Увеличаването на интензивността се проявява като изменение в системата на земеделието. Триполната система е невъзможна поради колебанията в реколтата, необходимо е да се премине към «плодосменна система на земеделие», която премахва колебанията в реколтата. Разбира се, *пълната плодосменна система**, която изисква много висока интензивност, не може да се приложи веднага. Ето защо отначало ще се въведе *зърнен плодосменен сеитбооборот* [правилно редуване на растенията], ще се развие скотовъдството, *засяването на фуражни тревни култури*.

«Следователно нашият гъсто населен екстензивен район в края на краищата, по-бързо или по-бавно, успоредно с развитието на съобщителните пътища, ще се превърне в район с високоинтензивно стопанство, при което неговата интензивност, както казахме, ще расте преди всичко чрез увеличаване на променливия капитал.»

Това подробно описание на процеса на развитие на интензивното стопанство показва нагледно, че и в този случай прогресът на техниката при стоковото производство

* Нейни признаци са: 1) цялата земя се превръща в орна; 2) угарта, по възможност, се изключва; 3) при сеитбооборота растенията се редуват правилно; 4) колкото може по-грижлива обработка; 5) яслово отглеждане на добитъка.

води към буржоазно стопанство, разделя непосредствените производители на *фермери*, които използват всички изгоди от интензивността, подобряването на сечивата и т. н., и *работници*, които създават със своята «свобода» и с «евтината» си работна ръка «най-благоприятни условия» за «прогресивно развитие на цялото народно стопанство».

Основната грешка на г-н Н.—он не е в това, че той игнорира интензивното земеделие, ограничавайки се само с екстензивното, а в това, че — вместо да анализира класовите противоречия в областта на руското земеделско производство — занимава читателя с безсмислени жалби, че «ние» вървим по неправилен път. Г-н Струве повтаря тази грешка, като засенчва класовите противоречия с «обективни» разсъждения, и поправя само второстепенните грешки на г-н Н.—он. Това е още по-странно, защото самият той съвсем основателно упреква този «несъмнен марксист», че не разбира теорията за класовата борба. То е и още по-досадно, защото с тази грешка г-н Струве подкопава доказателственото значение на своята напълно вярна мисъл, че «страхът» от техническия прогрес в земеделието е безсмислен.

За да приключим с въпроса за капитализма в земеделието, ще резюмираме гореизложеното. Как поставя въпроса г-н Струве? Той изхожда от априорното, голословно обяснение на свръхнаселението с несъответствието между размножаването и средствата за съществуване, посочва по-нататък, че производството на хранителни продукти при нашия селянин е «недостатъчно», и решава въпроса, като заявява, че прогресът на техниката е изгоден за «селячеството», че «земеделската производителност трябва да бъде увеличена» (211). Как би трябвало да постави той въпроса, ако беше «свързан с доктрината» на марксизма? Той трябваше да започне с анализ на дадените производствени отношения в руското земеделие и — след като докаже, че потискането на производителя се обяснява не със случайност и не с политиката, а с господството на *капитала*, който неизбежно се образува върху почвата на стоковото стопанство — да разгледа по-нататък как този капитал разрушава дребното производство и какви форми придобиват класовите противоречия. След това той трябваше да докаже, че в резултат на по-нататъшното развитие

търговският капитал прераства в индустриален (като придобива такива и такива форми при екстензивното, такива и такива при интензивното стопанство), развивайки и изостряйки класовата противоположност, основата на която е била напълно поставена още при старата ѝ форма, и окончателно противопоставяйки «свободния» труд на «рационалното» производство. Тогава би било достатъчно просто да се съпоставят двете последователни форми на буржоазното производство и на буржоазната експлоатация, за да изпъкне напълно очевидно «прогресивният» характер на изменението, неговата «изгодност» за производителя: в първия случай подчиняването на труда от капитала е прикрито с хиляди отломки от средновековните отношения, които пречат на производителя да види същността на нещата и пораждат у неговия идеолог абсурдни и реакционни идеи за възможността да се очаква помощ от «обществото» и т. н.; във втория случай това подчиняване е напълно свободно от средновековните вериги и производителят получава възможност и разбира необходимостта от самостоятелна, съзнателна дейност против своя «антипод». Така на мястото на разсъжденията за «трудния, болезнен преход» към капитализма той би поставил теория, която не само говори за класовите противоречия, но и действително ги разкрива във всяка форма на «нерационално» и «рационално» производство, на «екстензивно» и «интензивно» стопанство.

Резултатите, до които ни доведе анализът на първата част от VI глава в книгата на г-н Струве, посветена на «характера на свръхнаселението в земеделска Русия», можем да формулираме по следния начин: 1) Малтусианството на г-н Струве не е подкрепено с никакви фактически данни и се основава върху методологично неправилни догматични предпоставки. 2) Свръхнаселението в земеделска Русия се обяснява с господството на капитала, а не с липсата на съответствие между размножаването и средствата за съществуване на населението. 3) Твърдението на г-н Струве за натуралностопанския характер на свръхнаселението е вярно само в смисъл, че земеделският капитал се задържа в неразвити и затова особено тежки за производителя форми поради неизживените остатъци от крепостническите отношения. 4) Г-н Н.—он не е доказал

капиталистическия характер на свръхнаселението в Русия, тъй като не е изследвал господството на капитала в земеделието. 5) Основната грешка на г-н Н.—он, повтаряна и от г-н Струве, се състои в липсата на анализ на онези класи, които се формират при развитието на буржоазното земеделие. 6) Игнорирането на класовите противоречия от г-н Струве естествено е довело до това, че напълно вярната теза за прогресивността и желателността на техническите подобрения е изразена в извънредно несполучлива и мъглява форма.

II

Да минем сега към втората част на VI глава, посветена на въпроса за разслояването на селяните. Тази част се намира в пряка и непосредствена връзка с предишната част и служи като допълнение към въпроса за капитализма в земеделието.

След като посочва покачването на цените на селско-стопанските продукти през първите 20 години след реформата и разширяването на стоковото производство в земеделието, г-н Струве съвсем правилно казва, че от това «спечелиха предимно земевладелците и заможните селяни» (214). «Диференциацията сред селското население трябваше да се увеличи и към тази епоха се отнасят първите ѝ успехи.» Авторът цитира твърденията на местни изследователи, че прокарването на железопътни линии издигнало само благосъстоянието на заможната част от селяните, че арендата предизвиква сред тях «истински бой», в който винаги побеждават икономически силните елементи (216—217). Той цитира изследването на В. Постников, според когото стопанството на заможните селяни до такава степен вече е подчинено на пазара, че 40% от посевната площ дават продукт за продажба и — като добавя, че на противоположния полюс селяните «губят икономическата си самостоятелност и продавайки работната си сила, се намират пред прага на ратайството» — основателно прави следното заключение: «Само с проникването на разменното стопанство се обяснява фактът, че икономически силните стопанства на селяните могат да извличат полза от разоряването на слабите домакинства» (223). «В резултат на

развитието на паричното стопанство и увеличаването на населението — казва авторът — селяните се разделят на две части: една икономически стабилна, състояща се от представители на новата сила, на капитала във всичките му форми и степени, и друга, състояща се от полусамостоятелни земеделци и истински ратаи» (239).

Колкото и да са кратки бележките на автора за тази «диференциация», все пак те ни дават възможност да отбележим следните важни черти на разглеждания процес: 1) Въпросът не се ограничава само с възникването на имуществено неравенство: създава се «нова сила» — *капитал*. 2) Създаването на тази нова сила се придружава със създаване на нов тип стопанства на селяните: първо, заможни, икономически стабилни, с развито стоково стопанство, което лишава бедните от земя за арендуване и прибягва към експлоатация на чужд труд*; второ, «пролетарски» селяни, които продават своята работна сила на капитала. 3) Тези явления пряко и непосредствено са възникнали върху почвата на стоковото стопанство. Г-н Струве сам посочва, че без стоковото производство те биха били невъзможни, а с неговото проникване са станали необходими. 4) Тези явления («новата сила», новите типове селяни) спадат към областта на *производството*, а не се ограничават в областта на размяната, на стоковото обръщение: капиталът се проявява в земеделското *производство*; също и продажбата на работна сила.

Тези черти на процеса направо ни сочат, че имаме работа с чисто капиталистическо явление, че сред селяните се формират *класи*, присъщи на капиталистическото общество — буржоазия и пролетариат. Нещо повече: тези факти говорят не само за господството на капитала в земеделието, но и за това, че капиталът вече е направил, ако може така да се изразим, втората стъпка. От търговски капитал той се превръща в индустриален, от господстващ на пазара в господстващ в производството; класовата противоположност между богатата-изкупвач и бедняка-селянин се превръща в противоположност между рационалния

* Г-н Струве не споменава за тази черта. Тя се изразява и в използването на наеман труд, който играе значителна роля в стопанството на заможните селяни, и в операциите на лихварския и търговския капитал, който се намира в техни ръце и който също извлича свръхстойност от производителя. Без този признак не може изобщо да се говори за «капитал».

буржоазен стопанин и свободния продавач на свободни ръце.

Но г-н Струве и тук не може да мине без своето малтусианство; в посочения процес, според него, се изразява само *едната страна* на въпроса («само прогресивната страна»), наред с която съществува и друга — «техническа нерационалност на цялото стопанство на селяните»: «в нея се изразява, така да се каже, регресивната страна на целия прогрес», тя «нивелира» селското население, изглажда неравенството, действайки «във връзка с увеличаването на населението» (223—224).

Това доста мъгляво разсъждение доказва само, че авторът предпочита извънредно абстрактните постановки пред конкретните изводи, че той навсякъде намесва «закона» за съответствието между размножаването и средствата за съществуване. Казвам: намесва — защото, дори да се ограничим само с фактите, приведени от самия автор, не бихме могли да открием конкретни черти на процеса, които да излизат извън «доктрината» на марксизма и да ни налагат да признаем малтусианството. Ще набележим още веднъж този процес: отначало имаме натурални производители, селяни, сравнително еднородни.* Проникването на стоковото производство поставя богатството на отделното домакинство в зависимост от пазара, като по този начин посредством пазарните колебания поражда неравенство и го изостря, в ръцете на едни съсредоточава свободните пари, а други разорява. Тези пари служат, естествено, за експлоатиране на безимотните, превръщат се в капитал. Докато разоряващите се селяни все още се държат за своето стопанство, капиталът може да ги експлоатира, оставяйки ги да стопанисват, както преди, върху старите, технически нерационални основи, може да основава експлоатацията върху купуването на продукта на техния труд. Но разоряването стига накрая до такава степен на развитие, че селянинът е принуден напълно да изостави стопанството си: той вече не може да продава продукта на своя труд и не му остава друго, освен да продава труда си. Тогава капиталът взема стопанството в свои ръце и

* *Работещи за помещика.* Тази страна се изоставя, за да се представи ясно преминаването от натурално към стоково стопанство. — Че остатъците от «стародворянските» отношения влошават положението на производителя и придават на разоряването особено тежки форми — за това вече говорихме.

вече е принуден — по силата на конкуренцията — да го организира рационално; той получава възможност за това благодарение на «спестените» от по-рано свободни парични средства, той вече не експлоатира стопанина, а ратая, надничаря. Пита се какви две страни различава авторът в този процес? Как може да направи такъв чудовищен малтусиански извод: «Техническата нерационалност на стопанството, а не капитализмът [забележете това «а не»] — ето врага, който отнема насъщния хляб на нашия селянин» (224). Сякаш този насъщен хляб някога е останал изцяло за производителя, а не се е делил на необходим и принадлеен продукт, получаван от помешчика, кулака, «стабилния» селянин, капиталиста!

Не можем да не добавим обаче, че по въпроса за «нивелирането» авторът дава по-нататък известно разяснение. Той казва, че «резултат от споменатото по-горе нивелиране» е «констатираното на много места *намаляване и дори изчезване на средния слой на селското население*» (225). След като привежда цитат от земско издание, в което се констатира «още по-голямо увеличаване на разстоянието между селските богаташи и пролетариата, останал без земя и без коне», той заключава: «В дадения случай *нивелирането*, разбира се, е същевременно и *диференциация*, но върху почвата на *такава* диференциация *вирее само икономическото заробване*, което може единствено да спъва икономическия прогрес» (226). И така, сега вече се оказва, че диференциацията, предизвиквана от стоковото стопанство, трябва да се противопоставя не на «нивелирането», а пак на диференциацията, само че диференциация от *друг род*, а именно на заробването. А тъй като заробването «спъва» «икономическия прогрес», тази «страна» авторът е нарекъл «регресивна».

Разсъждението е построено по крайно странен начин, който в никакъв случай не е марксистки. «Заробването» и «диференциацията» се сравняват като две самостоятелни, отделни «системи»; едната се превъзнася, защото съдействува на «прогреса»; другата се осъжда, защото спъва прогреса. Къде е останало изискването да се анализират класовите противоположности, за неизпълнението на което г-н Струве толкова основателно атакуваше г-н Н.—он, къде е останало учението за «стихийния процес», за което

той говореше толкова хубаво? Защото това заробване, което той току-що унищожи заради неговата регресивност, не е нищо друго освен първоначална проява на капитализма в земеделието, на същия капитализъм, който по-нататък води към прогресивното издигане на техниката. Какво всъщност е заробването? Това е зависимостта на притежаващия собствени средства за производство стопанин, принуден да работи за пазара, от собственика на пари — зависимост, която, колкото и различно да се изразява (било под формата на лихварски капитал или под формата на капитал на изкупвача, който е монополизирал пласмента), — винаги води до това, че огромна част от продукта отива в ръцете не на производителя, а на собственика на пари. Следователно неговата същност е чисто капиталистическа* и цялата особеност се състои в това, че тази първична, зародишна форма на капиталистическите отношения изцяло е уплетена от предишните, крепостнически отношения: тук няма свободен договор, а има принудителна сделка (понякога по заповед на «началството», понякога от желание да се запази стопанството, понякога поради стари дългове и т. н.); производителят тук е вързан за определено място и определен експлоататор: противоположно на безличния характер на стоковата сделка, присъщ на чисто капиталистическите отношения, тук сделката задължително има личен характер на «помощ», «благодеежие» — и този характер на сделката неизбежно поставя производителя в лична, полукрепостническа зависимост. Такива изрази на автора като «нивелиране», «спъване на прогреса», «регресивност» не означават нищо друго освен това, че капиталът овладява отначало производството върху старата основа, подчинява технически изостаналия производител. Изводът на автора, че наличието на капитализма още не ни дава право да го смятаме «виновен за всички злини», е вярно в смисъл, че нашият

* Тук са налице всички признаци: стоково производство, като почва — монополизация на продукта на обществения труд под формата на пари, като резултат, — и превръщане на тези пари в капитал. — Аз съвсем не забравям, че тези първични форми на *капитала* са се срещали в отделни случаи и преди капитализма. Но въпросът е именно в това — в съвременното руско селско стопанство те вече не са единични случаи, а правило, господстваща система на отношения. Те вече се свързаха (чрез търговския оборот, чрез банките) с едря фабрично-заводски машинен капитализъм и по този начин разкриха своята тенденция; — показаха, че представителите на това «заробване» са само бойци на единната и неделима армия на буржоазията.

селянин, работещ за други, страда не само от капитализма, а и от недостатъчното развитие на капитализма. С други думи: сред огромната маса от селяните вече почти не съществува самостоятелно производство за себе си; наред с работата за «рационалните» буржоазни стопани виждаме само работа за собствениците на паричен капитал, т. е. пак капиталистическа експлоатация, само че неразвита, примитивна, която поради това, първо, влошава десеторно положението на трудещия се, уплитайки го в мрежата на специални, допълнителни притеснения, и, второ, лишава го (и неговия идеолог — народника) от възможността да разбере класовия характер на «неприятностите», които стават с него, и в своята дейност да се съобразява с този им характер. Следователно «прогресивната страна» на «диференциацията» (казано на езика на г-н Струве) се състои в това, че тя изкарва на бял свят онази противоположност, която се крие във формата на лично заробване и ѝ отнема «стародворянските» черти. «Регресивността» на народничеството, отстояващо равнението на селяните (пред. . . кулака), се състои в това, че то иска да задържи капитала в средновековните му форми, които свързват експлоатацията с раздробеното, технически изостанало производство, с личния натиск върху производителя. И в двата случая (и в случая на «заробването», и в случая на «диференциацията») причина за потисничеството е *капитализмът* и противоположните изявления на автора, че въпросът «не е в капитализма», а в «техническата нерационалност», че «капитализмът не е виновен за бедността на селяните» и т. н., само показват, че г-н Струве прекалено се е увлякъл, защитавайки правилната мисъл, че развитият капитализъм е за предпочитане пред неразвита, и поради абстрактността на своите твърдения е противопоставил първото на второто не като два последователни стадия в развитието на това явление, а като отделни случаи.*

* На какво основание — може да попита читателят — това се приписва само на *увлечението* на г-н Струве? — На това основание, че авторът напълно определено признава капитализма като основен фон, върху който се извършват всички описани явления. Той много ясно е посочил бързото разрастване на стоковото стопанство, разслояването сред селяните, «разпространението на подоброени оръдия» (245) и т. н., от една страна, и «освобождането на селяните от земята, създаването на селски пролетариат» (238) — от друга. Той сам най-сетне, характеризира това като създаване на нова сила — *капитал*, и отбелязва решаващото значение на появата на капиталиста между производител и потребител.

III

Увлечението на автора се отразява и върху следващото му разсъждение, че причината за разоряването на селяните не трябва да се вижда направо в едрия промишлен капитализъм. Тук той влиза в полемика с г-н Н.—он.

Евтиното производство на фабрични продукти — казва г-н Н.—он за фабричното облекло — стана причина да се намали домашната им изработка (с. 227 у г-н Струве).

«Работата тук е представена тъкмо наопаки — възкликва г-н Струве — и това не е трудно да се докаже. Намалването на селското производство на предачни материали предизвика нарастване на производството и потреблението на продукти на капиталистическата памучна промишленост, а не обратното» (227).

Въпросът едва ли е поставен сполучливо, след като авторът затрупва същественото с второстепенни подробности. Ако изхождаме от наблюдавания факт — развитието на фабричната промишленост (а г-н Н.—он изхожда именно от този наблюдаван факт), не можем да отречем, че евтината цена на фабричните продукти ускорява нарастването на стоковото стопанство, ускорява изтласкването на домашните продукти. Като възразява срещу това твърдение на г-н Н.—он, г-н Струве само отслабва аргументите си против този автор, чиято основна грешка се състои в това, че той се опитва да представи «фабриката» като нещо откъснато от «селячеството», като нещо случайно, сгромолясало се изневиделица върху него, докато «фабриката» (и по теорията, която г-н Н.—он желае вярно да следва, и по данните от руската история) всъщност само завършва развитието на стоковата организация на цялото общество, следователно и на селското стопанство. Едробуржоазното производство във «фабриката» е пряко и непосредствено продължение на дребнобуржоазното производство в селото, в прословутата «община» или в кустарното производство. «За да може «фабричната форма» да стане «по-евтина» — напълно правилно отбелязва г-н Струве, — селянинът трябва да застане на позициите на икономическата рационалност при условията на паричното стопанство.» «Ако селянинът се държеше. . . за натуралното стопанство, никакви басми. . . нямаше да го съблазнят.»

С други думи: «фабричната форма» не е нищо повече освен *развито* стоково производство, а то се е развило от онова *неразвито* стоково производство, което имаме в селското и кустарното стопанство. Авторът иска да докаже на г-н Н.—он, че «фабриката» и «селячеството» са взаимно свързани, че стопанските «начала» на техните отношения не са антагонистични*, а тъждествени. За тази цел той трябваше да сведе въпроса до икономическата организация на селското стопанство, да докаже на г-н Н.—он, че нашият дребен производител (селянинът-земеделец и кустарят) е дребен буржоа. Ако беше поставил въпроса така, той можеше да излезе от сферата на разсъжденията, какво «трябва» да бъде, какво «може» да бъде и т. н., за да изясни *онсва, което е*, и да обясни *защо е именно така, а не иначе*. За да опровергават това положение, народниците би трябвало или да отрекат общоизвестни и безспорни факти — нарастването на стоковото стопанство и разслояването на селяните [*а тези факти доказват дребнобуржоазността на селяните*], или да отрекат азбучните истини на политическата икономия. Да се приеме това положение — значи да се признае колко нелепо е «капитализмът» да се противопоставя на «народния строй», да се признае колко реакционни са проектите да се «търсят други пътища за отечеството» и собствените пожелания за «обобществяване» да се адресират до буржоазното «общество» или до «държавата», която все още е наполовина «стародворянска».

А г-н Струве, вместо да започне от началото***, започва от края: «ние отхвърляме — казва той — едно от основните положения на народническата теория за икономическото развитие на Русия — положението, че развитието на едрата обработваща промишленост разорява селянина-земеделец» (246). Ето това значи, както казват немците, заедно с водата да изхвърлиш и детето от коритото! «Развитието на едрата обработваща промишленост» означава и изразява развитието на капитализма. А твърдението, че именно капитализмът разорява селянина, е основно поло-

* Народниците казваха това открито и направо, и «несъмненият марксист» г-н Н.—он ни поднася същата тази безсмислица в мъгляви фрази за «народния строй» и «народното производство», подправени с цитати от Маркс.

** Т. е. да започне от дребнобуржоазността на «селянина-земеделец», за да докаже «неизбежността и законността» на едрия капитализъм.

жение съвсем не на народничеството, а на *марксизма*. Народниците виждаха и виждат причините за освобождаването на производителя от средствата за производство не в специфичната организация на руското обществено стопанство, която се нарича капитализъм, а в политиката на правителството, която била несполучлива («ние» сме вървели по неправилен път и т. н.), в инертността на обществото — което не е достатъчно сплотено против хищниците и мошениците и т. н. Ето защо и «мерките» им се свеждаха до дейността на «обществото» и «държавата». Обратно, ако причините за експроприацията се виждат в съществуването на капиталистическа организация на общественото стопанство, неизбежно се стига до учението за *борбата на класите* (срв. у Струве с. 101, 288 и мн. др.). Неточността на израза на автора се състои в това, че той говори за «земеделец» изобщо, а не за противоположни класи в буржоазното земеделие. Народниците казват, че капитализмът погубва *земеделието* и поради това не е в състояние да обхване цялото производство на страната и води това производство по неправилен път, а марксистите казват, че капитализмът както в обработващата промишленост, така и в земеделието потиска *производителя*, но издигайки производството на по-висока степен, създава условия и сили за «обобществяването».*

Заклучението на г-н Струве по този въпрос е следното: «една от най-основните грешки на г-н Н.—он се състои в това, че той изцяло пренася върху съвременното, и досега повече натурално, отколкото парично селско стопанство, представите и категориите на *формирания* се капиталистически строй» (237).

Видяхме по-горе, че само пълното игнориране на конкретните данни за руския земеделски капитализъм е породило смешната грешка на г-н Н.—он, който говори за някакво «стесняване» на вътрешния пазар. Но тази грешка е произлязла не от това, че той пренася върху селяните всички категории на капитализма, а от това, че той не е

* «Голямата заслуга на капиталистическия начин на производство се състои, от една страна, в рационализирането на земеделието, възможност за обществено водене на което създава едва този начин на производство — а, от друга страна, в довеждането на поземлената собственост до абсурд. Както и всички други исторически прогреси, така и този капитализмът купи с цената на пълното обедняване на непосредствения производител» («Das Kapital», III. B., 2. Th., S. 157).¹²⁶

приложил към данните за земеделието никакви *категории на капитализма*. Най-важна «категория» на капитализма са, разбира се, класите на буржоазията и пролетариата. Г-н Н.—он не само не ги е «пренесъл» върху «селячеството» (т. е. не е анализирал за какви именно групи или категории селяни могат да бъдат приложени тези категории и доколко те са развити), а, напротив, разсъждава чисто по народнически, игнорирайки противоположните елементи в «общината», разсъждавайки за «селячеството» изобщо. Именно поради това неговата теза за капиталистическия характер на свръхнаселението, за капитализма като причина за експроприацията на земеделеца си остава недовършена и само подкрепя реакционната утопия.

IV

В § VIII на шеста глава г-н Струве излага своите мисли за частнособственическото стопанство. Той напълно правилно посочва тясната и непосредствена зависимост на онези форми, които придобива това стопанство, от разоряването на селяните. Разореният селянин вече не «съблазнява» помещика с «баснословно арендно заплащане» и помещикът преминава към ратайски труд. Като доказателство се привеждат цитати от статията на Распопин, обработил данните на земската статистика за помещическото стопанство, и от земското издание по текуща статистика, в което се отбелязва «принудителният» характер на увеличаването на икономическите орни площи. В отговор на господата народниците, които така щедро затрупват факта за сегашното господство на капитализма с разсъждения за неговото «бъдеще» в земеделието и за неговата «възможност», сега авторът конкретно се позовава на *действителността*.

Тук трябва да се спрем само върху оценката на това явление, дадена от автора, който казва, че това са «прогресивни течения в частнособственическото стопанство» (244), че тези течения се създават от «неумолимата логика на икономическата еволюция» (240). Страхуваме се, че поради своята абстрактност тези напълно верни мисли ще останат неясни за читателя, който не е запознат с марк-

сизма; че ако не посочим ясно смяната на такива и такива стопански системи, на такива и такива форми на класова противоположност, читателят няма да разбере защо даденото течение е «прогресивно» (разбира се, от единственото гледище, от което марксистът може да поставя въпроса, от гледището на определена класа), в какво именно се състои «неумолимостта» на извършващата се еволюция. Ето защо ще се опитаме да обрисоваме тази смяна (макар и в най-общи черти) и успоредно с това ще посочим как народниците представят нещата.

Народникът обяснява процеса на развитие на ратайското стопанство като преход от «самостоятелното» селско стопанство към зависимо и -- естествено -- смята това за регрес, упадък и т. н. Това обяснение на процеса чисто и просто е *фактически невярно*, то изобщо не отговаря на действителността, поради което и изводите от него са абсурдни. Като представя нещата по такъв оптимистичен (в сравнение с миналото и настоящето) начин, народникът просто *обръща гръб на фактите*, установени от самата народническа литература, за да се занимава с утопии и възможности.

Да вземем за изходна точка крепостническото стопанство преди реформата.

Основното съдържание на производствените отношения при него бе следното: помещикът даваше на селянина земя, дървен материал за строеж, изобщо средства за производство (а понякога и направо средства за живот) на всяко отделно домакинство и като даваше възможност на селянина сам да си изкарва прехраната, *през цялото допълнително време* го принуждаваше да му работи барщина. Подчертавам: «през цялото допълнително време», за да отбележа, че за «самостоятелност» на селянина при тази система не може и дума да става*. «Наделът», с който помещикът «осигуряваше» селянина, не беше нищо повече от *натурална работна заплата*, служеше изцяло и изключително за експлоатиране на селянина от помещика, за «осигуряване» работна ръка на помещика, но никога за действително осигуряване на самия селянин**.

* Ограничавам се *изключително* със стопанската страна на въпроса.

** Ето защо да се позоваваме на «даваната земя» при крепостничеството, за да докажем, че «от край време» средствата за производство са принадлежали на производителя, е пълен фалш.

Но ето, нахлува стоковото стопанство. Помешчикът започва да произвежда зърнени храни за продажба, а не за себе си. Това засилва експлоатацията на труда на селянина, а освен това затруднява системата на наделите, тъй като за помешчика вече е неизгодно да снабдява подрастващите поколения селяни с нови надели, и възниква възможността за заплащане с пари. Става по-удобно селската земя веднъж завинаги да се разграничи от помешчическата (особено ако при това се отреже част от наделите и се получи «справедлив» откуп) и да се използва трудът на същите тези селяни, поставени материално в по-лоши условия и принудени да конкурират и бившите крепостни слуги, и «дарствениците»¹³⁷, и бившите държавни и царски селяни, които са получили повече земя, и т. н.

Крепостното право рухва.

Стопанската система — пригодена вече към пазара (това е особено важно) — се променя, но не се променя изведнъж. Към старите черти и «начала» се прибавят нови. Тези нови черти се изразяват в това, че основа на *Plus-machere* става вече не снабдяването на селянина със средства за производство, а, обратно, неговата «свобода» от средства за производство, неговата нужда от пари; основа вече не е натуралното стопанство, натуралната размяна на «услуги» (помешчикът дава на селяните земя, а селянинът — продуктите на принадлежащия труд, зърнени храни, платно и т. н.), а стоковият, паричният «свободен» договор. Тази именно стопанска форма, в която се съчетават стари и нови черти, се възцари в Русия след реформата. Към старинните методи за даване на земя срещу отработване (стопанство срещу отрязаните земи например) се прибавиха «зимните заеми» — заемане на пари срещу отработване в такъв момент, когато селянинът особено се нуждае от пари и продава труда си три пъти по-евтино, заемане на зърнени храни срещу отработване и т. н. Обществено-икономическите отношения в предишните «наследствени имения» се сведоха, както виждате, до най-обикновена *лихварска* сделка: тези операции са съвсем аналогични с операциите на изкупвача над кустарите.

Безспорно е, че именно това стопанство стана тип след реформата и нашата народническа литература даде превъзходни описания на тази особено непривлекателна фор-

ма на Plusmacherei, съчетана с крепостническите традиции и отношения, с пълната безпомощност на вързания за своя «надел» селянин.

Но народниците не искаха и не искат да видят в какво се състои икономическата основа на тези отношения.

Основа на господството тук вече не е само собствеността върху земята, както едно време, а освен това и притежаването на пари, от които се нуждае селянинът (а парите са продукт на обществения труд, организиран от стоковото стопанство), и «свободата» на селянина от средства за живот. Очевидно, това е капиталистическо, буржоазно отношение. «Новите» черти не са нищо друго освен първична форма на господство на *капитала* в земеделието, форма, която още не се е освободила от «стародворянските» вериги, форма, която е създавала класова противоположност, присъща на капиталистическото общество, но която още не я е фиксирала.

Но ето, с развитието на стоковото стопанство тази първична форма на господство на капитала губи почва под краката си: разоряването на селяните, сега вече стигнало до пълен крах, означава, че селяните остават без инвентар — на което се крепеше и крепостната, и икономически заробващата форма на труда —, и принуждава помещика да използва собствен инвентар, а селянина — да стане ратай.

Фактът, че именно такъв преход започна в следреформената Русия, също е безспорен. Този факт показва тенденцията на онази форма на икономическа зависимост, която народниците разглеждат чисто метафизически — извън връзката ѝ с миналото, извън стремежа ѝ към развитие; този факт показва *по-нататъшното* развитие на капитализма, *по-нататъшното* развитие на онази класова противоположност, която е присъща на нашето капиталистическо общество и която в предишната епоха се изразяваше в отношението на «кулака» към селянина, а сега започва да се изразява в отношението на рационалния стопанин към ратая и надничаря.

И ето, тази именно промяна хвърля народника в отчаяние и ужас и той започва да крещи, че «лишават от земя» селянина, че той «загубва самостоятелността си», че «вдворяват капитализма», който ни «заплашва» с бедствия и т. н. и т. н.

Ако вникнете безпристрастно в тези разсъждения, ще видите в тях, първо, *лъжа*, макар и благонамерена, тъй като това ратайско стопанство се предшества не от «самостоятелността» на селянина, а от други форми за предаване принадлежния продукт на онзи, който не е участвувал в неговото създаване. Второ, ще видите колко повърхностен, колко елементарен е протестът на народниците, поради което, както вярно забелязва г-н Струве, той се превръща във вулгарен социализъм. Защо те виждат това «въдворяване» само във втората форма, а не и в двете? защо не протестират срещу онзи основен исторически факт, който съсредоточи в ръцете на «частните земевладелци» средствата за производство, а само срещу един от начините за утилизация на този монопол? защо не виждат корена на злото в онези производствени отношения, които навред подчиняват труда на собственика на пари, а само в онази неравномерност на разпределението, която толкова релефно изпъква в *последната* форма на тези отношения? Именно това основно обстоятелство — протест срещу капитализма, оставащ си върху почвата на самите капиталистически отношения — превръща народниците в идеолози на дребната буржоазия, която се страхува не от буржоазността, а само от изострянето ѝ, защото единствено то води към основно изменение.

V

Преминаваме към последната точка в теоретическите разсъждения на г-н Струве, към «въпроса за пазарите за руския капитализъм» (245).

Авторът започва анализа на построената от народниците теория за липсата на пазари у нас с въпроса: «какво разбира г-н В. В. под капитализъм?» Този въпрос е много уместен, тъй като г-н В. В. (а и всички народници изобщо) винаги са сравнявали отношенията в Русия с някаква си «английска форма» (247) на капитализма, а не с основните му черти, променящи физиономията си във всяка страна. Жалко само, че г-н Струве не дава пълно определение на капитализма, а само посочва изобщо «господството на разменното стопанство» [това е един признак;

вторият е присвояването на принадлезна стойност от собственика на пазари, неговото господство над труда], «онзи строй, който виждаме в Западна Европа» (247), «с всички негови последици», с «концентрация на промишленото производство, капитализъм в тесния смисъл на думата» (247).

Г-н В. В. — казва авторът — не се е впуснал в анализиране на понятието «капитализъм», а го е заел от Маркс, който е имал предвид предимно капитализма в тесния смисъл на думата, като вече напълно оформил се продукт на отношенията, които се развиват върху почвата на подчиняване на производството от размяната» (247). С това не можем да се съгласим. Първо, ако г-н В. В. действително е заел понятието капитализъм от Маркс, той би имал правилна представа за него и не би могъл да смесва «английската форма» с капитализма. Второ, изобщо не е вярно, че Маркс имал предвид предимно «централизацията или концентрацията на промишленото производство» [това разбира г-н Струве под капитализъм в тесния смисъл]. Напротив, той проследява развитието на стоковото стопанство още от първите му стъпки, анализира капитализма в примитивните му форми на проста кооперация и манифактура — форми, отдалечени с цели векове от концентрацията на производството чрез машините — и разкрива връзката между промишления и земеделския капитализъм. Г-н Струве сам стеснява понятието капитализъм, като казва: «. . . обект за изследването на г-н В. В. са първите стъпки на народното стопанство по пътя от натуралната към стоковата организация». Би трябвало да се каже: *последните* стъпки. Г-н В. В., доколкото е известно, изследва само следреформеното стопанство на Русия. *Началото на стоковото производство* се отнася към предреформената епоха, както посочва самият г-н Струве (189—190), и дори *капиталистическата* организация на памучната промишленост се е формирала преди освобождението на селяните. Реформата даде тласък на *окончателното* развитие в този смисъл; тя постави на първо място не стоковата форма на продукта на труда, а стоковата форма на работната сила; тя санкционира господството не на стоковото, а вече на капиталистическото производство. Неясното разграничаване на капитализма

в широк и тесен смисъл* е причина г-н Струве да разглежда руския капитализъм явно като нещо бъдещо, а не настоящо, оформено вече напълно и окончателно. Той казва например:

«Преди да постави въпроса: неизбежен ли е за Русия капитализмът в английската му форма, г-н В. В. трябваше да постави и да разреши друг, по-общ и поради това по-важен въпрос: неизбежен ли е за Русия преходът от натурално към парично стопанство и какво е отношението на капиталистическото производство *sensu stricto*** към стоковото производство изобщо?» (247). Едва ли е удобно въпросът да се поставя по такъв начин. Ако се обясни дадената, съществуваща сега в Русия система на производствени отношения, тогава въпросът за «неизбежността» на едно или друго развитие ще бъде решен *eo ipso****. А ако тя не се обяснява, тогава той остава неразрешим. Вместо да се разсъждава за бъдещето (любимо занимание на господата народниците), трябва да се обясни настоящето. В следреформена Русия като извънредно важен факт изпъкна външната, ако може така да се изразим, проява на капитализма, т. е. на неговите «върхове» (фабрично производство, железопътни линии, банки и т. н.), и пред теоретическата мисъл веднага възникна въпросът за капитализма в Русия. Народниците се стараеха да докажат, че тези върхове са случайни, несвързани с целия икономически строй, беспочвени и поради това безсилни; в това те си служеха с твърде тясно понятие за «капитализма», забравяйки, че заробването на труда от капитала минава през много продължителни и различни стадии от търговския капитал до «английската форма». Марксистите трябва да докажат именно, че тези върхове не са нищо друго освен последна стъпка в развитието на стоковото стопанство, което отдавна се е формирало в Русия и *навред*, във всички производствени отрасли, и подчинява труда на капитала.

Взгледът на г-н Струве за руския капитализъм като за нещо бъдещо, а не настоящо, се разкрива особено нагледно

* Не личи по какъв признак авторът разграничава тези понятия? Ако под капитализъм в тесен смисъл трябва да разбираме само машинната индустрия, тогава не е ясно защо не се отделя специално и манифактурата? Ако под капитализъм в широк смисъл трябва да разбираме само стоковото стопанство, тогава тук няма капитализъм.

** — в тесен смисъл. *Ред.*

*** — сам по себе си. *Ред.*

в следното разсъждение: «докато съществува съвременната община, закрепена и укрепена със закон, върху нейната почва ще се развият такива отношения, които нямат нищо общо с «народното благосъстояние». [Тепърва ли «ще се развият», нима не са се развили толкова отдавна, че цялата народническа литература, още от момента на своето възникване, преди повече от четвърт век, описваше тези явления и протестираше срещу тях?] На Запад имаме няколко примера за съществуване на парцелно стопанство наред с едрокапиталистическото. Нашата Полша и нашият югозападен край представляват явления от същия характер. Може да се каже, че и Русия с отделните домакинства, и общинна Русия, доколкото разорените селяни остават на земята си и сред тях нивелиращите влияния се оказват по-силни от диференциращите, се приближава към същия тип» (280). Нима не представлява вече именно този *тип*, та тепърва ще се приближава? За да определим «типа», трябва, естествено, да вземем основните икономически черти на отношенията, а не юридическите форми. Ако се вгледаме в тези основни черти на икономиката на руското село, ще видим изолираните стопанства на селяните върху дребни участъци земя, ще видим растящото стоково стопанство, което вече играе доминираща роля. Това са именно чертите, които определят съдържанието на понятието «парцелно стопанство». Ще видим освен това същата задълженост на селяните към лихварите, същата експроприация, за която говорят данните на Запада. Цялата разлика е в особеността на нашите юридически отношения (гражданското неравнопоставяне на селяните; формите на земевладение), запазващи по-цялостно следите на «стария режим» поради по-слабото развитие на капитализма у нас. Но тези особености ни най-малко не нарушават еднородността по *тип* между нашите отношения в селото и западните.

Като преминава към самата теория за пазарите, г-н Струве отбелязва, че г-н В. В. и г-н Н. ---он се въртят в омагьосан кръг: за развитието на капитализма е нужно разширяване на пазара, а капитализмът разорява населението. Със своето малтусианство авторът съвсем несполучливо разкъсва омагьосания кръг, като приписва вината за разоряването на селяните не на капитализма, а на «прираста

на населението»!! А споменатите автори допускат съвсем друга грешка: капитализмът не само разорява, а *разслоява* селяните на буржоазия и пролетариат. Този процес не ограничава вътрешния пазар, а го *създава*: стоковото стопанство расте и на двата полюса на разслояващото се селско население — и на «пролетарския», принуден да продава «свободен труд», и на буржоазния, който издига техниката на своето стопанство (машини, инвентар, торове и т. н.) Срв. «Прогресивните течения в селското стопанство» от г-н В. В.) и развива потребностите. Въпреки че това схващане за процеса непосредствено се опира върху теорията на Маркс за съотношението между индустриалния и земеделския капитализъм, г-н Струве го игнорира — може би защото е заблуден от «теорията за пазарите» на г-н В. В. Опирайки се уж на Маркс, г-н В. В. поднася на руската публика «една теория», според която в развитото капиталистическо общество било неизбежно възникването на «излишък на стоки»; вътрешният пазар не можел да бъде достатъчен — необходим е външен. «Тази теория е правилна (?) — заявява г-н Струве, — доколкото тя констатира факта, че принадлежната стойност не може да бъде реализирана в потреблението нито на капиталистите, нито на работниците, а предполага потребление на трети лица» (251). Съвсем невъзможно е да се съгласим с това твърдение. «Теорията» на г-н В. В. (ако може тук да се говори за теория) се състои просто в игнориране на разликата между личното и производителното потребление, разликата между средствата за производство и предметите за потребление, без която (разлика) е невъзможно да бъде изяснено възпроизводството на целия обществен капитал в капиталистическото общество. Маркс доказва това най-подробно във II том на «Капиталът» (трети отдел: «Възпроизводство и обръщение на целия обществен капитал»), отбелязва го релефно и в I том, критикувайки тезата на класическата политическа икономия, че натрупването на капитал се състои в превръщане на свръхстойността само в работна заплата, а не в постоянен капитал (средства за производство) плюс работна заплата. В потвърждение на тази характеристика на теорията на г-н В. В. ще посочим само два цитата от статиите, споменати от г-н Струве.

«Всеки работник — казва г-н В. В. в статията си «Излишъкът в снабдяването на пазара със стоки» — произвежда повече, отколкото сам консумира, и всички тези излишъци се натрупват в ръцете на малцина; притежателите на тези излишъци ги консумират сами и за тази цел ги разменят в страната и в чужбина срещу най-разнообразни продукти, както необходими, така и предмети на лукса, но колкото и да ядат, да пият и да танцуват (sic!!) — те не могат да пратят цялата принадлежна стойност» («Отечественные Записки», 1883 г., бр. 5, с. 14), и «за по-голяма нагледност» авторът «разглежда главните разходи» на капиталиста, като обеди, пътувания и т. н. Още по-релефно е в статията «Милитаризъм и капитализъм»: «Ахилесовата пета на капиталистическата организация на промишлеността се състои в невъзможността за капиталистите да консумират целия си доход» («Русская Мысль», 1889 г., бр. 9, с. 80). «Ротшилд не може да консумира цялото нарастване на своя доход. . . просто защото това. . . нарастване представлява такава значителна маса предмети за потребление, че Ротшилд, всички капризи на когото и без това се изпълняват, решително би се затруднил» и т. н.

Всички тези разсъждения, както виждате, се основават върху наивното мнение, че целта на капиталиста е лично потребление, а не натрупването на свръхстойност — върху грешката, че общественият продукт се разпада на $v + m$ (променлив капитал плюс свръхстойност), както учи А. Смит и цялата политическа икономия преди Маркс, а не на $c + v + m$ (постоянен капитал, средства за производство и след това вече работна заплата и свръхстойност), както бе доказано от Маркс. Ако тези грешки се поправят и се вземе под внимание обстоятелството, че в капиталистическото общество огромна и непрекъснато растяща роля играят средствата за производство (онази част от обществените продукти, която отива не за лично, а за производително потребление, за потребление не на хората, а на капитала), ще рухне и цялата прословута «теория». Маркс доказва във II том, че е напълно възможно да съществува капиталистическо производство без външни пазари, с все по-голямо натрупване на богатство и без всякакви «трети лица», включени тук съвсем неуместно от г-н Струве. Разсъждението на г-н Струве по този въпрос

буди още по-голямо недоумение, защото самият той посочва преобладаващото значение на вътрешния пазар за Русия и уличава г-н В. В., че предлага «програма за развитие на руския капитализъм», опиращ се върху «здравото селячество». Процесът на образуване на това «здро» (сиреч буржоазно) селячество, който сега се извършва в нашето село, направо ни показва зараждането на капитала, пролетаризирането на производителя и *нарастването на вътрешния пазар*: «разпространението на подобрени оръдия» например означава именно натрупване на капитал в средства за производство. По този въпрос особено необходимо би било, вместо да се говори за «възможностите», да се представи и обясни действителният процес, който се изразява в създаване на вътрешен пазар за руския капитализъм*.

Завършвайки с това анализа на теоретическата част от книгата на г-н Струве, можем сега да се опитаме да дадем обща, така да се каже, сумарна характеристика на основните методи на неговите разсъждения и по този начин да стигнем до решение на въпросите, поставени в началото: «кое именно в тази книга може да се отнесе към марксизма»; «кон положения на доктрината (на марксизма) авторът отхвърля, допълва или поправя и какво се получава в тези случаи?»

Основната черта на разсъжденията на автора, отбелязана още в самото начало, е неговият тесен обективизъм, който се ограничава с доказване на неизбежността и необходимостта на процеса, а не се стреми във всеки конкретен стадий на този процес да разкрие присъщата му форма на класов антагонизъм --- обективизъм, който характеризира процеса изобщо, а не поотделно онези антагонистични класи, от борбата на които се състои процесът.

Ние напълно разбираме, че авторът е имал основания да се ограничи в своите «бележки» само с «обективната» и при това най-обща част: първо, желаейки да противопостави на народниците основните положения на враждеб-

* Тъй като това е много важен и сложен въпрос, ние възнамеряваме да му посветим специална статия¹²⁶.

ните възгледи, той излага само ргiнcиpиa*, като оставя по-нататък в полемиката да бъдат развити и изяснени по-конкретно, второ, в I глава се постаряхме да докажем, че цялата разлика между народничеството и марксизма е в характера на критиката срещу руския капитализъм, в различното му обясняване — оттук е естествено, че понякога марксистите се ограничават само с общи «обективни» положения, като наблягат изключително на онова, което отличава нашето разбиране (на общоизвестните факти) от народническото.

Но г-н Струве, както ни се вижда, е отишъл твърде далеч в това отношение. Поради абстрактното изложение често пъти неговите тези будят недоразумения; постановката на въпроса не се различава от общоразпространения, утвърдил се в нашата литература маниер да се разсъждава по професорски, отвисоко — за пътищата и съдбините на отечеството, а не за отделните класи, които вървят по такъв и такъв път; колкото по-конкретни стават разсъжденията на автора, толкова по-невъзможно е да се разяснят ргiнcиpиa на марксизма, като се остане на равнището на общите абстрактни положения, толкова по-необходимо е конкретно да се посочи даденото положение на тези и тези класи в руското общество, даденото съотношение между различните форми на Plusmacherei и интересите на производителите.

Затова именно смятахме, че не е съвсем уместен опитът да се допълни и изясни тезата на автора, да се проследи стъпка по стъпка неговото изложение, за да се отбележи необходимостта от друга постановка на въпросите, необходимостта от последователно провеждане на теорията за класовите противоречия.

Що се отнася до явните отстъпления на г-н Струве от марксизма — по въпросите за държавата, за свръхнаселението, за вътрешния пазар, — на тях вече достатъчно се спряхме.

* — принципите. Ред.

VI

Освен критика на теоретическото съдържание на народничеството в книгата на г-н Струве са поместени между другото и някои бележки за икономическата политика на народниците. Тези бележки са нахвърлени бегло и не са развити от автора, въпреки това ние трябва да ги засегнем, за да не остане място за никакви недоразумения.

В тези бележки се говори за «рационалността», прогресивността, «разумността» и т. н. на либералната, т. е. на буржоазната политика в сравнение с народническата политика*.

Очевидно, авторът е искал да съпостави две политики, оставащи върху почвата на съществуващите отношения — и в този смисъл той напълно правилно посочва, че «разумна» е политиката, която развива, а не спъва капитализма — «разумна», разбира се, не защото служейки на буржоазията, поставя производителя във все по-голяма зависимост от нея [както се опитват да го изтъкват разните «наивници» или «акробати»], а защото, изостряйки и очиствайки капиталистическите отношения, тя просветлява *разума* на онзи, от когото именно зависи промяната, и му развързва ръцете.

Ние не можем да не забележим обаче, че г-н Струве е изразил лошо тази напълно вярна мисъл, с присъщата си абстрактност той я е изразил така, че понякога ти иде да му кажеш: оставете мъртвите сами да погребват своите мъртъвци. В Русия никога не са липсвали хора, посвещаващи всичките си сили за създаване на теории и програми, изразяващи интересите на нашата буржоазия, изразяващи все това «неизбежно» смазване на дребния капитал и разрушаване на неговите примитивни и патриархални методи на експлоатация от силния и едър капитал.

* Ще посочим за пример някои бележки: «Ако държавата... желае да укрепи не едрото, а дребното земевладение, при дадените икономически условия тя може да постигне тази цел не като се стреми към неосъществимо икономическо равенство сред селяните, а само като подкрепя техните жизнеспособни елементи, като създава от тях икономически здраво селячество» (240). «Аз не мога да не виждам, че политиката, насочена към създаване на *такова* селячество (именно: «икономически здраво, приспособено към стоковото производство»), ще бъде единствената разумна и прогресивна политика» (281) «От бедна капиталистическа страна Русия трябва да стане богата капиталистическа страна» (250) и т. н. чак до заключителната фраза: «да се учим от капитализма».

Ако авторът и тук се беше придържал строго към изискванията на «доктрината» на марксизма, която ни задължава да свеждаме изложението до формулиране на действителния процес, да разкриваме класовите противоречия зад всяка форма на «разумна», «рационална» и прогресивна политика, той щеше да изрази същата мисъл иначе, щеше другояче да постави въпроса. Той щеше да съпостави теориите и програмите на либерализма, т. е. на буржоазията, които след великата реформа никнеха като гъби след дъжд успоредно с фактическите данни за развитието на капитализма в Русия. По този начин щеше да докаже въз основа на руски примери онази връзка между обществените идеи и икономическото развитие, която той доказва в първите глави и която може да бъде окончателно установена само чрез материалистически анализ на руските данни. По този начин, второ, щеше да покаже колко наивни са народниците, които воюват в своята литература против буржоазните теории така, сякаш тези теории са само погрешни разсъждения, а не израз на интересите на могъща класа, която е глупаво да увещаваме, която може да бъде «убедена» само от внушителната сила на друга класа. Трето, по този начин той щеше да покаже коя класа всъщност определя у нас «неизбежното» и «прогреса», и колко смешни са народниците, разсъждаващи какъв «нът» да «изберем».

Господа народниците с особено удоволствие подхващаха тези изрази на г-н Струве, злорадствайки по повод на това, че несполучливата им формулировка даде възможност на разни буржоазни икономисти (като г-н Янжул) и защитници на крепостното право (като г-н Головин) да се хванат за отделни, откъснати от контекста фрази. Ние видяхме какви са слабостите на г-н Струве, които дадоха в ръцете на противниците такова оръжие.

Опитвайки се да критикува народничеството просто като теория, която сочи неправилни пътища за отечеството*, авторът не формулира ясно своето отношение към «икономическата политика» на народничеството. Тук можем да видим, кажи-речи цялостно отричане на тази политика,

* Авторът на «Критични бележки» посочва икономическата почва на народничеството (с. 166—167), но това ни се струва недостатъчно.

а не само на едната ѝ половина. Затова е необходимо да се спрем на тази точка.

Философствуването във връзка с възможността за «други пътища за отечеството» е само външно одяяние на народничеството. А съдържанието му е представителство на интересите и на гледището на руския дребен производител, на дребния буржоа. Ето защо народникът в теорията е същият Янус¹³⁹, обърнат с едното си лице към миналото, а с другото — към бъдещето, какъвто е в живота дребният производител, обърнат с едното си лице към миналото, защото иска да укрепи своето дребно стопанство, без да разбира и да се интересува от общия икономически строй и от необходимостта да се съобразява с ръководещата го класа — а с другото лице към бъдещето, настръвайки се враждебно към разоряващия го капитализъм.

Оттук е ясно, че ще бъде абсолютно неправилно да отхвърлим изобщо, без анализ цялата народническа програма. В нея трябва строго да различаваме реакционната от прогресивната страна. Народничеството е реакционно, защото то предлага мерки, които закрепват селянина за земята и за старите начини на производство, като неотчуждаемостта на наделите и т. н.*, защото искат да забавят развитието на паричното стопанство и очакват от «обществото» и от въздействието на представителите на бюрокрацията не частични подобрения, а промяна на пътя (пример: г-н Южаков, който разсъждаваше в кн. 7 на «Русское Богатство» от 1894 г. за общото обработване на земята, проектирано от един земски началник, и който се занимаваше с поправяне на тези проекти). Против подобни точки в народническата програма е необходимо, разбира се, безусловно да се воюва. Но в нея има и други точки, които се отнасят за самоуправлението, свободния и широк достъп на знанията до «народа», за «издигането» на «народното» (спреч дребното) стопанство чрез евтини кредити, усъвършенствуване на техниката, организиране на пласмента и т. н. и т. н. и т. н. Разбира се, и г-н Струве признава напълно, че подобни общодемократични мерки

* Абсолютно прав е г-н Струве, че тези мерки биха могли само «да осъществят пламенните мечти на някоя западноевропейски и руски земевладелци за здраво закрепени за земята ратаи» (279).

са прогресивни. Те няма да забавят, а ще ускорят икономическото развитие на Русия по капиталистически път, ще ускорят създаването на вътрешен пазар, ще ускорят развитието на техниката и на машинната индустрия чрез подобряване положението на трудещия се и чрез повишаване равнището на неговите потребности, ще ускорят и улеснят неговото самостоятелно мислене и действия.

Тук може да възникне като че ли само един въпрос: кой по-вярно и по-добре посочва тези безусловно желателни мерки — народниците или публицистите á la г-н А. Скворцов, който също горещо защитава техническия прогрес и към когото г-н Струве има изключителни симпатии? Струва ми се, че от марксистко гледище *в това отношение* несъмнено трябва да отдадем предпочитание на народничеството. Мерките на господата скворцовци също отразяват интересите на цялата класа на дребните производители, на дребната буржоазия, както програмата на «Московские Ведомости» отразява интересите на едрата. Те не са предназначени за всички*, а само за отделни избраници, удостоени с внимание от началството. Най-сетне, те са безобразно груби, защото предполагат полицейска намеса в стопанството на селяните. Взети в съкупност, тези мерки не дават никакви сериозни гаранции и шансове за «производствен прогрес на селското стопанство».

Народниците неизмеримо по-правилно разбират и представяват *в това отношение* интересите на дребните производители и марксистите трябва, след като отхвърлят всички реакционни черти на тяхната програма, не само да приемат общодемократичните точки, но и да ги прокарат по-точно, по-дълбоко и по-нататък. Колкото по-решителни са тези реформи в Русия, колкото по-високо издигнат жизненото равнище на трудещите се маси — толкова по-рязко и по-ясно ще изпъкне най-важната и основна (вече) социална противоположност в руския живот. Марксистите не само не «прекъсват демократичната нишка» или течение, както ги упреква г-н В. В., а, напротив, те искат да се развива и засилва това течение, искат то да се доближи до живота, искат да поемат онази «нишка», която

* Т. е., разбира се, за всички, за които е достъпен техническият прогрес

«обществото» и «интелигенцията» изпускат от ръцете си*.

Това искане — да не се изоставя «нишката», а, напротив, да се заякчава — в никакъв случай не се дължи на личните настроения на едни или други «марксистите», а необходимо се обуславя от положението и интересите на онази класа, на която те искат да служат, необходимо и безусловно се определя от основните изисквания на тяхната «доктрина». По обясними причини тук не мога да анализирам първата част на това положение, да характеризирам «положението» и «интересите»; пък и, струва ми се, нещата сами говорят за себе си. Ще засегна само втората част, именно отношението на марксистката доктрина към въпросите, изразяващи «прекъсващата се нишка».

Марксистите трябва да *поставят* тези въпроси *другояче*, а не както правеха и правят господата народниците. Те поставят въпроса от гледището на «съвременната наука, на съвременните нравствени идеи»; нещата се представят така, като че ли няма по-дълбоки, залегнали в самите *производствени отношения*, причини за неосъществяването на подобни реформи, а има само пречки, създавани от за-грубелите чувства: слабата «светлина и разума» и т. н., като че ли Русия е *tabula rasa*, върху която ни остава само правилно да начертаем правилните пътища. *При такава постановка на въпроса* се гарантира, разбира се, неговата «чистота», с която се хвали г-н В. В. и която всъщност означава само «чистота» на пенсионерските мечти, която прави народническите разсъждения толкова подходящи за кабинетни беседи.

Постановката на тези въпроси у марксистите по необходимост трябва да бъде съвсем друга**. Те са длъжни да издирват корените на обществените явления в производствените отношения, длъжни са да ги свеждат до *интересите* на определени класи, за да формулират същите

* «Неделя», 1894 г., № 47. г-н В. В.: «През следреформения период на нашата история социалните отношения по някои черти се доближиха до западноевропейските, с активен демократизъм в епохата на политическа борба и обществена индиферентност през следващия период. В I глава ние се постаряхме да докажем, че тази «индиферентност» не е нещо случайно, а неизбежен резултат от положението и интересите на класата, от която излизат представителите на «обществото» и която получава от съвременните отношения наред с минусите и доста значителни плюсове.

** Ако те последователно се придържат към своята теория. Ние вече подробно обяснихме, че незадоволителността в изложението на г-н Струве про-изтича именно от това, че той не се е придържал строго към тази теория.

desiderata като «пожелания» на определени обществени елементи, срещащи противодействието на други определени елементи и класи. Такава постановка абсолютно премахва възможността да се използват техните «теории» за професорски, витаещи над класите разсъждения, за някакви проекти и доклади, обещаващи «блестящ успех»*. Разбира се, това още е само косвено достойнство на посочената промяна на гледището, но и то е много голямо, като се има предвид по каква стръмна наклонена плоскост се търкаля *съвременното* народничество към блатото на опортюнизма. Но нещата не се изчерпват само с косвеното достойнство. Ако същите въпроси се поставят във връзка с теорията за класовия антагонизъм [за което е нужно, разбира се, «да се преразгледат фактите» от руската история и действителност], тогава отговорите на тези въпроси ще формулират насъщните интереси на определени класи — тези отговори ще бъдат предназначени за практическо ползване** именно от тези заинтересовани класи и единствено от тях, — те ще се устремят, ако си послужим с прекрасния израз на един марксист, от «тесния кабинет на интелигенцията» към самите участващи в производствените отношения в техния най-развит и чист вид, към онези, на които най-силно се отразява «прекъсването на нишката», за които «идеалите» са «нужни», тъй като без тях им е тежко. Тази постановка ще влее нова жива струя във всички стари въпроси — за данъците, паспортите, преселванията, общинските управления и т. н., — въпроси, които нашето «общество» е обсъждало и разисквало, дъвкало и предъвквало, решавало и пререшавало и към които вече губи всякакъв интерес.

И така, както и да подхождаме към въпроса — било като разглеждаме съдържанието на царящата в Русия система на икономически отношения и различните форми на тази система в тяхната историческа връзка и в тяхното отно-

* Израз на г-н Южаков.

** Разбира се, за това «ползване» се изисква огромна подготвителна работа, и то работа по самата си същност незабележима. Докато се стигне до това ползване, може да мине повече или по-малко значителен период, през който не открито ще говорим, че още не съществува никаква сила, способна да предложи по-добър път на отечеството — противоположно на «сладникавия оптимизъм» на господа народниците, които уверяват, че силите съществуват, остава само да ги посъветваме «да изоставят неправилния път».

шение към интересите на трудещите се --- или пък като разглеждаме въпроса за «прекъсването на нишката» и за причините на това «прекъсване», --- и в двата случая ние стигаме до един извод, до извода за великото значение на историческата задача на «диференцирания от живота труд», поставена от нашата епоха, до извода за всеобхватното значение на идеята на тази класа.

ПОДГОТВИТЕЛНИ
МАТЕРИАЛИ

БЕЛЕЖКИ, ПОДЧЕРТАНИ МИСЛИ
И ИЗЧИСЛЕНИЯ НА В. И. ЛЕНИН
В КНИГАТА НА В. Е. ПОСТНИКОВ
«ЮЖНОРУСКОТО СЕЛСКО
СТОПАНСТВО»¹⁴⁰

[9]*

Според данните от преброяването на земството по домакинства наличният брой домакинства в отделните категории селяни и средният размер на дадената им земя се изразяват с цифрите:

КАТЕГОРИЯ НА СЕЛЯНИТЕ	Днепровски уезд		Мелитополски уезд		Бердянски уезд	
	Брой на дома- кин- ствата	На 1 нал. дома- кин- ство дес.	Брой на дома- кин- ствата	На 1 дома- кин- ство удоби.	Брой на дома- кин- ствата	На 1 дома- кин- ство земя
Б Коло- нисти-немци	113	84	1 874	46	3 075	37.9
Б. Коло- нисти-бъл- гари	—	—	285	75.7	4 149	38.1
Б. Дър- жавни се- ляни	16 708	20.4	28 758	19.8	21 057	18.2
Б. По- мешч. сел.- собственици	2 351	11.8	2 764	11.5	187	8.9
Б. По- мешч.-дар- ственици	414	3.1	1 297	3.2	326	2.3
По уезди	19 586	19.3	34 978	20.6	28 794	23

От всичко 83 358 домакинства в 3-те уезда домакин-
ствата на колонистите са 9496, т. е. $> \frac{1}{9}$.

* Тук и по-нататък в квадратни скоби се отбелязват страниците от книгата на В. Е. Постников. *Ред.*

.....

[107]

... Сега нашата земско-статистическа литература разполага с малобройни данни за селските бюджети, а за няколко уезда от Воронежска губерния те дори бяха събрани чрез разпитване по домакинства. . . Трябва обаче да се каже, че тези данни на воронезката статистика, валидни за една година от преброяването, не представляват средни данни за селското стопанство, тъй като бюджетът на едно селско семейство включва доста такива стопански разходи (напр. за празнични дрехи, зестра, разходи за обзавеждане стопанство на синовете, когато се отделят, разходи за строежи и едър инвентар), които доста силно се колебаят по години и главно в зависимост от реколтата, която дава средства на селяните за тези екстрени разходи.

?? защо?

.....

[117]

За селяните от 3-те таврически уезда

% на воловете:		Посевна площ	Коне	Волове	Посевна площ на чифт работен добитък
ок. $\frac{1}{3}$	засяващи до 5 дес.	34 070 дес.	6 467	3 082	7.1 дес.
» $\frac{1}{4}$	засяващи до 5—10 дес.	140 426 »	25 152	8 924	8.2 »
< $\frac{1}{4}$	засяващи до 10—25 дес.	540 093 »	80 517	24 943	10.2 »
< $\frac{1}{4}$	засяващи до 25—50 дес.	494 095 »	62 823	19 030	12.5 »
< $\frac{1}{3}$	засяващи над 50 дес.	230 583 »	21 003	11 648	14.5 »
Всичко		1 439 267 »	195 962	67 627	10.9 »

А ако вземем съотношението между работната сила и посевната площ, ще получим, че в различните категории на 100 дес. засята площ се падат:

	Населението с наемните работници			Глави работен добитък
	Домакинства	Души	Работници	
Засяващи до 5 дес.	28.7	136	28.5	28.2
» 5—10 »	12.9	67	12.6	25
» 10—25 »	6.1	41.2	9.3	20
» 25—50 »	2.9	25.5	7	16.8
» над 50 »	1.3	18	6.8	14
Средно	5.4	36.6	9	18.3

Следователно с увеличаване размера на стопанството и орната земя на селяните разходът за издръжка на работната сила, на хората и добитъка, този главен разход в селското стопанство, намалява прогресивно и в групите с голяма посевна площ става близо два пъти по-малък на една десетина засята площ, отколкото в групите с малко орна земя.

.....

[134]

Преброяването в Таврическото земство дава следните цифри общо за 3-те уезда:

	Колонии	Различни селища	
Общ брой на домакинствата	9 496	74 539*	84 035
Брой на домакинствата без работен добитък	972	11 555	
Брой на домакинствата без посевна площ	865	5 477	

* В състава на тези домакинства са включени селищата, които в момента на преброяването не са били причислени към волостите.

.....
[145]

Средно на домакинство се пада				
	<i>Бердянски уезд</i>	Наделна	Собств. допълн. купена	Арендувана
		Орна земя в десетини		
10 ¹⁴¹	Несеещи	6.8	3.1	0.09
8.0	Засяващи до 5 дес.	6.9	0.7	0.4
10.1	» 5—10 »	9	—	1.1
18.7	» 10—25 »	14.1	0.6	4
39.5	» 25—50 »	27.6	2.1	9.8
116.4	» над 50 »	36.7	31.3	48.4
21.4	За уезда	14.8	1.0	5
<i>Мелитополски уезд</i>				
9.4	Несеещи	8.7	0.7	—
7.7	Засяващи до 5 дес.	7.1	0.2	0.4
10.6	» 5—10 »	9	0.2	1.4
17.6	» 10—25 »	12.8	0.3	4.5
38.4	» 25—50 »	23.5	1.5	13.4
100	» над 50 »	36.2	21.3	42.5
22.2	За уезда	14.1	1.4	6.7
<i>Днепровски уезд</i>				
7.4	Несеещи	6.4	0.9	0.1
6.1	Засяващи до 5 дес.	5.5	0.04	0.6
10.3	» 5—10 »	8.7	0.05	1.6
18.9	» 10—25 »	12.5	0.6	5.8
36.3	» 25—50 »	16.6	2.3	17.4
91.4	» над 50 »	17.4	30	44
19.9	За уезда	11.2	1.7	7.0*

* В арендуваната земя за трите уезда влизат както извъннаделната, така и наделната.

[150]

... Според данни на статистиката арендуваната държавна орна земя през 1884—1886 г. е била разпределена между селяните по следния начин*

КАТЕГОРИЯ НА СЕЛЯНИТЕ	Всичко за 3-те уезда ^{1,2}										
	Бердянский уезд			Мелитополски уезд			Днепровски уезд				
	брой на аренд. дома- кинства	колич. на десети- ните	на аренд. дома- кин- ство	брой на аренд. дома- кин- ства	колич. на десети- ните	на аренд. дома- кин- ство	брой на аренд. дома- кин- ства	колич. на десети- ните	на аренд. дома- кин- ство		
Засяващи до 5 дес.	39	66	1.7	24	383	16	20	62	3.1	83	511
» 5—10 »	227	400	1.8	159	776	4.8	58	251	4.3	444	1 427
» 10—25 »	687	2 642	3.8	707	4 569	6.4	338	1 500	4.4	1 732	8 711
» 25—50 »	387	3 755	9.7	672	8 564	12.7	186	1 056	5.7	1 245	13 375
» над 50 »	113	3 194	28.3	440	15 365	34.9	79	1 724	21.8	632	20 283
Сума	1 476	10 107	7	2 002	29 657	14.8	681	4 595	6.7	4 136	44 307
		1 453	10 057					4 593			

* Според условията на арендата селяните имат право да ораг само $\frac{1}{3}$ от арендуваната земя. Останалата могат да оставят за косене или за пасище на добитъка.

.....

[279]

1. *Бюджет* за три години (1886—1888) на *менонита Яков Нейфелд* от колонията Орлов, Бердянски уезд

.....

[280—281]

Среден доход и разход за три години:

Доход

От продажба на пшеница	894 р. 03 к.
» » др зърнени храни и зеленчуци	151 » 33 »
» » коне, рогат добитък и овце	198 » 35 »
» » вълна	52 » 25 »
» » яйца и масло	24 » 63 »
» » слама	35 » 92 »
» » изсушен тор за топливо	8 » 83 »
» » инвентар	63 » 33 »
За различни неща	30 » 80 »
Всичко	1 459 » 47 »

Разход

Общински и държавни данъци	168 р. 32 к.
За арендуване на земя	70 » — »
» работници	146 » 66 »
» пастири	25 » 14 »
» купуване на добитък	54 » 75 »
» картофи и пшеница за семе	15 » 08 »
» ремонт на постройки	32 » 18 »
» ремонт и купуване на машини	77 » 13 »
» месо и риба	6 » 43 »
» кафе и захар	25 » 20 »
» вино и водка	5 » 98 »
» облекло	363 » 92 »
» обувки	38 » 72 »
» разни	99 » 92 »
Всичко	1 129 » 43 »

Средногодишен приход 330 р. 4 к.

[282—283]

Да се спрем накратко на анализа на този характерен бюджет на колонист.

Годишният паричен доход от стопанство в размер на 72 дес. е 1 459 р. 47 к. От тях:

От продукти на земеделието	1 081 р. 28 к.
» » животновъдството	284 » 06 »
разни доходи	94 » 13 »

Доходът от една десетина стопанска площ е 20 р. 27 к. Но това е само паричният доход. За да получим пълния общ доход, към него трябва да прибавим цялата стойност на продуктите, потребени в самото стопанство. По сведения на този стопанин годишното потребление на продукти от собственото стопанство у него възлиза на следното количество:

1) *За продоволствие на семейството и работника:*

на сума

10 четвърт. пшеница, по 8 р. 25 к.	82 р. 50 к.
6 четвърт. ръж, по 5 р.	30 » — »
картофи, зеленчуци и плодове от бостаните	36 » — »

Всичко 148 р. 50 к.

2) *За продуктивния добитък:*

а) за кравите: 250 пуд. сено, по 30 к.	75 р.
30 пуда ръжено брашно по 70 к.	21 »
100 пуда пшенична и ечемичена слама	08 »
10 дес. пасища, по 5 р.	50 »
в) за свинете 18 четв. ечемик по 4 р.	72 »

Всичко 226 р.

Отглеждането на продуктивен добитък в стопанството дава храна от животински произход и затова двата предишни резултата могат да се съберат. Следователно цялото продоволствие с продукти от собственото стопанство струва 374 р. 50 к., което прави по 46 р. 81 к. на човек, от които 18 р. 56 к. се падат на растителната храна и 28 р. 25 к. на животинската*.

3) *На 8 работни коня:*

109 четв. ечемик и овес, по 4 р. на	436 р.
100 пуда сено по 30 к.	30 »
400 пуда плява по 10 к.	40 »
4 дес. пасиша под наем	20 »
<hr/>	
Всичко	526 р.

Изхранването на един кон струва на стопанина 65 р. 75 к

4) *За посев:*

12 четв. пшеница по 8 р. 25 к.	99 р.
6 четв. ечемик по 4 р.	24 »
1 четв. ръж по 5 р.	5 »
3 четв. овес по 4 р.	12 »
<hr/>	
Всичко	140 р.

За отопление:

2 куб. саж. сушен тор по 10 р.	20 р.
1/4 куб. саж. дърва	7 »
500 пуда слама по 8 к.	40 »
<hr/>	
Всичко	67 р.

* Не е посочен броят на потребените в стопанството домашни птици. Тяхната стойност може да се балансира с невключенния тук фураж, преработен в продаденото от стопанството масло.

Стойността на всички продукти, изразходвани в стопанството, възлиза на сума от 1107 р. 50 к., което прави по 15 р. 38 к. на 1 десетина от стопанството.

Целият общ доход на стопанството, в продукти и пари, възлиза на сума от 2 666 р. 97 к., което прави по 35 р. 65 к. на десетина.

Като съберем разхода в продукти и пари, получаваме следните разноски по отделни пера:

$$\begin{array}{r} 1\,459.47 \\ + 1\,107.5 \\ \hline 2\,566.97 \end{array}$$

	Всичко	На 1 десетина	
1. Данъци за земята	238 р. 32 к.	3 р. 31 к.	
2. Семена за посев	140 » — »	1 » 95 »	
3. За пострройки	32 » 18 »	— » 45 ») 109.31
4. За инвентар	77 » 13 »	1 » 07 »	
5. За лекуване на добитъка	54 » 75 »	— » 76 »	
6. За работен добитък	526 » — »	7 » 31 »	
7. Заплащане на работниците	171 » 80 »	2 » 40 »	
8. Храна на семейството и работниците	412 » 11 »	5 » 72 »	
9. Облекло и обувки	402 » 64 »	5 » 60 »	
10. Отопление	67 » — »	— » 91 »	
11. Разни	115 » — »	1 » 60 »	
Всичко	2 236 р. 93 к.	31 р. 07 к.	

.....

[286]

3. *Бюджет на селянина Степан Маслов* от с. Весолюе. Мелитополски уезд. . .

.....

[287]

Разход

Заплащане за 26 дес. арендувана орна земя по 6 р.	156 р.
Данъци и общински такси за 3 души	34 »
На сезонен работник за 2 месеца	45 »
На пастира по 50 к. за една крава и 40 к. за овца	8 »

На ковача за подковаване на конете и ремонт на сечивата	32 »	} 333 р.
Облекло и обувки за 6 души	284 »	
Чай за 3 р. и 1 пуд захар	9 »	
3 кофи зехтин за постите по 5 р. и сушена риба	25 »	
Водка	15 »	
	<hr/>	
Всичко	608 р.	

*Бележките и изчисленията са направени
не по-рано от март 1893 г.*

*Отпечатано отчасти за пръв път
през 1940 г.
в Ленинский сборник ХХХІІІ*

Печата се по оригинала

ПРИЛОЖЕНИЯ

МОЛБИ НА В. И. УЛЯНОВ (ЛЕНИН)
1887—1893 г.

1

До Негово превъзходителство господин Директора
на Симбирската класическа гимназия

От Владимир Улянов, ученик
в VIII клас на Симбирската
класическа гимназия

МОЛБА

Желаейки да се явя на зрелостни изпити, имам чест най-покорно да моля Ваше превъзходителство да бъде допуснат до тях.

Симбирск, 18 април 1887 г.

Владимир Улянов,
ученик в VIII клас на
Симбирската гимназия

Владимир Улянов е получил зрелостно свидетелство № 468¹⁴³ и всички останали документи с копие.

*Отпечатано изцяло за пръв път
през януари 1924 г. в списание
«Молодая гвардия», № 1*

Печата се по ръкописа

2

До Негово превъзходителство господин Ректора
на Императорския Казански университет

От Владимир Илин Улянов,
завършил Симбирската гимназия,
син на чиновник

МОЛБА

Желаейки да продължа образованието си в Казанския университет, имам чест най-покорно да моля Ваше превъзходителство да издаде съответното нареждане за приемането ми в първи курс на юридическия факултет въз основа на приложените документи, заедно с копия от тях, а именно: а) зрелостно свидетелство, б) кръщелно свидетелство, в) формуляр за служебното положение на баща ми, г) свидетелство за отбиване на военната служба и д) две снимки.

Във връзка с това, въз основа на § 100 от Височайше утвърдения устав на Императорските руски университети, се задължавам през цялото време на пребиваването ми в Университета да се подчинявам на университетските правила и нарѣдби.

Завършил курса на Симбирската гимназия

Владимир Улянов

Град Казан, 29 юли 1887 г.¹⁴⁴

3

До Негово превъзходителство господин Ректора на
Императорския Казански университет

От Владимир Улянов,
студент I-ви семестър в
юридическия факултет

МОЛБА

Тъй като не смятам за възможно да продължа образованието си в Университета при сегашните условия на университетски живот, имам чест най-покорно да помоля Ваше превъзходителство да издаде съответното нареждане да бъде отписан от Императорския Казански университет.

Владимир Улянов
студент I-ви семестър в
юридическия факултет

Казан, 5 декември 1887 г.¹⁴⁶

*Отпечатано за пръв път
на 24 септември 1946 г.
във вестник «Известия», № 225*

Печата се по ръкописа

4

До Негово превъзходителство господин
Министъра на народната просвета

От Владимир Улянов,
бивш студент в Императорския
Казански университет

МОЛБА

Тъй като бих искал да продължа образованието си,
имам чест най-покорно да моля Ваше високопревъзходи-
телство да ми разреши да постъпя в Императорския Ка-
зански университет.

Владимир Улянов
бивш студент в Императорския
Казански университет

Казан, 9 май 1888 г.

Адресът ми е: Професорски переулок,
домът на Завялова, кварт. на Веретенникова.¹⁴⁶

*Отпечатано за пръв път на 17 октомври
1929 г. в списание
«Красное Студенчество», № 4*

Печата се по ръкописа

5

До Негово сиятелство господин Министъра
на вътрешните работи.

От Владимир Улянов,
бивш студент

МОЛБА

За собствената ми издръжка и за поддържане на семейството ми е особено необходимо да завърша висше образование, но за това нямам възможност в Русия, ето защо имам чест най-покорно да моля Ваше сиятелство да ми разреши да замина извън страната, за да постъпя в чуждестранен университет.

Владимир Улянов,
бивш студент

Казан, 6 септември 1888 г.

Адресът ми е: Казан, Професорски переулок,
домът на Завялова, квартира на Веретенникова.¹⁴⁷

*Отпечатано за пръв път през 1957 г.
в книгата «Молодые годы В. И. Ленина.
По воспоминаниям современников и
документам». Изд. «Молодая гвардия»*

Печата се по ръкописа

6

До Негово сиятелство господин Министъра
на народната просвета

От Владимир Улянов,
бивш студент в Императорския
Казански университет

МОЛБА

За две години, откакто завърших гимназия, имах пълната възможност да се убедя, че за човек без специално образование е много трудно, ако не направо невъзможно да си намери работа.

Предвид на това и тъй като крайно се нуждая от някакво занятие, което би ми дало възможност да поддържам с труда си своето семейство, състоящо се от възрастна майка и малолетни брат и сестра, имам чест най-покорно да моля Ваше сиятелство да ми разреши да положи изпит като екстернант за кандидат на юридическите науки в което и да е висше учебно заведение.

Владимир Улянов,
бивш студент в Императорския
Казански университет

Гр. Самара, 28 октомври 1889 г.,
улица Возкресенска, домът на Катков.¹⁴⁸

7

До Негово сиятелство господин Министъра
на народната просвета

От Владимир Улянов, дворянин¹⁴⁹

МОЛБА

Тъй като Ваше сиятелство благоволи да ми разреши да положа като екстернант изпитите за завършване на юридическия факултет пред изпитната комисия в някой от университетите, ръководещ се по устава от 1884 г., имам чест най-покорно да моля Ваше сиятелство да ми разреши да се явя пред изпитната комисия в Императорския Санктпетербургски университет.

Владимир Улянов, дворянин

Самара, 12 юни 1890 г.

Ъгълът на ул. Пощенска и ул. Соколническа,
домът на Ритиков.¹⁵⁰

*Отпечатано за пръв път през 1924 г.
в списание «Красная Летопись», № 2*

Печата се по ръкописа

8

До Негово превъзходителство господин Председателя
на изпитната юридическа комисия при Императорския
Санктпетербургски университет

От Владимир Илин Улянов,
дворянин

МОЛБА

Като прилагам снимка, удостоверение от Императорския Казански университет, удостоверение от Департамента на министерството на народната просвета за даденото ми от Негово сиятелство господин Министъра на народната просвета разрешение да се явя като екстернант на окончателните изпити за юридическия факултет пред изпитна комисия, квитанция от университетската каса за внесените 20 рубли в полза на изпитната комисия и изискваното по правилник съчинение по наказателно право, имам чест най-покорно да моля Ваше превъзходителство да бъда допуснат на изпити пред Юридическата комисия.

С.-Петербург, 26 март 1891 г.

*Владимир Илин Улянов, дворянин*¹⁶¹

9

До Самарския окръжен съд

От Владимир Илич Улянов,
помощник-адвокат при Самар-
ския окръжен съд, живеещ в
гр. Самара, ул. Соколническа,
в дома на Ритиков

МОЛБА

Имам чест да се обърна към Самарския окръжен съд с молба да ми бъде издадено удостоверение, че имам право да бъда адвокат. Съгласно изискването в чл. 406^b за учредяване на съдебни длъжности (изд. в 1883 г.), заявявам, че за издаването на исканото удостоверение не съществува нито една от пречките, изброени в член 246 от устава на гражданското съдопроизводство.

Владимир Улянов;
помощник-адвокат

Самара, 28 февруари 1892 г.¹⁵²

*Отпечатано за пръв път през 1957 г.
в книгата «Молодые годы В. И. Ленина.
По воспоминаниям современников и
документам». Изд. «Молодая гвардия»*

Печата се по ръкописа

10

До Негово превъзходителство господин Директора
на Департамента на полицията

От Владимир Илич Улянов,
помощник-адвокат при Самарския
окръжен съд

МОЛБА

След зачисляването ми като помощник-адвокат от Общото събрание на Самарския окръжен съд, състояло се на 30 януари 1892 г., подадох молба до Съда да ми бъде издадено удостоверение, че имам право да бъда адвокат. Тъй като Самарският окръжен съд поради липса на сведения за моята личност се затруднява да даде определен отговор на молбата ми, имам чест най-покорно да моля Ваше превъзходителство да уведоми господин председателя на Самарския окръжен съд, че Департаментът на полицията не възразява да ми бъде издадено адвокатско правомощно удостоверение.

Владимир Улянов,
помощник-адвокат

Самара, 1 юни 1892 г.

Ъгълът на ул. Пощенска и ул. Соколническа,
домът на Ритиков.¹⁵³

11

До Негово превъзходителство господин Председателя
на Самарския окръжен съд

От В. И. Улянов,
помощник-адвокат

МОЛБА

Във връзка с подадената от мен през месец март т. г. молба до Самарския окръжен съд да ми бъде издадено удостоверение, че имам право да бъда адвокат*, имам чест да доложа на Ваше превъзходителство, че не мога да представя удостоверение за благонадеждност по следните причини: началството на Императорския С.-Петербургски университет, от който имам диплома за завършено образование, не може да ми издаде удостоверение за благонадеждност, тъй като не съм бил студент в този университет, а съм се явил пред изпитната юридическа комисия към него като екстернант с разрешение на Негово сиятелство господин Министъра на народната просвета от месец май 1890 г. Що се отнася до издаването на удостоверение за моята благонадеждност от страна на полицията, Департаментът на полицията не издава такива удостоверения по молба на частни лица, а само при поискване от държавни учреждения. Въз основа на гореизложеното имам чест най-покорно да моля Ваше превъзходителство да отправи запитване до г-н Директора на

* Вж. настоящия том, с. 523. Ред.

Департамента на полицията дали не възразява да ми се издаде адвокатско правомощно удостоверение.

Самара, 11 юни 1892 г.

Влад. Улянов,
помощник-адвокат¹⁵⁴

*Отпечатано за пръв път през 1957 г.
в книгата «Молодые годы В. И. Ленина.
По воспоминаниям современников и
документам». Изд. «Молодая гвардия»*

Печата се по ръкописа

12

До Самарския окръжен съд

От Владимир Илич Улянов,
помощник-адвокат

МОЛБА

Прилагам квитанция № 75 от Самарската губернска финансова служба от януари 1893 за внесените от мен 75 рубли за правомощно свидетелство за водене на чужди дела, както и свидетелството за водене на дела през 1892 г., и имам чест най-покорно да помоля да ми се издаде правомощно свидетелство за водене на чужди дела през 1893 г. Декларирам, че за издаването на исканото свидетелство не съществуват пречките, изброени в член 246 от устава на гражданското съдопроизводство.

Самара, 5 януари 1893 г.

Владимир Улянов,
помощник-адвокат¹⁵⁵

Печата се за пръв път, по ръкописа

13

До Негово превъзходителство Председателя
на Самарския окръжен съд

От Владимир Илич Улянов,
помощник-адвокат

МОЛБА

Тъй като имам намерение да се преместя като помощник-адвокат в окръга на Санктпетербургската съдебна палата, имам чест най-покорно да моля Ваше превъзходителство да ми бъде издадено удостоверение, че съм помощник-адвокат при Самарския окръжен съд и че през 1892 и 1893 г. съм получавал правомощни свидетелства за водене на чужди дела.

В. Улянов,
помощник-адвокат

Самара, 16 август 1893 г.¹⁵⁶

Печата се за пръв път по ръкописа

СПИСЪК
НА НЕИЗДИРЕНИТЕ
ПРОИЗВЕДЕНИЯ
НА В. И. ЛЕНИН

—
БЕЛЕЖКИ

—
ПОКАЗАЛЦИ

—
ДАТИ
ОТ ЖИВОТА И ДЕЙНОСТТА
НА В. И. ЛЕНИН

**СПИСЪК
НА НЕИЗДИРЕНИТЕ ДОСЕГА
ТРУДОВЕ НА В. И. ЛЕНИН
ОТ ПЕРИОДА 1891—1894 г.**

1891 г.

КУРСОВА РАБОТА ПО НАКАЗАТЕЛНО ПРАВО

Владимир Илич прилага това съчинение към молбата си от 26 март 1891 г. до председателя на изпитната юридическа комисия при Петербургския университет (вж. настоящия том, с. 522).

1893 г.

**СЪЧИНЕНИЕ ВЪРХУ КНИГАТА
НА В. В. «СЪДБАТА НА КАПИТАЛИЗМА В РУСИЯ»,
НАПИСАНО ОТ В. И. ЛЕНИН В САМАРА**

В спомените си А. А. Ганшин пише, че това съчинение се наричало *«Обосноваване на народничеството в трудовете на В. В.»* и е било донесено в Петербург от Самара през 1893 г. (вж. Воспоминания о Владимире Ильиче Ленине. Ч. 1, М., 1956, с. 138).

За съчинението на В. И. Ленин, в което се критикува книгата на В. В. «Съдбата на капитализма в Русия», съобщават в спомените си М. Г. Григориев (вж. «Пролетарская революция», 1923, № 8, с. 61), С. И. Мишкевич (вж. Н. Ленин. «Какво представляват «приятелите на народа» и как те воюват против социалдемократите?», изд. на «Московский рабочий» и «Новая Москва», 1923, с. XV, XVIII), И. Х. Лалаянц (вж. Воспоминания о Владимире Ильиче Ленине. Ч. 1, М., 1956, с. 105).

ПРЕПИСКА С Н. Е. ФЕДОСЕЕВ

Преписката на В. И. Ленин с Н. Е. Федосеев започва през 1893 или 1894 година.

В статията «Няколко думи за Н. Е. Федосеев» В. И. Ленин пише: «Доколкото си спомням, моята преписка с Федосеев засягаше възникналите тогава въпроси на марксисткия или с.-д. мироглед. . . Възможно е у мен да са останали отделни писма или ръкописи на Федосеев, но дали са се запазили и дали е възможно да бъдат издирени — по този въпрос не мога да кажа нищо определено» (Съч. Т. 33, с. 453).

1894 г.

**«КАКВО ПРЕДСТАВЛЯВАТ «ПРИЯТЕЛИТЕ НА НАРОДА»
И КАК ТЕ ВОЮВАТ ПРОТИВ СОЦИАЛДЕМОКРАТИТЕ?»**

Свитък II. Написан през лятото на 1894 година.

**РЕФЕРАТ «ОТРАЗЯВАНЕТО НА МАРКСИЗМА
В БУРЖОАЗНАТА ЛИТЕРАТУРА» (ЕСЕНТА НА 1894 г.)**

В предговора към сборника «За 12 години» Ленин пише, че е чел реферат под заглавие «Отразяването на марксизма в буржоазната литература» в кръжока на петербургските марксисти. «Както се вижда от заглавието — подчертава В. И. Ленин, — полемиката със Струве тук беше несравнено по-рязка и определена (в социалдемократическите изводи), отколкото в отпечатаната през пролетта на 1895 г. статия. Тя трябваше да се смекчи отчасти по цензурни съображения, отчасти заради «съюза» с легалния марксизъм за съвместна борба против народничеството» (Съч. Т. 13, с. 89). От групата на социалдемократите в кръжока са влизали В. И. Ленин, В. В. Старков и С. И. Радченко; от легалните литератори-марксисти — П. Б. Струве, А. Н. Потресов и Р. Е. Класон.

1894—1895 г.

ПОЗИВ ДО РАБОТНИЦИТЕ ОТ СЕМЯННИКОВСКИЯ ЗАВОД

Позивът е написан след 24 декември 1894 г. (5 януари 1895 г.) във връзка с вълненията от 23 декември в Невския механичен завод (бившият завод на Семяников) в Петербург.

В спомените си Н. К. Крупская посочва, че В. И. Ленин е авторът на този пръв агитационен позив на руските марксисти (вж. Н. К. Крупская. Спомени за Ленин. С., 1970, с. 22; списание «Творчество», 1920, № 7—10, с. 5).

В статията-некролог «Иван Василиевич Бабушкин» (1910) В. И. Ленин пише, че И. В. Бабушкин взел дейно участие в съставянето на позива до семяниковските работници и сам го разпространявал.

СПИСЪК НА ТРУДОВЕТЕ,
ПРЕВЕДЕНИ ОТ В. И. ЛЕНИН

Крайт на 1889—1890 година

К. Маркс и Ф. Енгелс. «Манифест на Комунистическата партия» (превод от немски). Преводът не е запазен.

М. И. Улянова в спомените си за самарския (алакаевския) период цитира следното съобщение на А. И. Ерамасов: «По онова време Владимир Илич бе направил прекрасен превод на «Комунистически манифест» от К. Маркс и Ф. Енгелс — пише той. — Този превод в ръкопис се предаваше от ръка на ръка, занесохме го и в Сизран. Там дадох тетрадката на един познат учител, считан от началството за неблагонадежден. Този учител беше извикан по някаква работа в Симбирск при директора на народните училища. Майката на учителя се изплашила, че ще нахлуят да правят обиск, и унищожила тетрадката. Такава е съдбата на този превод на Илич. Толкова ми е съвестно, когато си спомням за това, тъй като отчасти аз бях виновен за унищожаването на прекрасния превод» (вж. В. И. Ленин в спомените на неговите близки. С., 1956, с. 83). За това съобщение на А. И. Ерамасов говори в спомените си и М. И. Семьонов (М. Блан) (вж. «Революционная Самара 80—90-х годов», Куйбышевское издательство, 1940, с. 55).

Б Е Л Е Ж К И

¹ Статията *«Новите стопански движения в селския живот. По повод книгата на В. Е. Постников — «Южноруското селско стопанство»* е най-ранното от всички стигнали до нас произведения на В. И. Ленин. Написана е в Самара през пролетта на 1893 г. и се чете в ръкопис в кръжоците на самарската марксистка младеж. Ленин е смятал да я напечата в издаваното в Москва либерално списание «Русская Мысль», но редакцията отхвърля статията «като несъответстваща на насоката на списанието». В писмо от 30 май 1894 г. Ленин съобщава следното по този въпрос: «Имах дори наивността да я изпратя в «Русская Мысль», където, разбира се, ми отказаха: това ми стана съвсем ясно, когато в кн. 2 на «Русская Мысль» прочетох статия за Постников, написана от «нашия известен» либерален вулгаризатор г-н В. В. Човек наистина трябва да има талант, за да изопачи напълно прекрасния материал и да удави всички факти в празни фрази!» (Ленински сборник ХХХІІІ, 1940, с. 17).

В Института по марксизъм-ленинизъм при ЦК на КПСС се намират два Ленинови ръкописа на статията «Новите стопански движения в селския живот». Първият ръкопис (черновата) е получен от личния архив на Ленин; вторият ръкопис е допълнен при окончателното преписване и предаден от Владимир Илич на С. И. Мицкевич, от дома на когото е бил конфискуван на 3 дек. 1894 г. при обиск. Ръкописът е намерен през 1923 г. в архива на Московската съдебна палата и тогава е публикуван за пръв път в сборника «Двадесет и пет години от първия конгрес на партията (1898—1923)». В настоящото издание статията «Новите стопански движения в селския живот» се печата по втория ръкопис, поправен от В. И. Ленин.

В Института по марксизъм-ленинизъм се пази и книгата на В. Е. Постников «Южноруското селско стопанство» с бележки на Ленин, поместени в настоящия том в раздела «Подготвителни материали».

Ленин използва основния материал от тази статия във втора глава на книгата си «Развитието на капитализма в Русия», написана през 1896—1899 г. и отпечатана през март 1899 година. — 1.

² *Земска статистика* — статистика, организирана от земските органи. Статистическите отдели, бюра и комисии при губернските

и уездните земски управи извършват статистически изследвания (преброявания по домакинства, определяне доходността на земите, преоценка на земите и имуществото, облагани със земски данъци, проучване на селските бюджети и т. н.) и издават многобройни обзори и статистически сборници за уездите и губерниите с богат фактически материал.

В. И. Ленин високо цени данните на земската статистика и посочва, че «по-близкото запознаване на европейците с нашата земска статистика вероятно би дало силен тласък за прогреса на социалната статистика изобщо» (Съч. Т. 5, с. 219). Същевременно Ленин критикува методите на земските статистици при обработването и групирането на статистическите данни. «Тук е най-болното място на нашата земска статистика, великолепа по старателност и прецизност в работата» — пише Ленин (Съч. Т. 20, с. 67). Земските статистици, мнозина от които стоят на народнически позиции, често подхождат тенденциозно към статистическите данни. Зад колоните от цифри при тях изчезват съществените белези и разликата между отделни групи селяни, оформили се в процеса на развитието на капитализма.

Ленин проучва, проверява и разработва данните на земската статистика. Той прави собствени изчисления, обобщения, съставя таблици, дава марксистки анализ и научна групировка на получените данни за селските и неземеделските стопанства. Използвайки богатия материал на земската статистика, Ленин разработва измислените схеми на народниците и показва действителната картина на икономическото развитие на Русия. Ленин широко използва материалите на земската статистика в произведенията си и особено в книгата «Развитието на капитализма в Русия» (за земската статистика вж. труда на В. И. Ленин «Към въпроса за задачите на земската статистика», написан през 1914 година). — 3.

³ Има се предвид сборникът «Итоги экономического исследования России по данным земской статистики»: том I — В. В. «Крестьянская община», Москва, 1892 г.; том II — Н. Карышев. «Крестьянские внеадельные аренды», Дерпт, 1892 г. И двата тома спадат към либерално-народническото направление. — 4.

⁴ *Общината* (поземлена) в Русия е форма на съвместно използване на земята от селяните, която се характеризира с принудително сентбообръщение, общи гори и пасища. Най-важни признаци на руската поземлена община са взаимното поръчителство (принудителната колективна отговорност на селяните за своевременното и пълно изплащане на дължимите парични суми и за изпълнението на всевъзможните повинности в полза на държавата и помешчиците), системното преразпределяне на земята и липсата на право за отказване от нея, забраната върху покупко-продажбите на земята.

Общината в Русия е известна още от най-древни времена. В процеса на историческото развитие общината постепенно става една от основите на феодализма в Русия. Помешчиците и цар-

ското правителство използват общината, за да засилват крепостническото потисничество и да изтръгват насила от народа откуп и данъци. В. И. Ленин посочва, че общината «ие предпазва селянина от пролетаризиране и на дело играе ролята на средновековна преграда, разединяваща селяните, които сякаш са приковани към дребните съюзи и към загубилите всякакъв «смисъл на съществуване» категории» (Съч. Т. 15, с. 67).

Проблемът за общината предизвиква разпалени спорове, на него е посветена обширна икономическа литература. Народниците, които виждат в общината залог за особения път за развитие на Русия към социализма, ѝ отделят изключително внимание. Като подбират тенденциозно и фалшифицират фактите, като си служат с така наречените «средни цифри», народниците се опитват да докажат, че общинните селяни в Русия притежават особена «устойчивост» и че общината предпазвала селяните от проникването на капиталистическите отношения в техния бит, «спасявала» селяните от разоряване и класово разслоение. Още през 80-те години на XIX век Г. В. Плеханов посочва несъстоятелността на народническите илюзии на «общинния социализъм», а през 90-те години В. И. Ленин разгромява докрай теориите на народниците. На базата на огромен фактически материал Ленин доказва как са се развивали капиталистическите отношения в руското село и как капиталът, прониквайки в патриархалната селска община, разделя селяните в нея на антагонистични класи: кулаци и бедни.

През 1906 г. царското правителство в интерес на помещиците и кулаците издава закон, с който се разрешава на селяните да излизат от общината и да се продава наделът. За девет години след издаването на този закон, който слага началото на официалното ликвидиране на общинния строй в селото и засилва разслоението сред селяните, от общините излизат над два милиона стопани. — 9.

⁵ *Ревизки души* — мъжкото население в крепостна Русия, подлежащо на данъчно облагане (главно селяните и непривилегированите градски жители) и за тази цел регистрирано чрез специални преброявания (така наречените «ревизии»). Такива «ревизии» в Русия се правят от 1718 г.; през периода от 1857 до 1859 г. е била извършена последната, десета поред «ревизия». В редица районни земята в селските общини се преразпределя според ревизиите души. — 10.

⁶ В. И. Ленин поправя в таблицата грешките на В. Е. Постников в сумарните цифри: 1476 на 1453; 10 107 на 10 057; 4595 на 4593 (вж. настоящия том, с. 507). — 15.

⁷ *Менонити* — сектанти, преселили се в Русия от Западна Европа в края на XVIII век. Наричат се така по името на основателя на сектата — холандеца Мено Симонс. Менонитите се настаняват главно в Екатеринославска и Таврическа губерния. Повечето

от колонистките стопанства на менонитите са заможни, кулашки стопанства. — 23.

⁸ «Селската реформа» от 1861 г. — реформата, която отменя крепостното право в Русия, е осъществена от царското правителство в интерес на крепостниците-помещици. Целият ход на икономическото развитие на страната и нарастването на масовото селско движение против крепостническата експлоатация обуславят необходимостта от реформата. «Селската реформа» е буржоазна реформа. Силата на икономическото развитие, което извежда Русия на пътя на капитализма, обуславя капиталистическото съдържание на реформата и «това съдържание изпъкваше толкова по-силно, колкото по-малко се орязваха селските земи, колкото по-пълно се отделяха те от помещическите, колкото по-малък беше размерът на данъка в полза на крепостниците» (В. И. Ленин. Съч. Т. 17, с. 95). «Селската реформа» е крачка по пътя към превръщането на Русия в буржоазна монархия. На 19 февруари 1861 г. Александър II подписва Манифест и «Закоп» за селяните, освободени от крепостната зависимост. «Освобождават» се всичко 22,5 млн. помещически селяни. Но помещическото земевладение се запазва. Земята на селяните се обявяват за собственост на помещика. Селянинът е могъл да получи поземлен участък само по установена от закона норма (и то със съгласието на помещика), срещу откуп. Последният се изплаща от селяните на царското правителство, което предварително е изплатило определената сума на помещиците. Според приблизителни изчисления земята на дворяните след реформата е възлизала на 71,5 млн. дес., а на селяните — на 33,7 млн. десетини. Благодарение на реформата помещиците си отрязват над $\frac{1}{5}$ и дори $\frac{2}{5}$ от селската земя.

Реформата само подкопава, но не унищожава старата барщинна стопанска система. В ръцете на помещиците остават най-хубавите части от наделите на селяните («отрязаните земи», горите, ливадите, водопойте, пасищата и други), без които селяните не могат да имат самостоятелно стопанство. Преди сключването на сделката за откупа селяните са били смятани за «временно задължени» и са изпълнявали повинността си в полза на помещика под формата на оброк и барщина. Помещиците и царското правителство направо ограбват селяните, като ги принуждават да откупят наделите си. Определя се срок от 49 години, в който селяните да изплатят дълга си към царското правителство с 6% лихва. Недоборите по откупа растат с всяка измината година. Само бившите помещически селяни са изплатили на царското правителство 1,9 млрд. рубли откуп, докато пазарната цена на земята, преминала в ръцете на селяните, е не повече от 544 млн. рубли. Селяните фактически са принудени да плащат за земята си стотици милиони рубли, което води до разоряване на селските стопанства и до масово обедняване на селяните.

Руските революционни демократи начело с Н. Г. Чернишевски критикуват «селската реформа» заради крепостническия ѝ характер.

В. И. Ленин нарича «селската реформа» от 1861 г. първо масово насилие над селяните в интерес на раждащия се в земеделното капитализъм, помешническа «чистка на земите» за капитализма.

За реформата от 1861 г. вж. статията на Ф. Енгелс «Социализмът в Германия» (К. Маркс и Ф. Енгелс. Съч. Т. 22, с. 252—255) и произведенията на В. И. Ленин «Петдесетгодишнината от падането на крепостното право», «По повод на юбилея», «Селската реформа» и пролетарско-селската революция» (Съч. Т. 17, с. 72—76, 96—116). — 24.

- ⁹ В ръкописа са се промъкнали отделни неточности в илюстративното изчисление: посевната площ излиза общо 1651 десетини; размерът на парчиото търсене на пазара, като се смятат само стопанствата с посевна площ над 5 дес. на домакинство, възлиза на 22 498 рубли. Посевната площ на стопанствата, които имат над 5 десетини засята площ на домакинство, ще възлезе на 1603 десетини. Тези неточности обаче не оказват влияние върху общите изводи.

В първия том от четвъртото издание на Съчиненията на В. И. Ленин посочените аритметични неточности са премахнати, като са изменени изходните данни, взети от В. И. Ленин.

В настоящото издание илюстративното изчисление се възстановява по ръкописа на В. И. Ленин. — 31.

- ¹⁰ *На зареда* — старинна елементарна форма на обща работа на бедните селяни, при която няколко селски домакинства обединяват работния си добитък и другите средства за производство за извършване на селскостопанската работа. Във втора глава на книгата «Развитието на капитализма в Русия» В. И. Ленин нарича заредата «кооперация на западащите стопанства, измествани от селската буржоазия» (Съч. Т. 3, с. 66). — 34.

- ¹¹ *Селска разправа* — специален съд за държавните селяни, учреден в царска Русия с наредба от 1838 г., състои се от селски старшина (председател) и двама избрани селяни. Като съд от първа инстанция селската разправа разглежда незначителни граждански дела и простъпки, налага глоби, принудителен труд и бой с пръчки. Втора инстанция на селския съд е волостната разправа. От 1858 г. волостните и селските разправи престават да съществуват, но самият термин «разправа» продължава да се използва за низшите селски съдилища. — 38.

- ¹² «*Русская Мысль*» — месечно списание с либерално-народническо направление; излиза в Москва от 1880 година. През 90-те години по време на полемиката на марксистите с либералните народници редакцията на списанието остава на народническите позиции, но понякога помества в него и марксистки статии. В отдела за художествена литература печатат свои произведения редица прогресивни писатели — А. М. Горки, В. Г. Короленко, Д. Н. Мамин-Сибиряк, Г. И. Успенски, А. П. Чехов и други.

След революцията от 1905 г. списанието става орган на дясното крило на кадетската партия и излиза под редакцията на П. Б. Струве. Закрито е в средата на 1918 година. — 43.

- 13 *Надлъжно парцелиране* на селските земи, проточили се на много километри (понякога на 25—30 километра в двете посоки). Това се е срещало често в южните и източните степни райони в Русия, където са преобладавали големите селища с по няколкостотин селски домакинства (вж. описанието на тези земи в книгата на В. Е. Постников «Южно-руское крестьянское хозяйство». М., 1891, глава III. Крестьянское длинноземелье, с. 69—105). — 47.
- 14 «*Вестник Европы*» — месечно историко-политическо и литературно списание с буржоазно-либерална насока; излиза в Петербург от 1866 до 1918 година. В списанието се поместват статии против революционните марксистки. — 50.
- 15 *Уездни присъствия по селските въпроси* се създават в царска Русия през 1874 г. за контрол над селските и волостните органи на «селското обществено управление». Въз възглавяваните от уездни дворянски предводители присъствия влизат полицейски началници, мирови съдии и председатели на уездните земски управи. Уездните присъствия по селските въпроси се подчиняват на губернските присъствия, начело на които стоят губернаторите. — 55.
- 16 Става дума за глада през 1891 г., обхванал особено силно източните и югоизточните губернии на Русия. По размери гладът от 1891 г. надминава всички предишни аналогични стихийни бедствия в страната. Гладът нанася невероятни щети на трудещото се население и предизвиква масово разоряване сред селяните, като същевременно ускорява процеса на създаване на вътрешен пазар за развитието на капитализма в Русия (за глада през 1891 г. в Русия вж. в статията на Ф. Енгелс «Социализмът в Германия». К. Маркс и Ф. Енгелс. Съч. Т. 22, с. 252—253, а също В. И. Ленин. Съч. Т. 3, с. 152, 555). — 58.
- 17 В. И. Ленин пише произведението си «*По повод на така наречения въпрос за пазарите*» в Петербург през есента на 1893 година.

Ленин излага най-важните тези на произведението си най-напред в кръжока на петербургските марксистки (така наречения кръжок на «старците»), когато се обсъжда рефератът на Г. Б. Красин на тема «Въпросът за пазарите». Според отзивите на участниците в кръжока изказването на Ленин е направило огромно впечатление на присъстващите. Н. К. Крупская си спомня за това изказване на Ленин: «В тълкуването на пристигналият марксист въпросът за пазарите се поставяше архиконкретно, свързваше се с интересите на масите, в целия подход се чувствуваше именно живият марксизъм, който разглежда явленията в тяхната конкретна обстановка и в тяхното развитие» (Н. Крупская. Спомени за Ленин, С., 1970, с. 12).

В изказването си пред кръжока, а след това и в написания реферат под заглавие «По повод на така наречения въпрос за пазарите» Ленин посочва грешките на Г. Б. Красин, който смята, че иалничето на външни пазари е необходимо условие за капиталистическото производство, и отрича връзката между двете подразделения на общественото производство. Същевременно Ленин остро критикува възгледите на либералните народници за съдбата на капитализма в Русия, както и възгледите на представителите на зараждащия се «легален марксизъм».

Трудът на Ленин «По повод на така наречения въпрос за пазарите» се разпространява в социалдемократическите кръжоци в Петербург и други градове; той е силно оръжие в борбата с народничеството и «легалния марксизъм». По-нататък Ленин развива основните изводи от този труд в книгата «Развитието на капитализма в Русия».

Ръкописът на произведението на Ленин «По повод на така наречения въпрос за пазарите», който е бил смятан за загубен, едва през 1937 г. е открит и предаден на разположение на Института по марксизъм-ленинизъм при ЦК на КПСС.

За пръв път това произведение е отпечатано в списание «Большевик», кн. 1 от 1937 г.; през 1938 г. Институтът го пуска в отделно издание; след това то влиза в първи том на четвъртото издание на Съчиненията на В. И. Ленин. — 63.

- ¹⁸ *Сврѣхстойност* — принадлежна стойност (Mehrwert по Маркс). В произведенията си от 90-те години В. И. Ленин употребява термина «сврѣхстойност» наред с термина «принаделна стойност». По-късно той използва само термина «принаделна стойност». — 68.
- ¹⁹ Схемата на разширеното възпроизводство с оглед на техническия прогрес се дава точно по ръкописа на В. И. Ленин; допуснатите в нея отделни цифрови неточности не влияят върху цялостните разсъждения и общите изводи. — 75.
- ²⁰ В графата «Средства за производство за средства за потребление» се привежда пълната сума $I (v + m)$, която включва частта, предназначена за натрупване. Трябва да се има предвид, че част от новосъздадената стойност в I подразделение се възплътява в оръдията и материалите, които не са средства за производство за II подразделение, а допълнителни (сврѣх възстановените разходи) средства за производство за I подразделение. Каква част от произведените средства за производство е предназначена за II подразделение и каква част остава за I — за това може да се съди по величината на постоянния капитал, който фактически функционира и в двете подразделения през следващата година.
- В ръкописа на В. И. Ленин случайно са се промъкнали две грешки, а именно: вместо $3172\frac{1}{2}$ е написано 3172, вместо 10 830 — 10 828 $\frac{1}{2}$, което се вижда от приведената в текста схема. — 75.
- ²¹ Вж. К. Маркс и Ф. Енгелс. Съч. Т. 24, с. 462. — 75.

- ²² Вж. К. Маркс и Ф. Енгелс. Съч. Т. 23, с. 118. — 89.
- ²³ Вж. К. Маркс и Ф. Енгелс. Съч. Т. 24, с. 333 (бел. 32). — 95.
- ²⁴ Поправени са аритметични неточности. В ръкописа погрешно е било написано 7014 и 28 275. В. И. Ленин е поправил тази грешка в книгата «Развитието на капитализма в Русия» (вж. Съч. Т. 3, с. 71). — 101.
- ²⁵ Поправена е аритметична неточност. В ръкописа погрешно е било написано 149 703. — 101.

²⁶ Книгата на В. И. Ленин «Какво представляват «приятелите на народа» и как те воюват против социалдемократите? (Отговор на статиите в «Русское Богатство» против марксистите)» е написана през 1894 г. (първият свитък е завършен през април, вторият и третият — през лятото). Ленин започва да работи над книгата в Самара през 1892—1893 година. В самарския марксистки кръжок той чете реферати, в които остро критикува противниците на марксизма — либералните народници: В. В. (Воронцов), Михайловски, Южаков, Кривенко. Тези реферати са подготвителен материал за книгата «Какво представляват «приятелите на народа» и как те воюват против социалдемократите?»

През есента на 1894 г. Ленин чете произведението си «Какво представляват «приятелите на народа» и как те воюват против социалдемократите?» в петербургския марксистки кръжок. «Помня как тази книга плени всички ни — пише в спомените си Н. К. Крупская. — В нея с необикновена яснота беше поставена целта на борбата. След това книгата «Приятелите на народа», напечатана на хектограф, се предаваше от ръка на ръка под названието «жълтите тетрадки». Те бяха без подпис. Четяха се от твърде широк кръг и няма никакво съмнение, че оказаха силно влияние на тогавашната марксистка младеж» (Н. К. Крупская. Спомени за Ленин. С., 1970, с. 15).

Книгата на Ленин се издава на отделни свитъци. Първият е отпечатан на хектограф през юни 1894 г. в Петербург и се разпространява нелегално в Петербург и други градове. През юли 1894 г. излиза второ издание на първия свитък, напечатано по същия начин. А. А. Ганшин отпечатва около 100 екземпляра от първия и втория свитък през август в Горки (Владимирска губерния) и през септември — в Москва. През септември същата година А. А. Ванеев отпечатва в Петербург на хектограф още 50 екземпляра от първия свитък (това е четвърто издание) и приблизително същия брой екземпляри от третия свитък. Върху обложката на това издание на книгата пише: «Издание на провинциалната група на социалдемократите». Това е направено с конспиративна цел. Местните организации размножават книгата на Ленин по различни начини: отделни свитъци се преписват на ръка, печатат се на пишеща машина и т. н. Групата на социал-

демократите в Борзенски уезд, Черниговска губерния, отпечатва през 1894 г. на хектограф книгата «Какво представляват «приятели на народа» и как те воюват против социалдемократите?» Екземпляри от това издание се разпространяват в Чернигов, Киев и Петербург. В края на 1894 г. книгата се чете във Вилно; през 1895 г. — в Пенза; а приблизително по същото време и във Владимир. През 1895—1896 г. книгата се разпространява сред студентите-марксиста в Томск. Същевременно тя се чете в Ростов на Дон; през 1896 г. — в Полтава и други градове.

Книгата на Ленин е добре известна на групата «Освобождение на труда», както и на другите руски социалдемократически организации в чужбина.

Хектографно издание на първия и третия свитък на книгата «Какво представляват «приятелите на народа» и как те воюват против социалдемократите?» е намерено в началото на 1923 г. в берлинския социалдемократически архив и почти едновременно в Държавната библиотека «М. Е. Салтиков—Щедрин» в Ленинград.

В първото, второто и третото издание на Съчиненията на В. И. Ленин това произведение се печата по хектографните издания от 1894 г., намерени през 1923 година.

През 1936 г. в Института по марксизъм-ленинизъм при ЦК на КПСС постъпва нов екземпляр от отпечатаното на хектограф през 1894 г. издание на книгата на Ленин «Какво представляват «приятелите на народа» и как те воюват против социалдемократите?». В този екземпляр има многобройни редакционни поправки, направени очевидно от Ленин при подготвяне на книгата за издаване в чужбина.

В първия том от четвъртото издание на Съчиненията на В. И. Ленин произведението «Какво представляват «приятелите на народа» и как те воюват против социалдемократите?» е отпечатано по екземпляра от хектографното издание, предаден на института през 1936 г., като са взети под внимание нанесените поправки. Според авторизирания екземпляр кавичките на съответните места са заменени с курсив, а редица допълнения, дадени в основния текст в скоби, са пренесени под линия. Напечатано е и обяснението на Ленин към таблицата (приложение I към книгата), пропуснато в предишните издания.

В настоящото издание първият и третият свитък на книгата се печатат по източника, както и в четвъртото издание.

Вторият свитък на книгата досега не е намерен. — 116.

²⁷ «Русское Богатство» — месечно списание, излиза в Петербург от 1876 до средата на 1918 година. От началото на 90-те години списанието е орган на либералните народници и се редактира от С. Н. Кривенко и Н. К. Михайловски. Списанието проповядва помирение с царското правителство и води ожесточена борба против марксизма и руските марксиста. В литературния раздел на списанието сътрудничат прогресивни писатели — В. В. Вересаев, В. М. Гаршин, А. М. Горки, В. Г. Короленко, А. И. Куприн, Д. Н. Мамин—Сибиряк, Г. И. Успенски и други.

- От 1906 г. е орган на полукадетската партия на енесите («народните социалисти»). — 121.
- ²⁸ Има се предвид статията на Н. К. Михайловски «Литература и живот», напечатана в кн. 10 на «Русское Богатство» от 1893 година. Тази статия предизвиква отзиви от страна на марксистите под форма на писма до автора на статията. Част от писмата са напечатани в списание «Былое», кн. 23 от 1924 година. — 121.
- ²⁹ Има се предвид статията на Н. К. Михайловски «Карл Маркс пред съда на г-н Ю. Жуковски», напечатана в списание «Отечественные Записки», кн. 10, октомври 1877 година. — 123.
- ³⁰ Вж. К. Маркс и Ф. Енгелс. Съч. Т. 23, с. 12. — 124.
- ³¹ Има се предвид трудът на К. Маркс «Към критиката на Хегеловата философия на правото», написан от Маркс в Кройцнах през лятото на 1843 година. В Института по марксизъм-ленинизъм при ЦК на КПСС се пази незавършеният ръкопис на този труд, в който се дава разгърнат критически анализ на § 261—313 от произведението на Хегел «Основи на философията на правото». Маркс е възнамерявал да подготви за печат и да публикува обширния си труд «Към критиката на Хегеловата философия на правото» след появилия се в «Deutsch-Französische Jahrbücher» («Немско-френски годишник») през 1844 г. «Увод» към този труд. Но Маркс не успява да осъществи това намерение. На езика на оригинала ръкописът на Маркс се публикува за пръв път от Института по марксизъм-ленинизъм през 1927 г. (вж. К. Маркс и Ф. Енгелс. Съч. Т. 1, с. 213—354, 399—413). — 126.
- ³² В. И. Ленин цитира предговора на «Към критиката на политическата икономия». В статията «Карл Маркс» (1914) В. И. Ленин дава нов превод на посочения цитат (вж. К. Маркс и Ф. Енгелс. Съч. Т. 13, с. 7—11). — 127.
- ³³ «*Contrat social*» («Обществен договор») — един от основните трудове на Жан Жак Русо. Пълното му заглавие е: «*Du Contrat social; ou, Principes du droit politique*» («За обществения договор или принципи на политическото право»); издаден в Амстердам през 1762 г.; преведен на руски език през 1906 година. Основната идея на този труд е, че всеки обществен строй трябва да бъде резултат от свободно споразумение, от договор между хората. Идеалистична в основата си, теорията за «обществения договор», провъзгласена в навечерието на френската буржоазна революция от XVIII в., въпреки всичко изиграва революционна роля. Тя е израз на исканията за буржоазно равенство, призив за унищожаване на феодалните съсловни привилегии и установяване на буржоазна република. — 128.
- ³⁴ Вж. К. Маркс и Ф. Енгелс. Съч. Т. 23, с. 384.

- ³⁵ Писмото на Карл Маркс до редакцията на «Отечественные Записки» е написано в края на 1877 г. във връзка със статията на Н. К. Михайловски «Карл Маркс пред съда на г-н Ю. Жуковски». След смъртта на Маркс Енгелс преписва и изпраща това писмо в Русия. Както свидетелствува Енгелс, то «дълго време циркулираше в Русия в ръкописни копия от френския оригинал, а след това беше преведено на руски и публикувано във «Вестник Народной Воли» (кн. 5. — *Ред.*), през 1886 г. в Женева, а по-късно и в самата Русия. Това писмо, както и всичко, което излизаше от перото на Маркс, направи голямо впечатление в руските кръгове» (К. Маркс и Ф. Енгелс. Съч. Т. 22, с. 432). В Русия писмото за пръв път е напечатано в «Юридический Вестник», кн. 10 от 1888 г. (вж. К. Маркс и Ф. Енгелс. Съч. Т. 19, с. 119—124). — 135.
- ³⁶ Вж. Ф. Енгелс. Анти-Дюринг. Превратът в науката, извършен от господин Ойген Дюринг (Отдел втори. Политическа икономия. Глава първа. Предмет и метод). К. Маркс и Ф. Енгелс. Съч. Т. 20, с. 151. — 135.
- ³⁷ Споменатото тук съчинение — «Немска идеология» — е съвместно произведение на К. Маркс и Ф. Енгелс, върху което те работят през 1845 — 1846 година.
- Ръкописът с обем около 50 коли се състои от два тома, в първия от които са разработени главно основните положения на историческия материализъм и се критикуват философските възгледи на Л. Фойербах, Б. Бауер и М. Щирнер, във втория том се критикуват възгледите на различните представители на «истинския социализъм».
- През 1846—1847 г. Маркс и Енгелс правят много опити да намерят в Германия издател на своя труд. Но полицията им създава пречки, а издателите, които са заинтересовани представители на онези направления, против които се борят Маркс и Енгелс, отказват и опитите им остават безрезултатни. Докато са били живи Маркс и Енгелс, е била публикувана само една, IV глава от II том на «Немска идеология» в списание «Das Westphälische Dampfboot» («Вестфалски параход») през август и септември 1847 година. Десетки години ръкописът е лежал в архивите на германската социалдемократия. За пръв път «Немска идеология» се публикува изцяло през 1932 г. на немски език в издание на Института по марксизъм-ленинизъм при ЦК на КПСС. Руският превод на това произведение излиза през 1933 г. (вж. К. Маркс и Ф. Енгелс. Съч. Т. 3).
- Направената от Енгелс характеристика на «Немска идеология» е взета от предговора към неговото произведение «Лудвиг Фойербах и краят на класическата немска философия» (вж. К. Маркс и Ф. Енгелс. Съч. Т. 21, с. 369—370). — 135.
- ³⁸ Вж. Ф. Енгелс. Предговор към първото немско издание на произведението «Произход на семейството, частната собственост и държавата» (К. Маркс и Ф. Енгелс. Съч. Т. 21, с. 28). — 137.

³⁹ *Гентилна, родова организация на обществото* — първобитнообщинен строй или първата в историята на човечеството обществено-икономическа формация. Възникването на родовия строй хронологично съвпада с окончателното формиране на човека от съвременен тип. Родовата община представлява колектив от кръвни роднини, обединени от стопански и обществени връзки. В развитието си родовият строй преминава през два периода: матриархат и патриархат. Патриархатът завършва с превръщането на първобитното общество в класово и с възникването на държавата. Основа на производствените отношения при първобитнообщинния строй са обществената собственост върху средствата за производство и уравнилното разпределение на продуктите. Това се обуславя главно от ниското равнище на развитие на производителните сили и от техния характер през този период. Каменните оръдия, а след това лъкът и стрелите изключват възможността отделният човек сам да се бори с природните сили и хищните животни.

За първобитнообщинния строй вж. «Конспект книги Льюиса Г. Моргана «Древнее общество»» (Архив Маркса и Енгелса. Т. IX, 1941) и книгата на Ф. Енгелс «Произход на семейството, частната собственост и държавата». — 139.

⁴⁰ *Поместна система* — своеобразна система на феодално земевладение, която възниква и се утвърждава в Русия през XV и особено през XVI век. Поместната система е неразривно свързана с формирането на централизирана държава и със създаването на централизирана армия. Поместната земя, смятана за собственост на феодалния владетел, се раздава от правителството на лица, намиращи се на военна служба или на служба в двореца. Размерът на поземления участък зависи от служебните задължения на лицето. За разлика от вотчината, която е пълна и наследствена собственост на болярина, поместие то е условно и временно владение на служещия дворянин.

От средата на XVI в. поместие то постепенно започва да се превръща в наследствено владение и все повече се доближава до вотчината. През XVII в. разликата между двете форми на феодалното земевладение — вотчина и поместие — се заличава; феодалните права на притежателите на вотчина и поместие се изравняват. След издадения от Петър I през 1714 г. указ за единонаследството (наследствено право, според което имотът преминава към най-големия син, независимо от другите наследници. — *Бълг. ред.*) поместие то окончателно става частна собственост на дворяните-помещици. Терминът «поместие» продължава да се употребява в Русия през цялата феодална епоха. — 142.

⁴¹ *I Интернационал* — международна работническа организация, първата международна организация на пролетариата, основана от К. Маркс през 1864 г. на международно работническо събрание в Лондон, свикано от английски и френски работници. Създаването на I Интернационал е резултат от упоритата дългогодишна борба на К. Маркс и Ф. Енгелс за революционна партия

на работническата класа. Както отбелязва В. И. Ленин, I Интернационал «постави основата на международната организация на работниците за подготвяне на техния революционен натиск върху капитала», «постави основата на пролетарската, международната борба за социализъм» (Съч. Т. 29, с. 299, 300).

Централен ръководен орган на I Интернационал е генералният съвет на Международната работническа асоциация, постоянен член на който е К. Маркс. Като преодолява дребнобуржоазните влияния и сектантските тенденции, които тогава господствуват в работническото движение (трейдюнионизма в Англия, прудонизма и анархизма в романските страни), Маркс сплотява около себе си най-съзнателните членове на Генералния съвет (Ф. Леснер, Е. Дюпон, Г. Юнг и др.). I Интернационал ръководи икономическата и политическата борба на работниците от различни страни и укрепва международната им солидарност. Огромна е ролята на I Интернационал за разпространяването на марксизма и съединяването на социализма с работническото движение.

След поражението на Парижката комуна пред работническата класа възниква задачата да се създадат масови национални партии въз основа на принципите, провъзгласени от I Интернационал. «Като изхождам от европейските условия — пише през 1873 г. К. Маркс, — крайно полезно ще бъде да се остави временно на заден план формалната организация на Интернационала» (вж. К. Маркс и Ф. Енгелс. Съч. Т. 33, с. 513). През 1876 г. на Филадельфийската конференция I Интернационал е разтурен официално. — 145.

⁴² В. И. Ленин употребява името на В. Буренин, сътрудник на реакционния вестник «Новое Время», като нарицателно, за да посочи нечестните методи на полемиката. — 145.

⁴³ «Новое Время» — ежедневник, излиза в Петербург от 1868 до 1917 г.; принадлежи на различни издатели и неведнъж променя политическата си насоченост. Умерено либерален в началото, през 1876 г. се превръща в орган на реакционните дворянски и чиновническо-бюрокрачните кръгове. От 1905 г. е орган на черносотниците. След Февруарската буржоазнодемократична революция вестникът поддържа напълно контрареволюционната политика на временното буржоазно правителство и бясно преследва болшевиките. Спрян е от Военно-революционния комитет при Петроградския съвет на 26 октомври (8 ноември) 1917 година. В. И. Ленин нарича «Новое Время» образец на продажната преса.

Във фейлетона «Критически очерци», напечатан на 4 февруари 1894 г., В. Буренин превъзнася Н. К. Михайловски за борбата му против марксистите. — 147.

⁴⁴ Вж. Ф. Енгелс. Предговор към първото издание на книгата «Произход на семейството, частната собственост и държавата» (К. Маркс и Ф. Енгелс. Съч. Т. 21, с. 27). — 150.

⁴⁵ Вж. К. Маркс и Ф. Енгелс. Съч. Т. 23, с. 15. — 150.

- ⁴⁶ Има се предвид списанието «Deutsch-Französische Jahrbücher» («Немско-френски годишник»), който се издава на немски език в Париж под редакцията на К. Маркс и А. Руге. Излиза само първият, двоен свитък на списанието през февруари 1844 година. Главната причина за спирането на списанието са принципните разногласия между Маркс и буржоазния радикал Руге. — 151.
- ⁴⁷ Вж. К. Маркс и Ф. Енгелс. Съч. Т. 1, с. 364—366. — 151.
- ⁴⁸ Триада (гр. *trias*) във философията — формула на тристепенното развитие. За пръв път идеята за тристепенното развитие е изказана от древногръцките философи неоплатоници, по-специално от Прокъл. Тя намира израз в произведенията на немските философи-идеалисти Фихте и Шелинг. Триадата е най-всестранно развита в идеалистическата философия на Хегел, който смята, че всеки процес на развитие преминава през три степени: теза, антитеза, синтеза. Втората степен означава отрицание на първата и преминаването към нея е превръщане в противоположност; третата степен е отрицание на втората, т. е. отрицание на отрицанието; всъщност тя означава връщане към изходната форма, само че обогатена с ново съдържание и на нова, по-висока основа. Хегеловата триада е схема, в която изкуствено се вмъква действителността; произволното конструиране на схемата на триадата изопачава действителното развитие на природата и обществото. Като оценяват високо рационалните моменти в диалектиката на Хегел, К. Маркс, Ф. Енгелс и В. И. Ленин преработват критично неговия диалектически метод и създават материалистическата диалектика, която отразява най-общите закони на развитието на обективния свят и човешкото мислене. — 152.
- ⁴⁹ Вж. Ф. Енгелс. «Анти-Дюринг» (Отдел първи. Философия. Глава тринадесета. Диалектика. Отрицание на отрицанието). — 153.
- ⁵⁰ Материалистическият диалектически метод е изложен системно и доразвит в произведенията на В. И. Ленин: «Материализъм и емпириокритицизъм», «Философски тетрадки», «Карл Маркс» и други. — 155.
- ⁵¹ Автор на бележката (И. К-н) е професорът от Петербургския университет И. И. Кауфман. Маркс оценява тази бележка като едно от сполучливите изложения на диалектическия метод (вж. К. Маркс и Ф. Енгелс. Съч. Т. 23. Послеслов към второто издание, с. 21—25). — 155.
- ⁵² В. И. Ленин цитира по-нататък в текста (на страници 158—163 в настоящия том) в собствен превод откъс от труда на Фр. Енгелс «Анти-Дюринг» (Отдел първи. Философия. Глава тринадесета. Диалектика. Отрицание на отрицанието). К. Маркс и Ф. Енгелс. Съч. Т. 20, с. 131—144. — 158.

- ⁵³ Вж. К. Маркс и Ф. Енгелс. Съч. Т. 23, с. 90—91. — 160.
- ⁵⁴ Вж. К. Маркс и Ф. Енгелс. Съч. Т. 23, с. 762. — 161.
- ⁵⁵ Има се предвид «Послеслов» към второто издание на първи том на «Капиталът» от К. Маркс. — 164.
- ⁵⁶ «*Отечественные Записки*» — литературно-политическо списание, което започва да излиза в Петербург през 1820 г.; от 1839 г. става най-доброто прогресивно списание за онова време. В него са работили В. Г. Белински, А. И. Херцен, Т. Н. Грановски, Н. П. Огарьов и други. От 1846 г., след като Белински излиза от редакцията, значението на «Отечественные Записки» започва да спада. От 1868 г., когато списанието преминава в ръцете на Н. А. Некрасов и М. Е. Щедрин, настъпва период на нов разцвет на «Отечественные Записки»; по това време около списанието се групира революционно-демократичната интелигенция. След смъртта на Некрасов (1877) народниците придобиват решаващо влияние в него.
Цензурата непрекъснато преследва списанието и през април 1884 г. царското правителство го спира. — 164.
- ⁵⁷ Имат се предвид следните положения, формулирани от К. Маркс и Ф. Енгелс в «Манифест на Комунистическата партия»:
«Теоретическите положения на комунистите съвсем не почиват на идеи, на принципи, измислени или открити от тоя или оня световен реформатор.
Те са само общ израз на действителни отношения на водещата се класова борба, на извършващото се пред нашите очи историческо движение» (К. Маркс и Ф. Енгелс. Съч. Т. 4, с. 437). — 168.
- ⁵⁸ Вж. Ф. Енгелс. «*Анти-Дюринг*» (Отдел първи. Философия. Глава девета. Морал и право. Вечни истини). К. Маркс и Ф. Енгелс. Съч. Т. 20, с. 151. — 169.
- ⁵⁹ Имат се предвид статиите на Н. К. Михайловски: «По повод на руското издание на книгата на Карл Маркс» («Отечественные Записки», кн. 4, април 1872 г.) и «Карл Маркс пред съда на г-н Ю. Жуковски» («Отечественные Записки», кн. 10, октомври 1877 г.). — 171.
- ⁶⁰ В. И. Ленин цитира писмото на К. Маркс до А. Руге (септември 1843 г.) (вж. К. Маркс и Ф. Енгелс. Съч. Т. 1, с. 366). — 175.
- ⁶¹ В. И. Ленин има предвид С. Н. Южаков, чиито политико-икономически възгледи критикува особено във втория свитък на книгата «Какво представляват «приятелите на народа» и как те воюват против социалдемократите?». Не са намерени нито ръкописът, нито хектографното издание на втория свитък на тази книга. — 175.

⁶² Има се предвид групата «Освобождение труда» — първата руска марксистка група, основана от Г. В. Плеханов в Женева (Швейцария) през 1883 година. Освен Плеханов в групата влизат П. Б. Акселрод, Л. Г. Дейч, В. И. Засулнч, В. Н. Игнатов.

Групата «Освобождение труда» има голям принос за разпространяването на марксизма в Русия. Тя превежда на руски език, издава в чужбина и разпространява в Русия трудовете на основоположниците на марксизма: «Манифест на Комунистическата партия» от Маркс и Енгелс, «Наемен труд и капитал» от Маркс, «Развитието на социализма от утопия в наука» от Енгелс и други. Плеханов и неговата група нанасят сериозен удар на народничеството. Написаните от Плеханов през 1883 и 1885 г. две проектопрограми на руските социалдемократи, издадени от групата «Освобождение труда», са важна стъпка към подготовката и създаването на социалдемократическа партия в Русия. За разпространяването на марксистките възгледи изиграват голяма роля произведенията на Плеханов «Социализмът и политическата борба» (1883), «Нашите разногласия» (1885), «Към въпроса за развитието на монистичния възглед за историята» (1895). Но групата «Освобождение труда» допуска и сериозни грешки: в нея има остатъци от народническите възгледи, тя подценява революционността на селяните и надценява ролята на либералната буржоазия. Тези грешки са зародиш на бъдещите меншевишки възгледи на Плеханов и другите членове на групата. Групата «Освобождение труда» на практика не е свързана с работническото движение. В. И. Ленин посочва, че групата «Освобождение труда» «основа само теоретически социалдемократията и направи първата крачка към работническото движение» (Съч. Т. 20, с. 283).

На втория конгрес на РСДРП през август 1903 групата «Освобождение труда» заявява, че прекратява съществуването си. — 184.

⁶³ «От издателите» — послеслов към първото издание на първия свитък от труда на В. И. Ленин «Какво представляват «приятелите на народа» и как те воюват против социалдемократите?». — 191.

⁶⁴ «Към предлаганото издание» — послеслов към второто издание на първия свитък от книгата «Какво представляват «приятелите на народа» и как те воюват против социалдемократите?», написан през юли 1894 година. — 192.

⁶⁵ «Юридический Вестник» — месечно списание с буржоазно-либерално направление; излиза в Москва от 1867 до 1892 година. — 196.

⁶⁶ Има се предвид Манифестът за отменяне на крепостното право в Русия, подписан на 19 февруари 1861 г. от цар Александър II. — 209.

⁶⁷ Споменаваните от В. И. Ленин данни за няколко усзда за разсояването на селското население влизат във втория свитък

(който не е намерен) на книгата «Какво представляват «приятелите на народа» и как те воюват против социалдемократите?».

Ленин разработва подробно въпроса за разслояването на селското население в произведението си «Развитието на капитализма в Русия», особено във втора глава: «Разслояването на селското население». — 214.

- ⁶⁸ *Четвъртинни селяни* в царска Русия — категория на бившите държавни селяни, потомци на дребни служещи, заселени през XVI—XVII в. в покрайнините на Московската държава. За службата си по охраняване на границите заселниците (казаки, стрелци, войници) получават за временно или наследствено ползване неголеми поземлени участъци, измервани на «четвъртини». От 1719 г. държавните заселници започват да се наричат еднодворци. Еднодворците по-рано са се ползвали с привилегии, нмали са право да притежават селяни. През XIX в. еднодворците постепенно се приравняват по права със селяните. С наредба от 1866 г. земята на еднодворците (четвъртинната земя) се признава за частна собственост. — 216.
- ⁶⁹ Тук и на други места в настоящия том В. И. Ленин цитира книгата на И. А. Гурвич «Икономическото положение в руското село», излязла на английски език в Ню Йорк през 1892 г.; на руски език тази книга се издава през 1896 година. В нея се съдържа ценен фактически материал; тя получава висока оценка от Ленин. — 216.
- ⁷⁰ В. И. Ленин цитира труда на К. Маркс «Към критиката на Хегеловата философия на правото. Увод» (вж. К. Маркс и Ф. Енгелс. Съч. Т. I, с. 400). — 225.
- ⁷¹ *Помпадури* — обобщен сатиричен образ, създаден от М. Е. Салтиков-Шчедрин в произведението «Помпадури и помпадурши», в което великият руски писател-сатирик заклеймява висшата царска администрация, министри и губернатори. Това точно определение, дадено от Салтиков-Шчедрин, навлиза дълбоко в руския език и означава административен произвол, своеволие. — 235.
- ⁷² Статията на Г. И. Успенски «*Равнение към едно*» е продължение и край на неговия разказ «Старци», напечатан в XI книга на «Русская Мысль» от 1881 година. — 245.
- ⁷³ *Гладстоновите ландбили* — поземлени законни, прокарани от английското либерално министерство на Гладстон през 70-те и 80-те години на XIX век. За да смекчи борбата между арендаторите и земевладелците-лендлордове и да спечели гласовете на арендаторите, правителството на Гладстон незначително ограничава произвола на лендлордовете, които масово изселвали арендаторите. Правителството обещава също да уреди въпроса за платените недобори на арендаторите, да създаде специални поземлени съдилища за установяване на «справедливо» арендно заплащане и т. н. Гладстоновите ландбили са образец на социалната демагогия на либералната буржоазия. — 247.

- ⁷⁴ *«Неделя»* — либерално-народнически политически и литературен вестник; излиза в Петербург от 1866 до 1901 година. Вестникът се обявява против борбата със самодържавието и проповядва така наречената теория на «малките дела», т. е. призовава интелигенцията да се откаже от революционната борба и да се заеме с «културничество». — 252.
- ⁷⁵ Има се предвид френският утопичен социализъм, който е широко разпространен в началото на XIX в. и представлява едно от главните идейни течения през онзи период.
- Социално-икономическа основа за възникването на френския утопичен социализъм е засилването на експлоатацията на трудещите се маси, проявата на непримиримите противоречия между пролетариата и буржоазията. Най-видни представители на френския утопичен социализъм са А. К. Сен Симон и Ш. Фурие, чиито възгледи се разпространяват широко не само във Франция, но и в други страни. Но френските социалисти-утописти не могат да разкрият последователно същността на капиталистическите отношения и капиталистическата експлоатация, да изяснят основното противоречие на капиталистическия начин на производство. Те обосновават необходимостта от социалистическо устройство на обществото с утопичните си социално-политически идеали, с неизбежната победа на разума над невежеството, на истината над лъжата. Недостатъчната зрелост на техните възгледи се обяснява със социалните условия на епохата, с непълното развитие на едрата капиталистическа промишленост и промишления пролетариат. Подробно за френския социализъм вж. трудовете на Ф. Енгелс «Развитието на социализма от утопия в наука» и «Анти-Дюринг». В. И. Ленин характеризира ученията на френските социалисти-утописти във връзка с френските революционни учения изобщо като един от източниците на марксизма.
- Руските революционни демократи А. И. Херцен, В. Г. Белински, Н. Г. Чернишевски, Н. А. Добролюбов, възприели идеите на френските просветители, за разлика от многобройните направления на западноевропейския утопичен социализъм, отстояват идеята за борба на масите за събаряне на самодържавието, идеята за селска революция. Те обаче погрешно смятат, че пътят към социализма минава през полуфеодалната селска община. Поради слабото икономическо развитие на Русия руските революционни демократи начело с Чернишевски не са могли да разкрият решаващата роля на работническата класа в изграждането на социалистическо общество. — 252.
- ⁷⁶ Има се предвид книгата на В. В. (В. П. Воронцов) «Нашите направления», излязла през 1893 година. — 253.
- ⁷⁷ Н. К. Михайловски отговаря на В. В. в статията «Литература и живот», напечатана в кн. 10 на «Русское Богатство» от 1893 година. — 253.

⁷⁸ *Бакунисти и бунтари* — привърженици и последователи на М. А. Бакунин (1814—1876), идеолог на анархизма и върл враг на марксизма и научния социализъм. Бакунистите водят упорита борба против марксистката теория и тактика на работническото движение. Основното положение на бакунизма е изобщо отричането на държавата, включително и на диктатурата на пролетариата, неразбирането на световноисторическата роля на пролетариата. Бакунин издига идеята за «изравняване» на класите, за обединяване на «свободните асоциации» от долу. Според бакунистите народните бунтове, извършващи се без протакане, трябва да се ръководят от тайно революционно дружество, съставено от «видни» личности. Така например бакунистите смятат, че в Русия селяните са готови веднага да се вдигнат на въстание. Тяхната тактика на съзаклятия, бързи бунтове и тероризъм е авантюристична и враждебна на марксисткото учение за въстанието. Бакунизмът е близък до прудонизма — дребнобуржоазно течение, което отразява идеологията на разорения дребен собственик. Един от представителите на бакунистите в Русия е С. Г. Нечаев; той поддържа тесни връзки с Бакунин, който живее в чужбина. Нечаев излага програмата на заговорническото дружество в «Революционен катехизис». През 1869 г. той се опитва да създаде в Русия тясна заговорническа организация «Народна разправа». Но успява да организира само няколко кръжока в Москва. «Народна разправа» скоро е разкрита и през декември 1869 г. — разгромена от царското правителство. К. Маркс и Ф. Енгелс рязко осъждат теорията и тактиката на бакунистите. В. И. Ленин характеризира бакунизма като мироглед на «загубилия надежда за спасение дребен буржоа» (Съч. Т. 18, с. 11). Бакунизмът е един от идейните източници на народничеството.

За Бакунин и бакунистите вж. произведенията на К. Маркс и Ф. Енгелс «Алиансът на социалистическата демокрация и Международната работническа асоциация» (1873); Ф. Енгелс — «Бакунистите на работа» (1873), «Емигрантска литература» (1875), както и труда на В. И. Ленин «За временното революционно правителство» (1905) и други. — 254.

⁷⁹ *Народоволци* — членове на тайната политическа организация на народниците-терористи «Народна воля», възникнала през август 1879 г. след разцеплението в тайното дружество «Земля и воля». Начело на «Народна воля» стои Изпълнителен комитет, в състава на който влизат А. И. Желябов, А. Д. Михайлов, М. Ф. Фроленко, Н. А. Морозов, В. Н. Фигнер, С. Л. Перовска, А. А. Квятковски и други. Най-близката цел на «Народна воля» е смъкването на царското самодържавие. В програмата на «Народна воля» се предвижда да се организира «постоянно народно представителство», избрано въз основа на всеобщо избирателно право, да се провъзгласят демократични свободи, земята да се предаде в ръцете на народа и да се разработат мерки във връзка с преминаването на заводите и фабриките в ръцете на работниците. Но народоволците, неуспели да се доближат до широките

маси, тръгват по пътя на политическия заговор и индивидуалния терор. Терористичната борба на народovolците не е подкрепена от масово революционно движение, поради което правителството успява да разгроми организацията чрез жестоки преследвания, екзекуции и провокации.

След 1881 г. «Народна воля» се разпада. Напразни остават опитите за възраждане на организацията, предприемани неведнъж през 80-те години. Така например през 1886 г. възниква терористична група, възглавявана от А. И. Улянов (брат на В. И. Ленин) и П. Я. Шевирев, следваща традициите на «Народна воля». След неуспешния опит да организира покушение срещу Александър III групата е разкрита, а нейните активни членове — екзекутирани.

В. И. Ленин критикува погрешната утопична програма на народovolците, но говори с голямо уважение за самоотвержената борба на членовете на «Народна воля» срещу царизма. През 1899 г. в «Протест на руските социалдемократи» той посочва, че «дейците на старата «Народна воля» съумяха да изиграят огромна роля в руската история въпреки малобройността на обществените слоеве, които поддържаха малцинската героин, въпреки че за знаме на движението не служеше никаква революционна теория» (Съч. Т. 4, с. 180). — 254.

⁸⁰ Има се предвид централното представително учреждение.

По този въпрос К. Маркс и Ф. Енгелс пишат през 1873 г.: «По онова време в Русия се издигаше искането за свикване на национално събрание. Едни настояваха за това, за да бъдат разрешени финансовите затруднения, други — за да се сложи край на монархията. Бакунин искаше национално събрание, за да се демонстрира единството на Русия и да се затвърдят властта и величието на царя» (К. Маркс и Ф. Енгелс. Съч. Т. 18, с. 436).

За мнозина от руските революционери свикването на Земския събор е било равносилно на сваляне на царската династия.

Свикването на Земски събор с участие на представители на всички граждани с цел да се изработи конституция е едно от програмните искания на Руската социалдемократическа партия. — 254.

⁸¹ Имат се предвид Н. Г. Чернишевски и А. И. Херцен. Вж. писмото на К. Маркс до редакцията на «Отечественные Записки» (К. Маркс и Ф. Енгелс. Съч. Т. 19, с. 119—120). — 255.

⁸² Вж. К. Маркс и Ф. Енгелс. Съч. Т. 19, с. 123. — 255.

⁸³ «Sozialpolitisches Centralblatt» («Централен социално-политически вестник») — орган на дясното крило на германската социалдемократия. Започва да излиза през 1892 година. — 261.

⁸⁴ Имат се предвид продажните печатни органи — списания и

вестници, които са подкупени от царското правителство и работничат пред него. — 264.

⁸⁵ Има се предвид *групата социалисти-народници* от руската революционна емиграция начело с Н. И. Утин, А. Д. Трусов и В. И. Бартенев. Тази група издава в Женева списанието «Народное Дело». В началото на 1870 г. тя създава руска секция на Международната работническа асоциация (I Интернационал). На 22 март 1870 г. Генералният съвет на Интернационала приема руската секция в състава на Интернационала. По молба на секцията К. Маркс се съгласява да я представлява в Генералния съвет. «Аз с удоволствие приемам почетното задължение, което ми предлагате — да бъда ваш представител в главния съвет» — пише Маркс на 24 март 1870 г. до членовете на Комитета на руската секция (вж. «Переписка К. Маркса и Ф. Энгельса с русскими политическими деятелями», 2-ое изд., 1951, с. 38). Членовете на руската секция в I Интернационал подкрепят Маркс в борбата му срещу анархистите-бакунисти, вършат революционна пропаганда, разпространявайки идеите на Интернационала, стремят се да укрепят връзките на руското революционно движение със западноевропейското, участвуват в работническото движение в Швейцария и Франция. Но във възгледите на членовете на руската секция все още има много от народническия утопизъм, по-конкретно те идеализират общината, като я наричат «велико постижение на руския народ». Секцията не успява да установи тясна връзка с революционното движение в Русия, което в последна сметка е основната причина за разпадането ѝ през 1872 година. — 268.

⁸⁶ В. И. Ленин дава характеристика на стопанството на А. Н. Енгелгард в книгата «Развитие на капитализма в Русия», глава III, § VI. — 269.

⁸⁷ «Социал-Демократ» — литературно-политически обзор, издава се от групата «Освобождение на труда» в чужбина (Лондон — Женева) през 1890—1892 г., изиграва голяма роля за разпространяването на марксистките идеи в Русия; излизат всички четири книги. Главно участие в «Социал-Демократ» вземат Г. В. Плеханов, П. Б. Акселрод и В. И. Засулич.

В. И. Ленин цитира статията на Плеханов «Н. Г. Чернышевски» (вж. «Социал-Демократ», кн. I, 1890, с. 138—139, както и Н. Г. Чернышевский. Полное собрание сочинений. Т. XIII, 1949, с. 187—188). — 270.

⁸⁸ В. И. Ленин привежда цитат от романа на Н. Г. Чернышевски «Пролог» (вж. Н. Г. Чернышевский. Полное собрание сочинений. Т. III, 1949, с. 106). — 272.

⁸⁹ В. И. Ленин употребява като нарицателно името на Аракчеев — жесток диктатор по време на царете Павел I и Александър I, — с чиято дейност е свързан периодът на реакционния полицейски

деспотизъм и грубата военщина. Характерна черта на аракчеевския режим са жестоките мерки против революционното движение на потиснатите маси и всяка проява на свобода. — 281.

- ⁹⁰ Има се предвид партията «Народно право» — нелегална организация на руската демократична интелигенция, основана през лятото на 1893 г. с участието на бившите народоволци О. В. Аптекман, А. И. Богданович, А. В. Геденовски, М. А. Натансон, Н. С. Тютчев и други. Народоправците си поставят за задача да обединят всички опозиционни сили за борба за политически реформи. Организацията издава два програмни документа: «Манифест» и «Насъщен въпрос». През пролетта на 1894 тя е разгромена от царското правителство. Вж. оценката на Ленин за народоправците като политическа партия на с. 319—322 в настоящия том, както и в брошурата «Задачите на руските социалдемократи» (Съч. Т. 2, с. 361—363). По-късно мнозинството от народоправците влизат в партията на есерите. — 281.
- ⁹¹ Вж. К. Маркс и Ф. Енгелс. Съч. Т. 23, с. 765. — 300.
- ⁹² В. И. Ленин цитира думи от баснята на И. А. Крилов «Котарак и готвач». — 301.
- ⁹³ Тук и по-нататък В. И. Ленин цитира в собствен превод предговора към второто издание на произведението на Ф. Енгелс «Към жилищния въпрос» (вж. К. Маркс и Ф. Енгелс. Съч. Т. 21, с. 336). — 306.
- ⁹⁴ Вж. К. Маркс и Ф. Енгелс. Съч. Т. 21, с. 339, 340. — 307.
- ⁹⁵ Вж. К. Маркс и Ф. Енгелс. Съч. Т. 23, с. 455—456. — 308.
- ⁹⁶ В. И. Ленин има предвид формулировките на К. Маркс във втора глава на книгата «Нищета на философията», насочена срещу П.-Ж. Прудон (вж. К. Маркс и Ф. Енгелс. Съч. Т. 4, с. 146). — 309.
- ⁹⁷ В. И. Ленин цитира произведението на К. Маркс «Критика на Готската програма» (вж. К. Маркс и Ф. Енгелс. Т. 19, с. 27). — 309.
- ⁹⁸ *Маниловщина* — съвкупност от черти на характера, присъщи на Манилов — един от героите от произведението на Н. В. Гогол «Мъртви души». В образа на саитименталния и «прекраснодушен» помешчик Манилов писателят е възплътил типичните черти на безволевия мечтател, празния фантазьор и бездеещ бърборко. В. И. Ленин употребява името на Манилов като нарицателно, за да характеризира либералните народници. — 312.
- ⁹⁹ *Прокрустово ложе* — израз по името на митологичния великан-разбойник Прокруст, който примамвал пътниците и ги слагал на едно ложе: ако им било дълго, Прокруст ги разтягал, а ако им било късо, той им отсичал краката. Оттук и изразът: *да се*

постави нещо в прокрустово ложе, т. е. насилствено и неестествено да се нагоди към някаква неподходяща форма. — 316.

¹⁰⁰ Вж. послеслова към второто издание на първи том на «Капиталът» на К. Маркс (К. Маркс и Ф. Енгелс. Съч. Т. 23, с. 25). — 317.

¹⁰¹ В. И. Ленин цитира писмото на К. Маркс до А. Руге (септември 1843 година). По-пълно Ленин привежда това писмо на с. 174—175 на настоящия том (вж. К. Маркс и Ф. Енгелс. Съч. Т. 1, с. 366—367). — 318.

¹⁰² Статията *«Икономическото съдържание на народничеството и критиката срещу него в книгата на г-н Струве (Отразяването на марксизма в буржоазната литература)»*. По повод книгата на П. Струве *«Критични бележки по въпроса за икономическото развитие на Русия»*, Спб. 1894 г.» е написана от В. И. Ленин в Петербург в края на 1894 — началото на 1895 година. Това е първият труд на Ленин, отпечатан легално. В него Ленин продължава критиката на народническите възгледи от предишните си трудове и широко критикува погрешните възгледи на «легалните марксисти». Ленин най-рано разпознава либерално-буржоазната природа на «легалния марксизъм». Още през 1893 г. в статията «По повод на така наречения въпрос за пазарите» Ленин не само разобличава възгледите на либералните народници, но и критикува възгледите на представителите на зараждащия се тогава «легален марксизъм».

През есента на 1894 г. Ленин изнася пред петербургския марксистки кръжок реферат, насочен срещу възгледите на Струве и другите «легални марксисти»; след това този реферат става основа на статията *«Икономическото съдържание на народничеството и критиката срещу него в книгата на г-н Струве»*. За тази статия и за реферата пред кръжока на петербургските марксисти Ленин пише през 1907 г.: «В този кръжок аз четох реферат, озаглавен: «Отразяването на марксизма в буржоазната литература». Както се вижда от заглавието, полемиката със Струве беше тук несравнено по-рязка и определена (в социалдемократическите изводи), отколкото в отпечатаната през пролетта на 1895 г. статия. Тя трябваше да се смекчи отчасти по цензурни съображения, отчасти заради «съюза» с легалния марксизъм за съвместна борба против народничеството. Това, че «тласъкът наляво», даден тогава на г-н Струве от петербургските социалдемократи, не остана съвсем безрезултатен, ясно личи от статията на г-н Струве в изгорения сборник (1895 г.) и от някои негови статии в «Ново Слово» (1897 г.)» (Съч. Т. 13, с. 90).

Статията *«Икономическото съдържание на народничеството и критиката срещу него в книгата на г-н Струве»* е напечатана (под псевдонима К. Тулин) в сборника «Матернали към характеристиката на нашето стопанско развитие». Сборникът е отпечатан в 2000 екземпляра през април 1895 година. Царското правителство забранява разпространяването му и след като държи сборника под забрана цяла година, го конфискува и изгаря.

Спасени били само около 100 екземпляра, разпространени тайно сред социалдемократите в Петербург и други градове.

В сборника най-боева и политически заострена е статията на Ленин. В доклада си за сборника «Материали към характеристиката на нашето стопанско развитие» цензорът се спира особено подробно именно върху статията на Ленин. Като отбелязва, че авторите на сборника прокарват доктрината на Маркс за безвъзвратния ход на капиталистическия процес, цензорът посочва, че статията на К. Тулин съдържа най-открита и пълна програма на марксистите.

В края на 1907 г. статията «Икономическото съдържание на народничеството и критиката срещу него в книгата на г-н Струве» Ленин помества в сборника «За 12 години» с подзаглавие «Отразяването на марксизма в буржоазната литература». Първият том на сборника излиза в издателство «Зерно» в средата на ноември 1907 г. (на титулната страница е посочена 1908 г.). От предвидените за издаване три тома излизат само първият том и първата част от втория. Освен споменатата статия на Ленин в първия том влизат и неговите произведения: «Задачите на руските социалдемократи», «Преследвачите на земството и анибаловците на либерализма», «Какво да се прави?», «Крчка напред, две крачки назад», «Земската кампания или планът на «Искра»» и «Две тактики на социалдемократията в демократическата революция». Първият том скоро след излизането му е конфискуван, но значителна част от тиража е спасена и книгата продължава да се разпространява нелегално. — 323.

¹⁰³ *Truck-system* — система на заплащане на работниците със стоки и продукти от лавки, които принадлежат на фабрикантите. Тази система, която е допълнително средство за експлоатация на работниците, в Русия особено се разпространява в районите с кустарни производства. — 335.

¹⁰⁴ В. И. Ленин цитира думи от баснята на И. А. Крилов «Вълк и овчари». — 339.

¹⁰⁵ *Обиращите каймака*, *обиране на каймака* — ироничен израз, който М. Е. Салтиков-Шchedрин често употребява в произведенията си, за да характеризира буржоазно-либералния печат и неговите представители. В V глава на «Дневник на един провинциалист в Петербург» Салтиков-Шchedрин жлъчно осмива либералите: «Поради липса на истинско занимание и за да си убият времето, те учредяват научно-литературно дружество «Свободен съюз на обиращите каймака». Салтиков-Шchedрин характеризира «задълженията» на този «съюз» със следните думи: «Без да се пропусне нито един съвременен въпрос, да разсъждава за всичко така, че от това никога да не излиза нищо». — 341.

¹⁰⁶ «*Вестъ*» — реакционно-помешчически вестник; излиза в Петербург от 1863 до 1870 година. — 342.

¹⁰⁷ «*Диктатура на сърцето*» — иронично название на краткотрай-

ната политика на кокетирание с либералите от страна на царския сановник Лорис-Меликов, назначен през 1880 г. най-напред за началник на «Върховната разпоредителна комисия» за борба с «размирничеството», а след това за министър на вътрешните работи. Лорис-Меликов се опитва да построи политиката си върху обещания за «отстъпки» на либералите и безпощадни репресии срещу революционерите. Тази политика на лавиране, породена от революционната ситуация през 1879—1880 г., има за цел да отслаби революционното движение и да привлече опозиционно настроената либерална буржоазия на страната на царзма. След като се справя с революционната вълна от 1879—1880 г., царското правителство се отказва от политиката на «диктатура на сърцето» и веднага издава манифест за «непоклатимостта» на самодържавието. През април 1881 г. Лорис-Меликов е принуден да подаде оставка. — 342.

- ¹⁰⁸ Вж. например разказите и очерците на Г. И. Успенски «Из селския дневник», «Чекова книжка», «Писма от пътуването», «Неразкъсани връзки», «Живите цифри». — 367.
- ¹⁰⁹ *Аркадска идилия* — ироничен израз, употребяван в литературата като синоним на щастлив, безгрижен живот, на щастлива страна. Аркадия е планинска област в центъра на Пелопонес (Гърция), населението на която в древни времена се е занимавало главно със скотовъдство. В античната и класическата литература Аркадия се рисува като земя, където пастири и земеделци водят щастлив идиличен живот. — 372.
- ¹¹⁰ *Господин Купон* — образно наименование на капитала и капиталистите, възприето в литературата от 80-те и 90-те години на XIX век. За пръв път «господин Купон» се появява в очерците на писателя Глеб Успенски — «Тежки грехове». — 373.
- ¹¹¹ «*Конче*» — алегоричен образ на потиснатия и измъчен от непосилен труд беден селянин, създаден от М. Е. Салтиков-Шчедрин в сатиричната приказка «Конче». В тази приказка авторът иносказателно говори за «неподвижната шир на полята», която ще държи човека в робство, докато той не освободи «приказната сила» от плен. Същевременно Салтиков-Шчедрин осмива плоските разсъждения на народниците, че «истинският труд», който кончето открило за себе си, е залог за неуязвимостта на селянина, за неговото душевно равновесие, яснота и целенасоченост. — 376.
- ¹¹² *Пруски регирунсрат* (статски съветник) — става дума за германския икономист барон А. Хакстхаузен, който през 40-те години на XIX в. посещава Русия. В книгата «Изследвания върху вътрешните отношения на народния живот и по-специално върху селските учреждения в Русия» Хакстхаузен описва подробно руската селска община, в която вижда средство за укрепване на крепостничеството. Той хвали николаевска Русия, като вижда нейното предимство в сравнение със Западна Европа в това, че в нея липсва «язвата на пролетариата». К. Маркс и Ф. Енгелс

посочват реакционността на възгледите на Хакстхаузен. А. И. Херцен и Н. Г. Чернишевски също критикуват остро неговите възгледи. — 380.

- 113 По цензурни съображения В. И. Ленин не е могъл направо да посочи марксистките трудове, издадени от групата «Освобождение на труда». Той препраща читателя към произведението на В. В. (Вороицов) «Очерки теоретической экономии» (Петербург, 1895), където на с. 257—258 е приведен голям цитат от статията на Плеханов «Вътрешен преглед», отпечатана в «Социал-Демократ», книга втора, август 1890 (вж. Г. В. Плеханов. Соч. Т. 3, 1923, с. 258—259). — 383.
- 114 «Московские ведомости» — стар руски вестник, издаван от Московския университет първоначално (1756) в малък формат; от 60-те години на XIX в. по направление е монархо-националистически орган, който разпространява възгледите на най-реакционните слоеве на помещиците и духовенството; от 1905 г. става един от главните органи на черносотниците. Излиза до Октомврийската революция през 1917 година. — 391.
- 115 Вж. К. Маркс и Ф. Енгелс. Съч. Т. 8, с. 202. — 404.
- 116 Вж. К. Маркс и Ф. Енгелс. Съч. Т. 20, с. 97. — 407.
- 117 Вж. К. Маркс. Съч. Т. 23, с. 97—98 (бележка 38). — 408.
- 118 Вж. К. Маркс и Ф. Енгелс. Съч. Т. 21, с. 116—117. — 410.
- 119 *Навкрарии* — малки териториални окръзи в древната Атинска република. Навкрарията се обединявали във фили. Колегията на навкрарията (началници на навкрарията) се е разпореждала с финансите на атинската държава. Всяка навкрария е била длъжна да построи, въоръжи и да снабди с екипаж един военен кораб и да даде двама конници за военните нужди на държавата. — 410.
- 120 Вж. К. Маркс и Ф. Енгелс. Съч. Т. 21, с. 113—114. — 410.
- 121 Вж. К. Маркс и Ф. Енгелс. Съч. Т. 17, с. 337—338; т. 8, с. 155, 154—158. — 411.
- 122 Вж. К. Маркс и Ф. Енгелс. Съч. Т. 20, с. 115. — 411.
- 123 Вж. К. Маркс и Ф. Енгелс. Съч. Т. 16, с. 378.
Споменаваното в текста съчинение на Прудон е «Социалната революция, демонстрирана чрез държавен преврат». — 416.
- 124 *Лейбкомпанци* — от «лейбкомпания», — почетно звание на гренадирска рота от Преображенския гвардейски полк, дадено ѝ през 1714 г. от Елизавета Петровна за възкачването ѝ на цар-

ския престол. Като награда лейбкомпанците получават имена, всевъзможни предимства и привилегии, а гренадиите от недворянски произход се причисляват към потомственото дворянство. Прозвището «лейбкомпанци» тръгва от шеговитите «Пошехонски разкази» на известния руски писател-сатирик Салтиков-Шчедрин. — 417

¹²⁶ Вж. К. Маркс и Ф. Енгелс. Съч. Т. 24, с. 120—121. — 425.

¹²⁸ Вж. К. Маркс и Ф. Енгелс. Съч. Т. 4, с. 444—446. — 430.

¹²⁷ *Готска програма* — програма на германската социалдемократическа партия, приета през 1875 г. на конгреса в Гота, когато се обединяват двете, дотогава отделно съществуващи германски социалистически партии: айзенахци (ръководени от Бебел и Либкнехт) и намиращи се под идейното влияние на Маркс и Енгелс) и ласалианци. Програмата страда от еkleктизъм и е опортюнистична, тъй като по най-важните въпроси айзенахците правят отстъпки на ласалианците и приемат ласалианските формулировки. К. Маркс и Ф. Енгелс критикуват безпощадно проекта на Готската програма и го смятат за значителна крачка назад дори в сравнение с айзенахската програма от 1869 г. (вж. К. Маркс и Ф. Енгелс. Съч. Т. 22, с. 91—92; т. 19, с. 13—33). — 433.

¹²⁸ Вж. К. Маркс и Ф. Енгелс. Съч. Т. 8, с. 148. — 439.

¹²⁹ Вж. К. Маркс и Ф. Енгелс. Съч. Т. 23, с. 641. — 444.

¹³⁰ *Гордиев възел* — извънредно сложен и заплетен възел, с който според древногръцкото предание фригийският цар Гордий връзвал ярема за процепа на колесницата си. Според легендата този, който развързел възела, щял да стане владетел на цяла Азия. Александър Македонски не развързал възела, а с един удар на меча го разсякъл: оттук и изразът «да разсечем гордиевия възел» — бързо, праволинейно и докрай да разрешим сложен, заплетен въпрос. Тук В. И. Ленин употребява този израз в ироничен смисъл, осмивайки малтусянските възгледи на г-н Струве. — 454.

¹³¹ В. И. Ленин има предвид четвъртата глава от първия том на «Капиталът» (§ 5 — «Обратно влияние на аграрната революция върху промишлеността». Създаване на вътрешния пазар за промишления капитал») (вж. К. Маркс и Ф. Енгелс. Съч. Т. 23, с. 652). — 455.

¹³² К. Маркс и Ф. Енгелс. Съч. Т. 23, с. 652. — 456.

¹³³ *Скопичина* — така се нарича в южните райони на Русия натуралната заробваща аренда, при която арендаторът дава на земевладелеца определена част (половината, а понякога и повече) «от копена», а освен това обикновено му плаща и чрез собствения си труд под формата на разни видове «отработване». — 457.

- ¹³⁴ Вж. К. Маркс и Ф. Енгелс. Съч. Т. 23, с. 751 (бележка 237). — 463.
- ¹³⁵ Вж. К. Маркс и Ф. Енгелс. Съч. Т. 23, с. 745—747. — 463.
- ¹³⁶ Вж. К. Маркс и Ф. Енгелс. Съч. Т. 25, ч. 2, с. 160, 161. — 480.
- ¹³⁷ «Дарственици» или дарствени селяни — част от бившите помещически селяни, които по време на реформата от 1861 г. по «споразумение с помещика получават даром (без откуп) мизерен надел, възлизащ всичко на една четвърт от така наречения «висш» или «указен», т. е. установен със закон, селски надел в дадения район. Останалата част от предишните селски надели се заграбват от помещика, който успява по този начин да задържи своите «дарствени», насилствено лишени от земя селяни в икономическо робство и след отмяната на крепостното право. Сред народа «дарственият» надел се нарича «четвъртинен», «сирашки», «котешки» и «гагарински» (по името на княз П. П. Гагарин, който предлага проектозакона за «дарствеините» надели). — 483.
- ¹³⁸ В. И. Ленин разработва подробно този въпрос в книгата си «Развитието на капитализма в Русия» (1899). — 491.
- ¹³⁹ Янус — в древноримската митология бог на времето, както и на всяко начало и край, вход и изход, изобразяван с две лица, обърнати на противоположни страни: младите гледат напред, към бъдещето, а старите — назад, към миналото. Изразът «Янус», «двуликият Янус» символизира двойствената, противоречива позиция, или положението на даден човек. — 495.
- ¹⁴⁰ Книгата на В. Е. Постников «Южноруското селско стопанство» излиза през 1891 г. в Москва. Бележките на В. И. Ленин върху нея са направени не по-рано от март 1893 година. Ленин подробно анализира книгата на Постников в статията «Новите стопански движения в селския живот». Материала от IX и X глава Ленин използва и в произведението си «По повод на така наречения въпрос за пазарите» (вж. настоящия том, с. 103—106). В «Развитието на капитализма в Русия» Ленин неведнъж се позовава на книгата на Постников «Южноруското селско стопанство». Ленин дава оценка на книгата на Постников в писмата до П. Маслов, включени в настоящото издание на Събраните съчинения. — 503.
- ¹⁴¹ В. И. Ленин привежда тези изчисления в таблицата към статията си «Новите стопански движения в селския живот» (вж. настоящия том, с. 11). — 506.
- ¹⁴² В. И. Ленин привежда тези изчисления в таблицата към статията си «Новите стопански движения в селския живот» (вж. настоящия том, с. 16). — 507.
- ¹⁴³ В посоченото зрелостно свидетелство са били нанесени оценки по единадесет предмета, по десет от които Ленин има най-високия

бал — 5, а по един — 4. В зрелостното свидетелство пише: «За примерно поведение и прилежание и за отличен успех в ученето, особено по древните езици, Педагогическият съвет награждава Улянов със ЗЛАТЕН МЕДАЛ и му издава диплома, която му гарантира всички права, предвидени в § 129—132 на *височайше* утвърдения на 30 юли 1871 г. устав на гимназиите и прогимназиите. . .» Зрелостното свидетелство носи дата 10 юни 1887 година. Допълнителната бележка за получената диплома е написана от В. И. Ленин след 10 юни. — 515.

- 144 Върху молбата има резолюция, очевидно от ректора на университета: «Да се отложи, докато се получи характеристика.» А отдолу: «Да се приеме.»

В характеристиката, която директорът изпраща в Казанския университет, пише:

«Много талантлив, винаги усърден и прилежен, Улянов във всички класове беше пръв ученик и при завършването на гимназиалния курс беше награден със *златен медал* като най-достоеен по успех, по развитие и поведение. . .». — 516.

- 145 Ленин подава тази молба в знак на протест срещу жандармската разправа с участниците в студентския сбор в Казанския университет на 4 декември 1887 г. и преследванията срещу революционното студентство от страна на царизма. — 517.

- 146 Върху молбата има резолюция от вицедиректора на департамента на висшите учебни заведения: «Настоящата молба се препраща за заключение на г-н попечителя на Казанския учебен окръг.»

Попечителят на Казанския учебен окръг в донесението си до департамента на народната просвета, с дата 14 юни 1888 г., съобщава за участието на Ленин в студентския сбор на 4 декември 1887 г. и пише, че е «крайно нежелателно Владимир Улянов да бъде приет обратно в Казанския университет». На полето е написано: «За доклад», а отдолу: «Това да не е брат на онзи Улянов? И той е от Симбирската гимназия. Да, това се вижда от последната част на документа. Да не се приема.» Върху донесението има резолюция: «По доклада до г-н министъра от 22 юни Негово високопревъзходителство нареди да се отхвърли молбата. Директор Н. Аничков.» — 518.

- 147 Върху молбата има две резолюции. Едната е в горния ъгъл: «До г-н Евреиннов. Намира ли се под наблюдение на полицията?» Втората е по-ниско: «Да се отхвърли.» Фамилното име Улянов е подчертано с молив.

Във връзка с настоящата молба директорът на Департамента на полицията Дурново изпраща на 16 септември 1888 г. до казанския губернатор следното писмо: «Бившият студент от Казанския университет Владимир Улянов подаде до господин Министъра на вътрешните работи молба да му се разреши да замине за чужбина, за да постъпи там в някой университет.

Тъй като не смятам за възможно да удовлетвори молбата на

Улянов, имам чест най-покорно да моля Ваше превъзходителство да не му се издава задграничен паспорт и да му се съобщи, че Департаментът на полицията смята за преждевременно замняването му за чужбина.

Същевременно най-покорно моля Ваше превъзходителство, в случай че Улянов напусне Казан, да уведомите Департамента къде именно е заминал и да съобщите непосредствено на съответния губернатор да не му се издава паспорт.» — 519.

- 148 Във връзка с настоящата молба Министерството на народната просвета поискало на 11 ноември 1889 г. от Департамента на полицията сведения «за политическата благонадеждност на Улянов» и заключение по изпратената молба. В отговор на това искане Департаментът на полицията съобщава на 4 декември 1889 г., че «по време на пребиваването си в Казан Улянов е имал връзки с политически неблагонадеждни лица, някои от които сега са привлечени под следствие по обвинение в държавно престъпление». На 10 декември 1889 г. Департаментът на народната просвета отхвърля молбата на Ленин.

Едва през лятото на 1890 г., в отговор на молбата на майката на В. И. Ленин, М. А. Улянова, до министъра на народната просвета най-после на Владимир Илич разрешават да се яви на изпити като екстерниант в юридическия факултет на един от университетите. — 520.

- 149 Башата на Ленин, Иля Николаевич Улянов, получава дворянско звание през 1882 година. — 521.

- 150 Върху молбата има две резолюции: «По доклада. По-добре да се яви в Казан» и «Докладвано на 18 юли. Наредено е да се съобщи на молителя, че по същия въпрос трябва да се обърне към председателя на изпитната комисия. За директор: Езов.» — 521.

- 151 Молбата е резолирана: «С разрешение на г-н министъра на народната просвета.»

През пролетта и есента на 1891 г. Ленин се явява в Петербургския университет и взема с отличие всички държавни изпити за юридическия факултет. През януари 1892 г. Владимир Илич получава диплома първа степен, в която е отбелязано: «След като представи съчинение и положи писмен изпит, оценени като много добри, на устния изпит показа следния успех: *по основи на римското право, история на римското право, гражданско право и съдопроизводство, търговско право и съдопроизводство, наказателно право и съдопроизводство, история на руското право, църковно право, държавно право, международно право, полицейско право, политическа икономия и статистика, финансово право, енциклопедия на правото и история на философията на правото* — много добър.» — 522.

- 152 Върху молбата е отбелязано: «Улянов е помощник-адвокат при г-н Хардин от 30 януари 1892 година. В делото няма сведения за

нравствените качества на Улянов. Изп. длъжн. секретар», подписът е нечетлив. — 523.

- ¹⁵³ Молбата е резолирана: «Да му се съобщи, че ще отговорим при запитване от съответното съдебно началство. 5/VI». — 524.
- ¹⁵⁴ Върху молбата има резолюция: «До Департамента на държавната полиция при Министерството на вътрешните работи. 18 юни № 1556.»
Във връзка с настоящата молба председателят на Самарския окръжен съд изпраща на 18 юни 1892 г. запитване до Департамента на полицията: «Има ли възражения във връзка с издаването на правомощно удостоверение на Улянов.» Запитването е резолирано: «Да се остави Улянов под таен надзор и да му се съобщи, че няма пречки за издаване на правомощно удостоверение. 2 юли.»
На общо събрание на филиалите на Самарския окръжен съд от 23 юли 1892 г. е решено: «Да се даде на Улянов исканото удостоверение, за което да се съобщи чрез «Губернские Ведомости» и да се уведоми г-н министъра на правосъдието.» — 526.
- ¹⁵⁵ Върху молбата има резолюция: «7 януари 1893 г. На общо събрание на филиалите на същия съд беше решено да се даде исканото удостоверение на помощник-адвоката Улянов и за това да се уведоми господин министърът на правосъдието.» — 527.
- ¹⁵⁶ Молбата е резолирана: «Да се даде исканото удостоверение.» — 528.

ПОКАЗАЛЕЦ
НА ЛИТЕРАТУРНИТЕ ПРОИЗВЕДЕНИЯ
И ИЗТОЧНИЦИ,
ЦИТИРАНИ И СПОМЕНАВАНИ
ОТ В. И. ЛЕНИН

* *Анненский, Н. Ф. Доклад по вопросу о положении кустарей Павловского района.* — «Нижегородский Вестник Пароходства и Промышленности», 1891, № 1, с. 10—16; № 2, с. 40—45; № 3, с. 58—62. — 197, 238.

[*Богданович, А. И.*] *Насущный вопрос.* [Смоленск], изд. партии «Народного права», 1894, 41 с. (Вып. 1). — 318—321.

Буренин, В. П. Критические очерки. — «Новое Время», Спб., 1894, № 6443, 4 (16) февраля, с. 2. — 147—148.

В. В. — вж. [Воронцов, В. П.]

«*Вестник Европы*». Спб., 1872, № 5, с. 427—436. — 155.

— 1893, № 1, с. 55—92. — 89—90.

— 1893, № 3, с. 296—318. — 50.

«*Весть*». Спб. — 342.

* *Военно-статистический сборник.* Вып. IV. Россия. Под общ. ред. П. П. Обручева. Спб., 1871. XXX, 922, 235 с. — 92, 303.

Вопрос о рынках — вж. [Красин, Г. Б.]

[*Воронцов, В. П.*] *В. В. Излишек снабжения рынка товарами.* — «Отечественные Записки», Спб., 1883, № 5, с. 1—39. — 489.

[*Воронцов, В. П.*] *В. В. Крестьянская община.* Общий обзор земской статистики крестьянского хозяйства А. Фортунатова. М., 1892. XLVI, 600, VI с. (В изд.: Итоги экономического исследования России по данным земской статистики. Т. I). — 4.

— *Милитаризм и капитализм.* — «Русская Мысль», М., 1889, № 9, с. 70—90. — 490.

— *Наши направления.* Спб., 1893. VI, 215 с. — 252, 352.

— *Немецкий социал-демократизм и русский буржуаизм.* (П. Стру-

* Със звездичка са отбелязани книгите, върху които има бележки на В. И. Ленин. Тези книги се пазят в Архива на Института по марксизъм-ленинизъм при ЦК на КПСС.

ве. Критические заметки к вопросу об экономическом развитии России). — «Неделя», Спб., 1894, № 47, 20 ноября, с. 1504—1508; № 48, 27 ноября, с. 1543—1547; № 49, 4 декабря, с. 1587—1593. — 341, 352, 375, 413—414, 497.

— *Очерки теоретической экономики*. Спб., 1895, 319 с. — 383, 413.

— *Прогрессивные течения в крестьянском хозяйстве*. Спб., 1892. VI, 261 с. — 98, 242, 245, 457.

— *Судьбы капитализма в России*. Спб., 1882. 312 с. — 258.

Гакстаузен, А. Исследования внутренних отношений народной жизни и в особенности сельских учреждений России. Пер. с нем. и изд. Л. И. Рагозин. Т. I. М., 1870. XII, 490 с. — 380.

Гоголь, Н. В. Мертвые души. — 311—312.

Горбунова, М. К. Кружевной промысел. — В кн.: Боголепов, И. Промыслы Московской губернии. Вып. Н. М., 1880, с. 1—91 (В изд.: Сборник статистических сведений по Московской губернии. Отдел хозяйственной статистики. Т. VI. Вып. II). — 106—111.

Григорьев, В. Н. Кустарное замочно-ножевое производство Павловского района. (В Горбатовском уезде Нижегородской губ. и в Муромском уезде Владимирской губ.). — В кн.: Рагозин, В. Материалы к изучению кустарной промышленности Волжского бассейна. Прил. к изд. «Волга». М., 1881, с. XI—XVI, 1—124. — 238.

{*Даниельсон, Н. Ф.*} *Николай — он. Нечто об условиях нашего хозяйственного развития*. — «Русское Богатство». Спб., 1894, № 4, с. 1—34; № 6, с. 86—130. — 299—300, 301, 303, 304, 306, 308, 311, 312, 313, 314, 315.

— *Очерки нашего пореформенного общественного хозяйства*. Спб., 1893. XVI, 353, XVI с. — 89—90, 92, 112—113, 303, 306, 314—315, 386, 439, 461, 465.

Дементьев, Е. М. Фабрика, что она дает населению и что она у него берет. М., 1893. VIII, 246 с. — 199—200.

Ермолов, А. С. Неурожай и народное бедствие. Спб., 1892. 270 с. — 279.

Зибер, Н. И. Давид Рикардо и Карл Маркс в их общественно-экономических исследованиях. Опыт критико-экономического исследования. Спб., 1885. VII, 598 с. — 207.

Исаев, А. А. Промыслы Московской губернии. Т. II. 1. Металличе-

ские промыслы. 2. Гончарный промысел. М., изд. Моск. губ. земской управы, 1876. 200, IV с. — 204—205.

Итоги экономического исследования России по данным земской статистики. Т. I—II. М. — Дерпт, 1892. 2 т. — 4—5, 13, 457.

К — н, И. — см. [Кауфман, И. И.]

Каблуков, Н. А. *Вопрос о рабочих в сельском хозяйстве.* М., ред. «Юридического Вестника», 1884. X, XXIV, 299 с. — 337.

— *Очерк хозяйства частных землевладельцев.* М., изд. Моск. губ. земства, 1879. V, 200, 103 с. (В изд.: Сборник статистических сведений по Московской губернии. Отдел хозяйственной статистики. Т. V. Вып. I). — 232.

Кареев, Н. И. *Старые и новые этюды об экономическом материализме.* Материалы для истории и критики экономического материализма. Спб., 1896. VI, 162 с. — 132.

* Карышев, Н. А. *Крестьянские вненадельные аренды.* Дерпт, 1892. XIX, 402, LXV с. (В изд.: Итоги экономического исследования России по данным земской статистики. Т. II). — 4, 13, 14, 17—18, 457.

— *Народно-хозяйственные наброски.* XII. Современные течения в крестьянском хозяйстве Нижегородской губернии. — «Русское Богатство», Спб., 1894, № 2, с. 1—19. — 226, 242—244.

[Кауфман, И. И.] *Точка зрения политико-экономической критики у Карла Маркса.* — «Вестник Европы», Спб., 1872, № 5, с. 427—436. — 155.

Короленко, С. А. *Вольнонаемный труд в хозяйствах владельческих и передвижение рабочих, в связи с статистико-экономическим обзором Европейской России, в сельскохозяйственном и промышленном отношениях.* Спб., 1892. XX, 844 с. (Деп. земледелия и сельской пром.-сти. С.-х. и стат. сведения по материалам, полученным от хозяев. Вып. V). — 305—306.

[Красин, Г. Б.] *Вопрос о рынках.* [Реферат]. — 67—68, 72—74, 77—81, 94, 96—97.

Кривенко, С. Н. *К вопросу о нуждах народной промышленности.* — «Русское Богатство», Спб., 1894, № 7, 154—170; № 9, с. 35—71; № 10, с. 94—130. — 341, 370, 371.

— *Письма с дороги.* Письмо 1-е. (Крестьянский бюджет в связи с переходом натурального хозяйства в денежное). — «Русское Богатство». Спб., 1894, № 1, с. 150—170. — 195, 209, 210—212, 214, 216—218, 219—221, 228—229, 234.

— *По поводу культурных одиночек.* — «Русское Богатство», Спб.,

1893, № 12, с. 160—192. — 121, 195, 196, 197—198, 200, 223, 226, 228, 229—230, 235—236, 237, 238, 240—241, 246, 252, 253, 254, 258—259, 260, 261—262, 263—264, 266—269, 307, 386.

Кружевной промысел — вж. Горбунова, М. К.

Крылов, И. А. Волк и Пастухи. — 338—339.

— *Кот и Повар.* — 300—302.

— *Слон и Моська.* — 148.

— *Щука.* — 284.

Ланге, Ф.-А. Рабочий вопрос. Его значение в настоящем и будущем. Пер. с 4 нем. изд. А. Л. Блека. С предисл. Р. И. Сементковского. Спб., Павленков, 1892. II, VI, 323 с. — 444—448, 456.

Манифест социально-революционной партии «Народного права». [Листовка]. 19 февраля 1894 года. [Смоленск], 1894. 1 л. — 321.

Маркс, К. и Энгельс, Ф. Манифест Коммунистической партии. Декабрь 1847 г. — январь 1848 г. — 131, 136, 167, 256, 373—374, 430.

— *Немецкая идеология.* Критика новейшей немецкой философии в лице ее представителей Фейербаха, Б. Бауэра и Штирнера и немецкого социализма в лице его различных пророков. 1845—1846 г. — 135—136, 172.

Маркс, К. К критике гегелевской философии права. Введение. Конец 1843 г. — январь 1844 г. — 126, 225.

— *Капитал.* Критика политической экономии. Т. I—III. 1867—1894 гг. — 122—125, 129—132, 133—134, 137, 138, 150—151, 154—157, 165, 167—168, 169, 171, 172, 175, 256, 408, 429, 443.

— *Капитал.* Критика политической экономии. Т. I. 1867 г. — 67, 73, 124—125, 126, 129—130, 135, 150—151, 154—157, 164, 169—171, 317, 318, 408, 490.

— *Капитал.* Критика политической экономии. Пер. с нем. Т. I. Кн. I. Процесс производства капитала. Спб., Поляков, 1872 XIII, 678, с. — 160—163, 300—301, 307—309, 444—445, 446, 448.

— *Капитал.* Критика политической экономии. Т. II. 1885 г. — 68—77, 489—490.

— *Критика Готской программы.* Замечания к программе германской рабочей партии, 5 мая 1875 г. — 309, 433.

— *Нищета философии.* Ответ на «Философию нищеты» г-на Прудона. Первая половина 1847 г. — 132, 155, 256, 309—310.

- Письмо в редакцию «Отечественных Записок». (Письмо Михайловскому). Конец 1877 г. — «Юридический Вестник», М., 1888, № 10, с. 270—273. Загл.: Письмо Карла Маркса. — 135, 254—255.
- Письмо к Руге. Сентябрь 1843 г. — «Социал-Демократ», Женева, 1892, кн. 4, с. 25—29. — 151—152, 175, 318.
- Послесловие ко второму изданию [первого тома «Капитала»]. 24 января 1873 г. — 150—151, 154—157, 164, 317—318.
- Предисловие к «К критике политической экономии». Январь 1859 г. — 125—127, 139—140.
- Предисловие к первому изданию [первого тома «Капитала»]. 25 июля 1867 г. — 124—125, 130.
- Михайловский, Н. К. Записки профана. — Сочинения. Т. 3. Спб., 1881. 493 с. — 125—126, 134, 396.
- Карл Маркс перед судом г. Ю. Жуковского. — «Отечественные Записки», Спб., 1877, № 10, 321—356. — 123—124, 159—160, 164, 170, 171—172.
- Михайловский, Н. К. Литература и жизнь. — «Русская Мысль», М., 1892, № 6, с. 172—204. — 176—179, 196.
- Литература и жизнь. — «Русское Богатство», Спб., 1893, № 10, с. 108—141. — 121, 252—253.
- Литература и жизнь. — «Русское Богатство», Спб., 1894, № 1, с. 88—123. — 121—122, 123, 125, 130—148, 150, 151—152, 170—174, 175—176, 177, 180—181, 182—183, 184, 185—188, 256, 318—319.
- Литература и жизнь. — «Русское Богатство», Спб., 1894, № 2, с. 148—168. — 121, 152—153, 154, 157—158, 164, 168—169, 189, 190.
- Литература и жизнь. — «Русское Богатство», Спб., 1894, № 10, с. 45—77. — 347, 368.
- Письмо в редакцию. — «Отечественные Записки», Спб., 1883, № 7, с. 97—112. Подпис: Посторонний. — 164.
- По поводу русского издания книги Карла Маркса. — «Отечественные Записки», Спб., 1872, № 4, с. 176—184. — 171, 175, 247.
- Что такое прогресс? — 403.
- «Московские Ведомости». — 391, 496.

«Неделя». Спб. — 271.

— 1894, № 47, 20 ноября, с. 1504—1508; № 48, 27 ноября, с. 1543—1547; № 49, 4 декабря, с. 1587—1593. — 341, 352, 375, 413—414, 496.

«Нижегородский Вестник Пароходства и Промышленности». 1891, № 1, с. 10—16. — 198.

Николай — он — вж. [Даниельсон, Н. Ф.]

«Новое Время». Спб. — 252.

— 1894, № 6443, 4 (16) февраля, с. 2. — 148.

Новые всходы на народной ниве. — «Отечественные Записки», Спб., 1879, № 2, с. 125—152. — 330—360, 362—368, 370—384, 412, 424, 432.

Общий устав императорских Российских университетов. 23 августа 1884 года. М., 1884. 15 с. — 516, 521.

Орлов, В. И. и Каблуков, Н. А. Сборник статистических сведений по Московской губернии. Отдел хозяйственной статистики. Т. II. М., изд. Моск. губ. земства, 1878, 616 с. — 232—233.

Орлов, П. А. и Будагов, С. Г. Указатель фабрик и заводов Европейской России. Материалы для фабрично-заводской статистики. [По сведениям за 1890 г., дополненным сведениями за 1893 и 1894 гг.]. Изд. 3-е, испр. и знач. доп. Спб., 1894. II, XVI, 827 с. — 303.

«Отечественные Записки». Спб. — 164, 166, 178, 239, 273, 306, 386,

— 1872, № 2, с. 202—236. — 239, 272—273.

— 1872, № 4, с. 176—184. — 175, 247.

— 1877, № 10, с. 321—356. — 123—124, 159—160, 165, 170, 171—172.

— 1879, № 2, с. 125—152. — 330—360, 362—368, 370—384, 412, 424, 432.

— 1883, № 5, с. 1—39. — 490.

— 1883, № 7, с. 97—112. — 164.

Памятная книжка Таврической губернии. Сост. стат. бюро Таврического губ. земства. Под ред. К. А. Вернера. Симферополь, 1889. 678 с. (В изд.: Сборник статистических сведений по Таврической губернии. Т. IX). — 17.

Плеханов, Г. В. Н. Г. Чернышевский. — «Социал-Демократ», Лондон, 1890, кн. 1, февраль, с. 88—175; Женева, 1890, кн. 2,

август, с. 62—142; 1890, кн. 3, декабрь, 71—110; 1892, кн. 4, с. 144—194. — 270, 271—272.

— *Наши разногласия*. Женева, тип. группы «Освобождение труда», 1884, на обл.: 1885. XXIV, 322, с. (Б-ка современного социализма. Вып. III). — 183, 184, 185, 262.

Плутократия и её основы. — «Отечественные Записки», Спб., 1872, № 2, с. 202—236. — 239, 272—273.

*— *Постников, В. Е. Южно-русское крестьянское хозяйство*. М., 1891. XXXII, 391 с. — 1, 3, 5—62, 103—106, 465, 472, 503—512.

Посторонний — вж. Михайловский, Н. К.!

Распопин, В. Частновладельческое хозяйство в России. (По земским статистическим данным). — «Юридический Вестник», М., 1887, № 11, с. 460—486; № 12, с. 629—647. — 481.

Рецензия на книгу Давид Рикардо и Карл Маркс в их общественно-экономических исследованиях. Опыт критико-экономического исследования. Н. И. Зибера. Сп., 1885 г. — «Русская Мысль», М., 1885, № 11, с. 13—17. — 207.

«*Русская Мысль*». М., 1885, № 9, с. 1—40. — 43, 233—234.

— 1885, № 11, с. 13—17. — 207.

— 1889, № 9, с. 70—90. — 490.

— 1892, № 6, с. 172—204. — 177—179, 196.

«*Русское Богатство*». Спб. — 116, 121, 124, 138, 146, 175—176, 191, 192, 229, 237, 239, 246, 249, 253, 254—255, 263, 264, 276, 299, 329, 348, 353, 358, 427, 439—440, 459.

— 1893—1894. — 436.

— 1893, № 10, с. 29—40, с. 108—141. — 121, 226, 247—248, 249—250, 252—253.

— 1893, № 11, с. 202—227. — 121, 176, 226—227, 228, 413.

— 1893, № 12, с. 145—159, с. 160—192, с. 186—209. — 121—195, 196, 197—198, 223, 225—226, 227, 228, 229—230, 235—236, 237, 238, 239, 240—241, 246, 252, 253, 254, 258—259, 260, 261—262, 263—264, 266—269, 307, 385, 413.

— 1894, № 1, с. 88—123, с. 150—170. — 121—122, 123, 125, 130—148, 150, 151—152, 170—174, 175—176, 180—181, 182—183, 184, 185—188, 195, 209, 210—212, 214, 217—218, 219—221, 228—229, 234, 256, 318—319.

— 1894, № 2, с. 1—19, с. 125—147, с. 148—168. — 121, 145, 152—

152, 153, 157—158, 164, 168—169, 189, 190, 226, 242—244, 247, 251.

— 1894, № 6, с. 86—130. — 299—300, 301, 303, 306, 308, 311, 312, 313, 314, 362.

— 1894, № 7, с. 127—153. — 341, 495.

— 1894, № 10, с. 45—77, с. 94—130. — 341, 347, 368, 370, 371.

Салтыков-Щедрин, М. Е. Благонамеренные речи. — 453.

— *Дневник провинциала в Петербурге.* — 341, 414.

— *За рубежом.* — 138.

— *Коняга.* — 376, 392, 393.

— *Либерал.* — 250.

— *Помпадурсы и помпадурши.* — 235, 252, 280.

— *Пошехонские рассказы.* — 417—418.

Сборник сведений по России. 1890. Спб., изд. центр. стат. ком. м-ва внутр. дел. 1890. VI, 352 с. (Статистика Российской империи. X). На русск. и франц. ез. — 92.

Сборник статистических сведений по Воронежской губернии. Т. II. Вып. II. Крестьянское хозяйство по Острогожскому уезду. С 8 карт. Сост. Ф. Щербина. Воронеж, изд. Воронежского губ. земства, 1887. XVIII, 454, 51 с. — 43, 209, 210, 212, 213, 214—215, 216, 217, 234, 291—297, 440, 441.

Сборник статистических сведений по Московской губернии. Отдел хозяйственной статистики. Т. II. Сост. В. И. Орлов и Н. А. Каблуков. М., изд. Моск. губ. земства, 1878. 616 с. — 232—233.

Сборник статистических сведений по Московской губернии. Отдел хозяйственной статистики. Т. V. Вып. I. Очерк хозяйства частных землевладельцев. Съст. Н. Каблуков. М., изд. Моск. губ. земства, 1879. V, 200, 103 с. — 232.

Сборник статистических сведений по Московской губернии. Отдел хозяйственной статистики. Т. VI—VII. Промыслы Московской губернии. М., изд. Моск. губ. земства, 1879—1883. 5 т.

Т. VI. Промыслы Московской губернии. Вып. I. Сост. В. Орлов и И. Боголепов. 1879. 287 с. Вып. II. Сост. И. Боголепов. 1880. 264, 91, II с. — 43, 106—111.

Т. VII. Вып. I. Промыслы Московской губернии. Вып. III. Сост. стат. отделением Моск. губ. земской управы. 1882. VIII, 147, 338 с. Вып. II. Женские промыслы Московской губернии.

Вып. IV. Сост. М. К. Горбунова. 1882. XXII, 299 с.* Вып. III. Промыслы Московской губернии. Вып. V. Сост. стат. отделением Моск. губ. земской управы. 1883. 218 с. — 40, 106, 201—203.

Сборник статистических сведений по Самарской губернии. Отдел хозяйственной статистики. Новоузенский уезд. Т. VII. Самара, изд. Самарского губ. земства, 1890. II, 64, 453, V с. — 100—102, 101, 242.

**Сборник статистических сведений по Саратовской губернии.* Т. XI. Камышинский уезд. Саратов, изд. Саратовского губ. земства, 1891. III, II, 974 с. — 101, 102.

Сборник статистических сведений по Таврической губернии. Т. I—II. Симферополь, изд. Таврического губ. земства, 1885—1886. 2 т. — 44—46, 47, 48—50, 52, 100, 102, 101.

Свод законов гражданских. — В кн.: Свод законов Российской империи. Т. 10. Ч. I. Спб., 1887, с. 27. — 141.

Сельскохозяйственный обзор Нижегородской губернии за 1892 год. Вып. III. Н.-Новгород, изд. Нижегородского губ. земства, 1893. 188, 12 с. (Стат. отд-ние Нижегородской губ. земской управы). — 98.

Скворцов, А. И. Влияние парового транспорта на сельское хозяйство. Исследование в области экономики земледелия. Варшава, 1890. VIII, VI, 703 с. — 466—470.

— *Экономические этюды.* I. Экономические причины голодовок в России и меры к их устранению. Спб., 1894. VIII, 185, II с. — 188, 466.

Слонимский, Л. З. Крестьянские нужды и их исследователи. — «Вестник Европы», Спб., 1893, № 3, с. 296—318. — 50—51.

«Социал-Демократ». Лондон, 1890, кн. 1, февраль, с. 88—175. — 270, 271—272.

— Женева 1892, кн. 4, с. 25—29. — 151—152, 175, 318.

Статистические таблицы о хозяйственном положении селений Днепровского уезда. Сост. стат. бюро Таврического земства. Симферополь, изд. Таврического губ. земства, 1886. III, 253 с. (В изд.: Сборник статистических сведений по Таврической губернии. Т. II). — 44—45, 47, 48—49, 51, 100, 101, 102.

**Статистические таблицы о хозяйственном положении селений Мелитопольского уезда.* Вып. I. Сост. стат. бюро Таврического губ. земства. Симферополь, изд. Таврического губ. земства, 1885. VII, 280, с. (В изд.: Сборник статистических сведений по Таврической губернии. Прил. к 1-му т. сб.). — 44—45, 47, 52.

- Струве, П. Б. Критические заметки к вопросу об экономическом развитии России.* Вып. I. Спб., 1894. X, 293 с. — 323, 327—329, 334, 335, 347, 383—390, 391—396, 399, 400, 402—404, 406—410, 411, 412, 414—420, 422—434, 437—443, 448—455, 459—464, 466, 470—481, 485—488, 489, 490—527.
- Судебные уставы.* Спб., 1883. 632 с. — 523, 527.
- Тверской, П. А. Десять лет в Америке.* Из личных воспоминаний. — «Вестник Европы», Спб., 1893, № 1, с. 55—92. — 89—90.
- Точка зрения политико-экономической критики у Карла Маркса — вж.* [Кауфман, И. И.]
- Трирогов, В. Г. Община и подать.* (Собрание исследований). Спб., 1882. 509 с. — 48.
- Указатель фабрик и заводов Европейской России — вж.* Орлов, П. А. и Будагов, С. Г.
- Успенский, Г. И. Грехи тяжкие.* — 372.
- Устав гражданского судопроизводства.* — В кн.: Судебные уставы. Спб., 1883, с. 34. — 523, 527.
- Учреждение судебных установлений.* — В кн.: Судебные уставы. Спб., 1883, с. 70. — 523.
- Харизоменов, С. А. Значение кустарной промышленности.* — «Юридический Вестник», М., 1883, № 11, с. 414—441; № 12, с. 543—597. — 196.
- Хроника внутренней жизни.* — «Русское Богатство», Спб., 1893. № 12, с. 145—159. — 237, 238, 239, 240.
- Хроника внутренней жизни.* — «Русское Богатство», Спб., 1894. № 2, с. 125—147. — 145, 247, 250.
- Чернышевский, Н. Г. Пролог.* Роман из начала шестидесятых годов. — 270, 271—272.
- Щербина, Ф. А. Крестьянское хозяйство по Острогожскому уезду.* С 8 карт. Воронеж, изд. Воронежского губ. земства, 1887. XVIII, 454, 51 с. (В изд.: Сборник статистических сведений по Воронежской губернии. Т. II. Вып. II). — 43, 209, 210, 212, 213, 214—215, 216, 217, 234, 291—297, 440, 441.
- Энгельс, Ф. Анти-Дюринг.* Переворот в науке, произведенный господином Евгением Дюрингом. 1876—1878 гг. — 135, 138, 153—154, 155, 158—164, 169, 411.

Энгельс, Ф. *Положение рабочего класса в Англии*. По собственным наблюдениям и достоверным источникам. Сентябрь 1844 г. — март 1845 г. — 95.

— *Предисловие* [к книге «Людвиг Фейербах и конец классической немецкой философии»]. 21 февраля 1888 г. — 136, 172.

— *Предисловие к первому изданию 1884 года* [книги «Происхождение семьи, частной собственности и государства»]. Конец мая 1884 г. — 137, 150.

— *Происхождение семьи, частной собственности и государства*. (Пер. с 4-го нем. изд.). Спб., Тиханов, 1894. XVII, 175 с. — 410.

— *Развитие социализма от утопии к науке*. Начало 1880 г. — 155.

Южаков, С. Н. *Вопросы экономического развития России*. — «Русское Богатство», Спб., 1893, № 11, с. 202—227; № 12, с. 186—209. — 121, 176, 226—227, 240—241, 413.

— *Министерство земледелия*. (Заметка по поводу слухов о его организации). — «Русское Богатство», Спб., 1893, № 10, с. 29—40. — 226, 247—248, 249—250.

— *Нормы народного землевладения в России*. (Опыт экономического исследования о нормальной величине крестьянских наделов в России). — «Русская Мысль», М., 1885, № 9, с. 1—40. — 43, 233—234.

— *Хроника внутренней жизни*. — «Русское Богатство», Спб., 1894, № 7, с. 127—153. — 340—341, 495.

«Юридический Вестник». М., 1883, № 11, с. 414—441; № 12, с. 543—597. — 196.

— 1888, № 10, с. 270—273, — 254—255.

Dühring, E. *Kritische Geschichte der Nationalökonomie und des Sozialismus*. 3-te Aufl. Leipzig, Fues (R. Reiland), 1879 XIV, 574 S. — 169. — 159, 160, 161, 163, 164.

Engels, F. *Herrn E. Dührings Umwälzung der Wissenschaft*. 1876—1878. — 137, 407.

— *Der Ursprung der Familie, des Privateigentums und des Staats*. Im Anschluß an Lewis H. Morgan's Forschungen. 2-te Aufl. Stuttgart, Dietz, 1886. VI, 147 S. — 410.

— *Vorwort* [zur 2-ten Auflage der Arbeit: «Zur Wohnungsfrage»]. 10. Januar 1887. — 306—307.

— *Zur Wohnungsfrage*. Zweite Hälfte 1872 — Januar 1873. — 306—307.

Goethe, Z.-W. *Zahme Xenien*. — 251.

Hourwich, I. A. *The economics of the russian village*. New York, 1892. VI, 182 p. — 215, 244—245.

Kautsky, K. *Karl Marx's Ökonomische Lehren*. — 122, 123.

Marx, K. *Der achtzehnte Brumaire des Louis Bonaparte*. 3-te. Aufl. Hamburg, Meißner, 1885. VI, 108 S. — 404, 410—411, 416—417, 438—439.

— *Der Bürgerkrieg in Frankreich*. Adresse des Generalrats der Internationalen Arbeiter — Assoziation an alle Mitglieder in Europa und den Vereinigten Staaten. Neuer Abdruck. Leipzig, Genossenschaftsbuchdruckerei, 1876. 56 S. — 410—411.

* — *Das Kapital*. Kritik der politischen Ökonomie. Bd. I. Buch I: Der Produktionsprozeß des Kapitals. 2-te Aufl. Hamburg, Meißner 1872. 830 S. — 88—89, 160—162, 307—308, 408, 455—456, 463—464.

* — *Das Kapital*. Kritik der politischen Ökonomie. Bd. II. Buch II: Der Zirkulationsprozeß des Kapitals. Hrsg. von F. Engels. Hamburg, Meißner, 1885. XXVII, 526 S. — 76—77, 94—95, 428—429.

* — *Das Kapital*. Kritik der politischen Ökonomie. Bd. III. T. 2. Buch III. Der Gesamtprozeß der kapitalistischen Produktion. Hrsg. von F. Engels, Hamburg, Meißner, 1894. IV, 422 S. — 480.

— *Vorwort zur 2-te Auflage* [der Arbeit: «Der achtzehnte Brumaire des Louis Bonaparte»]. 23. Juni 1869. — 416—417.

Mayer, S. *Die soziale Frage in Wien*. Studie eines Arbeitgebers. Wien: Becksche Universitätsbuchhandlung, 1871. XIV, 32 S. — 150—151.

Proudhon, P.-J. *Revolution sociale, démontrée par le coup d'état*. — 416.

Rousseau, J.-J. *Du Contract social; ou, Principes du droit politique*. — 128.

Simmel, G. *Über soziale Defferenzierung*. Soziologische und psychologische Untersuchungen. Leipzig, Duncker & Humblot, 1890. VII, 147 S. — 402.

«*Sozialpolitisches Centralblatt*». Berlin, 1893, N. 1, 2. Oktober, S. 1—3. — 261, 262, 263, 264, 298, 299, 302—303, 312, 313—315, 385, 444.

Struve, P. *Zur Beurteilung der kapitalistischen Entwicklung Rußlands*. In: «*Sozialpolitisches Centralblatt*», Berlin, 1893, N 1, 2. Oktober, S. 1—3. — 261, 262, 263, 264, 298, 299, 302—303, 312, 313, 315, 385, 444.

ИМЕНЕН ПОКАЗАЛЕЦ

А

Аненски, Н. Ф. (1843—1912) — публицист и икономист-статистик, виден деец на либерално-народническото движение. Като ръководител на статистическата дейност в Казанското и Нижегородското земство през 80 — 90-те години изиграва голяма роля в организирането на руската земска статистика. Под негово ръководство и редакция са издадени много статистически трудове. Сътрудничи в списанията: «Дело», «Отечественные Записки»; влиза в редакцията на либерално-народническото списание «Русское Богатство». През 1904—1905 г. е един от ръководителите на буржоазно-либералния «Съюз за освобождение». През 1906 г. става един от организаторите и ръководителите на близката до кадетите дребнобуржоазна партия на «народните социалисти», излезли от дясното крило на есерите. През последните години от живота си се оттегля от политическата дейност. — 197. 238.

Арсениев, К. И. (1789—1865) — географ, историк и статистик, от 1819 г. професор в Петербургския университет, а от 1836 г. — член на Петербургската академия на науките. През 1835—1853 г. възглавява статистическата дейност в Русия, под негово ръководство се създават губернтски статистически комитети. Той е един от основателите на Руското географско дружество (1845). Арсениев е автор на много трудове в областта на статистиката, географията и историята. В книгите си «Създаване на статистика на руската държава» (1818—1819) и «Статистически очерци за Русия» (1848) той пръв се опитва научно да обоснове районирането на Русия. Публикуваната през 1818 г. «Кратка обща география» е претърпяла 20 издания и е един от най-разпространените учебници по география в продължение на 30 години. Трудовете на Арсениев са ценни с богатия фактически материал, те изиграват голяма роля във формирането на икономическата география в Русия. — 449.

Б

Баранов, Н. М. (1836—1901) — нижегородски губернатор от 1882 до 1897 година; става широко известен с деспотизма си по време на глада през 1891—1892 година. След като В. Г. Короленко го разобличава, неговото име става нарицателно за провинциалните сатрапи. — 252.

Бисмарк (Bismarck) *Ото Едуард Леополд* (1815—1898) — държавен деец и дипломат на Прусия и Германия, пръв канцлер на Германската империя, наречен «железният канцлер». През 1862 г. е министър-председател и министър на външните работи на Прусия. Основната цел на Бисмарк е да обедини с «кръв и желязо» малките разпокъсани немски държави и да създаде единна германска империя под хегемонията на юнкерска Прусия. През януари 1871 г. Бисмарк заема поста райхсканцлер на Германската империя. От 1871 до 1890 г. той ръководи цялата външна и вътрешна политика на Германия, насочвайки я в интерес на помешчиците-юнкери и стремежи се същевременно да осигури съюз на юнкерството с едрата буржоазия.

След като не успява да задуши работническото движение с помощта на провъзгласения през 1878 г. изключителен закон против социалистите, Бисмарк предлага демагогска програма за социално законодателство и въвежда закони за задължително осигуряване на някои категории работници. Но опитът му да разложи работническото движение с жалки благодеяния остава безрезултатен. През март 1890 г. той си дава оставката. — 248.

Блос (Blos) *Вилхелм* (1849—1927) — немски дребнобуржоазен историк и публицист, представител на дясното крило на Германската социалдемократическа партия. През 1872—1874 г. е един от редакторите на социалдемократическия вестник «Der Volksstaat» («Народна държава»). През 1877—1878 и от 1890 г. е член на социалдемократическата фракция в Райхстага. Маркс и Енгелс рязко критикуват опортюнистичната политика на Блос. Известен е с трудовете си по история на френската революция от 1789 г. и история на германската революция от 1848 година.

През 1918—1920 г. Блос е министър-председател на вюртембергското правителство, наречено «кърваво» заради разправата с комунистите. По-късно слиза от политическата сцена. — 134.

Брайт (Bright), *Джон* (1811—1889) — английски буржоазен деец, фабрикант-манифактурист, един от водачите на фритрейдерското движение и основател на «Лигата за борба против житните закони» (т. е. против облагането на внасяното жито с високи мита). Като напада демагогски аристокрацията и се представя за защитник на интересите на народните маси, Брайт същевременно поддържа съюза между буржоазията и аристокрацията, обявява се против намаляването на работния ден по законодателен път и против другите искания на работниците. От края на 60-те години той е един от лидерите на партията на либералите, заема редица министерски постове в либералните кабинети. — 463—464.

Буренин, *В. П.* (1841—1926) — реакционен публицист и литератор. От 1876 г. влиза в редакцията на вестник «Новос Время» и възглавява продажната литературна клика на «нововремеците». В. И. Ленин често използва името на Буренин като синоним на нечестни методи на полемика. — 145, 147—148, 173, 177, 260.

В

В. В. — *вж.* Воронцов, В. П.

Василчиков, А. И. (1818—1881) — едър помешчик, дворянски земски деец, икономист и публицист. От 1872 г. е председател на основания по негова инициатива Петербургски комитет на кредитните и спестовните дружества. Публикува редица трудове по аграрния въпрос, местното самоуправление и кредита. В произведенията си «Земевладението и земеделието в Русия и другите европейски държави» (1876), «Селският бит и селското стопанство в Русия» (1881) и др. се обявява за запазване на общината в Русия и вижда в нея средство за премахване на класовата борба. В. И. Ленин характеризира Василчиков така: «Василчиков, както и всички народници, със своите практически мерки изразява единствено интересите на дребната буржоазия» (*вж.* настоящия том, с. 439). — 227, 352, 439—440.

Веретенникова, А. А. (1833—1897) — сестра на майката на В. И. Ленин — М. А. Ульянова. — 518, 519.

Вернадски, И. В. (1821—1884) — буржоазен икономист, професор по политическа икономия в Киевския и Московския университет. Редактор на списанията «Экономический Указатель» (1857—1861) и «Экономист» (1858—1865), критикува крепостничеството, защитава буржоазния строй и принципите на икономическия либерализъм. Н. Г. Чернишевски отделя доста място в «Современник» на полемиката с Вернадски. Тази полемика отразява началото на борбата между буржоазно-либералната и социалистическата идеология в Русия. — 344.

Вернер, К. А. (1850—1902) — земски статистик с народническа ориентация. През 1880—1889 г. работи в статистическия отдел на Московската и Таврическата губернска земска управа. От 1895 г. е професор по селскостопанска икономия в Московския селскостопански институт. Главните трудове на Вернер са: «Селското стопанство в Мелитополски уезд» (1887), «Справочник за Таврическа губерния» (1889), «Кустарните занаяти в Богородски уезд на Московска губерния» (1890) и други. — 17.

Вите, С. Ю. (1849—1915) — руски държавен деец от края на XIX и началото на XX в., изразяващ интересите на «военно-феодалния импернализъм» в царска Русия, убеден привърженик на самодържавието, който се стреми да запази монархията чрез незначителни отстъпки и обещания на либералната буржоазия и с жестоки репресии срещу народа; един от организаторите на потушаването на революцията през 1905—1907 година. Като министър на пътищата (февруари — август 1892), министър на финансите (1892—1903) председател на Министерския съвет (края на 1905 — април 1906) Вите със своите мерки в областта на финансите, митническата политика, железопътното строителство, фабричното законодателство и др., провеждани в интерес на едрата буржоазия, допринася за

развитието на капитализма в Русия и за засилването на зависимостта ѝ от империалистическите държави. «Министър-маклер» — така го характеризира В. И. Ленин. — 264.

Воронцов, В. П. (В. В.) (1847—1918) — руски икономист и публицист, един от идеолозите на либералното народничество през 80—90-те години, автор на книгите: «Съдбата на капитализма в Русия» (1882), «Очерци за кустарната промишленост в Русия» (1886), «Прогресивни течения в селското стопанство» (1892), «Нашите направления» (1893), «Очерци по теоретическа икономия» (1895) и други, в които твърди, че в Русия няма условия за развитие на капитализма, обявява се в защита на дребния сток производител и идеализира селската община. Воронцов проповядва помирение с царското правителство и решително се обявява против марксизма. Г. В. Плеханов критикува възгледите на Воронцов в съчинението «Обосноваване на народничеството в трудовете на г-н Воронцов (В. В.)» (1896). В. И. Ленин разобличава докрай реакционните възгледи на Воронцов в своите изказвания и произведения от 90-те години. — 4, 96, 98, 113, 148, 232, 242, 245, 253, 258, 279, 300, 337, 341, 352, 374—375, 383, 413—414, 421, 439, 457, 459, 485—486, 489—490, 491, 496, 497.

Г

Галвани (Galvani) Луиджи (1737—1798) — италиански анатом и физиолог, един от основателите на учението за електричеството, установил наличието на електрически ток в животинския организъм. Опитите на Галвани спомогат да се открие във физиката галваничният ток, което оказва голямо влияние върху развитието на природознанието и техниката. Те слагат началото на електрофизиологията. Основният труд на Галвани е «Трактат за силите на електричеството при мускулното движение». (1791). — 152—153.

Гладстон (Gladstone) Уилям Юарт (1809—1898) — английски политически и държавен деец, лидер на либералите. От 1859 г. Гладстон е министър на финансите в либералния кабинет на Палмерстон, а по-нататък участва във всички либерални правителства; от 1868 г. в продължение на редица години възглавява либералните кабинети. Ловък политик, талантлив оратор, той използва всички средства на политическата демагогия и показните половинчати реформи, за да привлече на своя страна дребнобуржоазните слоеве на населението и върхушката на работническата класа. Води завоевателна колониална политика.

След потушаването на Априлското въстание 1876 се обявява и защита на българския народ, разобличавайки външната политика на английското консервативно правителство. (Бел. бълг. ред.) — 248.

Головачов, А. А. (1819—1903) — обществен деец и публицист с либерална ориентация; един от дейците на Тверския губерненски комитет за освобождаване на селяните; участва в разработването на проекта за отмяна на крепостното право, който до голяма степен е залегнал в основата на «Закона» от 19 февруари 1861 година. От 1858 г.

се изявява като публицист по селския и други въпроси в «Русский Вестник», «Вестник Европы», «Русская Мысль», «Спб. Ведомости», «Московские Ведомости» и други вестници и списания. — 439.

Головин, К. Ф. (1843—1913) — белетрист (псевдоним К. Орловски), реакционен критик и публицист. Печата в «Русский Вестник», «Русское Обозрение», «Вестник Европы» и други. В кн. 12 на «Русский Вестник» от 1894 г. е поместена статията му «Двата нови противника на общината», където той анализира «Икономическите етюди» на А. Скворцов и «Критични бележки към въпроса за икономическото развитие на Русия» от П. Струве. В тази статия Головин заявява, че е възможно да се «върви ръка за ръка» с марксистите, т. е. с «легалните марксисти». По-късно става краен реакционер, защитник на интересите на едрото земевладение и монархията. — 494.

Григориев, В. Н. (1852—1925) — статистик, икономист и обществен деец с народническа ориентация. Заточаван е няколко пъти заради участието си в революционната дейност. От 1886 до 1917 г. работи в статистическия отдел на Московската градска управа. Първият му труд, написан по време на нижегородското заточение, е «Кустарното производство на ножове и брави в Павловски район» (1881). Въз основа на събран от различни места материал през 1885 г. Григориев пише най-големия си труд «Преселванията на селяните от Рязанска губерния». През 1897 г. участва в либерално-народническият сборник «Влияние на реколтата и житните цени върху някои страни на руското народно стопанство». За изучаване историята на статистиката голямо значение има трудът на Григориев «Предметен показалец на материалите в земско-статистическите трудове от 1860-те години до 1917 г.» (2-ри свитък, 1926—1927). В. И. Ленин използва някои материали от трудовете на Григориев в книгата си «Развитието на капитализма в Русия» и същевременно го критикува за идеализирането на дребното производство. — 238.

Гурвич, И. А. (1860—1924) — икономист. През 1880 г. е арестуван във връзка с делото срещу народническата печатница и през 1881 г. е заточен в Сибир. По време на заточението си прави първото местно изследване на преселванията на селяните, резултатите от което обобщава в труда си «Преселване на селяните в Сибир» (1888). След като се връща от заточение, той се включва в революционната пропаганда сред работниците и е един от организаторите на първия еврейски работнически кръжок в Минск. През 1889 г. емигрира в Америка, участва активно в американското професионално и социалдемократическо движение. В началото на 900-те години става ревизионист. Трудовете на Гурвич «Преселване на селяните в Сибир» и особено «Икономическото положение на руското село» (1892, на руски език издадена през 1896 г.) получават висока оценка от В. И. Ленин и Г. В. Плеханов. — 214, 244—245.

Д

Даниелсон, Н. Ф. (Н. —он, Ник. —он, Николай —он, —он) (1844—1918) — руски писател-икономист, един от идеолозите на либерал-

ното народничество през 80—90-те години; в политическата си дейност отразява еволюцията на народниците от революционни действия против царизма до примиряването с него. През 60—70-те години Даниелсон е свързан с кръжоците на революционната разnochинска младеж. В началото на 1870 г. е арестуван. Завършва започнатия от Г. А. Лопатин първи превод на «Капиталът» на К. Маркс на руски език. Когато работи над превода на «Капиталът», води преписка с К. Маркс и Ф. Енгелс, в която засяга и проблеми на икономическото развитие на Русия. Но Даниелсон не разбира същността на марксизма и по-късно се обявява против него. През 1893 г. издава книгата «Очерци за нашето следреформено обществено стопанство», която заедно с трудовете на В. П. Воронцов служи като главна икономическа обосновка на либералното народничество. В редица свои произведения В. И. Ленин остро критикува Даниелсон и напълно разобличава същността на неговите реакционни възгледи. — 89—90, 92, 98, 111—112, 203—204, 226, 261, 263, 264, 298—299, 301, 302—306, 308, 312—315, 337, 385, 413.

Дарвин (Darwin), Чарлз Робърт (1809—1882) — велик английски учен, основоположник на материалнистическата биология, на еволюционното учение за произхода на видовете. Въз основа на огромен природонаучен материал Дарвин за пръв път обосновава теорията за развитието на живата природа, доказва, че в развитието си органичният свят е вървял от по-простите към по-сложните форми, че появата на нови форми, както и изчезването на старите, е резултат от естественоисторическото развитие. Основна идея в теорията на Дарвин е неговото учение за произхода на видовете чрез естествения и изкуствения подбор. Дарвин твърди, че на организмите са присъщи изменчивост и наследственост и че измененията, които се оказват полезни за животното или растението в борбата му за съществуване, се затвърдяват, натрупват се, предават се по наследство и обуславят появата на нови животински и растителни форми. Той излага главните принципи и доказателства на това учение в книгата «Произход на видовете» (1859). Като оценява високо значението на учението на Дарвин и неговата книга, Маркс пише, че в нея «за пръв път не само е нанесен смъртен удар на «телеологията» в природознанието, но и емпирически е обяснен неговият рационален смисъл» (К. Маркс и Ф. Енгелс. Съч. Т. 30, с. 467). — 130.

Дементиев, Е. М. (1850—1918) — лекар и статистик, прогресивен обществен деец, един от първите руски учени, които разработват статистиката на труда и санитарната статистика. По поръчение на Московското губернско земство прави обследване на санитарното състояние в редица фабрики и заводи в Московска губерния през 1879—1885 г. и подробно описва тежките трудови условия на работниците, установени при това обследване. Голямо обществено-политическо значение има трудът на Дементиев «Какво дава фабриката на населението и какво взема от него» (1893). В този труд той опровергава лъжливото твърдение на народниците, че в Русия не съществува класа на фабричните работници, и доказва, че едрата машинна индустрия и в Русия, и в капиталистическите страни на За-

пад неизбежно откъсва работника от земята. Той разкрива жестоката експлоатация на работниците от капиталистите, разрушителното действие на тежките трудови условия във фабриките върху здравето на работниците и техните семейства при условията на капитализма. — 200—201.

Дюринг (Dühring), *Ойген* (1833—1921) — немски философ и икономист. Философските възгледи на Дюринг представляват еkleктична смес от позитивизъм, метафизически материализъм и идеализъм. Неговата реакционно-утопична система на «социалитарно» стопанство идеализира пруските полукрепостнически форми на стопанство. Вредните и объркани възгледи на Дюринг по въпросите на философията, политическата икономия и социализма намират подкрепа сред някои социалдемократи в Германия, което става много опасно за още неукрепналата партия. С оглед на това Енгелс се обявява против Дюринг и критикува неговите възгледи в книгата «Анти-Дюринг. Превратът в науката, извършен от господин Ойген Дюринг» (1877—1878). В. И. Ленин в книгата си «Материализъм и емпириокритицизъм» (1909) и в редица други произведения неведнъж критикува еkleктичните възгледи на Дюринг.

Главните трудове на Дюринг са: «Курс по философия» (1875), «Критическа история на националната икономия и социализма» (1871), «Курс по национална и социална икономия» (1873). — 153, 155, 158—160, 161, 163—164, 169, 173.

Е

Енгелс (Engels) *Фридрих* (1820—1895) — единият от основоположниците на научния комунизъм, вожд и учител на международния пролетариат, приятел и съратник на К. Маркс (биографични сведения вж. в статията на В. И. Ленин «Фридрих Енгелс», Събр. съч., т. 2, с. 1—14). — 95, 135—140, 146, 150, 153—154, 158—164, 169, 171, 172, 307—308, 395, 407—411, 436.

Енгелгард, *А. Н.* (1832—1893) — публицист, народник, известен със своята общественно-агрономическа дейност и с опита си да организира рационално стопанство в имението си Батишчево, Смоленска губерния. В книгата си «Развитието на капитализма в Русия» (глава III, § VI) В. И. Ленин дава характеристика на стопанството на Енгелгард, за да разкрие цялата утопичност на народническите теории. Енгелгард е автор на отпечатаните в списание «Отечественные Записки» писма «От село» (излизат в отделно издание през 1882 г.) и на редица други трудове по въпросите на селското стопанство; редактор е на първото руско списание в областта на химията «Химический Журнал» (1859—1860). — 269.

Ермолов, *А. С.* (1846—1917) — министър на земеделието и държавните имоти от 1894 до 1905 г., след това член на Държавния съвет, изразител на интересите на помешчиците-крепостници. Пише редица произведения по въпросите на селското стопанство. През 1892 г.

издава книгата «Неплодородието и бедственото положение на народа», в която се опитва да оправдае селскостопанската политика на правителството. — 264, 279.

Ж

Жуковски, Ю. Г. (1822—1907) — буржоазен икономист и публицист. Пише в «Современник» и «Вестник Европы», а освен това е един от редакторите на списание «Космос». В трудовете си той се опитва еkleктично да съчетае различни икономически теории. Враг на марксистката политическа икономия, Жуковски през 1877 г. в кн. 9 на «Вестник Европы» публикува статията «Карл Маркс и неговата книга за Капитала», в която отправя злобни нападки по адрес на марксизма. Статията предизвиква в Русия оживена полемика около «Капиталът». Н. Михайловски пише статията «Карл Маркс пред съда на г-н Ю. Жуковски» в «Отечественные Записки», кн. 10 от октомври 1877 година. Статията дава повод за известното писмо на К. Маркс до редакцията на «Отечественные Записки» (К. Маркс и Ф. Енгелс. Съч. Т. 19, с. 119—124). В. И. Ленин нарича Жуковски «пошлорбуржоазен» икономист. — 123, 159—160, 164.

З

Зибер, Н. И. (1844—1888) — руски икономист, публицист, професор в катедрата по политическа икономия и статистика в Киевския университет; сътрудничи в редица радикални и либерални списания от 80-те години. През 1881 г. в Лондон, където пребивава с научна цел, се запознава с К. Маркс и Ф. Енгелс. Зибер е един от първите в Русия популяризатори и пропагандисти на икономическите трудове на К. Маркс; той не само се стреми да изложи идеите на «Капиталът», но и защитава икономическото учение на К. Маркс в борбата против неговите «критици».

Зибер обаче разбира марксизма едностранчиво, той остава чужд на революционно-критичната страна на учението на Маркс. През 1871 г. той пише дисертация на тема: «Теорията на Д. Рикардо за стойността и капитала във връзка с по-късните допълнения и разяснения», за която К. Маркс се изказва положително в послеслова към 2-рото издание на първия том на «Капиталът». В преработен и допълнен вид този труд на Зибер е издаден през 1885 г. под заглавие «Давид Рикардо и Карл Маркс в техниге обществено-икономически изследвания». Широко известни са и трудовете му «Икономическата теория на Маркс» (публикувана през 1876—1878 г. в списанията «Знание» и «Слово»), «Очерци за първобитната икономическа култура» (1883) и други. — 207.

Зимел (Simmel), Георг (1858—1918) — немски философ и социолог с идеалистическа ориентация, последовател на Кант. Професор в Берлинския и Страсбургския университет. Основните трудове на Зимел са: «Социална диференциация» (1890), «Проблеми на философията на историята» (1892), «Социология» (1908) и други. — 402.

Зомбарт (Sombart), Вернер (1863—1941) — немски вулгарен буржоазен икономист, един от главните идеолози на германския империализъм. Професор в Бреславския, а след това в Берлинския университет. В началото на своята дейност Зомбарт е един от типичните идеолози на «леко боядисания в марксистки цвят социал-либерализъм» (В. И. Ленин. Съч. Т. 18, с. 55). По-късно той става явен враг на марксизма, представя капитализма като хармонична стопанска система, опитва се да опровергае теорията на Маркс за трудовата стойност, отрича теорията за класовата борба, концентрацията на капитала, теорията за обедняването. През последните години от живота си застава на позициите на фашизма и възхвалява хитлеристкия режим. Главни съчинения на Зомбарт: «Социализмът и социалното движение през XIX век» (1896), «Съвременният капитализъм» (1902). — 411—412.

И

Илин, Вл. — вж. Ленин, В. И.

Исаев, А. А. (1851—1924) — буржоазен икономист и статистик. Работи в Московското губериско земство и проучва кустарните производства в Московска губерния. Чете лекции по политическа икономия в редица висши учебни заведения. Сътрудничи в няколко списания, автор е на курс по политическа икономия и много книги и брошури по въпросите на политическата икономия и социология, широко популярни до 1917 г. Тълкува К. Маркс в духа на буржоазния реформизъм, изказва се за поземлената община, за занаятчийските артели и кооперативи като форма, която давала предимство на дребното стопанство пред едрото и улеснявала прехода към социализъм. Неговите трудове са: «Поминъците в Московска губерния» (1876—1877), «Основи на политическата икономия» (1894), «Настояще и бъдеще на руското обществено стопанство» (1896) и други. — 205—206.

К

К. Т. — вж. Ленин, В. И.

Каблцков, Н. А. (1849—1919) — икономист и статистик. Професор в Московския университет. От 1885 до 1907 г. завежда статистическия отдел при Московското губернско земство. Под негово ръководство са съставени «Сборници статистически сведения за Московска губерния» (1877—1879). Сътрудничи в редица вестници и списания. В своите икономически и статистически трудове прокарва идеята за «устойчивостта» на дребното селско стопанство, защитава поземлената община като форма, която можела да предотврати диференциацията на селяните. Обявява се против марксизма и по въпроса за ролята и значението на класовата борба и проповядва класов мир. В редица свои произведения, особено в «Развитието на

капитализма в Русия», В. И. Ленин критикува остро възгледите на Каблуков. През 1917 г. Каблуков участва в работата на Главния поземлен комитет при буржоазното Временно правителство. След Великата октомврийска социалистическа революция работи в Централното статистическо управление (ЦСУ), занимава се с преподавателска и литературна дейност. Главни съчинения: «Въпросът за работниците в селското стопанство» (1884), «Лекции по икономия на селското стопанство» (1897), «Условия за развитие на селското стопанство в Русия» (1899), «Политическа икономия» (1918) и други. — 232—233, 337.

Кареев, Н. И. (1850—1931) — либерално-буржоазен историк и публицист; един от представителите на субективната школа в социологията, еkleктик-идеалист. От 1879 е професор във Варшавския, а след това в Петербургския университет. През 1905 г. влиза в партията на кадетите. От 90-те години се бори упорито против марксизма. Автор е на много произведения, най-ценни от които са трудовете му по история на френското село: «Селяните и селският въпрос във Франция през последната четвърт на XVII век» (1879) — тази книга получава положителна оценка от Маркс, и «Очерк по история на френското село» (1881). Издава и редица исторически трудове за Полша. Широко известен е курсът «Нова история на Западна Европа» (7 тома) (1892—1917). През 1910 г. е избран за член-кореспондент на Петербургската академия на науките, а през 1929 г. — за почетен член на Академията на науките на СССР. — 132.

Каришев, Н. А. (1885—1905) — икономист и статистик, земски деец. От 1891 г. е професор в Юревския (Тартуския) университет, след това в Московския селскостопански институт. Автор е на много икономически и статистически книги и статии в списания. Неговата докторска дисертация, излязла през 1892 г. — «Селските извъннаделни аренди», е 2-ри том на «Резултати от икономическото изследване на Русия по данните на земската статистика». Сътрудничи във вестник «Русские Ведомости», в списанията «Земство», «Русское Богатство» и други. Трудовете на Каришев са посветени главно на въпросите на икономиката на селското стопанство в Русия. В тях е събран значителен статистически материал. Като споделя възгледите на либералните народници, Каришев е за общинно земевладение, за занаятчийските артели и други кооперативи. В редица свои трудове и изказвания В. И. Ленин критикува рязко и разобличава буржоазната същност на народническите възгледи на Каришев. — 4, 13, 14, 17, 226, 242—243, 244, 457.

Кауцки (Kautsky), Карл (1854—1938) — един от лидерите на германската социалдемократия и на II Интернационал, отначало марксист, по-късно ренегат на марксизма, идеолог на центризма; родоначалник на едно от опортюнистичните течения в работническото движение — кауцкианството. Кауцки се включва в социалистическото движение през 1874 г. Тогава неговите възгледи представляват смесица от ласалианство, неомалтусианство и анар-

хизъм. През 1881 г. той се запознава с К. Маркс и Ф. Енгелс и под тяхно влияние преминава към марксизма, но още през онзи период у Кауцки се забелязват колебания и люшкания към опортюнизма, за което К. Маркс и Ф. Енгелс неведнъж го критикуват остро. През 80—90-те години Кауцки пише редица теоретически и исторически трудове по отделни въпроси на марксистката теория: «Икономическото учение на Карл Маркс», «Аграрният въпрос» и др., които го правят широко известен. «Ние знаем от много трудове на Кауцки — пише Ленин, — че той *умееше* да бъде марксистки историк, че *тези* негови трудове ще останат трайно достойние на пролетариата въпреки покъсното му ренегатство» (Съч. Т. 28, с. 272). В началото на 900-те години, през периода на широко разгърналото се революционно движение, Кауцки се обявява против революционната борба на пролетариата и социалистическата революция. В брошурата «Пътят към властта» (1909) Кауцки признава, че настъпва ерата на революцията, но и в този труд, посветен на анализа на въпроса за «*политическата* революция», той изцяло отминава въпроса за държавата. «Именно от съвкупността на тези заблечения на въпроса, премълчавания и уклончивости неизбежно се получи... пълно преминаване към опортюнизма» (В. И. Ленин. Съч. Т. 25, с. 513).

В навечерието на Първата световна война Кауцки става центрист, а от началото на войната — социал-шовинист. Кауцки е автор на теорията на ултраимпериализма, реакционната същност на която Ленин разобличава в «Крахът на II Интернационал» (1915), «Империализмът като най-висок стадий на капитализма» (1916) и в други произведения. След Октомврийската революция Кауцки открито се обявява против пролетарската революция и диктатурата на пролетариата, против съветската власт.

В произведенията си «Държавата и революцията» (1917), «Пролетарската революция и ренегатът Кауцки» (1918) и редица други В. И. Ленин прави унищожителна критика на кауцкианските теории. Като разкрива опасността от кауцкианството, В. И. Ленин пише: «Работническата класа не може да осъществи своята световно-революционна роля, без да води безпощадна война против това ренегатство, безхарактерност, прислужничество пред опортюнизма и безпримерно теоретическо опощяване на марксизма» (Съч. Т. 21, с. 310). — 122—123, 146, 253, 310.

Короленко, С. А. — икономист-статистик, работи в Министерството на държавните имоти, след това е чиновник за специални поръчения при държавния контрольор. От 1889 до 1892 г. по поръчение на Министерството на държавните имоти работи над книгата «Волнонаемният труд в собствените стопанства и движението на работниците във връзка със статистико-икономическия преглед на Европейска Русия в селскостопанско и промишлено отношение» (1892), издадена от Департамента на земеделието и селската промишленост. — 305—306.

Косич, А. И. (1833) — саратовски губернатор през 1887—1891 година. — 252.

Кривенко, С. Н. (1847—1906) — публицист, представител на либералното народничество, автор на трудовете: «По повод на културните самотници» (1893), «Писма от пътуването» (1894), «Към въпроса за нуждите на народната промишленост» (1894) и др.; сътрудник на списание «Отечественные Записки», един от редакторите на либерално-народническото списание «Русское Богатство», а по-късно на либерално-буржоазния вестник «Сын Отечества». В трудовете си Кривенко проповядва примирение с царизма, прикрива антагонизма на класите и експлоатацията на трудещите се, отрича капиталистическия път на развитие на Русия. В. И. Ленин, а по-късно и Г. В. Плеханов в книгата «Към въпроса за развитието на монистичния възглед за историята» (1895) остро критикуват възгледите на Кривенко. — 121, 191, 195—269, 298, 303, 307, 341, 370.

Л

Лавров, П. Л. (Миртов) (1823—1900) — виден идеолог на народничеството, представител на субективната школа в социологията; автор на книгата «Исторически писма» (1868—1869), оказала голямо влияние върху руската народническа интелигенция, и на редица книги по история на обществената мисъл, революционното движение и по история на културата («Народниците пропагандисти от 1873—78 г.», «Очерци по история на Интернационала» и други). Лавров е родоначалник на реакционната народническа теория за «героите» и «тълпата», която отрича обективните закономерности в развитието на обществото и разглежда прогреса на човечеството като резултат от дейността на «критично мислещи личности».

Лавров е член на дружеството «Земля и воля», по-късно на партията «Народна воля». От 1870 г. живее в емиграция и там издава списание «Вперед» (Цюрих—Лондон, 1873—1876), редактор е на «Вестник Народной Воли» (1883—1886), участва в редактирането на народоволските сборници «Материали за историята на руското социално-революционно движение» (1883—1896); член е на I Интернационал, познава се и си пише с Маркс и Енгелс. — 386—387, 411.

Ланге (Lange), Фридрих Алберт (1828—1875) — немски буржоазен философ-неокантианец, професор в Цюрихския и Марбургския университет. Един от инициаторите на реакционното движение на буржоазната професура «назад към Кант». Ланге е враг на материализма; той смята, че приемлив като метод за изследване на природата, материализмът е незадоволителен като философско учение и води към идеализъм. Ланге се опитва да преодолее дуализма на Кантовата философия, като превръща «нешото в себе си» в субективно понятие. Стои на позициите на социал-дарвинизма, пренася законите на биологията и върху човешкото общество, привърженик е на закона на Малтус за пренаселението. Автор е на съчиненията: «Работническият въпрос. Неговото значение в настоящето и бъдещето» (1865), «История на материализма и критика на значението му в наше време» (1865) и други. В редица свои произведения и особено в «Материализъм и емпириокритицизъм» В. И. Ленин характеризира

ра Ланге като объркан теоретик, който фалшифицира материализма. Съвременната буржоазна философия използва антинаучните философски и социологически възгледи на Ланге. — 444—449, 456.

Ленин, В. И. (Улянов, В. И., Вл. Илин, К. Т., К. Тулин, В. Улянов, Владимир Улянов, Владимир Илин Улянов, Владимир Илич Улянов) (1870—1924) — биографични данни. — 5, 191, 195, 323, 335, 336, 350, 365, 375, 490, 515, 516, 517, 518, 519, 520, 521, 522, 523, 524, 525—526, 527—528.

Либкнехт (Liebknecht), Вилхелм (1826—1900) — виден деец на немското и международното работническо движение, един от основателите и водачите на Германската социалдемократическа партия, баща на Карл Либкнехт. Взема активно участие в революцията през 1848—1949 г. в Германия, след поражението на която емигрира най-напред в Швейцария, а след това в Лондон, където се сближава с Маркс и Енгелс. Под влияние на Маркс и Енгелс той става социалист, а след като се завръща в Германия през 1862 г. и след организирането на I Интернационал — и един от най-ревностните пролагандисти на неговите революционни идеи и организатор на секции на Интернационала в Германия. От 1875 г., когато се създава Германската единна социалдемократическа партия, до края на живота си Либкнехт е член на Централния комитет и отговорен редактор на централния орган — «Völkwaits» («Напред»). От 1867 до 1870 г. е депутат в Северногерманския райхстаг, а от 1874 г. неведнъж е избран за депутат в Германския райхстаг; използва умело парламентарната трибуна, за да разобличава реакционната външна и вътрешна политика на пруското юнкерство. Неведнъж е затварян за революционна дейност. Взема дейно участие в организирането на II Интернационал. Маркс и Енгелс пенят много Либкнехт и го смятат за една от главните си опори в Германия, насочват неговата дейност, но същевременно остро критикуват примиренческата му политика спрямо опортюнистичните елементи. — 288.

Лист (List), Фридрих (1789—1846) — немски вулгарен буржоазен икономист и политически деец; фабрикант. От 1817 г. е професор в Тюбингенския университет, от 1819 г. оглавява немския търговски съюз. Възгледите на Лист отразяват реакционния характер на немската буржоазия, склонна на компромиси с юнкерството. През 1841 г. публикува произведението си «Националната система на политическата икономия», в което се опитва да критикува теорията на буржоазните икономисти-класици. Като смята, че основа на икономическото развитие на нацията е манифактурата, Лист настоява в Германия да се въведат мита, които да защитят младата капиталистическа промишленост от чуждестранната конкуренция. Според Лист въвеждането на митата ще ускори развитието на манифактурата, ще стимулира икономическото развитие на нацията и ще спомогне държавата да стане по-могъща. В лицето на Лист младата промишлена буржоазия в Германия намира горещ защитник на интересите си. — 426—427.

М

Малтус (Malthus), *Томас Робърт* (1766—1834) — английски реакционен буржоазен икономист, един от основоположниците на човкостенавистната теория за народонаселението. В труда си «Опит за закон на народонаселението» (1789) Малтус се мъчи да докаже, че причината за мизерията на трудещите се трябва да се търси не в икономическите условия на капитализма, а в природата, в абсолютния недостиг на средства за съществуване на земята. Според Малтусовата «теория» — схема производството на средства за съществуване се увеличавало само в аритметична прогресия, а населението — в геометрична. Под този предлог Малтус оправдава войните и епидемите като средство за намаляване броя на населението и призовава трудещите се да се въздържат от брак. «Научните изводи на Малтус — пише Маркс — са изфабрикувани с оглед на интересите на господстващите класи изобщо и по-специално на реакционните елементи от тези господстващи класи. А това значи: Малтус фалшифицира науката в угода на интересите на тези класи» (К. Маркс и Ф. Енгелс. Съч. Т. 26, ч. II, с. 123—124). В Русия гледището на Малтус се споделя от Струве, Булгаков и други. Съвременната империалистическа буржоазия възражда малтусианските теории и ги използва като оръдие за борба против трудещите се и за оправдаване на империалистическата политика. — 440—441, 450, 459.

Маркс (Marx), *Карл* (1818—1883) — основоположник на научния комунизъм, гениален мислител, корифей на революционната наука, вожд и учител на международния пролетариат (вж. статията на В. И. Ленин «Карл Маркс (Кратък биографичен очерк с изложение на марксизма)». — Съч. Т. 21, с. 31—82). — 67, 68—72, 73—78, 88—90, 94—95, 122—127, 129—132, 134—141, 146—148, 150—164, 167—168, 171—177, 179, 183—185, 200, 207, 225, 254—256, 283, 298—299, 300—301, 305—307, 308—310, 313, 317—319, 370, 394, 395, 400—402, 404, 405, 407—411, 416—417, 419—420, 428—430, 433, 444—445, 448—449, 455—456, 458, 463—464, 478, 486, 489—490.

Майер (Mayer), *Зигмунд* — автор на книгата «Социалният въпрос във Виена» (1871), индустриалец. — 150.

Менделеев, Д. И. (1834—1907) — велик руски учен; открива периодичния закон на химическите елементи, който е природонаучна основа на съвременното учение за веществото. Въз основа на периодичния закон предсказва съществуването и свойствата на няколко химически елемента, открити по-късно. В своя класически труд «Основи на химията» (1869—1871) за пръв път системно излага цялата неорганична химия от гледна точка на периодичния закон. Менделеев е известен със значителните си изследвания в най-различни области на науката и техниката. Прогресивен общественик на своето време, Менделеев пламенно се бори за разпространяване на просветата, за развитие на производителните сили в Русия, за нейната икономическа независимост. През 1876 г. е избран за

член-кореспондент на Петербургската академия на науките, но през 1880 г. кандидатурата му за член на Академията на науките е отхвърлена под натиска на реакционните управляващи кръгове, а през 1890 г. Менделеев е принуден да напусне Петербургския университет, където е бил професор от 1865 година. Творческото наследство на Менделеев обхваща над 400 публикувани труда. Неговите трудове потуват свежовно признание. Менделеев е почетен член на много чуждестранни академии и дружества. — 341.

Мил (Mill), Джоз Стоубт (1803—1873) — английски буржоазен философ, логик и икономист, един от видните представители на позитивизма. През 1865—1863 г. е член на Долната камара на английския парламент. Главни философски трудове на Мил: «Система на силогистичната и индуктивната логика» (1813) и «Обзор на философията на сър Уилям Хамилтън» (1865). Главното му икономическо произведение е «Основи на политическата икономия» (1848). Мил е от онези представители на буржоазната полигмиска икономия, които според определеното на Маркс «се стараеха да съгласуват политическата икономия на капиталистите с исканията на пролетариата, които повече не можеха да бъдат игнорирани» (К. Маркс и Ф. Енгелс. Съч. Т. 23, с. 19). Мил прави крачка назад в сравнение с Д. Рикардо, той изоставя теорията за трудовата стойност и я заменя с вулгарната теория за производствените разходи. С лъженаучната теория за въздържанието на капиталистите в областта на потреблението Мил се опитва да обясни тяхната печалба. По проблема на народонаселението Мил е привърженик на теорията на Малтус. В бележките си към превода на книгата на Мил «Основи на политическата икономия» (1860—1861) и в произведението си «Очерци из политическата икономия по Мил» (1861) Н. Г. Чернишевски критикува неговите икономически възгледи. — 463—464.

Миртов — вж. Лавров, П. Л.

Михайловски, Н. К. (Посторонни) (1842—1904) — виден теоретик на либералното народничество, публицист, литературен критик, философ-позитивист, един от представителите на субективната школа в социологията. Литературната дейност на Михайловски започва в 1860 г., през 70-те години той е съставител и редактор на изданията на народниците. Михайловски е един от ръководителите на списание «Отечественные Записки», сътрудничи във вестник «Русские Ведомости», в списанията «Северный Вестник», «Русская Мысль», от 1892 г. е редактор на списание «Русское Богатство», в което води ожесточена борба с марксистите.

В. И. Ленин критикува възгледите на Михайловски в книгата «Какво представляват «приятелите на народа» и как те воюват против социалдемократите?» (1894) и в други произведения. — 121—190, 191, 195—196, 229, 247, 250, 253—255, 256, 257, 258, 260, 301, 308—309, 317, 318, 345, 347, 356—357, 367, 387—390, 391, 395—396, 399, 401, 403—404, 405, 407—408, 411, 436, 443.

Морган (Morgan), Луис Хенри (1818—1881) — виден американски учен, етнограф, археолог и историк. Въз основа на голям етнограф-

ски материал, получен в процеса на изучаване на обществения строй и бита на американските индианци, обосновава учението за развитието на рода като основна форма на първобитнообщинния строй. Учението на Морган нанася удар на господствувалата векове наред патриархална теория, според която патриархалното семейство е съществувало открай време като зародиш и основна клетка на обществото. По значение за науката Енгелс приравнява откритието на Морган към такива открития като Дарвиновата теория за произхода на видовете или теорията на Маркс за принадлежната стойност. На Морган принадлежи и опитът за периодизация на историята на докласовото общество. Маркс и Енгелс ценят високо трудовете на Морган. Маркс съставя подробен конспект на книгата му «Древното общество» (1877), а Енгелс в книгата си «Произход на семейството, частната собственост и държавата» използва събрания от Морган фактически материал. — 136, 139, 172—173.

Н

Н.—он, *Ник.*—он, *Николай*—он — *вж.* Даниелсон, Н. Ф.

Наполеон I (Бонапарт) (1769—1821) — изтъкнат френски пълководец, пръв консул на Френската република през 1799—1804, френски император през 1804—1814 и 1815 година. — 157.

О

—он — *вж.* Даниелсон, Н. Ф.

Орлов, В. И. (1848—1885) — статистик, един от основателите на земската статистика в Русия. Завеждащ статистическия отдел при Московското губернско земство. Под негово ръководство се извършва статистическа работа и в Тамбовска, Курска, Орловска, Воронежска и Самарска губерния. На Орлов до голяма степен принадлежат «Сборниците статистически сведения за Московска губерния». К. Маркс, В. И. Ленин и Г. В. Плеханов използват данни от трудовете на Орлов. — 232—233.

П

П. С. — *вж.* Струве, П. Б.

Плеханов, Г. В. (1856—1918) — пръв пропагандист на марксизма в Русия, непримирим борец за материалистически мироглед, виден деец на руското и международното работническо движение. През 1875 г., още като студент, Плеханов установява връзка с народниците, с работниците в Петербург и се включва в революционна дейност. През 1877 г. влиза в народническата организация «Земля и воля», през 1879 г., след разцеплението в нея, застава начело на

новосъздадената организация на народниците «Чорний передел». След като емигрира през 1880 г. в чужбина, Плеханов скъсва с народничеството и през 1883 г. в Женева създава първата руска марксистка организация — групата «Освобождение на труда». Плеханов пише много трудове по философия, история на социално-политическите учения, по въпросите на теорията на изкуството и литературата, които са ценен принос в съкровищницата на научния социализъм. «За 20 години, 1883—1903 — пише В. И. Ленин, — той даде маса превъзходни съчинения, особено против опортюнистите, махистите и народниците» (Съч. Т. 20, с. 371). В. И. Ленин оценява философските трудове на Плеханов като най-добри в международната марксистка литература. Но Плеханов има и сериозни грешки: той подценява революционната роля на селяните, смята либералната буржоазия за съюзник на работническата класа; на думи признава идеята за хегемонията на пролетариата, а на дело се обявява против същността на тази идея.

След II конгрес на РСДРП Плеханов застава на примиренчески позиции спрямо опортюнистите, а след това се присъединява към меншевиките. През периода на Първата руска революция от 1905—1907 г. между Плеханов и болшевиките настъпват големи разногласия по основните въпроси на тактиката. По-късно той няколко пъти се отдръпва от меншевиките, което показва, че той се е колебаел между меншевизма и болшевизма; през 1908—1912 г., когато меншевиките започват да ликвидират нелегалните организации на партията, Плеханов се обявява против ликвидаторството и възглавява групата на «меншевиките-партийци». По време на Първата световна война през 1914—1918 г. стои на позициите на социалшовинизма. След Февруарската буржоазнодемократична революция през 1917 г. Плеханов се връща в Русия и се обявява в подкрепа на Временното правителство; отнася се отрицателно към Великата октомврийска социалистическа революция.

Най-важни теоретически трудове на Плеханов: «Социализмът и политическата борба» (1883), «Нашите разногласия» (1885), «Към въпроса за развитието на монистичния възглед за историята» (1895), «Очерци по история на материализма» (1896), «Обосноваване на народничеството в трудовете на г-н Воронцов (В. В.)» (1896), «За материалистическото разбиране на историята» (1897), «Към въпроса за ролята на личността в историята» (1898) и други. — 171, 184—185, 210, 262—263, 270, 280.

Победоносцев, К. П. (1827—1907) — реакционен държавен деец в царска Русия, оберпрокурор на синода, фактически глава на правителството и главен вдъхновител на разюзданата крепостническа реакция през царуването на Александър III; продължава да играе голяма роля и при Николай II. През целия си живот води упорита борба с революционното движение. Решителен противник на буржоазните реформи от 60-те години, привърженик на неограниченото самодържавие, враг на науката и просветата. По време на подема на буржоазнодемократичната революция през октомври 1905 г. е принуден да си даде оставката и се оттегля от политическата дейност. — 262.

Постников, В. Е. (1844—1908) — икономист-статистик, служи в Министерството на земеделието и държавните имоти по устройството на държавните земи, член е на Свободното икономическо дружество. Автор е на книгата «Южноруското селско стопанство» (1891); събира и обработва данните на земската статистика за Екатеринославска, Таврическа и Херсонска губерния. В. И. Ленин анализира книгата на Постников в произведениата си «Новите стопански движения в селския живот», «По повод на така наречения въпрос за пазарите» (вж. настоящия том, с. 1—114), «Развитието на капитализма в Русия». В. И. Ленин характеризира този труд на Постников по следния начин: «В литературата за разслоението сред селяните това съчинение трябва да бъде поставено на първо място» (Съч., т. 3, с. 56). Същевременно В. И. Ленин подчертава, че макар и да придава голямо значение на икономическите въпроси, Постников ги излага откъслечно и непоследователно; Постников допуска противоречия и методологически грешки в обяснението на стопанските процеси. — 1—62, 104, 105, 465, 472, 503—512.

Посторонни — вж. Михайловски, Н. К.

Прудон (Proudhon), Пиер Жозеф (1809—1865) — френски публицист, икономист и социолог, идеолог на дребната буржоазия, един от основоположниците на анархизма. През 1840 г. публикува книгата «Що е собственост?». Прудон мечтае да увековечи дребната частна собственост и от дребнобуржоазни позиции критикува едрата капиталистическа собственост, предлага да се организира специална «народна банка», която чрез «безвъзмезден кредит» да помогне на работниците да се сдобият със средства за производство и да станат занаятчии. Същия реакционен характер има утопията на Прудон за създаване на специални «обменни банки», с помощта на които трудещите се щели да осигурят «справедлив» пласмент на продуктите на своя труд, и то без да засегнат капиталистическата собственост върху оръдията и средствата за производство. През 1846 г. издава книгата «Система на икономическите противоречия или Философия на нищетата», където излага своите дребнобуржоазни философско-икономически възгледи. В труда си «Нищетата на философията» Маркс прави унищожителна критика на книгата на Прудон и доказва нейната научна несъстоятелност. Избран през периода на революцията от 1848 г. в Учредителното събрание, Прудон осъжда революционните действия на работническата класа; одобрява бонапартисткия преврат от 2 декември 1851 г., след който във Франция се установява режимът на Втората империя. — 132, 408, 416—417.

Р

Распопин, В. — статистик, автор на статията «Частнособственическото стопанство в Русия (По земски статистически данни)», поместена в кн. 11 и 12 на «Юридический Вестник» от 1887 година. — 481.

Роджърс (Rogers), *Джеймс Едуин Торълд* (1823—1890) — английски буржоазен икономист-историк. От 1859 г. е професор по политическа икономия и статистика в Лондонския университет, а от 1862 г. — в Оксфорд. През 1880—1886 г. — член на парламента от либералната партия, проявява се като последователен противник на протекционизма и привърженик на фритрейдерството. В основния си труд «История на земеделието и цените в Англия» (1866) събира и обработва голям статистически материал. К. Маркс го използва в I том на «Капиталът». — 463—464.

Руге (Ruge), *Арнолд* (1802—1880) — немски публицист, младохегелианец; буржоазен радикал. През 1844 г. заедно с Маркс издава в Париж списанието «Deutsch-Französische Jahrbücher» («Немско-френски годишник»). Скоро Маркс се разделя с Руге. През 1848 г. е депутат във франкфуртското Национално събрание, принадлежи към лявото крило; през 50-те години е един от лидерите на немската дребнобуржоазна емиграция в Англия; след 1866 г. става национал-либерал, привърженик на Бисмарк, в печата ратува за обединяване на Германия под егидата на Прусия. — 150—151.

Русо (Rousseau), *Жан Жак* (1712—1778) — виден френски просветител, отразил в произведенията си идеологията на дребната буржоазия; изиграва важна роля в идеологическата подготовка на френската буржоазна революция от XVIII в.; един от основоположниците на френската буржоазнодемократична литература; оказва голямо влияние върху развитието на буржоазната педагогика. Русо остро поставя въпроса за общественото неравенство. Той смята частната собственост за източник на социалното потискане на народните маси, но същевременно не се обявява за пълно унищожаване на частната собственост, а провъзгласява утопична, уравниелна теория за разпределението на частната собственост. Философските възгледи на Русо не са последователни. За начало на всички природни явления той смята духа и материята, при което отнася материята към пасивното начало, а активността приписва на бога. Преобладаваща тенденция във философията на Русо е идеализмът, но в редица случаи той изказва материалистически схващания. В учението на Русо за произхода и нарастването на общественото неравенство се крият догадки за решаващата роля на икономиката в развитието на обществото. Ф. Енгелс в «Анти-Дюринг» характеризира Русо като диалектик.

Основни произведения на Русо: «Помогнал ли е напредъкът на науките и изкуствата за подобренито на нравствеността?» (1750), «За произхода и причините на неравенството между хората» (1755), «Юлия, или новата Елоиза» (1761), «За обществения договор или принципи на политическото право» (1762), «Емил, или за възпитанието» (1762) и други. — 163—164.

С

Салтиков-Шчедрин, *М. Е.* (1826—1889) — велик руски писател-сатирик, революционен демократ. Чрез метода на сатирата в произ-

веденията си критикува безпощадно самодържавно-крепостническият строй в Русия, създава цяла галерия от образи на помешчици-тирани, представители на царската бюрокрация, страхливи либерали и за пръв път в художествената литература показва типове на буржоазни хищници. За първите си повести «Противоречия» (1847) и «Заплетено дело» (1848) през април 1848 г. е изпратен на заточение във Вятка, където прекарва над 7 години. След като се завръща в началото на 1856 г. в Петербург, Салтиков под псевдоним «Н. Щедрин» пише «Губернски очерци», а по-късно, през 60—80-те години, създава редица големи произведения: «История на един град» (1869—1870), «Благонамерени реч» (1872—1876), «Господа Головлъвови» (1875—1880) и други. Ленин нарича безсмъртен образа на главния персонаж в романа «Господа Головлъвови» — Юдушка — и неведнъж го използва, както и други образи от произведенията на Салтиков, в своите трудове, когато разобличава враждебните на народа социални групи и политически партии. К. Маркс високо цени произведенията на Салтиков. През 1863—1864 г. Салтиков става главен публицист в революционно-демократичното списание «Современник», а от 1868 г. влиза в редакцията на списание «Стечественные Записки». След смъртта на Некрасов през 1878 г. става отговорен редактор на списанието и истински духовен вожд на демократичната интелигенция, продължител на великите традиции на революционната демокрация от 60-те години. — 250, 417.

Сениор (Senior), Насау Уйлям (1790—1864) — английски вулгарен икономист, който защитава интересите на фабрикантите и взема дейно участие в тяхната агитация против намаляването на работния ден в Англия (30-те години на XIX век). Неговият памфлет «Писма за влиянието на фабричното законодателство върху памукопреработващата промишленост» (1837) е остро разкритикуван от К. Маркс в I том на «Капиталът». — 77.

Скворцов, А. И. (1848—1914) — буржоазен икономист, агроном, професор в Новоалександрийския институт по селско стопанство и лесовъдство, автор на редица трудове по политическа икономия и икономика на селското стопанство. В. И. Ленин неведнъж критикува в произведенията си буржоазните възгледи на Скворцов. Главни трудове на Скворцов: «Влияние на парния транспорт върху селското стопанство» (1890), «Икономически етюди» (1894), «Основни на политическата икономия» (1898) и други. — 188, 466—470, 496—497.

Слонимски, Л. З. (1850—1918) — публицист, постоянен сътрудник на списание «Вестник Европы». През 90-те години участва в полемиката с марксистите, стои на либерално-буржоазни позиции. Неговите статии на тези теми са събрани в книгата «Икономическото учение на Карл Маркс» (1898) и други. — 50, 312—313.

Смит (Smith), Адам (1723—1790) — английски икономист, виден представител на класическата буржоазна политическа икономия. В труда си «Изследване върху природата и причините за богатството на народите» (1776) за пръв път провъзгласява за източник на стой-

ността труда, в който и производствен отрасъл да е изразходен той. Изхождайки оттук, той прави извънредно важния извод, че работната заплата на работника представлява част от неговия продукт и се определя от стойността на неговите средства за съществуване, че източник на доходите на капиталистите и земевладелците също е трудът на работниците. Смит за пръв път посочва, че капиталистическото общество се състои от три класи: работници, капиталисти и земевладелци. Но поради ограничения си буржоазен мироглед той отрича наличието на класова борба в това общество. Като отбелязва заслугите на Смит в развитието на политическата икономия, Маркс същевременно разкрива буржоазната ограниченост, противоречивостта и погрешността на неговите възгледи. Определяйки правилно стойността на стоката чрез съдържащото се в нея работно време, Смит я смесва със стойността на самия труд. Той твърди, че при капитализма стойността се образува само от доходи — работна заплата, печалба и рента, и погрешно изпуска стойността на постоянния капитал, потребен при производството на стоката. Вулгарните буржоазни икономисти използват погрешните постановки на Смит за идеологическа защита на капитализма. В. И. Ленин характеризира Смит като велик идеолог на прогресивната буржоазия, но същевременно в редица свои произведения критикува отделни положения в неговото учение. — 489—490.

Смит (Smith), Голдуин (1823—1910) — английски историк, публицист и икономист; професор по нова история в Окфордския университет, от 1868 г. ръководи катедрата по английска история в Итака (щата Ню Йорк). През 1871 г. се преселва в Канада. Автор е на редица трудове по въпроси, засягащи Ирландия, Канада и Съединените американски щати. — 463—464.

Спенсър (Spencer), Хърбърт (1820—1903) — английски философ, психолог и социолог, виден представител на позитивизма, един от основоателите на така наречената органична теория на обществото. Като се стреми да оправдае социалното неравенство, Спенсър уподобява човешкото общество на животински организъм и пренася биологическото учение за борба за съществуване върху историята на човечеството. С реакционните си философски и социологически възгледи Спенсър става един от най-популярните идеолози на английската буржоазия. В. И. Ленин в книгата си «Материализъм и емпириокритицизъм» критикува възгледите на Спенсър и посочва идейната връзка между неговите възгледи и идеалистическите възгледи на народника Н. К. Михайловски. Основният труд на Спенсър е «Система на синтетичната философия» (1862—1896). — 125.

Струве, П. Б. (П. С.) (1870—1944) — руски буржоазен икономист и публицист, през 90-те години — виден представител на «легалния марксизъм», сътрудник и редактор на списанията «Новое Слово» (1897), «Начало» (1899) и «Жизнь» (1900). «Велик майстор на ренегатството» — така го нарича В. И. Ленин (Съч. Т. 13, с. 505).

Още в първото си произведение «Критични бележки по въпроса за икономическото развитие на Русия» (1894) Струве крити-

кува народничеството и прави «допълнения» и «критика» на икономическото и философското учение на К. Маркс, солидаризира се с представителите на вулгарната буржоазна политическа икономия, проповядва малтусианството. В началото на 900-те години Струве окончателно скъсва с марксизма и социалдемократията, преминава в лагера на либералите и става един от теоретичите и организаторите на буржоазно-либералния «Съюз за освобождение» (1904—1905) и редактор на неговия нелегален орган «Освобождение» (1902—1905). През 1905 г., когато се образува кадетската партия, той е член на нейния ЦК. След поражението на революцията през 1905—1907 г. Струве е лидер на дясното крило на либералите, а от началото на Първата световна война през 1914—1918 г. — един от агресивните идеолози на руския империализъм. След Великата октомврийска социалистическа революция Струве е яростен враг на съветската власт, член на контрареволуционното правителство на Врангел, белоемигрант. — 261—263, 298, 299, 302—303, 312—315, 323, 327—328, 334, 341, 342, 345, 347, 367, 370, 376, 383—384, 385—498.

Т

Тверской, П. А. — руски помещик, емигрирал през 1881 г. в Америка. Сътрудничи в списание «Вестник Европы». — 89—90.

Триогов, В. Г. — статистик, помощник-председател на Саратовския губернский статистически комитет. Автор на книгата «Общината и данъците» (1882). — 48.

Тулин, К. — *вж.* Ленин, В. И.

У

Улянов, В. И. — *вж.* Ленин, В. И.

Успенски, Г. И. (1843—1902) — виден руски писател и публицист, революционен демократ. За пръв път се появява в печата през 1862 г. с разказа «Идилия», през 1865 г. става сътрудник на списание «Современник», а след спирането му — постоянен сътрудник на списание «Отечественные Записки». В произведеннията си «Нравите на улица Разтеряева» (1866), «Разорение» (1869—1871) «Из селския дневник» (1877—1880), «Селянинът и селският труд» (1880), «Властта на земята» (1882) и др. писателят с голямо реалистично майсторство изобразява потиснатото и безправно положение на бедните в града и селото. Въпреки народническите си възгледи показва правдиво развитието на капиталистическите отношения, рухващите устои на патриархалния живот в селото, разрушаването на общината. В. И. Ленин високо цени Успенски, смята го за един «от най-добрите писатели, описващи селския живот» и в трудовете си често се позовава на негови произведения. — 244—245, 330—332, 337—338, 367.

Ф

Фоусет (Faucett), *Хенри* (1833—1884) — английски политически деец, икономист, привърженик на Малтус. От 1863 г. е професор по политическа икономия в Кембридж. През 1865 г. е избран в парламента, където се присъединява към вигите. От 1880 г. влиза в министерството на Гладстон. Произведения: «Икономическото положение на британския работник» (1865), «Пауперизъмът: причини и средства за унищожаването му» (1871) и други. — 463—464.

Х

Харизоменов, С. А. (1854—1917) — виден руски земски статистик, икономист. През 70-те години на XIX в. е член на народническата организация «Земя и воля», а след разцеплението в нея преминава към «Черний передел»; през 1880 г. се оттегля от революционното движение и започва да се занимава със статистика. Харизоменов изследва кустарните производства във Владимирска губерния, работи по обследването на домакинствата в Таврическа губерния, ръководи земските статистически изследвания в Саратовска, Тулска и Тверска губерния, пише редица статии по въпросите на икономиката в списанията «Русская Мысль» и «Юридический Вестник».

В трудовете си от 90-те години В. И. Ленин често използва данните на Харизоменов. — 196.

Хегел (Hegel) *Георг Вилхелм — Фридрих* (1770—1831) — голям немски философ, обективен идеалист. Философията на Хегел довършва и увенчава немския идеализъм от края на XVIII и началото на XIX век. Историческа заслуга на Хегел е, че той задълбочено и всестранно разработва идеалистическата диалектика, която е един от теоретическите източници на диалектическия материализъм. Според Хегел целият природен, исторически и духовен свят се намира в непрекъснато движение, изменение, преобразуване и развитие; той обаче разглежда обективния свят, действителността като плод на абсолютния дух и абсолютната идея. В. И. Ленин нарича абсолютната идея телеологическа измислица на идеалиста Хегел. За философията на Хегел е характерно дълбоко противоречие между диалектическия метод и консервативната, метафизическа система, която фактически изисква прекратяване на развитието. По социално-политически възгледи Хегел е реакционер.

К. Маркс, Ф. Енгелс и В. И. Ленин преработват критично диалектическия метод на Хегел и създават материалистическата диалектика, която отразява най-общите закони на развитието на обективния свят и на човешкото мислене.

Главните произведения на Хегел са: «Феноменология на духа» (1806), «Науката логика» (1812—1816), «Енциклопедия на философските науки» (1817), «Философия на правото» (1821). Посмъртни издания: «Лекции по естетика или философия на изкуството» (1836—1838) и «Лекции по история на философията» (1833—1836). — 126, 152—153, 155, 157, 160.

Херцен А. И. (1812—1870) — велик руски революционен демократ, философ-материалист, публицист и писател; основоположник на «руската» социализъм. Херцен влиза в освободителното движение като дворянски революционер, продължаващ традициите на декабристите. През 1829—1833 г., когато учи в Московския университет, той ръководи кръжок на прогресивната, революционно настроена младеж, изучаваща политическите и теоретическите учения на революционните мислители от XVIII в. и социалистите-утописти. През 1834 г. заедно с други членове на кръжока е арестуван и през 1835 г. е заточен в Перм, по-късно във Вятка, Владимир и Новгород. След завръщането си от заточение през 1842 г. живее в Москва. Написаните от него през това време философски трудове «Дилетантството в науката» (1842—1843), «Писма за изучаване на природата» (1844—1846) изиграват важна роля в развитието на руската материалистическа философия. В. И. Ленин характеризира Херцен като виден мислител, стигнал съвсем близо до диалектическия материализъм и спрял пред историческия материализъм. През януари 1847 г. преследван от царското правителство, Херцен емигрира в чужбина. Отначало живее в Париж и Ница, а през 1852 г. се премества в Лондон, където основава руска печатница и създава свободен руски печат в чужбина. След като отпечатва няколко революционни прокламации, брошури и статии през 1855 г. започва да издава алманаха «Полярная Звезда», а от 1857 г. заедно с Н. П. Огарьов — «Колокол». Тъй като не схваща буржоазнодемократичната същност на движението от 1848 г. и домарксовия социализъм, Херцен не може да разбере буржоазната природа на руската революция и се колебае между демократизма и либерализма. През 60-те години Херцен решително се отдръпва от либерализма, застава на страната на революционната демокрация и «обръща поглед. . . към *Интернационала*, към този Интернационал, който е бил ръководен от Маркс» (В. И. Ленин. Съч. Т. 18, с. 11). В писмо до Огарьов Херцен приветствува преведането на трудовете на Маркс на руски език. В. И. Ленин дава оценка на ролята на Херцен в историята на руското освободително движение в статията си «В памет на Херцен» (1912). — 252, 254—255, 261.

4

Чернишевски, Н. Г. (1828—1889) — велик руски революционен демократ, учен, писател, литературен критик, един от видните предшественици на руската социалдемократия. Чернишевски е идеен вдъхновител и вожд на революционндемократичното движение през 60-те години в Русия. Като социалист-утопист той смята, че може да се премине към социализъм чрез селската община, но същевременно като революционен демократ «умеше да влияе върху всички политически събития от неговата епоха в революционен дух, като прокараше — през пречките и препятствията на цензурата — идеята за селска революция, идеята за борба на масите за събаряне на цялата стара власт» (В. И. Ленин. Съч. Т. 17, с. 110). Чернишевски гневно разобличава крепостническия характер на «селската

реформа» от 1861 г., призовава селяните на въстание. През 1862 г. той е арестуван от царското правителство и хвърлен в Петропавловската крепост, където прекарва около две години, а след това е осъден на седем години каторжен труд и доживотно заточение в Сибир. Едва в края на живота си Чернишевски е освободен. До последния си дъх остава страстен борец срещу социалното неравенство, срещу всички прояви на политическо и икономическо потисничество.

Огромни са заслугите на Чернишевски в областта на развитието на руската материалистическа философия. Неговите философски възгледи са върхът на цялата домарксозна материалистическа философия. Материализмът на Чернишевски има революционен действителен характер. Чернишевски остро критикува различните идеалистични теории и се стреми да преработи диалектиката на Хегел в материалистически дух. В областта на политическата икономия, естетиката, художествената критика и историята Чернишевски показва образци на диалектически подход към изследването на действителността. К. Маркс, който изучава произведенията на Чернишевски, ги цени много високо и нарича Чернишевски велик руски учен. Ленин пише за Чернишевски, че той «е единственият истински велик руски писател, който съумя от 50-те години чак до 88-ата година да остане на равнището на цялостния философски материализъм. . . Но Чернишевски не съумя, по-точно: не можеше — отбелязва Ленин — поради изостаналостта на руския живот да се издигне до диалектическия материализъм на Маркс и Енгелс» (Съч. Т. 14, с. 381).

На перото на Чернишевски принадлежат редица блестящи произведения в областта на философията, политическата икономия, историята, етиката, естетиката. Неговите литературно-критически произведения оказват огромно влияние върху развитието на руската литература и изкуство. Романът на Чернишевски «Какво да се прави?» (1863) е възпитал не едно поколение революционери в Русия и извън нея. — 252, 255—256, 261, 269—272.

Чичерин, Б. Н. (1828—1904) — юрист — специалист по държавно право, историк и философ, виден деец на либералното движение. От 1861 до 1868 г. — професор в Московския университет. През 1882—1883 г. — кмет на Москва. По политически възгледи — привърженик на конституционната монархия. Във философията — убеден идеалист и метафизик. Основни трудове: «Собственост и държава» (1882—1883), «История на политическите учения» (1869—1902), «Философия на правото» (1900) и други. — 344, 466.

Ш

Щедрин — вж. Салтиков-Щедрин, М. Е.

Щербина, Ф. А. (1849—1936) — земски статистик, народник; основоположник на руската бюджетна статистика. През 1884—1903 г. завежда Воронежкия земски статистически отдел. През

1907 г. е член на Държавната дума от партията на народните социалисти. Член-кореспондент на Руската академия на науките. След Великата октомврийска социалистическа революция емигрира в чужбина. Съставя и издава под своя редакция 100 статистически труда, сред които: «Селското стопанство на Острогожки уезд» (1887), «Воронежкото земство. 1865—1889 г. Историко-статистически обзор» (1891). «Селските бюджети» (1900). В. И. Ленин използва трудовете на Щербина, но остро го критикува като народник. — 209—210, 211, 212—215, 218, 440—441.

Ю

Южаков, С. Н. (1849—1910) — един от идеолозите на либералното народничество, социолог и публицист. Сътрудничи в списанията «Отечественные Записки», «Вестник Европы» и други. Един от ръководителите на списание «Русское Богатство». Води ожесточена борба с марксизма. В. И. Ленин в произведението си «Какво представляват «приятелите на народа» и как те воюват против социалдемократите?» (вж. настоящия том, с. 117—322), особено във втория (не-намерения) свитък, както и в статиите «Гимназиални стопанства и изправителни гимназии» и «Бисери на народническото фразьорство». (Събр. съч. Т. 2, с. 61—68, 463—494) рязко критикува политико-икономическите възгледи на Южаков. — 43, 121, 176, 191, 195—196, 199, 209, 218, 226—227, 233—234, 240—241, 247—248, 249—250, 270, 279, 341, 356—357, 372, 391—394, 413, 417, 459, 495, 498.

Я

Яковлев, А. В. (1835—1888) — автор на редица трудове по въпросите на дребния поземлен кредит, артелите и други. Струве в книгата си «Критични бележки към въпроса за икономическото развитие на Русия» цитира откъси от неговата статия «Асоциация и артел», публикувана през 1872 г. в сборника «Неделя». — 389, 443.

Янжул, И. И. (1846—1914) — буржоазен икономист и статистик. Професор в Московския университет в катедрата по финансово право. От 1882 г. фабричен инспектор в първия Московски окръг, автор на редица публицистични статии, както и на трудове по фабрично законодателство и фабричен бит. За работата си като фабричен инспектор пише книга — «Из спомените и преписката на първия фабричен инспектор» (1907). — 494.

ДАТИ ОТ ЖИВОТА И ДЕЙНОСТТА
НА В. И. ЛЕНИН
(1870—1894 г.)

1870

Април, 10 (22) Роден Владимир Илич Улянов (Ленин) в Симбирск (днес Уляновск).

1879

Август, 16 (28) Ленин е приет в първия клас на Симбирската класическа гимназия.

1886

Януари, 12 (24) Умира бащата на Ленин — Иля Николаевич Улянов.

1887

Март, 1 (13) Арестуван е по-големият брат на Ленин — Александър Илич Улянов, за участие в покушение срещу Александър III.

Април, 18 (30) Ленин пише молба до директора на Симбирската гимназия да бъде допуснат на изпити за зрелостно свидетелство.

Май, 5 (17) — юни, 6 (18) Ленин се явява на матура в Симбирската гимназия.

Май, 8 (20) Екзекуцията на А. И. Улянов и другите осъдени по делото за покушението срещу Александър III.

Юни, 10 (22) Ленин завършва Симбирската гимназия със златен медал.

Средата на юни Ленин решава да постъпи в юридическия факултет на Казанския университет.

Края на юни Семейство Улянови се премества в Казан.

- Юли, 29*
(август, 10) Ленин подава молба до ректора на Казанския университет да бъде записан в първи курс на юридическия факултет.
- Август, 13 (25)* Ленин постъпва в Казанския университет.
- Септември—*
ноември В Казан Ленин участва в революционен студентски кръжок и в Самарско-Симбирското землячество.
- Октомври, 6 (18)* Ленин подава заявление до инспектора на Казанския университет, в което моли да бъде записан да слуша лекции през първото полугодие на 1887—1888 учебна година. Освен специалните предмети: история на руското право, история на римското право, енциклопедия на правото, в заявлението се посочват богословие и английски език.
- Декември, 4 (16)* Ленин участва в студентски сбор в Казанския университет.
- Декември, през*
нощта на 4
срещу 5 (16
срещу 17) За участие в студентските вълнения Ленин е арестуван.
- Декември, 5 (17)* Ленин подава молба до ректора на Казанския университет да бъде отписан, тъй като не може да продължи образованието си при съществуващите условия на университетски живот.
- Ленин е изключен от университета.
- Декември, 7 (19)* Ленин е изселен от Казан в село Кукушкино, Казанска губерния, и поставен под таен полицейски надзор.

1888

- Май, 9 (21)* Ленин подава молба до министъра на народната просвета да му се разреши отново да постъпи в Казанския университет. Молбата е отхвърлена.
- Септември, 6 (18)* Ленин подава молба до министъра на вътрешните работи да му бъде разрешено да замине в чужбина, за да продължи образованието си. Молбата е отхвърлена.

- Началото на октомври* Ленин получава разрешение да се върне от село Кукушкино в Казан, където се заселва цялото семейство Улянови. Ленин е под таен полицейски надзор.
- Есента* Ленин изучава «Капиталът» на К. Маркс, влиза в един от марксистките кръжоци, организирани от И. Е. Федосеев.

1889

- Май, 3—4 (15—16)* Ленин се премества от Казан в Самарска губерния, в един чифлик близо до село Алакаевка.
- Май* Ленин моли да му разрешат да замине за чужбина «на лечение». Департаментът на полицията му отказва задграничен паспорт.
- Май—юни* В «Самарская Газета», 1889 г., бр. 107, 109, 111, 113, 115, 117, 119, 121, 123, 125 Ленин (В. Улянов) помества обяви, че дава уроци.
- Юли, 13 (25)* Арестувани са Н. Е. Федосеев и членовете на организираните от него марксистки кръжоци в Казан, включително и членовете на кръжока, в който участва Ленин.
- Октомври, 11 (23)* Ленин се премества от чифлика край Алакаевка в Самара.
- След 11 (23) октомври]* Ленин дава уроци в Самара.
- Между 11 (23) октомври 1889 г. и 17 (29) август 1893 г.* Ленин работи върху книгата на В. В. (В. П. Воронцов) «Съдбата на капитализма в Русия»; прави в нея изчисления, бележки, подчертава. Той критикува тази книга в произведенията «Какво представляват «приятелите на народа» и как те воюват против социалдемократите?» и «Развитието на капитализма в Русия».
- Октомври, 28 (ноември, 9)* Ленин подава молба до министъра на народната просвета да му бъде разрешено да се яви като екстернант на изпит за кандидат на юридическите науки при което и да е висше учебно заведение. Молбата е отхвърлена.

1890

- Края на 1889 г. — 1890 г.* В Самара Ленин продължава да изучава произведенията на Маркс и Енгелс, превежда «Манифест на Комунистическата партия», който след това се чете в нелегалните кръжоци в Самара (този превод не е запазен). Ленин се запознава с А. П. Скляренко, В. А. Йонов и пропагандира марксизма сред самарската младеж.
- Май, 12 (24)* Майката на Ленин — Мария Александровна Ульянова — се обръща към Департамента на полицията с молба да разреши на сина ѝ да постъпи в един от университетите или да се яви на държавни изпити като екстернант.
- Май, 17 (29)* М. А. Ульянова подава молба до министъра на народната просвета да разреши на сина ѝ да се яви на държавни изпити в един от университетите. Молбата е удовлетворена.
- Юни, 12 (24)* Ленин подава молба до министъра на народната просвета да му се разреши да се яви на изпити като екстернант в юридическия факултет при Петербургския университет. Молбата е удовлетворена.
- Между 12 (24) юни 1890 г. и 5 (17) април 1891 г.* Във връзка с подготовката за държавни изпити Ленин работи над книгите на А. Д. Градовски «Основи на руското държавно право» (т. I—III); подчертава и прави извадки в полето.
- Лятото* Ленин живее в чифлика близо до село Алакаевка и от време на време пътува до Самара.
- Края на август* За пръв път Ленин заминава за Петербург да уреди явяването си на изпити в юридическия факултет на Петербургския университет.
- Август, 26 септември, 1 (септември, 7—13)* На път за Петербург Ленин спира в Казан.
- Между 19 (31) октомври 1890 г. и 10 (22) април 1891 г.* Във връзка с подготовката за държавни изпити Ленин работи над книгата на Ю. Янсон «Теория на статистиката»; подчертава отделни места и прави бележки в полето.
- Октомври, 24 (ноември, 5)* Ленин заминава от Петербург за Самара.

1891

- Края на март* Ленин пристига в Петербург, за да се яви на изпити.
- Март, 26
(април, 7)* Ленин подава молба до председателя на изпитната юридическа комисия при Петербургския университет да бъде допуснат да се яви като екстернант на изпити за завършване на университетския курс. Към молбата прилага съчинение по наказателно право.
- Края на март—
април* Ленин посещава много пъти сестра си — Олга Илинична Улянова, в общежитието на Висшите женски (Бестужевски) курсове.
- Април, 4—24
(април, 18—
май, 6)* Ленин държи държавни изпити по курса на юридическия факултет в Петербургския университет (пролетна сесия).
- Април* Ленин настанява в Александровската болница сестра си О. И. Улянова, заболяла от коремен тиф, и редовно я посещава.
- Края на април —
началото на
май* Ленин съобщава на майка си М. А. Улянова за болестта на сестра си О. И. Улянова.
- Умира О. И. Улянова.
- Май, 10 (22)* Ленин присъствува на погребението на сестра си на Волковското гробище.
- Пролетта
и есента* Ленин посещава Л. Ю. Явейн, преподавател в технологическия институт, и взема от него марксистка литература.
- Пролетта
или есента* Ленин посещава приват-доцента в Петербургския университет С. Ф. Олденбург, за да научи някои подробности за живота и научната дейност на брат си А. И. Улянов и за сестра си О. И. Улянова.
- Май, 17 (19)* Ленин заминава от Петербург за Самара.
- Лятото —
началото
на септември* Ленин живее в Самара и в чифлика близо до село Алакаевка.
- Първата
половина
на септември* Ленин пристига в Петербург, за да се яви на останалите изпити в Петербургския университет.

- Между 10 и 15 (22 и 27) септември* Ленин се явява на писмен изпит на тема от областта на правото.
- Септември, 16 (28) — ноември, 9 (21)* Ленин приключва държавните изпити в Петербургския университет (есенна сесия).
- Октомври, 20 (ноември, 1)* Ленин е прнет от вицепрезидента на Департамента на полицията по въпроса за заминаването в чужбина. Молбата е отхвърлена.
- Ноември, 12 (24)* Ленин се връща от Петербург в Самара.
- Ноември, 15 (27)* Изпитната комисия при юридическия факултет на Петербургския университет дава на Ленин диплома първа степен.

1892

- Януари, 14 (26)* Ленин получава от управлението на Петербургския учебен окръг университетска диплома първа степен.
- Януари, 30 (февруари, 11)* Ленин става помощник-адвокат при А. Н. Хардин в Самара.
- Февруари, 28 (март, 11)* Ленин подава молба до Самарския окръжен съд да му се издаде правомощно адвокатско свидетелство.
- Март—април* В Самарския окръжен съд Ленин поема защитата по делата на селяните Муленков, Опарини, Тишкин, Зорин и други лица.
- Май* Ленин заедно с М. Т. Елизаров — съпруг на А. И. Улянова, посещава Сызран и село Бестужевка.
- Юни, 1 (13)* Ленин подава молба до директора на Департамента на полицията да уведоми председателя на Самарския окръжен съд, че от страна на Департамента на полицията няма пречки за издаване на правомощно адвокатско свидетелство.
- Юни, 11 (23)* Ленин подава молба до председателя на Самарския окръжен съд да се допита до Департамента на полицията дали има възражения във връзка с издаването на правомощно адвокатско свидетелство.

- Юни* В Самарския окръжен съд Ленин поема защитата по делата на селяните Бамбуров, Чинов и други.
- Юли, 23 (август, 4)* Ленин получава право да води съдебни дела през 1892 година.
- Лятото* Ленин посещава от време на време чифлика край село Алакаевка.
- Лятото на 1892 г. — зимата на 1892—1893 г.* Ленин пише реферати, в които критикува възгледите на народниците, и ги чете в нелегалните кръжоци. Тези реферати са подготвителен материал за книгата «Какво представляват «приятелите на народа» и как те воюват против социал-демократите?».
- Септември — декември* Ленин се явява в Самарския окръжен съд като защита по съдебните дела на отделни лица.

1893

- Януари, 5 (17)* Ленин подава молба до Самарския окръжен съд да му се даде правомощно свидетелство за водене на съдебни дела през 1893 година.
- Януари, 12 (24) — 13 (25)* Ленин се явява в Самарския окръжен съд като защита по едно съдебно дело.
- Не по-рано от март* Ленин работи над книгата на В. Е. Постников «Южноруското селско стопанство»; подчертава отделни места, прави бележки и изчисления. Анализира подробно книгата в статията «Новите стопански движения в селския живот». Ленин се позовава на книгата на Постников в статията «По повод на така наречения въпрос за пазарите», а по-късно в книгата «Развитието на капитализма в Русия».
- Март—април* Ленин се явява в Самарския окръжен съд като защита по съдебни дела на отделни лица.
- Пролетта* Около Ленин се образува кръжок от самарски марксиста (А. П. Скляренко, И. Х. Лалаянц). Ленин подготвя и чете в кръжока статията-реферат «Новите стопански движения в селския живот (По повод книгата на В. Е. Постников)». Кръжокът оказва голямо влияние върху прогресивната младеж от Поволжието.

- След 20 май*
(1 юни) —
преди 31 август
(12 септември) Ленин работи над статията на Н. А. Каришев «Бележки за народното стопанство» («Русское Богатство», кн. 5, 1893); подчертава и прави бележки в полето.
- Лятото* Ленин посещава често чифлика край село Алакаевка.
- Август, 16 (28)* Ленин има намерение да се премести в Петербургския съдебен окръг и подава молба до председателя на Самарския окръжен съд да му бъде издадено удостоверение, че е помощник-адвокат и през 1892 и 1893 г. е получавал правомощни свидетелства за водене на съдебни дела.
- След 17 (29)*
август На път от Самара за Петербург Ленин се отбива в Нижни Новгород, запознава се с местните марксистки и те му дават адреса на явката в Петербург.
- Края на август* На път за Петербург Ленин се отбива в Москва и се запознава с местните марксистки.
- Август, 26*
(септември, 7) Ленин работи в читалнята на библиотеката при Румянцевския музей (днес Държавната библиотека на СССР «В. И. Ленин»).
- Август, 31*
(септември, 12) Ленин пристига в Петербург.
- Септември,*
3 (15) Ленин става помощник на адвоката М. Ф. Волкенщайн.
- Септември,*
не по-рано от
21 (3 октомври) —
не по-късно от
25 (7 октомври) Ленин пристига във Владимир, за да се срещне с Н. Е. Федосеев. Срещата не се е състояла, тъй като Федосеев още не е бил освободен от затвора.
- Септември,*
1893—1895 г. Ленин посещава конференции на помощник-адвокатите, Съвета на адвокатите при Петербургския окръжен съд и там дава юридически консултации и води съдебни дела.
- Ленин е постоянен посетител на Държавната библиотека (днес Държавната библиотека «Салтиков-Шчедрин»), както и на библиотеката на Свободното-икономическо дружество.
- Октомври, 5 (17)* Ленин пише писмо на майка си М. А. Улянова, съобщава ѝ при какви условия живее и че очаква да получи място в юрисконсулството.

- Октомври* Ленин пише писмо на сестра си М. И. Улянова, съобщава ѝ за работата си в Обществената библиотека, интересува се как вървят нейните и на брат им занятия.
- По-рано от есента на 1893 г.* Ленин работи над книгата «Сборник статистически сведения за Саратовска губерния, т. XI, Камшински уезд»; в нея прави бележки и изчисления, подчертава. Ленин използва сборника в трудовете «По повод на така наречения въпрос за пазарите» и «Развитието на капитализма в Русия».
- Есента* В Петербург Ленин участва в марксистки кръжок на студентите-технолози (С. И. Радченко, В. В. Старков, П. К. Запорожец, Г. М. Кржижановски, А. А. Ванеев, М. А. Силвин и други). На събрание на кръжока критикува реферата на Г. Б. Красни «Въпросът за пазарите».
- Ленин пише реферат-статия «По повод на така наречения въпрос за пазарите» и я чете в марксисткия кръжок.
- Ленин работи над книгата «Военно-статистически сборник». Св. IV. Русия. Под ред. на Н. Н. Обручев; в книгата подчертава и прави бележки. Ленин използва сборника в трудовете «По повод на така наречения въпрос за пазарите», «Какво представляват «приятелите на народа» и как те воюват против социалдемократите?» и «Развитието на капитализма в Русия».
- Есента и зимата на 1893—1894 г.* Ленин установява връзка с прогресивни работници от петербургските фабрики и заводи (В. А. Шелгунов, И. В. Бабушкин и други).
- Втората половина на декември* Ленин пише на П. П. Маслов, съобщава му, че е получил неговото писмо, и му изпраща статиите на Н. Е. Федосеев за селската реформа; пише му, че редакцията на списание «Русская Мысль» е отказала да публикува статията «Новите стопански движения в селския живот»; моли го да му изпрати бележките си по тази статия.
- 1893 или 1892 година* Ленин започва преписка с Н. Е. Федосеев по въпросите на марксисткия мироглед.

1894

- Началото на януари* Ленин пристига в Москва.
- Януари, 9 (21)* Ленин говори на нелегално събрание в Москва против народника В. В. (В. П. Воронцов) и подлага възгледите му на унищожителна критика.
- Януари* Ленин посещава Новгород и в местния марксистки кръжок изнася реферат за книгата на В. В. «Съдбата на капитализма в Русия».
- Ленин се връща в Петербург, там ръководи петербургската група марксисти и централния работнически кръжок, води занятията в работническите кръжоци отвъд Невската заграда и в други райони.
- Края на февруари* Ленин участва в съвещанието на питерските марксисти, което се провежда в дома на инженер Класон (на Охта). Освен Владимир Илич на съвещанието присъствуват Н. К. Крупская, Р. Е. Класон, Я. П. Коробко, С. И. Радченко, Серебровски и други. Тук Ленин и Крупская се срещат за пръв път.
- Ленин се запознава с представителите на «легалните марксисти» — А. Н. Потресов, П. Б. Струве, М. И. Туган-Барановски и други. По-късно той сключва с тях временно споразумение за борба против народниците.
- Преди април* Ленин работи над книгата на Ф. Енгелс «Произход на семейството, частната собственост и държавата» и превежда отделни места от немски на руски език.
- Пролетта: — лятото* Ленин пише книгата «Какво представляват «приятелите на народа» и как те воюват против социалдемократите?»; първият свитък от книгата е отпечатан на хектограф през юни в Петербург.
- Май, 30 (юни, 11)* Ленин пише на П. П. Маслов във връзка с неговите бележки за статията «Новите стопански движения в селския живот».
- Първата половина на годината* Ленин работи над книгата на народника Н. А. Каришев «Селската извъншаделна аренда»; подчертава и прави бележки в нея. Ленин споменава книгата в произведенията: «Новите стопански

движения в селския живот» и «Икономическото съдържание на народничеството и критиката срещу него в книгата на г-н Струве»; по-късно я критикува в «Развитието на капитализма в Русия».

Ленин чете в марксистки кръжок в Петербург реферат с критичен анализ на книгата на народника Н. Каришев «Селската извъннаделна аренда».

Юни, 14 (26)

Ленин заминава за Москва. Лятото прекарва в Подмосковието — във вилата на роднини в Кузмипки.

Юли

В Петербург излиза отпечатано на хектограф второто издание на първия свитък от книгата на Ленин «Какво представляват «приятелите на народа» и как те воюват против социалдемократите?».

Юли—август

Ленин заминава за Горки (Владимирска губерния) при А. А. Ганшин във връзка с нелегалното издание на книгата «Какво представляват «приятелите на народа» и как те воюват против социалдемократите?».

*Август, 27
(септември, 8)*

Ленин се връща от Москва в Петербург.

*Края
на август*

Излиза третото издание на първия свитък от книгата на Ленин «Какво представляват «приятелите на народа» и как те воюват против социалдемократите?» (в Горки, Владимирска губерния) и първото издание на втория свитък в Москва.

Септември

В Петербург излиза нелегално първото издание на третия свитък и четвъртото издание на първия свитък от книгата на Ленин «Какво представляват «приятелите на народа» и как те воюват против социалдемократите?».

*Октомври —
ноември*

В Петербург излиза нелегално второто издание на втория свитък от книгата на Ленин «Какво представляват «приятелите на народа» и как те воюват против социалдемократите?».

Есента

В кръжока на петербургските марксисти Ленин чете произведението си «Какво представляват «приятелите на народа» и как те воюват против социалдемократите?».

На сбирка на кръжока на петербургските марксисти Ленин чете реферата «Отразяването на марксизма в буржоазната литература», в който критикува остро буржоазното изопачаване на марксизма в книгата на Струве «Критични бележки по въпроса за икономическото развитие на Русия».

*Есента
зимата*

Ленин ръководи работнически кръжоци отвъд Невската застава, в Петербургската и Виборгската страна.

*Декември,
13 (25)*

Ленин пише писмо до М. И. Улянова, в което пита как са със здравето тя и майка им; интересува се от живота в Московския университет, оплаква се, че му е трудно да си намери третия том на «Капиталът», и я моли да съобщи за това на М. Т. Елизаров.

*Декември, 24
(5 януари
1895 г.)*

Ленин пише на М. И. Улянова, в писмото изразява безпокойство за здравето ѝ и я моли да не се преуморява; интересува се от мнението ѝ за трудовете на Н. В. Шелгунов.

*Края на
декември*

Ленин посещава болната С. П. Невзорова, слушателка във Висшите женски (Бестужевски) курсове, член на петербургската социалдемократическа група.

*По-късно от
24 декември
(5 януари
1895 г.)*

С активната помощ на работника И. А. Бабушкин Ленин съставя позив до работниците от завода на Семянников във връзка със започналите там вълнения — това е първият агитационен позив на руските марксисти.

*Края на
1894 г. —
началото на
1895 г.*

Ленин пише труда «Икономическото съдържание на народничеството и критиката срещу него в книгата на г-н Струве (Отразяването на марксизма в буржоазната литература)».

СЪДЪРЖАНИЕ

<i>Предговор към второто българско издание на Съчиненията на В. И. Ленин</i>	VII
<i>Предговор към Събраните съчинения</i>	IX
<i>Предговор към първия том</i>	XX

1893 г.

Новите стопански движения в селския живот. По повод книгата на В. Е. Постников — «Южноруското селско стопанство».....	1—62
I.....	3
II.....	7
III.....	21
IV.....	32
V.....	58
По повод на така наречения въпрос за пазарите.....	63—114
I.....	67
II.....	67
III.....	72
IV.....	77
V.....	81
VI.....	88
VII.....	96
VIII.....	111

1894 г.

Какво представляват «приятелите на народа» и как те воюват против социалдемократите? (Отговор на статиите в «Русское Богатство» против марксистите)..... 117—322

С в и т ъ к I.....	119
От издателите.....	191
Към предлаганото издание.....	192
С в и т ъ к III.....	193
Приложение I.....	291
Приложение II.....	298
Приложение III.....	316

Икономическото съдържание на народничеството и критиката срещу него в книгата на г-н Струве (Отразяването на марксизма в буржоазната литература). (По повод книгата на П. Струве: «Критични бележки към въпроса за икономическото развитие на Русия». СПб. 1894 г.)..... 323—499

Г л а в а I. Коментар под линия към народническото profession de foi.....	330
Г л а в а II. Критика на народническата социология.....	384
Г л а в а III. Постановката на икономическите въпроси у народниците и у г-н Струве.....	415
Г л а в а IV. Обяснение на някои черти на следреформената икономика на Русия у г-н Струве.....	442
I.....	444
II.....	472
III.....	478
IV.....	481
V.....	485
VI.....	493

ПОДГОТВИТЕЛНИ МАТЕРИАЛИ

Бележки, подчертани мисли и изчисления на В. И. Ленин в книгата на В. Е. Постников «Южноруското селско стопанство».....	503—512
---	---------

ПРИЛОЖЕНИЯ

Молби на В. И. Улянов (Ленин) 1887—1893 г.	515—528
Списък на неиздирените досега трудове на В. И. Ленин от периода 1891—1894 г.	531—532
Списък на трудовете, преведени от В. И. Ленин.....	533
Бележки.....	534—564
Показалец на литературните произведения и източници, цитирани и споменавани от В. И. Ленин.....	565—577
Именен показалец.....	578—603
Дати от живота и дейността на В. И. Ленин.....	604—615

ИЛЮСТРАЦИИ

Портрет на В. И. Ленин — 1918 г.	II—III
Портрет на В. И. Ленин — 1890—1891 г.	XXVI—1
Първата страница от ръкописа на В. И. Ленин «Новите стопански движения в селския живот» — 1893 г.	2—3
Първата страница от ръкописа на В. И. Ленин «По повод на така наречения въпрос за пазарите» — 1893 г.	65
Последната страница от ръкописа на В. И. Ленин «По повод на така наречения въпрос за пазарите» — 1893 г.	115
Корицата на III свитък на хектографното издание на книгата на В. И. Ленин «Какво представляват «приятелите на народа» и как те воюват против социалдемократите?» — 1894 г.	194—195

Последната страница на III свитък на хектографното издание на книгата на В. И. Ленин «Какво представляват приятелите на народа» и как те воюват против социалдемократите?» — 1894 г. 290—291

Заглавният лист на сборника, в който е бил отпечатан трудът на В. И. Ленин «Икономическото съдържание на народничеството и критиката срещу него в книгата на г-н Струве» — 1895 г. 325

В. И. ЛЕНИН
Събрани съчинения

том първи

Второ издание

Редакция «Класици на марксизма-ленинизма»

Редактор

Недялка Хрисчева

Редактор-рецензент

Магдалена Атанасова

Художник

Жеко Алексиев

Художествен редактор

Александър Хачатурян

Технически редактор

Стефан Христов

Коректор

Емилия Кръстева

Издателски № 6189

Даден за набор на 27. II. 1979 г. Подписан за печат на 20. IX. 1979 г.

Излязъл м. октомври

Печатни коли 40,50. Издателски коли 34,02

Формат 84x108/32

Цена 1,60 лв.

Код 12 95311

0010—1—79